

Kitabi-Dədə Qorqud
1300

ƏJDƏR FƏRZƏLİ QORQUD

**DƏDƏ
QORQUD
SÖZÜ**

ƏJDƏR FƏRZƏLİ QORQUD

DƏDƏ QORQUD SÖZÜ

(ÜÇÜNCÜ KİTAB)

"MAARİF" NƏŞRİYYATI

B A K I — 1 9 9 9

Ön sözün müəllifi və elmi redaktoru:

QARA MƏŞƏDİYEV, filologiya elmləri doktoru

R ə ' y ç i l ə r: **NİZAMİ CƏFƏROV**, filologiya elmləri doktoru

AZAD NƏBİYEYEV, filologiya elmləri doktoru, Beynəlxalq EKO Akademiyasının akademiki

ƏSƏDULLA QURBANOV, fəlsəfə elmləri doktoru

Nəşriyyat redaktoru: **ƏBÜLFƏZ NAXÇIVANLI**

Rəssamları: **ABDULLA ƏLƏKBƏROV**
BULUD QASIMOV

D İ Q Q Ə T !

**MÜƏLLİFDƏN İCAZƏSİZ KİTABIN
TƏRCÜMƏSİ VƏ TƏKRAR NƏŞRİ
QADAĞANDIR!**

Əjdər Fərzəli Qorqud.

"DƏDƏ QORQUD SÖZÜ". Bakı. "Maarif" nəşriyyatı, 1999.
348 səhifə, şəkilli.

Dilçiliyin mühüm sahəsi olan etimologiyanın əsas prinsiplərini işləyib hazırlayan, onu elmi dəqiqliklə aşkar edən müəllif Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirir, Ulu dilin sirrini açmağa çalışır, eyni zamanda, Azərbaycan mifologiyasının, Azərbaycan xalqının qədim inamlarının izi ilə gedərək, bir sıra yeni elmi nəticələrə gəlir. "Dədə Qorqud Kitabı"nın, Dədə Qorqud dilinin — sözünün kifayət dərəcədə açılmamış bir çox sirrindən də yeni soraq verir.

Kitab elmi mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4700000000 — 41

F ————— *Sifarişli nəşr*

M 652 — 99

© "Maarif" nəşriyyatı, 1999.

ÖN SÖZ

DİLÇİLİKDƏ YENİ ELMİ METOD

İste'dadlı tədqiqatçı Əjdər Fərzəli Qorqud son illərdə çap olunmuş monoqrafiyaları və elmi-kütləvi məqalələri ilə diqqəti cəlb edir. O, tarixi mənbələrə, xüsusən də dilçiliyin tarixinə və mifologiyaya özünə xas yaradıcılıqla yanaşır. Onun saysız araşdırmalar və tarixi-müqayisəli təhlillər əsasında aşkar etdiyi, gəldiyi nəticələr elm üçün, xalqımızın qədim və zəngin mədəniyyətinin əl çatmayan qatlarının aşkarlanması üçün çox gərəklidir. Tanış mövzularda hamının görə bilmədiyini görmək kəşfçiyə xas əlamətdir. Əjdər Fərzəli Qorqud məhz belə tədqiqatçılardandır. O, Azərbaycan xalqının və qardaş türk xalqlarının əzəli, qanuni haqqının dərin elmi əsaslarla, təkzibedilməz dəlillərlə sübuta yetirilməsi üçün əsil elmi fədakarlıq nümunəsi göstərmişdir. Bunu müəllifin son 30 ildə çap etdirdiyi 200-ə yaxın elmi-kütləvi məqalələri və "Dədə Qorqud yurdu", "Dədə Qorqud yolu", "Nizami zirvəsi" və yeni — "Dədə Qorqud sözü" monoqrafiyaları əyani şəkilə sübut edir.

Ə.F.Qorqud Azərbaycan mifologiyasının qanuni hüquqlarını elmi cəsarətlə bərpa edən, Oğuz, Adəm və Həvva haqqında mifin ilkin həqiqətini açıqlayan ilk müəllifdir. Mifin ilkin həqiqətini açmaq—elmə yeni istiqamət verməkdir. Bu baxımdan "Oğuz" "Adəm" və "Həvva" sözlərinin və bu mifik surətlərin əsil məzmununu, mahiyyətini aşkara çıxarmaq elmi hünər sayılmalıdır. Müəllif ilk dəfə bu nəticəyə gəlmişdir ki, "Adəm" və "Həvva" — Dünyanın Od və Su başlanğıcının — bu maddi əsasın yaşarı rəmzidir ki, sonralar dini obrazlara və folklor obrazlarına çevrilmişdir. Adəm və Həvva ilk növbədə Azərbaycan mifologiyasının qəhrəmanları, əski azərlərin—azərbaycanlıların Od və Su inamlarının bəhrəsi, daşıyıcılarıdır. Bu inamların yaşı bəşəriyyətin ilk — Ulu dilinin—ilk vahid insan dilinin, ilk sözün yaşı qədərdir. Müəllif həmin kəşfi ilə bir neçə sualın cavabını aşkarlamışdır. Onlardan biri budur ki, dil—bəşəriyyətin Ulu dili həyatın yaranması ilə bağlı olan ilk inamlar—inanışlar, e'tiqadlar prose-

sində yaranmağa, formalaşmağa, bütövlənməyə başlamışdır. “Adəm” və “Həvva” da Ulu dilin ilk sözlərindəndir, bunlar Azərbaycan dili üçün nəinki, “gəlmə” deyil, bilavasitə Azərbaycan dilinin də doğma sözləridir. Müəllif “Dədə Qorqud yurdu” kitabında Od və Su inamının bir sıra əlamətlərini ilk dəfə, elmi inandırıcılıqla açmışdır.

“Odun bütün “meyvələri” də yalnız od ola bilər; “Adəm”—Tanrı qüdrətinin timsalı Odun yaratdığı ilk ər-kişi-insan: Mən-Od, Od-mən, Mən odam, Odun (Od-Tanrının—Tanrının yaratdığı Tanrının!) meyvəsiyəm, Oddan yaranmış canlı varlığam, Odun özüyəm”—məzmunu daşıyır. Bu, elmi kəşfdir və yalnız Ə.F.Qorquda məxsusdur. “Həvva” isə “ilk ana-qadın” olmaqla “Su” məzmunundadır. Torpaq, hava, xalq, nəsil artırən (doğan, törədən) hər bir canlı, nəhayət, sülh-dinclik də “Su” məzmununa bağlıdır. Dünya İKİLİDİR, bu səbəbdən maqnit də bir qütblü ola bilməz. Bunlar Əjdərin gəldiyi yeni və elmi nəticələndir.

Ə.F.Qorqud “Avesta”nın dünyanın ən ilk BAŞLANGICLAR KİTABI olduğunu, “Qarabağ”ın — “Böyük behişt” məzmunu, “Təbriz”in türkdilli TAVR qəbilə birləşməsinin adını daşdığını, “Xızır”, “əşq”, “aşiq”, “aşiq” sözlərinin “ərəb mənşəli” deyil, Azərbaycan dilinin doğma sözləri olduğunu və s. sübuta yetirən ilk müəllifdir. Koroğlunun baş məskəni — Çənlibelin Kəlbəcər dağları ilə bağlılığını irəli sürən, “həyatın Oddan yaranması” prosesində “maq”ın, “mat”ın, “maddə”nin “Odun təkamülündə” xüsusi mərhələlər olduğunu, maq inamının — maqizmin və maq mədəniyyətinin — sivilizasiyasının Od mədəniyyəti — Od-Maq sivilizasiyası olduğunu kəşf edən, “Dədə Qorqud yurdu” monoqrafiyasında həmin kəşfini elmi dəqiqliklə əsaslandıran, kainatda (təbiətdə) hər şeyin: hər bir canlının, hər bir cismin — maddənin-əşyanın, nəhayət, səslərin, işarələrin (hərflərin), ədədlərin, rənglərin... “İsti” və “Soyuq” bölgüsünü aşkar edən, işləyib hazırlayan ilk müəllifdir.

Əjdər Fərzəli Qorqud, dilçiliyin mühüm sahəsi olan etimologiyanın əsas prinsiplərini elmi baxımdan aşkarlaya bilmişdir. Məsələn o bu qənaətə gəlmişdir ki, etimologiya vahid və dəyişilməz qanunauyğunluğa əsaslanır. Bununla da o, onomastik vahidlərin təhlilində yozumların qeyri-elmiliyini aşkar etmişdir. Müəllif dilçiliyin tarixinə müraciətlə son 2500 il ərzində etimologiyanın keçdiyi inkişaf mərhələlərini ardıcılıqla izləmiş, Hind-Avropaçı dilçilərin birtərəfli təhlillərə daha çox meyl etdiklərini üzə çıxarmış və tarixi-müqayisəli təhlilin vacibliyini bir daha əsaslandırmışdır. Məhz bu sahədə onun elmə gətirdiyi yenilik sanballı və gərəklidir. Ə.Fərzəli Qorqud ilk dəfə belə nəticəyə gəlir ki:

— Hər bir söz daxili “yük”ə — məzmunu malikdir. Sözü yaşarlıq verən onun “bətindəki” yüküdür. Söz məhz daxili yükünün, “nüvəsindəki yüklü hissəciyin” hesabına yaranmışdır;

— sözlərin yaranması riyazi sistem kimidir;

— bu və ya digər sözün bu və ya digər dilə aidliyini söyləməzdən əvvəl, həmin sözün daşdığı ulu məzmun aşkara çıxarılmalıdır.

“Nə üçün dillər bir-birinə bu qədər yaxındır?”—Son 2500 ilə, dünya alimlərini düşündürən həmin suala Ə.F.Qorqud belə cavab verir: “Dillərin bir-birinə heyvətəmiz dərəcədə yaxınlığı sözlərin yaranmasının vahid sisteminə bağlıdır. Dillərin bir-birinə yaxınlığı sözlərin bir-birinə yaxınlığında aşkar oluna bilər”. Müəllif öz fikrini bir qədər də inkişaf etdirərək bildirir: “Sözlərin yaranmasının sistemini İKİLİK SİSTEMİ də adlandırmaq olar. Bu sistem Kainatın, həyatın, nəhayət, insanın yaranması ilə bağlıdır. — Etimologiyanın prinsipləri də həmin riyazi prinsipin tərkib hissəsidir”.

Ə.F.Qorqud öz kəşfinə aparan yolun ən kiçik “daşlarını” belə açıb göstərməyə çalışır: “Kainatda bütün predmetlər (ən kiçik hissəciklər də!) mütləq iki tərəfdən birinə: ya Oda, ya da Suyu (ya müsbətə, ya da mənfiyə, ya istiyə, ya da soyuğa, ya Adəmə, ya da Həvvaya və s.) bağlıdır. Bu cəhət nişanverici kimi ünvan, daşıyıcı kimi sözlərə də aid olur. Bu səbəbdən də bütün sözlərdə—söz köklərində Odun və Suyun bu və ya digər əlaməti ulu məzmun kimi, yaşamaqdadır. Hansı dilə aidliyindən asılı olmayaraq, bütün sözlər ya “OD — ADƏM”, ya da “SU — HƏVVA” bölgüsünə—sinfinə bağlıdır. Tədqiqatçı əlavə edir ki, “bu həm də etimoloji prinsipin ilkin şərtlərindəndir”. Yəni etimoloq belə suala cavab axtarmalıdır: “TƏDQİQ EDİLƏN SÖZ HANSI BÖLGÜDƏNDİR?”

İsti rənglər — soyuq rənglər, isti ədədlər, soyuq ədədlər, isti hərflər — soyuq hərflər (işarələr), isti saitlər—soyuq saitlər, isti səslər — soyuq səslər: — Bu bölgülərin də qanunauyğunluğunu Ə.Fərzəli Qorqud ilk dəfə, həm də kifayət dərəcədə elmi inandırıcılıqla əsaslandırma bilmişdir. Müəllifin “Ulu dil hadisəsi” adlandırdığı yeniliklərdən biri: İLKİN MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİDİR. O, çoxlu təhlillər, müqayisələr aparmaqla belə qənaətə gəlir ki, YALNIZ BİR HECALI SÖZLƏR — SADƏ SÖZLƏRDİR. Bu güncü qrammatik qaydalara toxunmadan, sadə sözlər hesab edilən “ağa” (böyük), “sarı” (rəng), “ali” (uca, şöhrətli), “alim” (yüksək ağıl sahibli), “baqi” (əbədi), “pəri” (gözəl), “oda” (ev) və müxtəlif dillərə aid onlarca, yüzlərcə sözün kökünü—kodunu—daxili “yük”ünü müəyyən etməklə, onların mənsubluq—aidlik bildirən şəkilçilərini də təyin etmək mümkündür. Eyni zamanda, müəllifin fikrincə, “birhecalıya qayıdış”

müasir qrammatikaların şərh etdiyi şəkilçilərin yeni, daha doğrusu, bu günədək aşkarlanmamış funksiyalarını da üzə çıxara bilər". Nəhayət, Ə.F.Qorqudun əsas tapıntısı, kəşfi budur: "SÖZÜN MƏZMUNA GÖRƏ ARAŞDIRILMASI—ELMİ METODDUR". Müəllif göstərir ki, onomastik vahidlərin necə, hansı səbəblərdən yaranması, daşdığı məna və s. həmin elmi metodla aşkar edilərsə, nəticə daha dəqiq olar və heç bir yozumçu siyasət xatirinə (ya hansı səbəbdənsə) həmin nəticəyə müdaxilə edə bilməz, başlıcası: onu heç cür inkar edə bilməz. Müəllif bunu "Məzmun nəzəriyyəsi" adlandırır.

Ulu dildən bəhs edən dünyanın görkəmli alimləri onun "iki dil ağacından yaranması" prinsipini irəli sürmüşlər. Ə.Fərzəli Qorqud həmin alimlərin əməyini qiymətləndirməklə yanaşı, "BÜTÜN DİLLƏRİN YALNIZ BİR—VAHİD DİL AĞACINDAN TÖRƏNDİYİ"ni elmi dəqiqliklə əsaslandırır.

ETİMOLOGİYA: YENİ ETİMOLOJİ PRİNSİP MƏRHƏLƏSİNDƏ. —Müəllifin qənaətinə, etimologiyanın yeni imkanlarının açılması dilçilik elminin inkişafına yeni təkan vermiş olacaq. "Məzmun dili", "Məzmun: söz içində sözdür", "Dil yox ikən dil var idi", "Etimologiya və kompüter", "Toponimlər: qiyabi adlar", "Kod-sözün modelidir", "Söz kökü poetikadır", "Alınma formalı sözlər", "Dilin mifoloji mənzərəsi", "Əşyaya aid olan məzmuna aiddir", "Çox mənalılıq—məzmundan gəlir", "Sıfırın mifoloji qiyməti", "DİLÇİLİKDƏ XÜSUSİ TARİXİ MƏRHƏLƏ" və s. etimologiyanın çoxsaylı, çoxtərəfli imkanlarından xəbər verir, etimologiyanın hüquqlarını müəyyənləşdirir, bununla da dilçiliyin bir elm kimi, inkişafına xidmət etmiş olur.

Dilçilikdə tarixi mərhələlərin öyrənilməsi və şərhə sahəsində bir sıra tədqiqatlar bəllidir. Ə.Fərzəli Qorqud Azərbaycan dilinin tarixi mərhələləri haqqında yeni fikir söyləyir. Bu fikir hər necə mübahisəli görünərsə də, fərziyyə olsa da, bu barədə ciddi düşünməyə çağıran fərziyyədir. Burada polemikaya geniş meydan var.

Ə.Fərzəli Qorqud dahi Zərdüştün adı ilə bağladığı : varlığın ikili təbiətinin əzəliliyi və əbədililiyi fikrini əsaslandırmaq üçün yüzlərcə misal çəkir. O, fərdi ruh, xalq ruhu, ümumbəşəri ruh, nəhayət, Kainat ruhu — Ulu ruh haqqında söhbət açır, bu ruhlar arasında qırılmaz bağlılıq görür, İKİLİ varlığın BİR MƏRKƏZDƏN — İLAHİ MƏRKƏZDƏN idarə olunduğu qənaətinə gəlir. O, rənglərin bu günədək güman edildiyi kimi, 7 yox, 6 olduğunu, yəni Kainatda lap əzəldən yalnız ALTI RƏNGİN: ÜÇ İSTİ, ÜÇ SOYUQ RƏNGİN MÖVCUD OLDUĞUNU elmi surətdə əsaslandırır. Onun qənaətinə görə: hər şey—yaxşı da, pis də, isti də, soyuq da, məhəbbət də, nifrət də ... sonsuz qədər ola bilər.

Fiziklərin "Kainatın əbədi, sonsuz genişlənməsi" konsepsiyasına Ə.Fərzəli Qorqud "əbədi çoxalma" — məntiqi nəticəsini əla-

və edir. "SIFIRIN MİFOLOJİ QIYMƏTİ" — haqqında söhbət açan tədqiqatçı dəqiq elmlərin də mifologiya ilə hansı dərəcədə bağlılığını yada salmış olur. Yazıyaqədərki YADDAŞ MƏDƏNİYYƏTİ, İNSANIN ALTINCI TƏKAMÜL DÖVRÜNÜN MƏHSULU OLMASI, Qafqaz dağlarının Dünya ucalığı inamı ilə bağlılığı, MİF KÖRPÜSÜ haqqında müəllif fərziyyəsi oxucu fikrinə qanad verir. Bütün bu konsepsiyalar, fərziyyələr müəllifin qeyd etdiyi kimi, xalqın qədim inanlarından qida alır. Tədqiqatçı bu nəticələrə sözün kökünü, "görünməyən tərəfini" görə bilməsilə gəlmişdir.

Əjdər Fərzəli Qorqud "XAÇ" sözünün ilkin məzmununu, özünün dediyi kimi, kodunu və çoxlu çalarlarını aşkarlayan ilk müəllifdir. Sözlüklərdə — lüğətlərdə nə qədər dolaşıqlığa, təhriflərə, qeyri-elmiliyə yol verilmişdir? Siz dünyada, o cümlədən bizim Azərbaycanda bu günədək çap olunmuş sözlüklərə — lüğətlərə, o sıradan izahlı lüğətlərə təzədən, elmi etimologiyaanın tələbi ilə, gözü ilə baxın. O zaman bizim tədqiqatçı kimi, siz də "alınma söz"lə, "alınma qəlib/forma" arasındakı fərqi görə biləcək və ya'qin edəcəksiniz ki, bu günədək güman edildiyi kimi: dünyada heç vaxt heç bir "ari irq"—"ali irq" olmayıb və yoxdur; "muğam" sözü "maq" kökünə, "maq" — Azərbaycan torpağına, "maqizm" əski azərbaycanlının mifik təfəkkürünə bağlıdır; "şah", "mən", "qor", "dağ", "od", "ağ" və bu qəbildən yüzlərcə sözün bütün dillərə "səpələnməyinin" səbəbini də ya'qin edəcəksiniz.

Filologiya elmləri doktoru Əli Saləddin yazır: "Ə.Fərzəlinin (Əjdər Fərzəli Qorqudun — Q. M.) "Dədə Qorqud" mövzulu əsərləri dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, etimologiya, arxeologiya və s. elmlərin kəsişdiyi xətlər üzərində ərsəyə gəlmişdir. Həmin xətlərin yerləşdiyi müstəvi müxtəlif regionları, şəhərləri, kəndləri, çayları, gölləri və dağları ilə birlikdə bütöv Azərbaycandır. Buraya xalqımızın yaddaşında yaşayan yurd yerlərini də əlavə etmək lazımdır. Şübhə yoxdur ki, həqiqət yalnız bir elm sahəsində aparılan tədqiqat nəticəsində meydana çıxa bilməz. Elmi həqiqət əsasən müxtəlif elmlərin qovuşduğu nöqtələrdə kəşf edilir, üzə çıxır. Çünki elmlər bir-birinə dayaqdır, bir-birinə arxadır, onların arasında min cür əlaqə mövcuddur. Birinin köməyi ilə digərini izah etmək, qapalı qalan sirrləri açmaq daha asandır. "Dədə Qorqud yurdu" kitabı bu mə'lum həqiqəti bir daha təsdiqləyir". ("Bakı" qəzeti, 24.IV, 1990).

Fizika-riyaziyyat elmləri namizədi Malik Məmmədov: "—Bu günədək elmdə əsasən "Yerdə həyatın əmələ gəlməsi"ndən danışılıb. Məhz Yerdə ilkin qıcqırma prosesi həyatın yaranması üçün başlanğıc hesab edilir. Ə.Fərzəli bu elmi konsepsiyanı heç də in-

kar etmədən irəli gedir və yeni elmi nəticəyə gəlir: Yer, Günəş, qalaktikalar mövcud olmazdan əvvəl də həyatı yaradan, həyata çevrilməyə hazır olan OD və SU, od və odun hərəkəti—daha dü-rüstü: hərəkət—Odun baş əlaməti kimi, mövcud olmuşdur. De-məli, “Yerdə həyatın əmələ gəlməsi” haqqında mə’lum elmi kon-sepsiya daha da inkişaf etdirilir. Həyatın yaranmasının sirri Yerdə yox, Yerdən əvvəl “Kainatın bətnində” axtarılmalıdır.

Birqütblü maqnitin alınmasının mümkünsüzlüyü elmə belli-dir. Bununla belə, elmdə bu fikir də var ki, “nə zamansa bir qütblü maqnit almaq mümkün olacaq. “Lakin Ə.Fərzəlinin gəl-di-yi elmi nəticə — **KAINATIN ƏZƏLİ İKİLİ ƏLAMƏTƏ MALİK VAHİDLİYİ** “birqütblü maqnit” gümanını heçə çıxarır (“Həqi-qət” qəzeti, 23, VII, 1991).

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyev: “ — Azərbaycan xalqının və başqa türk xalqlarının çox qədim və çox da zəngin mifologiyası yə’qin ki, hələ bundan belə özgə arxivlə-rindən, ünvanlarından tapılıb, toplanıb, nəhayət, cildlərə yığıl-malı, bütöv halda oxuculara təqdim olunmalıdır. Ə.Fərzəli diq-qətimizi bu dərdlərimizə yönəltməkdə haqlıdır (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 21, IX, 1990).

Filologiya elmləri doktoru, professor Elməddin Əlibəyzadə: “ — Ə.Fərzəli etimologiyanın bir elm kimi, əsas prinsiplərini iş-ləyib hazırlamışdır” (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 8, III, 1990).

Filologiya elmləri doktoru, professor Azad Nəbiyev: “ — Əj-dər Fərzəli yorulmaq bilməyən axtarışları ilə hər şeydən önce azərbaycanşünaslığa dəyərli xidmət göstərir. Onun elmi-yaradı-cılıq imkanları böyük, əhatə etdiyi mövzuların dairəsi olduqca genişdir. Azərbaycan mifologiyasının, xalqımızın mifik təfəkkü-rünün, soy psixologiyasının, özümlüyünün geniş və əhatəli şə-kildə açığlanmasında Ə.Fərzəlinin tədqiqatçı əməyi xüsusi qiy-mətə layiqdir. ...Ə.Fərzəli elmə yenilik gətirmişdir: “Sözün məz-muna görə təhlili elmi metoddur”. Etimoloji təhlillər yalnız hə-min metodla aparıldıqda alınan nəticə dəqiq olar. Özünün işləyib hazırladığı: **YENİ ETİMOLOJİ PRİNSİP** hər bir söz açımı üçün əsasdır (“Panorama” qəzeti, 4, X, 1996).

Filologiya elmləri namizədi Vüqar Əhməd: “—Əjdər Fərzəli seçdiyi mövzuların obyektini dərindən öyrənir, vaxtilə səhvən və ya cəbrən “yadlaşdırılmış” sözlərimizin etimologiyasını aç-maqda tarixi faktlara, mə’xəzlərə, deyimlərə, duyumlara, ədəbi-bədii nümunələrə əsaslanaraq düzgün qənaətə gəlir (V. Əhməd. “Hər kəsin öz səsi” kitabı, B., 1993).

Tofiq Əhməd Nizamülmülk:

“Azərbaycan alimi, tanınmış filoloq-dilçi, etnoqraf, etimoloq, geniş müşahidə duyumuna malik yazıçı və tədqiqatçı Əjdər Fər-zəli “dilin necə əmələ gəlməsi” sualının doğurduğu mübahisələri

“Dədə Qorqud yolu” əsərində belə yekunlaşdırır: “Müxtəlif dil ailələrinə mənsub sözlərin özləri qohum olduqlarını, eyni ananın bətnindən, eyni kökdən, budaqdan doğulduqlarını görə bilərlər” (“Tarix Azərbaycandan başlanır” kitabı, B., 1998, səh. 33).

Başqa alimlərdən, Respublikamızın müxtəlif regionlarından, bir sıra xarici ölkələrdən müəllifin ünvanına göndərilmiş və onun Dədə Qorqudçu — azərbaycanşünas və etimoloq-tədqiqatçı əməyini, axtarışlarını yüksək qiymətləndirən məktublardan da misallar gətirmək mümkündür. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Ə.F.Qorqudun gəldiyi elmi nəticələrdən dilçilər və folklorşünaslarla, tarixçilərlə yanaşı, filosoflar, fiziklər və başqa mütəxəssislər, hər bir oxucu öyrənə bilər, ondan faydalana bilər. Əjdər Fərzəli Qorqud türkologiyanın bir sıra qaranlıq sahələrinə aydınlıq gətirmişdir. Məsələn, bu günədək türkoloji ədəbiyyatda yazıldığı kimi, Azərbaycan dilindəki, eləcə də bir sıra türk dillərindəki bəzi sözlərin guya “monqol dilindən alınma” olduğu yanlışdır. Türkoloji ədəbiyyatda hələ də “türk”, “tərekəmə”, “türkmən”, “oğuz” sözlərinin guya mənasının “dəqiqləşdirilmədiyi”ni yazırlar ki, bunun da elmi əsası yoxdur. Ə.F.Qorqudun monoqrafiyalarında həmin sözlərin və mübahisəli görünən digər sözlərin də mənası və məzmunu elmi dəqiqliklə açıqlanmışdır. Bizim tədqiqatçı Azərbaycan dilindəki yüzlərcə sözün hələ də “ərəb-fars mənşəli” təqdimatının elmi həqiqətə uyğun gəlmədiyini sübuta yetirmişdir. O sıradan “muğam” və “tar” sözləri də ərəb və fars dillərinə Azərbaycan dilindən, onun Şumer mərhələsindən keçmişdir.

Sözün məzmunu onun sirrinə yol açır. Ə.F.Qorqud bu yolu özünə məqsəd seçib, bu yol ilə getməyin çətinliyindən qorxmayıb, əhkamların və əhəmətlilərin saysız suallarına cavablar tapıb. Onun cavabları inandırıcıdır, çünki elmi cavablardır. “Elm yalnız əhəmət öldükdən sonra başlanır”. — Dahi Qalileydən gətirilən həmin epigrafi özünü də müəllifin tədqiqatçı inadkarlığından sorğu verir. Bu yorulmaz, yaradıcı tədqiqatçının yeni monoqrafiyası: “DƏDƏ QORQUD SÖZÜ”, şübhəsiz, yüksək elmi dəyəərə malikdir. İnanırıq ki, təkcə mütəxəssislər deyil, xalqını, onun dilini, tarixini, mədəniyyətini sevən hər bir azərbaycanlı üçün və hər bir oxucu üçün də bu kitab çox gərəkli olacaqdır.

*QARA MƏŞƏDİYEV,
Filologiya elmləri doktoru.*

*Kitabı babalarım Məşədi Fərzəlinin
və Məşədi Behbudun xatirəsinə
ithaf edirəm.*

I FƏSİL

DƏDƏ QORQUD SÖZÜ

Dədə Qorqud sözü — Dədə Qorqud dili bizə həm yaxın görünür, həm də uzaq. Yaxına gəldikcə bu söz—bu dil müasir Azərbaycan dilinə çevrilir, uzağa getdikcə Şumer dastanlarına, şifahi “Avesta”ya və onlardan da qədim qaynaqlara qovuşur. “Dədə Qorqud Kitabı”nda Tanrıya, ata-anaya, oda, suya, dağa, ağaca bəslənən inamlar İslam mədəniyyəti ilə yanaşı, daha qədim—Od mədəniyyətinə, Od-Maq sivilizasiyasına bağlanır. Dədəm Qorqudun dili Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində ən ilkin yerini nişan verir.

Azərbaycan dilinin məhz Azərbaycan dili kimi formalaşdığıнын IV-XI əsrlərlə bağlılığı¹ əsaslandırılmamış qalır. Bir halda ki, daha uzaq mənbələr — azı 6000 il keçmişdən soraq gətirən Şumer gil lövhələri əlimizdədir, bu tarixi həqiqəti görməmək mümkün deyil.

Şumer yazılarını bizdən əvvəl xarici ölkə tədqiqatçıları oxuyub, araşdırıblar. Onlar əvvəlcə minbir cəhdlə çalışıblar ki, Şumer dilini öz adlarına çıxsınlar, amma sözlərin həqiqəti buna imkan verməyib. Bə'ziləri Şumer dilinin türk, təbii ki, həm də Azərbaycan dilinin babası olduğunu anlasalar da, görsələr də, bu haqqı bilərəkdən inkar etmək yolunu tutmuşlar. Bu məqsədlə də: “Şumer dili müasir dillərdən heç birinə qohum deyil”² kimi, yanlış və elm üçün zərərli konsepsiyayı irəli sürmüşlər. Həmin yanlış fikri bə'ziləri bu gün də müdafiə edirlər³. İmperiya hədə-

¹ A. S. S u m b a t z a d ə. K etnoqenezu Azerbaydjanskoqo naroda. B. 1988. s. 14.

² İ. K a n e v a. Şumerskiy yazık. Cpb. 1996. s. 3.

³ İ. M. D y a k o n o v. Yazıkı drevney predney Azii. M.1967.

lərindən qorxub antiazərbaycan — antitürk mövqeyində dayanmağı “sərfəli” hesab edən bəzi Azərbaycan alimləri də həmin yanlış fikri dəstəkləmişlər. Bu aşkar çarəsizlik və məntiqsizliklə dünyanın bir sıra böyük alimləri haqlı olaraq barışmamışlar. O cümlədən: Q.Vinkler¹, M.Belitski², E.Reklü³, D.Redder⁴, O.Süleymanov⁵ və b. tərəfindən, göstərilən yanlış fikir elmi cəsarətlə rədd edilmiş və Şumer dilinin türk dilinin, o sıradan Azərbaycan dilinin babası olduğu qəti sübuta yetirilmişdir. Şumerlərin əski türklər — azərlər olduğunu Azərbaycan alimlərindən Tofiq Hacıyev, Aydın Məmmədov, Elməddin Əlibəyzadə, Ağamusa Axundov, Qara Məşədiyev, Nizami Cəfərov, Tofiq Əhmədov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Vəli Həbiboglu, İsmayıl Vəliyev, Əlisa Nicat, Firudin Cəlilov və başqaları bir daha təsdiqləmişlər. O da bəllidir ki, heç bir inkişaf etmiş dil başqa dillərdən təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyil.

Şumer dilinin ən qədim türk dili (prototürk) olduğu tam isbat ediləndən sonra onun bilavasitə Azərbaycan dili olduğu da inkar edilmir. Amerikada yaşayan Azərbaycan alimi və şumerşünası Tariyel Vəli Nüvədili “Əcdad” kitabında⁶ bu haqqı bir daha inandırıcılıqla təsdiq etmişdir. Həmin kitaba ön söz yazan filologiya elmləri doktoru, professor E.Əlibəyzadə T.V.Nüvədilin bu elmi hünərini yüksək qiymətləndirmişdir⁷. E. Əlibəyzadənin qeyd etdiyi kimi, belə bir cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir ki, Tariyel Vəli Amerika arxivlərində bilavasitə təmasda olduğu, tədqiq etdiyi Şumer sözlərini “qəlibə salıb, yenidən tərcümə etmiş”, yenidən oxumuşdur. Beləliklə də, tarixdə ilk dəfə Şumer sözlərini XX əsrin şumeri — azərbaycanlısı oxumuşdur. Sözü gedən tədqiqat əsəri də belə bir fikri təsdiqləmiş olur ki, Azərbaycan dilinin məhz Azərbaycan dili kimi öz fərdi, başqa türk dillərindən fərqli əlamətləri 6 000 il əvvəl — Şumer dövründə də mövcud olmuşdur, seçilmişdir. Buradan belə nəticəyə də gəlmək olar ki, türk dillərinin bir-birindən ayrılması — fərqlənməsi ən azı Şumer dövründən əvvəl baş vermişdir. İki nəticə isə inkar olunmur:

1. Şumer dilinin sözləri müasir türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə səsləşir.

¹ Q. V i n k l e r. Vavilonskaya kultura... M. 1913.

² Zapadnaya Aziya v drevnie vremena, “İstoriya çeloveçestvo”. t. III. Spb. 1903; Zabıty mir Şumera. M. 1980; “Çelovek i zemlya”. Leninqrada. 1965; Mifi i legendi drevneqo dvureçya. M. 1965.

³ E. R e k l ü. Çelovek i zemlya. t. I, Spb. 1906, s. 394 — 395.

⁴ D. Q. R e d e r. Mifi i legendi drevneqo dvureçya. M., 1965, s. 38 — 39.

⁵ O. S ü l e y m e n o v. “AZ i YA”, Bakı, 1983.

⁶ T. V. N ü v ə d i l i. “Əcdad”, ABŞ, Los-Anjeles, 1996, s. 14.

⁷ Yenə orada, səh. 16 — 21.

2. Qədim Şumeristan Azərbaycana bilavasitə bitişik olub. Türk ellərinin heç biri Şumerlə belə coğrafi yaxınlığa malik olmayıb. Bu elə bir danılmaz tarixi faktdır ki, üstündən sükutla keçmək olmaz.

Şumer-Azərbaycan dilindən sami, Hind-Avropa və Qafqaz dillərinin bəhrələndiyi, həmin dillərin Şumer-Azərbaycan dilinin hesabına zənginləşdiyi dünya alimlərinin çoxu tərəfindən e'tiraf və təsdiq edilmişdir. Tarixi-metodoloji-məntiqi müqayisələr bu həqiqəti açıqlamış olur.

Eyni sözün yaşadığı (işləndiyi) üç dövrün—mərhlənin müqayisəsinə diqqət yetirək.

I cədvəl

Şumer dili	"Dədə Qorqud" dili	Müasir Azərbaycan dili
Aq (Günəş və rəng anlamında)	Aq/ağ	Ağ
Aqa /başçı, böyük/	Aqa/ağa	Ağa
Adam /insan, kişi/	Adam	Adam
Ada /Adad/ ata, dədə-baba/	Ata, Dədə	Ata, Dədə
An /ana/	Ana	Ana
Ama/ana/	Ama/əmə/məmə	Mama /ana/
Be /bəy/	Bəg/bəy	Bəy
Baba/ananın atası/	Baba	Baba /atanın və ananın atası/
Ari/təmiz/	Ari/Arı	Arı/Aydan arı-təmiz/
Ad /at/-ata anlamında	Ata	Ata
Asaq /yasaq, qadağa/n/	Yasaq	Yasaq
Bar a bar /bərabər/	Barabar	Bərabər
Amin /Tanrıya əhsən!/	Amin	Amin
Qa / Qar, Qar-qar /- qar-daşlar/	Qardaş/Qadaş/	Qardaş
Qar u su/qolun qatlanacağı/	Qarısı	Qarısı
Qaruş /əl ilə ölçü vahidi/	Qarış	Qarış
Qir /yerə, otağa... girmək	Gir	Gir
Qur /qurulan, qurqan-kurqan/	Qurqan/kurqan	Kurqan
Bur u /burulan/	Bur-ulan/Burlaxatun/	Bur/f'el/, buruq
Alarilər /sevgi nəğmələri/	Alar sabah/gözəl sabah, Ala seyvan	Alagöz/gözəl/, səhərin ala gözləri
Dib /çayın, anbarın dibi/	Dib	Dib
Qan /maye qan/	Qan	Qan
Diriq /diri olmaq/	Diri /Dirse xan/	Diri/dirilik bulağı/
Aratta /ölkə adı/	Arat /sulu yer/	Arat/suvarılaraq dincə qoyulan yer
Daq /dağ/	Dağ	Dağ
Qada /dərd/	Qada-bəla	Qada /qadağan/
Yayax	Yayax /Yavan-piyada/	Ayaqla/Ayaqyalın
Dur /dayan/	Dur	Dur
Tan /dan yeri/	Tan/Dan	Dan/yeri/

Tar-ı /Tanrı/
Tenqri /Tanrı
Saq /baş, od-ər/

Sas ku /səs-küy/
Sap /quru yer/
Qor /kor/odun qara-kö-
mür halı/
Qud /qüvvət/

Eşi /yoldaşı/
Elti/qayın arvadı/
İl /el/
Tak /takkıltı/
İşşaq/işiq/
Eki/İki
İy/cəhrə iyi/
Şrin-qa
Yer
Sa sa
Tuş
Giz
Sahar
Namlu /adlı-sanlı/
Maq/Mah/Ay/-Od maddə
Maqan/maqçı, odçu, şa-
man/

Ur su
Qal/qala-divar/
Xış/şum aləti/
Xuş
İnim/səsim, iniltim/
Sukkal
Mən
Nar/od/

Tanrı
Tanqri
Saq/sak-oğuz, ər

Səs-küy
Sap/saf
Qor/od/Qorqud
Qud/Qorqud!/
Eşim-yoldaşım
Elti
El
Takkıltı
İşiq
İki
İy
Şirin
Yer
Satmaq
Düş
Gizlin
Sabah
Namlı
Maq/Mah
Maqan/şaman-qaman/

Duru su
Qala
Xış
Xoş
Ünüm
Saqqal
Mən/man
Nar

Tanrı/Tarı-şifahi
nitqdə/
Sak/Saki saqlar/sak-
lar-oğuzlar məskəni
Səs-küy
Sap/saf
Qor/od/, Qorqud

Qud/Qüd-rətli
Qud/Dədə Qorqud
Aşınam-dostum, yol-
daşım
Elti
El
Takqıltı
İşiq
İki
İy
Şirin
Yer
Satmaq
Düş/yerə düş/düş-ər-
gə
Gizli
Səhər
Namlı/namlı-nişanlı,
şöhrətli/
Maq/Mah
Maqçı/şaman/
Duru su
Qala
Xış
Xoş
Ünüm
Saqqal
Mən
Nar

Bu cədvəldə daha onlarca sözüümüzü misal gətirə bilərdik. La-
kin müqayisə üçün bunlar da kifayətdir

Şumerdən daha qədim—"Avesta" dövründən, təqribən 12—10
min ilin uzaqlığından bizə gəlib çatan bə'zi sözlərimizin də müa-
sir Azərbaycan dili ilə səslənməsi diqqətdən kənarda qalmamalı-
dır. Belə ki, "Avesta" soraqlı onlarca sözümüz də türk dillərinin
hamısından daha çox məhz Azərbaycan dilinin fərdi, qrammatik
üslubuna tam uyğun gəlir. İkinci cədvəl fikrimizi təsdiq edir.

“Avesta” dilində

Ada
Aq/
An
Anaşe
An/vaxt/
Asna
Apa
Azim
Aya-o
Açam
Afşa/ziyançı, ifşa edən/
Ari /təmiz/
Baq-a /ağa, bəy/
Asu
Bəšta
Vay
Vam
Va/Var
Varadait
Dab /dib/
Dada
Dayat
Damaış
Dam
Dida
İsti
Ərəş
Cima
Cimyat
Faraş
Ustana
Upa
U-zər
Urvat
Uruk
Us
Stu
Tar-əm
Tataş
Tava
Tutuq
Par
Sav-a
Par-a
Mat
Maqan
Kas
Yuca
Kam
Man
Diştay
Duş

Müasir Azərbaycan dilində

Adam
Ağ /Günəş/
An-a
Anaş/yaşlı qadın/ Analar anası
An/s-an-iyənin bir hissəsi
Asan
Aparmaq
Əzəmətli
Aya-q tutub getmək
Açmaq
Afat/od kimi yandıran/
Arı /Aydan arı-təmiz/
Bay/Bəy-ağa
Əsən /külək/
Bəxşiş
Vay-vay
Vam — bir həddə fasiləsiz yanan od
Var-get
Varlıq
Dab-an/ayağın dibi/
Ata/Dədə/
Dayanılan/yer/
Dam işığı/İşıqlı dam-ev
Dam /ev/
Dədə/gözün didəsi — əsası, kökü/
İsti
İşıqlı düz/Ərəş mahalı/
Cümə /Günlərin cəmi/
Cəm od/Camaat
Faraş/tez/
Astana
Apa-rmaq
Zər-qızıl qiymətində
Urvatlı/hörmətli
Uruk-turuq
Us/h-uş-ağıl
Sütun
Tanrım
Tutaş-maq/döyüşmək
Tava/od örtüyü, tava-n, tava-qazan
Tutmaq, tutulmaq
Par/od/
Saf/təmiz/
Para/par-ça, hissə
Mat-ana: od-həyat verən
Maqçı/maqan-şaman
Kəs/şəxs
Uca
Kəm/az, azacıq/
Mən
Diştək, dişli-möhkəm
Düş-mən

Əməm
İsan
Yasta
Daeva
Qat
Zəmo
Yava
İsməno
İş
Durat
Yaz
Yat
Doiş
Qut
Sana
Saray
Sarşta

Kuç

Anam—südünü əmdiym
Əsən/külək/
Yastı
Dev
Qat-lanmaq, qat-ar, qat-qat olmaq
Zəmi, zəm-zəm suyu
Yava/davakar adam/
İsmarış
İş
Duran od
Yazmaq
Yet/çat
Doğuş
Qut/qüvvət, Dədə Qor-qud/t/
Sanalı/seçilmiş, ən yaxşı
Saray
Sarılmaq/birləşmək, səriştə—bir işi
bilmək, bacarmaq
Güc

Q e y d: Yuxarıdakı cədvəldə və bundan sonrakı “Avesta dili” ifadəsi əvvəllər uydurulmuş “Pəhləvi dilinə yaxın “Avesta dili” deyil. “Pəhləvi dilinə yaxın Avesta dili”nin heç zaman mövcud olmadığını elm çoxdan təsdiq etmişdir. Bizim misalda söhbət “Avesta” abidəsinin öz dilindən gedir ki, bu dilin sözləri də prototürkcə—protoazərbaycancadır. Bu həqiqəti böyük türk alimi Əhməd Cəvət hələ 1930-cu illərdə aşkara çıxarmışdır¹. Ə. Cəvət “Avesta”nın yazıldığı əlifbanın dünyaya bəlli olan “qədim sami və ya finikiya” adı ilə xatırlanan yazıların da qaynağı olduğunu sübuta yetirib².

“Şumer türklərinin dühasından yaranan oxşəkilli yazı Babilistandan Qafqaza, İrandan və Hindistanın şimalından Egey dənizinə və Misirədək iyirmidən artıq adda anılan millət və məmləkətlərə yayılıb, onların mədəniyyətlərinin ifadə vasitəsi olmuşdur. Bu yazıdan Şərqdə ibrani, hind: uyğur və dünənki mədəniyyətin yazısı olan ərəb əlifbası, Qərbdə isə yunan, etrus, nəhayət, bu günkü mədəniyyətin yazısı olan latın əlifbası yaranmışdır³.

Məhz “Avesta”nın qələmə alındığı və azı 7000 il yaş verilən və bu gün artıq Orxon-Yenisey əlifbasının təmsalında bir daha tam aşkarlanan əlifba həm də Şamaxı və Naxçıvan /Gəmi qaya) işarələrində aşkarlanmışdır⁴. Bu, “Avesta”nın qələmə alındığı əlifbanın, o sıradan Orxon-Yenisey əlifbasının da azı 7000 il əvvəl Azərbaycanda yarandığını söyləməyə tam əsas verir.

¹ A h m e t C a v a t. Alfebenin mənşeyi bir eski tilik yazısıdır. İstanbul. 1933. səh. 10; E.Əlibəyzadə. Ana Kitabələr. B., 1996, s. 5 — 25.

² Y e n ə o r a d a.

³ Y e n ə o r a d a.

⁴ Ə. F ə r z ə l i. Dədə Qorqud yolu. 1995, səh. 316 — 317.

Dahi türk alimi Əhmət Cavat bu elmi açıqlaması ilə dünya mədəniyyəti tarixində inqilaba bərabər bir kəşf etmişdir. Biz e'tiraf edirik ki, "Avesta körpüsü" elmi öçerkimizi qələmə alarkən dahi türk alimi Əhmət Cavatın həmin kəşfindən xəbərimiz olmamışdır. Biz öz səhvimizi e'tiraf edir və bizə dahi türk aliminin ölməz kəşfindən soraq gətirmiş görkəmli avestaşünas, şumerşünas və qorqudşünas alimimiz, filologiya elmləri doktoru Elməddin Əlibəyzadəyə öz təşəkkürümüzü bildiririk. Hər bir kəşfin ilk avtorunu unutmğa heç bir tədqiqatçının haqqı yoxdur. E.Əlibəyzadənin də qeyd etdiyi kimi, "Avesta" dilinin və əlifbasının kəşfində BİRİNCİLİK TÜRK ALİMİ ƏHMƏT CAVATINDIR. Türk aliminin adı çəkilən əsərinin şərhini verən E.Əlibəyzadə özünün "Avesta" əsərində¹ yazır: "Beləliklə, "Avesta"-nın məkanının Odlar yurdu — Atropatena — Azərbaycan olduğuna şübhə qalmır. Və güman ki, "Avesta"-nın əslisi də qədim Şumer-türk dilində və əlifbasında yazılıb. Sonralar qədim fars dilinə tərcümə edilib, fars saraylarının hakim dini ideologiyası olub, təkmilləşib, ona əlavələr edilib, zaman keçdikcə farslar onu mənimsəyib "özünüküləşdiriblər", tədqiqatçılar da onu "İran ədəbiyyatının kitabəsi" sayıblar"².

Elməddin müəllim daha sonra xüsusi olaraq nəzərə çatdırır ki, "Avesta"-nı zəngin dini-mifoloji qaynaqlar, güclü ədəbi-elmi ənənə yaradıb, "Avesta" bu ənənələrin məhsuludur³.

Əlavə edək ki, həm "Avesta"-nın, həm də Şumer dastanlarının dilinin türk-Azərbaycan dili olduğu E.Əlibəyzadənin son araşdırmalarında da bir daha danılmaz elmi sübutlarla açıqlanır⁴. "Avesta" əlifbasının Şumer-azər mixi (mıx şəkilli) əlifbasının e.ə. III — I minilliklərdə, azı 2500 il ərzində qədim dünyanın mədəni inkişafına güclü təsiri E.Əlibəyzadənin kitabında geniş şərh olunur⁵.

Yuxarıda misal gətirilən iki cədvəldən bəlli olur ki, Dədə Qorqud sözü eyni dərəcədə "Avesta" sözüdür, eyni dərəcədə Şumer—"Bilqamıs" sözü, yenə də eyni dərəcədə Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vəqif sözü, C.Cabbarlı, S.Vurğun sözüdür.

Nəhayət, Dədə Qorqud—Azərbaycan sözünün bilavasitə Ulu dildən baş alıb gəldiyini söyləməyə də tam əsasımız, haqqımız var. Elmi etimologiya bu fikirləri, bu haqqı bir daha təsdiq edir.

¹ "Ana kitabələr". (Tərtib edən Elməddin Əlibəyzadə). B., 1996, səh. 21.

² *Yenə orada*. səh. 21 — 22.

³ *Yenə orada*. səh. 22.

⁴ *Yenə orada*.

⁵ *Yenə orada*.

ETİMOLOGİYANIN TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Dilçiliyin elmə bəlli olan tarixi Şumer dövründən başlanır. Bu tarix ən azı 5 000 ili əhatə edir¹. Mənbələr xəbər verir ki, Şumerstanı işğal etməyə başlamış sami dillilərin təzyiqi və tələbi ilə Şumer dilçiləri e.ə. III minilliyin axırları, II minilliyin əvvəllərində “Şumer-Akkad sözlüyü”nü² yazmağa-tərtib etməyə başlamışlar. E.ə.IV minillikdə şumer azərləri türkləri öz məktəblərində doğma ana dilini: Şumer-Azərbaycan dilini xüsusi qayğı və ciddi nəzarət altında öyrənirdilər³. Bundan əvvəl “Avesta” mətnlərinin — qatlarının oxunub əzbərlənməsi və yazıya alınması o dövrlərdə də dilçilik elminin inkişaf etdiyini düşünməyə əsas verir. Mənbələrdə “Avesta”nın yazıya alındığı tarixə 7 min ildən 9 min ilə qədər⁴ yaş verilir.

Dilçiliyin bir elm kimi, yaxın sorağı 2500 il öncə — Yunan dilçilik məktəbindən gəlir. Şumer-Akkad dilçilik məktəbi ilə Yunan dilçilik məktəbi arasında qədim hind dilçilik məktəbinin də sorağı qeydə alınmışdır. Deyilənə görə qədim hindlilərin “vahid ədəbi dili — sanskrit” sonralar “bütün hind-Avropa dillərinin mənşəyi”⁵ hesab edilmişdir. Həmin mənşədən qabağı görmək həmişə çətin olmuşdur, xüsusən də “Tarix Şumerdən başlayana” qədər.

Şübhəsiz, dilçiliyin tarixi eyni zamanda insanın yaranması, dilin yaranması ilə bağlıdır. Bu başlanğıc uzaq epoxaları əhatə edir. Dilin yaranması bir növ “praktiki dilçilik” şəraitində baş vermişdir.

Elm təsdiq edir ki, ilk yaranmış insan birlikləri bütün tayfa və qəbilələrin əsasını qoymuşlar. Tədqiqatçılar həmin insan birliklərinin ilk vahid dilindən də söhbət açmışlar. Lakin bu söhbətlər çox halda birtərəfli aparılmış, sözlərin yaranmasının ümumi qanunauyğunluğu nəzərə alınmamışdır. Bu da dilçiliyin vacib sahəsi olan etimologiyani sün'i surətdə sadələşdirmişdir. Nəticədə etimologiya dilçilikdən xəbəri olmayanlar üçün də adi anlayış, adi bir söz olmuşdur.

ETİMOLOGİYANIN ELM KİMİ — dilçilik elminin bir sahəsi kimi İLK ADDIMLARI qədim yunan alimləri tərəfindən atılmışdır. Onlardan Demokrit (e.ə.V-IV əsrlər) deyirdi ki, “bir söz bir neçə əşyanı adlandırır, məfhumun (əşyanın) bir neçə adı olur⁶. —”Nə üçün? Demokrit bu suala cavab vermir. Platon (Əf-

¹ S. N. K r a m e r. İstoriya naçinaet v Şumere. M., 1960, s. 137.

² S. N. K r a m e r. İstoriya naçinaet v Şumere. M., 1960, s. 137.

³ S. N. Kramer. İstoriya naçinaet v Şumere. M., 1960, s. 137.

⁴ M. B o y s. Зороастрийцы. Верованија i obıçai. M., 1987, s. 62.

⁵ Ə. Rəcəbov. Dilçiliyin tarixi. B., 1988, s. 17.

⁶ Ə. Rəcəbov. Dilçilik tarixi. B., 1988, s. 27.

latun — e.ə. V — IV əsrlər) “dildə dərin daxili qanunauyğunluqlar vardır” deyir, eyni zamanda “düzgün dili yalnız ideyada” axtarırdı. Yenə də qədim Yunanıstanda “dilçilikdə Stoiklər cərəyanı” deyilən fəlsəfi cərəyan meydana gəlir¹. Professor Ə.Rəcəbov yazır ki, stoiklərin dilçilik sahəsindəki ən böyük xidməti — onların dilçiliyin yeni sahəsini—etimologiyani yaratmalarıdır². Stoiklər (e.ə.III-II əsrlər) bəyan edirdilər ki, sözlər səslər vasitəsilə əşyanın həqiqi daxili mahiyyətini ifadə edir.(?) Sözü təhlil etməklə əşyanın mahiyyətini açmaq olar³ (?) Lakin stoiklər də etimoloji tədqiqat üçün möhkəm prinsiplərin tərtib-aşkar edilməməsi səbəbindən mücərrəd yozumlardan uzağa gedə bilmirdilər. Bu səbəbdən də stoiklərin etimologiya elminə “gətirdikləri şöhrət” tez söndü⁴.

Demək olar ki, təqribən 2 000 il ərzində etimologiya bir elm kimi, bir addım da inkişaf etmədi. Dahi alman alimi Q.V.Leybnis (XVIII əsr) etimologiyani hüquqlarını bərpa etdi. O, göstərdi ki, etimallaşdırma təsadüfi oxşarlıq və əlamətlərə görə deyil, dərin elmi əsaslarla aparılmalıdır⁵. Q.V.Leybnis dillərə müqayisəli tarixi baxışın müjdəçisi kimi (Ə.Rəcəbov) tanınır. Daha iki alman alimi: F.Bopp və Y.Qrim dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodu kəşf etdilər⁶. (XVIII — XIX əsrlər). F. Boppun hind-Avropa dilləri ailəsində ilkin söz kökünün bir hecalı olmasını aşkar etməsi ən doğru nəticə idi ki, bütün dillərin qohumluğuna aparan yolda kod — açar hesab etmək olardı. Y.Qrimin də böyük xidməti idi ki, o, **dilin mənbəyini öyrənməkdə mifologiyani tədqiqini** faydalı hesab edir, dilin inkişafı yollarından söz açırdı. “Müntəzəm fonetik qanunauyğunluqlar haqqında qanunun” kəşfində də həmin alimlərin mühüm xidməti vardır. Fikrimizcə, həmin qanunla və sözlərin **İKİ ƏSAS SİNFƏ: “OD” və “SU” sinfinə** aidliyi bölgüsü ilə gedilsə idi, F.Bopp da, Y.Qrim də, Rask da bütün dillərin qohumluğunu həqiqətən sübut etmiş olardılar.

Məhz “OD” və “SU” bölgüsü nəzərə alınmadığından təhlillər birtərəfli aparılıb. Məsələn: “aparmaq” sözünün etimoloji təhlili: qədim hindcə “bharasi”, yunanca “fersi”, rusca “beryon”, qotca “bapris”⁷... Buraya azərbaycanca “bar”/“var”, “varmaq” sözlərini də əlavə etməklə qayda heç də pozulmur. Əslində, həmin təhlildə etimologiya unudulmuşdur. Axı məhz etimologiya göstərir

¹ Yenə orada.

² Yenə orada.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada.

⁵ Yenə orada.

⁶ Yenə orada.

⁷ Ə. Rəcəbov. Dilçiliyin tarixi. B., 1988, səh. 93.

ki, həmin təhlildə sözlərin kökündə Günəşin baş əlamətlərindən birinin adı—"hərəkət edən od" məzmunundan törəmiş "RA" deyənib. Bu danılmaz elmi həqiqət 2500 il ərzində "etimologiya nədir?" sualına cavab axtaran bütün dünya dilçilərinin diqqətindən kənarda qalmışdır.

Hər halda etimologiya getdikcə yeni üfəqlər fəth edir. XIX əsrin ortalarından müqayisəli tarixi dilçiliyin tədqiqat obyektinə daha da genişlənir. Alman alimi A.F.Pott "Sözlərin mənşəyi və ilkin mənası haqqında elm olan elmi etimologiyanın əsasını qoyur"¹. R.Rask da sübut edir ki, ETİMOLOGİYA DİLÇİLİK-DƏ ELMİ METODDUR². A.Pott və R.Rask etimologiyada söz güləşdirmənin, söz oyununun, hazır cavablığın əleyhinə idilər. Pott əlavə edirdi ki, dillərin bir-birindən getdikcə uzaqlaşması səs qanunlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır³.

Bəzən etimoloqu "qrammatik qanunları pozmaqda" təqsirləndirirlər. Burada dahi Leybnisin qrammatika haqqında sözləri yada düşür. Leybnis deyirdi ki, "qrammatikanın xalqın tarixi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur... Qrammatik forma və kateqoriyalar qədim dövrlərdə xalqların yürüşləri, onların tarixi inkişafı haqqında bir şey xəbər vermək iqtidarına malik deyildir. Buna görə də tarixçini söz maraqlandırır, çünki hər bir sözün tarixi var (!), sözdə xalqın tarixi öz əksini tapır, hər söz xalqın mədəni-tarixi inkişafını özündə əks etdirən sənəddir"⁴.

Etimologiyadan danışarkən coğrafi adların toxunulmazlığından yan keçmək olmaz. "Coğrafi adlar həmin ərazidə keçmişdə hansı xalqların yaşadığını müəyyənləşdirmək üçün əvəzsiz tarixi sənəddir". (Akademik Budaq Budaqov⁵). Xalqların bir-birinə ulu qohumluğunu, bəşəriyyətin vahid insan kökündən yarandığını dillər arasında "qardaşlıq münasibətləri" məsələsi, dil ailələri arasında keçid mövqeyində dayanan sözlərin mövcudluğu fərziyyəsi də sübut edir. Dilçilər müəyyənləşdirmişlər ki, bir dilin etimoloji mənzərəsi onun qalan dillərlə semantik əlaqə sistemini aydınlaşdırır. Etimoloji tədqiqatlarda fonetik qanunlar əsasdır.

Dilin işarə nəzəriyyəsini yaradan dahi alman alimi Humboltun⁶ fikrincə "hər dil öz materialını tarixdən əvvəlki əlçatmaz dövrlərdən irs alıb". "Bütün çoxsaylı dillər bir vahiddir". Fikrimizcə, bu nəticəni də Humboltun dahiyənə kəşfi adlandırmaq

¹ *Yenə orada*. səh. 93 — 94.

² *Yenə orada*. səh. 93.

³ *Yenə orada*. səh. 94.

⁴ *Yenə orada*.

⁵ Ə. R ə c ə b o v. Dilçiliyin tarixi. səh. 94, 182, 487.

⁶ *Yenə orada*. səh. 93-94, 181-183, 487-488.

olar! Bu dahi alim sövq-təbii ilə deyirdi ki, dillər arasında onları birləşdirən nə isə mövcuddur. Bu fərziyyəsi ilə dahi Humbolt vahid və dəyişilməz etimoloji prinsipin kəşfinə lap yaxınlaşmışdır. Həmin “nə isə” Humboltun açmaq istədiyi “qırxıncı qapı” olmuşdur. Ümumi halda elm belə bir fikrin tərəfindədir ki, **DÜNYANIN BÜTÜN DİLLƏRİ BİR SADƏ KÖKDƏN YARANMIŞDIR**¹. Necə ki, alman alimi, H.Şuxart da (1842 — 1927) yazırdı ki, müxtəlif dil ailələrinə mənsub dillər bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, elmi mə'nada bir-birinə eyni bir xalqa mənsub olan dil və ədəbiyyata nisbətən çox yaxındır².

Beləliklə də, etimologiyadan söhbət gedən yerdə, eyni zamanda, bəşəriyyətin ən qədim və vahid dilindən — Ulu dildən də söhbət getmiş olur. Sözün kökü mütləq Ulu dildən soraq verir. Professor Ə.Rəcəbov yazır: “İdeal dillə müqayisədən fərqli olaraq, dilçilər bu fikrə gəldilər ki, dünya dillərinin sonsuz heyranedici müxtəlifliyi arasında onların hamısı üçün ümumi olan xüsusiyyətlər gizlənir. Bütün hüdudsuz fərqlərlə yanaşı, mə'lum olur ki, dillər elə bil bir nümunə əsasında yaradılmışdır³. Xalqların ulu qohumluğunun sübutu yolunda bu fikrin xüsusi yeri var. Deməli, həqiqət budur ki, çoxdillilik tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərinin məhsuludur.

Müasir elm öyrədir ki, əşya əlamətin daşıyıcısıdır. Bir halda ki, sözlər — adlar mövcudluğun və onun əlamətlərinin ünvanıdır, o cümlədən Azərbaycan dilinin sözləri — adları da, — onların etimologiyasını açmadan ünvanı dəqiqləşdirmək olmaz. Bunun üçün də etimologiya yozumdan qəti ayrılmalıdır. Etimologiya nədir? Sözlərin ulu kökünü öyrənən, aşkar edən elm — etimologiya deyilir.

Deməli, söhbət məhz sözün ulu kökündən gedir. Ulu kök ulu inamlara bağlıdır və ulu inamlardan ayrılıqda düşünülə bilməz. Etimoloji təhlillərin çətinliyi siyasətlə bağlı olmuşdur və bu gün də məhz siyasət, siyasi şovinizm etimologiyanın yolu üstündə başlıca əngəldir.

Etimoloji təhlil və onun yeni etimoloji prinsip əsasında aparılması Dədə Qorqud sözünün, dəqiq desək, **AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASININ** öyrənilməsində, aşkarlanmasında, təbliğində əsas şərtidir. Bir qədər sonra elə bu kitabda Yeni etimoloji prinsip və onun başlıca şərtlərindən söhbət gedəcək. Burada isə qısa şəkildə qeyd edək ki, bu və ya digər sözün bu və ya digər dilə aidliyini söyləməzdən əvvəl, həmin sözün daşdığı ulu məzmun aşkara çıxarılmalıdır. Bu günə qədər, yəni son 2500

¹ *Yenə orada*. səh. 93-94, 181-183, 487-488.

² *Yenə orada*. səh. 93-94, 181-183, 487-488.

³ *Yenə orada*. səh. 93-94, 181-183, 487-488.

il ərzində elmdə belə bir vacib şərtə diqqət yetirilməmişdir. Çünki bu şərt bu günə qədər aşkar edilməmiş, elmi həllini tapmamışdır. Bu sətirlərin müəllifi ilk dəfə etimologiyanın dilçilik elminin ən mühüm sahəsi kimi, vahid və dəyişilməz qanunauyğunluq olduğunu, mütləq “OD” və “SU” bölgüsünə tabe olduğunu, “İSTİ” və “SOYUQ” səsləri—tərəfi əks etdirdiyini, say-sız misallar, təhlillər, dəlil-sübutlar əsasında işləyib hazırlamış, nəticə olaraq, sözün mütləq daxili yükə—koda: məzmunu malik olmasının dilçilikdə yeni elmi metod olduğunu kəşf etmişdir. (Qeyd: mətbuatda müəllifin bu və digər kəşflərini dəstəkləyən elmi-tənqidi resenziyalar dərc olunmuşdur. Kitabda həmin resenziyalar haqqında da mə'lumat verilir.)

Hələlik isə biz mövzumuza sadıq qalaraq, **Dədə Qorqud** sözünün tarixi taleyi haqqında söhbətimizə qayıdırıq.

GÖYLƏRDƏ DOĞULAN, YERLƏRDƏ YAZILAN KİTABLAR

(“Dədə Qorqud Kitabı”nın adı haqqında)

Ümumdünya mədəniyyətini zənginləşdirən abidələr sırasında “Dədə Qorqud Kitabı”nın xüsusi yeri var. Xalqımızın bu ölməz dastanlar toplusu haqqında son illərdə Azərbaycanda və onun sərhədlərindən uzaqlarda da dəyərli araşdırmalar aparılmışdır. Həmin araşdırmaların sona yetdiyini də söyləmək mümkün deyil. O cümlədən, bu ulu dastanımızın adı kifayət dərəcədə açıqlanmamışdır.

Digər ədəbi abidələrin adlarına diqqət yetirək: “Avesta”, “Bilqamış” (Gilqamış), “Veda”, “Gültəkin”, “Manas”, “Koroğlu”, “Ural-Batır” və s. Bu ulu kitabların adlarının nə əvvəlində, nə də sonunda “kitab” sözü yoxdur. Əlbəttə, öncə ona görə ki, bunların məhz kitab (kitablar) olduqlarını “kitab” sözü ilə də bir daha nəzərə çatdırmağa ehtiyac duyulmayıb. “Dədə Qorqud Kitabı”nda isə “kitab” sözünün iştirakı xüsusi elmi və tarixi dəyərə malikdir.

“Kitab” ta qədimdən insanların nəzərində “Tanrıdan göndərilmiş, Tanrı hədiyyəsi, Tanrı sözü, kəlamı, buyruğu, Tanrı öyüdü, nəsihəti, məsləhəti, qərarı... məzmununda qəbul edilmişdir. Bunu xüsusən Göydən gəlmiş dörd müqəddəs kitab: QUR'AN, İNCİL, TÖVRAT və ZƏBUR haqqında söyləmək lazım gəlib.

Qur'anın Azərbaycan türkcəsinə tərcüməçilərindən biri, məşhur şərqşünas, İraq Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Vasim Məmmədəliyev bu Tanrı Kitabına yazdığı “Ön söz”də qeyd edir ki, “Qur'an” sözünün mənası “oxumaq”, “tələffüz et-

mək", daha doğrusu, Allahdan Məhəmməd əleyhissəlama nazil olan sözlərin oxunması, tələffüz edilməsi deməkdir. Qur'ana həmçinin müşəf (səhifələnmiş kitab, lülə halında bükülmüş kağız (zıkr), xəbərdarlıq, xatırlatma, öyüd-nəsihət), fərqlənən (haqq ilə haqqı ayırd edən) və s. də deyilir¹.

Deməli, müqəddəs kitabımız Qur'anın həm də fiziki mə'nada "kitab", "lülələnmiş kağız" şəklində ilkin görünüşü də onu başqa kitablardan, başqa "lülələnmiş kağız"lardan fərqləndirmiş, onu Tanrıdan nazil olan öyüd-nəsihətlər, haqqı, doğruluğu bərkərar edən ulu qüvvə kimi tanıtmış və insanlar da məhz bu ali qüvvəyə inanmış və ona pənah gətirmişlər. Bu da bir daha belə bir fikri təsdiqləyir ki, "kitab" dedikdə, Tanrıdan gələn müqəddəs kəlamlar, ilahi öyüd-nəsihətlər başa düşülmüşdür. Və ümumi halda, "kitab"—müqəddəslik məzmunu ilə qəbul olunmuşdur.

"Kitab" sözünün etimoloji açımı: yə'ni Ulu dildən gələn kodu belədir: Kitab-kitib-bitik: bitmiş, tamamlanmış, bu səbəbdən də heç bir düzəlişə, əlavəyə ehtiyacı olmayan, heç bir e'tiraz, inkar qəbul etməyən Ata-Tanrı nəsihəti, nəsihətlərinin cəmi-məzmunu daşıyır. (Eyni zamanda, bitik-bitmək-daş lövhə, dəri, nəhayət, kağız üzərində əkilən-bitirilən işarələrin — sözlərin toplusudur. Nəhayət, kitab-bitək-bitik deyərkən, bunu sadə anagramma kimi qəbul etmək də düzgün olmazdı, yə'ni ki, burada sözlərin kor-koranə yer dəyişməsindən söhbət getmir.)

Dilimizdə bu gün də belə ifadələr işlənir: danışib-bitişmişik, biliyin-bitiyin olsun, yaxud, qrammatika kitablarından tanış cümlə: bitmiş bir fikri ifadə edən söz və ya söz birləşməsinə cümlə deyilir. Söhbət yenə də fikrin, hadisənin, əhvalatın tamamlanmasından, bitməsindən və artıq şərhə, yaxud e'tiraza yer qalmamasından gedir. Və necə ki, deyirik: söz bitdi. Kitaba yazılan söz də bitmiş hesab olunur. "Yazıya pozu yoxdur" atalar sözü də, rus dilindəki "çto pişes perom, ne rubiş toporom" ("Qələmlə yazdığını balta ilə də poza bilməzsən!") — zərb-məsəli də məhz yazılmış-bitirilmiş və sanki Tanrı, tale möhürü ilə möhürlənmiş sözü — kitabı yada salır. **"Alın yazısı" da bu mə'nada — "Kitab yazısı"dır.** O da bir növ "Göydən göndərilmişdir". Və bu səbəbdən də "Alın yazısı" da pozulmazdır, əbədidir və sirri, sehri də heç vaxt açılmayıdır. Sirri açılırsa, deməli "Alın yazısı" da müqəddəsdir və bu müqəddəslik də mütləq Tanrıdan gəlir.

Hər kitaba, hər ədəbi abidəyə heç də "kitab" deyilməmişdir. Bu gün də: kitab haqqı, kitaba and olsun ki, səni kitaba tapşırıram, "Sən də ay Molla dayı, bir kitab açdır, fala bax!" (Sabir), kitaba şəkk etmə və s. deyiləndə də bilirik ki, söhbət məhz mü-

¹ Qur'an, IX səhifə. (Azərbaycan dilində).

qəddəs Kitabımızdan — Qur'ani-Kərimdən gedir. Bunun kitabı bağlanıb, dərdimi yazsan, bir kitab olar və s. deyiləndə isə söhbət tale kitabından, nəhayət, bu gün də yazılan, yayılan kitablardan gedir ki, bunlar da kitab şəklində kitablardır. Lakin hətə belə sadə kitablara da məhz kitab şəklinə, formasına görə, yə'ni həmin forma ilə ulu kitablara xatırlatdığına görə, hörmət olunub.

“Dədə Qorqud Kitabı” isə Göydən gəlmiş kitablar sırasında olmasa da, hər halda sadə, adiləşən, bir dəfə oxunub, yaxud və-rəqlənib kənara qoyulan kitablardan hesab edilməmişdir. Və xalq bu Kitabımıza da, Qur'ana and içən kimi, and içmişdir. Xalqımız “Dədə Qorqud Kitabı”nı da sevə-sevə qorumuş, ona hər vaxt pərəstiş etmiş və Qur'andan sonra, İslamın digər müqəddəs kitablarından sonra evlərdə onu da ipək yastıqlar arasında, gizli sandıqlarda, qızıl mücrülərində — xəzinə ilə bir yerdə, xəzinə kimi, yaman gözlərdən, oğru-əyridən, çapqınçıdan hifz edib, qoruyub saxlamışdır. “Dədə Qorqud Kitabı” Azərbaycan türklərinin—oğuzlarının, sonralar başqa türkdilli xalqların da müqəddəs kitabına, tapınağına, ocağına çevrilmişdir. Xalq ozanlar ozanı Dədəm Qorqudu da ulu peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissəlamdan sonra, qeybdən xəbər verən, hər növ bəlani geri qaytaran, oğuz qövmünün — nəslinin işini asanlaşdıran müdrik ağsaqqal və Peyğəmbər kimi sevmiş, ona inanmış, onun sözünü, yolunu tutub getmişdir.

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”nın ilk adı “kitab” sözü olmadan, — “Dədə Qorqud” şəklində səslənmişdir.

Biz “Qur'an kitabı”, “İncil kitabı”, “Avesta kitabı”, “Koroğlu kitabı” və s. deməyə adət etməmişik. Yə'ni onsuz da bilirik ki, bunlar məhz kitablardır. Və hər birini də öz adı ilə tanıyıırıq.

Dədəm Qorqudun adı ilə bağlı kitabın dəyərliyiindən bir daha söhbət açmağa ehtiyac görmürük. Söhbətimiz bu ulu Kitabımızın—Ana Kitabımızın yalnız adı ilə bağlıdır. Bununla belə, xatırladaq ki, Dədəm Qorqud ulu oğuz-türk-azər ellərinin qədim və yaşarı adətlərini, ata-anaya, böyüyə, qadına, çörəyə hörmətə, Vətəni göz-bəbəyi tək qorumağa, məhəbbətə, dostluğa və qəhrəmanlığa çağırdığı kimi, İslamın müqəddəs qayda-qanunlarını da xalqa çatdırırdı. Məhz “Dədə Qorqud Kitabı” uzun bir dövr ərzində müqəddəs Qur'ani-Kərimin yayıcısına və müdafiəçisinə çevrilmişdir. O vaxtlar ki, Qur'an Azərbaycan türkləri və bütün Türk dünyası üçün və bir sıra qonşu və yerli soylar—az saylı xalqlar üçün də hələ əl çatmayan, bu səbəbdən də xalqın görmədiyi, oxumadığı, oxumaq imkanı olmadığı, təkə adını eşitdiyi bir Tanrı mö'cüzəsi idi. Və hələ o zamanlarda, bəlkə də hələ yazıya alınmamış, şifahi “kitab” ömrünü yaşayan “Dədə Qorqud Kitabı” xalqa, bir olan tanrıdan, müqəddəs dinimiz İslamdan,

ulu Peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissəlamdan və Tanrı tərəfindən Peyğəmbərimizə nazil olmuş müqəddəs Qur'ani-Kərimdən çox dəyərli, çox gərəkli söhbətlər açmışdır. "Dədə Qorqud Kitabı" İslamın müqəddəs övliyalarından: Həzrəti Osmandan, Əbubəkrdən, Əli əleyhissəlamdan, nəhayət, İslamın saflığı uğrunda qurban gedən Kərbəla şəhidlərindən də öz xalqına məhəbbətlə söhbət açırdı. Oğuz ellərinin bütün yığnaqlarında "Dədə Qorqud Kitabı"nın biliciləri məclisi Tanrının və onun Rəsulunun müqəddəs kəlamları ilə açırdılar. Beləcə, azı 1300 il ərzində "Dədə Qorqud Kitabı" ulu Tanrı ilə, Həzrəti Peyğəmbərlə, Qur'anla xalq arasında ən e'tibarlı körpü, vasitəçi və qovuşdurucu rolunu oynamışdır. Və xalq öz aqlının, ruhunun və qəlbinin məhsulu— yetişdirməsi olan Oğuznamələrinin—Oğuz yazılarının toplusunu məhz: **KİTAB-DƏDƏ QORQUD KİTABI** adlandırmaqla, onu Qur'andan və İslamın bir sıra müqəddəs kitablarından sonra gələn müqəddəs abidələr sırasında görürdü. **Qur'anın və İslam dininin yayıcısı və müdafiəçisi olması "Dədə Qorqud Kitabı"nın misilsiz tarixi xidmətidir!**

Azərbaycan xalqı, onun ulu ozanları, müdrikləri Dədəm Qorqud öyüdlərinə, dualarına əsaslanaraq, bütün Oğuz dastanlarını boylar şəklində bir sapa düzmüş və onu "**DƏDƏ QORQUD KİTABI**", yəni məhz "**KİTAB**" adlandırmaqla, ilk növbədə onun **MÜQƏDDƏSLİYİNİ** nəzərə çatdırmaq istəmiş və buna da nail olmuşlar!

Dastanda ulu Atanın—Dədənin: Dədəm Qorqudun dilindən söylənən xeyir-dua və öyüd-nəsihətlərin bir neçəsinə diqqət edək: Allah-Allah deməyincə, işlər düzəlməz. Üstümüzdə Tanrıya əhsən! Tanrı dostu, din başçısı Məhəmmədə əhsən! Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan, sadıq Əbubəkərə əhsən! Qur'anın son fəslində "əmmə" gözəldir! Höccələninib düz oxunsa, Yasin gözəldir. Qılinc çaldı, din açdı, mərdlər şahı Əli, — əhsən! Əlinin oğulları, peyğəmbərin nəvələri Kərbəla çölündə, Yezid əlində öldürülən iki qardaşa — Həsənlə Hüseyinə əhsən! Yazılıb-düzülüb Göydən enən Tanrı elmi Qur'ana əhsən! O Qur'anı yazdı, düzdü, alimlər öyrəninçə, ölçdü-biçdi — alimlər başçısı — Üffan oblu Osmana əhsən! Alçaq yerdə (yəni səhərdə. — Ə. F.) tikilibdir Tanrı evi Məkkə gözəldir. O Məkkəyə sağ-salamat gedib-gəlsə, sidqi bütöv Hacıya əhsən! Sayılan günlərdən Cümə gözəldir! Cümə günü oxunanda xütbə gözəldir. Qulaq asıb dinləyəndə ümmətə əhsən! Minarədən azan verən azançıya əhsən!¹ və s.

Və nəhayət, hər dastanın—boyun sonunda Dədəm Qorqud özü də məclisə gəlir və bir daha İslama və onun müqəddəs kitabı Qu-

¹ Dədə Qorqud Kitabı. B., 1988, səh. 31-33.

r'ana üz tutur və bütün oğuz elini, bütün xalqı Tanrının və onun Peyğəmbərinin adı ilə alqışlayır: Ağ alnımızı yerə qoyub beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olunsun! Allah verən ümidin üzül-məsin! Yığışdırsın saxlasın günahlarını, adı gözəl Məhəmməd Mustafanın üzü suyuna bağışlasın, xanım hey!¹.

Müqəddəs Atanın — Dədənin-Babanın dilindən söylənən bu xeyir-dualar və alqışlar da insanı düzlüyə, paklığa, ülviliyə, bir sözlə, Tanrı yolunu — haqq-ədalət yolunu tutan əsl insan olma-ğa çağırmışdır. Dədəm Qorqudun özü də xalqın nəzərində, bütün bu öyüd-nəsihətləri, alqışları ilə də övliyə səviyyəsinə, peyğəm-bər mərtəbəsinə qədər ucalmışdır!

XV — XVI əsrlərdə, bəlkə də xeyli əvvəl Azərbaycandan apa-rılana qədər üzü köçürülən və hələlik bizə gəlib çatmamış nüsxə-lər bu günkü tək: “Kitabi-Dədə Qorqud” yox, **“DƏDƏ QORQUD KİTABI”** adlanıb. Güman ki, bu hadisə 2-ci minilliyin lap ilk il-lərinə təsadüf etmişdir. O zaman dastanın üzünü köçürən mirzə-lər ən-ənəvi fars dili, farsca danışmaq tə'siri altında hərəkət etmə-li olmuşlar. Və şübhəsiz, məhz həmin səbəbdən “Dədə Qorqud Kitabı”nın adı tarixə bir qədər yadlaşdırılmış şəkildə düşmüş-dür: “Kitabi Dədə Qorqud ala lisani taifeyi Oğuzan”. Xoşbəxtlik-dən kitabın içərisində bu tə'sir nəzərə çarpmayacaq dərəcədə az-dır. Ulu dastanımız müasir oxucular üçün də çox aydın başa dü-şülən azər türkcəsində—oğuzcasında qələmə alınmışdır. Dasta-nın adında isə, göründüyü kimi, “kitab” sözü sağdan sola — “Dədə Qorqud”un əvvəlinə keçirilmişdir və farsşayağı: “Kitab-i” yazılmışdır. Buradakı axırıncı “i” mənsubiyyət şəkilçisidir. Yə'ni məhz Dədə Qorquda aid olan kitab, Dədə Qorqudun kita-bı.

Bir qədər də diqqətlə yanaşanda bilmək olur ki, bu ulu Kita-bımızın üz qabığına yazılmış — əlavə edilmiş həmin “Kitabi Də-də Qorqud ala lisani taifeyi Oğuzan” bu dili — oğuzcanı, azər türkcəsini bilməyən, başa düşməyən adamlar üçün nəzərə çatdı-rılmışdır. Və həmin sözlərin bu müqəddəs Kitabımızın adına və özünə heç bir aidliyi, gərəkliliyi yoxdur. Və bəlkə də buradakı “taifeyi” sözü əlavə edənin, yaxud, Kitabın üzünü köçürən mir-zələrin, katiblərin diqqətsizlikləri, yaxud da, dahi Nizami kimi, “qulluq halqasına — dairəsinə düşməkləri” səbəbindən əlavə edilmişdir. “Taifeyi-Oğuzan” — “Oğuz tayfası” — “tayfaları” türklərə-oğuzlara mənfi münasibətdən doğa bilərdi. Axı, dasta-nın özündə azı neçə dəfə **“Qalın Oğuz eli”** yazılmışdır, “oğuz tayfaları” yazılmamışdır! “El”dən fərqli olaraq, “tayfa”-tayfalar (taifeyi) pərakəndəliyi, müəyyən dərəcədə dağınıqlığı yada salır. Tayfadırsa, demək hələ xalq kimi bütövləşməyib, vahid elə çev-

¹ Yenə orada.

rilməyib. Lakin dahi Nizaminin də nəzərini cəlb etmiş və onun da pislədiyi türk xalqlarına, onların tarixinə, dilinə və mədəniyyətinə tuşlanan “Firdovsi qısqanclığı” “DƏDƏ QORQUD KİTABI”nın adına “əl gəzdirməklə” də öz azarını, qısqanclığını azaltmaq istəmişdir. Lakin bu da köməyə gəlməmişdir! Ulu Kitabımız bütün Dünya-Bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə heç də ayrı-ayrı tayfaların yox, bütöv, vahid Oğuz-Türk-Azərbaycan xalqının ölməz, əbədi abidəsi kimi daxil olmuşdur!

Nəhayət, bir daha qeyd edirik ki, azı 2 000 ilədək yaşı olan, əhatə etdiyi bəzi süjetlərinin isə əlçatmaz Mif dövründən soraq verdiyi “DƏDƏ QORQUD KİTABI” azı bir neçə əsr şifahi kitab şəklində mövcud olmuşdur. Və o, şifahi kitabdan yazılı kitaba çevrilərkən yarıbayarı, bəlkə də yarıdan çox sıxışdırılmış, “yığcamlaşdırılmışdır”. Azərbaycanda da şifahi kitabların yaşadılması ənənələri çox güclü olmuşdur. Necə ki, hələ XII əsrdə dahi Nizami Gəncəvi öz ölməz “Xosrov və Şirin”ində Bərdə və Gəncə müdriklərinin fikrində və qəlbində çox saylı və çox qiymətli şifahi kitabların yaşadığına aydınca işarə etmişdir. Başlangıcını Mif dövründən — yüz min illərin uzaqlığından almış “DƏDƏ QORQUD KİTABI”, özünün də yazdığı kimi, “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın” yeni libasda, yeni təqdimatda tarix meydanına çıxmışdır. Və həmin zamandan: eramızın V—VI əsrlərindən etibarən, bəlkə də ondan çox-çox əvvəl, öz mübarək adının yanında görünən “KİTAB” sözü ilə ikiqat müqəddəslik qazanmışdır!

Bu söhbətə onu da əlavə edək ki, bu ulu dastanımızı bundan belə hər zaman, hər yerdə “Kitabi-Dədə Qorqud” yox, ulu Dədəmizin öz doğma dilində: “DƏDƏ QORQUD KİTABI”—şəklində tanıyaq və tanıtdıraaq!

Müqəddəs kitablarımız isə çoxdur...

NƏ ÜÇÜN “DƏDƏ?”

(Dədəm Qorqudun adı haqqında)

Ulu ozanın adı nə üçün qoşadır? — “Dədə Qorqud”dur? Qorqudşünaslar bu adlardan birinin “Qorqud”un etimoloji açımını (və yozumunu) şərh etmişlər. “Qorqud” sözündə “qor”—oddur, “qu”/“qud”—qüvvət. “Qorxuz” yozumu isə özünü doğrultmur. “Dədə” sözü o dərəcədə aydındır ki, şərhinə ehtiyac bulunmayıb. Əslində isə “Dədə”nin də üzdə olmayan sirri çoxdur.

Fikrimizcə, “Dədə Qorqud” adındakı qoşalıq Azərbaycan xalqının ulu inamları, mifik təfəkkürü ilə bağlıdır. Diqqət edək: “Dədə” adı “Qorqud”a öncə tə'yinedici kimi yanaşır və onu başqa müdriklərdən, ozanlardan fərqləndirir. Ozanlıq Dədəm Qorqu-

dun yeganə keyfiyyəti deyil. Dastanda hər boyun sonunda deyilir: "Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı, bu OĞUZ-naməyi düzdi-qoşdu, böylə dedi"¹. "Dədəm Qorqud gəlübən şadlıq çaldı. Bu Oğuznaməyi düzdi-qoşdı. Böylə dedi"², "Dədə Qorqud gəldi, şadlıq çaldı. Boy boyladı, soy soyladı. Qazı ərənlər başına nə gəldügin söylədi. "Bu Oğuznamə Beyrəgin olsun!" — dedi: Bu sözlərdən sonra Dədəm Qorqudun dilindən alqışlar və nəsihətlər verilir. Bəs, ulu Dədə necə **"boy boyladı, soy soyladı"**? Bu sualın cavabı müxtəsər şəkildə yada salınır. "Şadlıq çaldı" söhbəti qopuzun, bəlkə digər çalğı alətlərinin də həmin şadlıqda iştirakını göz önünə gətirir. Bununla belə, boyların sonundakı xatırlamalardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, **Dədəm Qorqud də'vət olunduğu, düşdüyü məclislərdə heç də "istirahət konserti" verməmişdir.** Dədəm Qorqud öz çalğısı: boy boylaması, soy soylaması ilə əyləndirmək, onu dinləyənlərin "fikrini dağıtmaq", "səsinin gözəlliyi" ilə valeh etmək, məst etmək, xəyala daldırmaq və s. məqsədi güdmür. Dədəm Qorqudun "şadlıq çalması" öncə, sözü-nün, fikrinin tə'sirliliyi, inandıra bilməsi ilə şad ovqat, xoş əhval-ruhiyyə yaratması olmuşdur. Dədəm Qorqud elin başına gələnlərdən nəticə çıxarmağı, Tanrı yolundan, ata-babalar yolundan, adət-ən'ənəsindən, Məhəmməd peyğəmbərin nəsihətlərindən kənara çıxmamağı, ata-analıq, övladlıq, qohumluq-qardaşlıq-bacılıq, nəhayət, qonşuluq və dostluq haqqını həmişə əziz tutmağı tövsiyyə edir, düşməni vaxtında tanımağı, Vətənin hər daşını göz-bəbəyi tək qorumağı tapşırır. Dədəm Qorqudun ozanlığının — **"boy boylayıb, soy soylamasının", "şadlıq çalmasının"** əsas mahiyyəti bundan ibarətdir. Məhz bu səbəbdən Dədəm Qorqud başqa ozanlardan — şamanlardan mütləq fərqlənir. Heç bir ozan "ozan" sözünün məzmununu Dədəm Qorqud qədər genişləndirə bilmir. Bu tarixi vəzifənin icraçısı məhz Dədəm Qorquddur. Həmin səbəbdən o, xalqın və tarixin yaddaşında **"Ozan Qorqud"**, yaxud **"Ozan Dədə"** kimi deyil, məhz **"Dədə Qorqud"** adı ilə yaşamışdır və yaşayır.

"Dədə" sözü bizim günlərdə — XX əsrdə "ata"nın əvəzində işlənir. Məsələn, Azərbaycanın Qarabağ rayonlarında belə söhbətlərin şahidi oluruq.: **Dədəm evdədir, dədəniz iş görür, sakit olun, dədəmdən məktub gəlib, nəvəmə dədəmin adını qoymuşam, dədəmin canına and olsun ki!, sözündən geri dönsəm, dədəmin qızı deyiləm, dədəm evindən gətirməmişəm ki, hamısı sizindir, dədə malı kimi yarı bölün və s.**

Dədəm Qorqud çağlarında — "Oğuz Zamanında" isə **"Dədə"** deyiləndə **"Baba"** düşünülüb. Dədə — atanın, baba isə ananın

¹ KDQ, Bakı, 1988, səh. 41.

² *Yenə orada*, səh. 51, 67, 84, 93.

atasıdır¹. Yə'ni hər ikisi babadır. Lakin dilimizdə məhz “baba” həm atanın, həm də ananın atası kimi qəbul edilib. “Oğuz Zamanı”nda isə “ata” deyiləndə “baba” düşünülüb. Necə ki, dastanda Dədəm Qorquda həm də “Qorqud ata” şəklində müraciət edilib,² — “Babam Qorqud” — “Qorqud baba” məzmunu ilə. Bu gün “Atalar sözü” deyiləndə də bəllidir ki, çox uzaq çağlarda yaşamış, yaddaşlarda dədələşmiş, babalaşmış atalardan: ataların atalarından söhbət gedir.

Digər dastan və nağıl qəhrəmanlarının adlarında da qoşalıq müşahidə edilir. Bil Qamıs, Kor Oğlu, Bamsı Beyrək, Salur Qazan, Dəli Domrul, Burla xatın, Banu Çiçək, Məlik Məmməd, Dədə Kərəm..., Yanıq Kərəm və s. Lakin həmin adlarla müqayisədə “Dədə Qorqud” adındakı qoşalıq daha çox diqqəti çəkir.

Fikrimizcə, hər iki söz: “Dədə” və “Qorqud” ulu başlanğıcda eyni məzmunu ifadə etmişdir. Belə ki, DƏDƏ—insana çevrilmiş, insanlaşmış Odun ilki, başlanğıcıdır. Özülə-bünövrəyə çevrilən Oddur. Və məhz OD — BABA kimi, “Dədə”dir, nəslin binasını qoyandır, bünövrəçidir.

“Qorqud” da, azacıq fərqlə, belə keyfiyyət daşıyıb. O, məhz “Qor” kimi, İŞİĞİN ƏVVƏLİDİR. Bütün işıqlar—rənglər “Qor”dan—“qara”dan doğulur. Bütün ozanlar: şamanlar, bilicilər, müdriklər də “Qorqud”dan başlanırlar. Və bu doğumdan—başlanmadan bu ulu adın: “Qorqud” adının ulu məzmunu da açıqlanır.: İŞIQ — QÜVVƏT: Yaşadan İşıq—QORQUD: Od—başlanğıc, güc-qüvvət-ilham, həyat, xoşbəxtlik verən—yaşadan, fərəh gətirən, ucaldan Od. “Qorqud” — işığı göndərən mənbə, özül kimi, həm də İŞIQ — QÜVVƏTdir. “Qorqud”: “Qor” kimi odun, işığın, “Baba” kimi, isə nəslin “dibi”, əvvəli, başlanğıcıdır.

Bu təhlildən belə nəticəyə gəlmək olur ki, “Dədə Qorqud”: Başlanan od, İlkin od, Od-Dədə və xalq arasında da yaşayan Qor Dədə, Dədə Qor — Dədə Qorquddur. Xatırladaq ki, Musa Qağanqatlının “Alban tarixi”ndə (VII əsr) “Qazan” və “QOR” adları qeydə alınmışdır³. Professor Süleyman Əliyarov həmin faktı şərh edərək yazır: “Sonuncu: Qor — Qor-qut adının başlanğıc hissəsinin təkrarıdır”. Bu faktın özü də sübut edir ki, “Dədəm Qorqud”un bu gün Azərbaycanın bəzi rayonlarında “QOR DƏDƏ” variantında da yaşadılması tarixi köklərə əsaslanır. Həmin fakt, eyni Zamanda, “Qorqud” adının Azərbaycana guya XI əsrdən sonra Orta Asiyadan—Sır-Dərya çayının sahillərindən gətirildiyini iddia edənlərin də haqsız olduqlarını bir daha sübut edir.

¹ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B., 1995.

² KDQ. səh. 31.

³ Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1991, III, c., səh. 144.

“Dədəm Qorqud” — məhz başlanğıc kimi, həm də “ADƏM QORQUD” və “OĞUZ QORQUD” məzmunundadır. Beləliklə, üç Qorqud, üç Ata-Dədə üç OD BAŞLANĞICI. Eyni Dədənin: Od və nəsil başlanğıcının üç ulu adı, fikrimizcə, hər üç ad Ulu dil çağlarından gəlir.

Həm də başlanğıc — bünövrəçi kimi, dədələr üç deyil, çoxdur.: Dədə Bilqamıs, Dədə Odin, Dədə Cünun—Aşıq Cünun və s. Bir sıra xalqlarda: hind, çin, ərəb, yunan və s. “başlanğıc” məzmunu daşıyan atalar-dədələr də olmuşdur — “şifahi tarix”in yaddaşında. Meydanda isə daha çox, məhz üç Dədə: OĞUZ, ADƏM və QORQUD dayanıb. Və bunların tarixi ardıcılığı xüsusi araşdırma tələb edir.

Üç “başlanğıc — dədə” və bunların bir ümumi adı: **“DƏDƏ”**. Fikrimizcə, məhz “Dədə”nin sirri daha dərin qatlara bağlanır.

Bir daha qeyd edək ki, **ayrı-ayrılıqda: ADƏM, OĞUZ və QORQUD Od — Başlanğıc, həyatı yaradan və Ataya-Dədəyə-Babaya çevrilən Oddur. Ayrıca Ata-Dədə isə: TANRIDIR.** — Tək, vahid, “ucalardan uca, kimsə bilməyən necə?” — Tanrıdır. “Bütün aləmləri yaradan Tanrıdır”. Necə ki, Şumer azərbaycanlılarında da “Dədə” (“Dada”), “Ata” (“Ada”) — Tanrının adıdır.

“Adəm” və “Oğuz” tarixin yaddaşında “Dədə”siz qalıb. “Dədə” yalnız “QORQUD”un tə'yinedicisinə çevrilib. Və məhz “Qorqud”la birlikdə bu günümüzdə gəlib çatıb. Qarabağda bu gün də “ata” yerində “dədə”nin işlənməsi, xalqın Aşıq Ələsgəri Dədə Ələsgər, Aşıq Şəmsiri Dədə Şəmsir, Hətta dahi Nizamini DƏDƏ NİZAMİ adları ilə hörmət və sevgi ucalığında yaşatması da, fikrimizcə, Dədəm Qorqudun “DƏDƏ” adından bir soraqdır. Bu ulu adın: “DƏDƏ”nin xalqın yaddaşında, qəlbində və dilində yaşarılığına bunlar özü də danılmaz misaldır.

“Dədə” adı “Qorqud”a qoşulmaqla, onu “Adəm”dən, “Oğuz”dan və başqa od-başlanğıclardan — dədələrdən (babalardan) fərqləndirib. Beləliklə, “Dədə/m QORQUD” İKİQAT BAŞLANĞIC/ İKİQAT OD BAŞLANĞICI) olmaqla, bütün dədələrdən (babalardan) daha uca mərtəbəyə qalxmış olur.

“Dədə Qorqud Kitabı”nın qələmə alınması islamlaşma dövrünə təsadüf etmişdir. Və güman ki, o dövrün tələbi ilə dastanın, bilavasitə miflə, o cümlədən, “Dədə”nin xüsusi fərqləndirmə əlaməti olması ilə bağlı bə'zi parçalar, bəlkə də bütöv boylar atılmışdır.

Dastanda gördüyümüz Dədə-Ata (Baba) Qorqud: Başlanğıc Ata-Dədə (Baba) olmaqla, Yaradana-Tanrıya bağlı, **Tanrıdan soraqçı Qorquddur.**

Qeyd etdiyimiz kimi, “Adəm” və “Oğuz” da başlanğıcdır, ilk insanlar, ilk Od atalar-dədələr/babalardır. “Qorqud” isə bu keyfiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda **Tanrıdan daim**

“vəhy alır”, soraq gətirir. “Adəm” və “Oğuz” Tanrıdan yalnız bir dəfə — Tanrının Odundan, Nurundan (Qaba ağacın koğuşuna düşən Tanrı işığından) yarandıqları anda “vəhy” almış olurlar. Tanrıdan daim, xüsusən də Böyük “Qalın Oğuz elinin” işi müşkülə düşəndə “vəhy alması” Dədəm Qorqudu ƏBƏDİ DƏDƏYƏ, ƏBƏDİ QORQUDA — XALQIN İDEALINA çevirir. (Bir daha xatırladaq ki, tarixi şəxsiyyət olan Dədəm Qorqud mif çağlarından bəri xalqın ruhunda yaşamış Dədəm Qorqudun əfsanəvi keyfiyyətlərinin də daşıyıcısı olmuşdur.)

Oğuz ərləri öz xeyir əməlləri ilə, hünərləri ilə ad almağa layiq bilinəndə Dədəm Qorqudu soraqlamağa ehtiyac bulunmur—Dədəm Qorqud həmin anda həmin məclisdədir. Dədəm Qorqud öz öyüdləri, peyğəmbərlikləri ilə oğuz elinin yaşarılığına təminat yaratmaqla öz yaşarılığına da təminat vermiş olur. Dədəm Qorqudun ölməzliyinin sirri bundadır.

Dədəm Qorqud öz “Kitabın”da da (!) heç bir boyda ölmür, amma hər boyun sonunda “Dünyanın son ucu”nu görür. Dədəm Qorqud demək istəyir ki, onun ömrü dünyanın son ucuna deyil, xalqın ömrünə bağlıdır. Xalqın ömrü isə sonsuzdur, əbədidir. Dünya — “gəlimli-gedimli” xalq isə — QALIMLIDIR! Və Dədəm Qorqud Dünya ilə “gəlib-getmir”, xalq ilə qalır. Dədəm Qorqudu “ömrünü başa vurmuş qəhrəman” hesab etməyə heç bir əsas yoxdur.

Dədəm Qorqud məhz Tanrıdan soraqçı olmağına görə bütün digər dədələrdən/babalardan, övliyalardan, yol göstərənlərdən... fərqlənmiş, xalqın qəlbinə və yaddaşına köçmüşdür.

“Qorqud” adındakı “Qor” adi od (Kül altında közərən od) deyil, İŞIQ VERƏN, İşığı qaranlıqdan çıxaran Oddur.

“Dədə” sözünün mənşəyində həm də “əd” (“od”) məzmunu dayanır. Və “Dədə” sözü İlkin mənsubiyyət şəkilçisi¹ ilə iki komponentə ayrılır. “At-a”, “an-a” sözlərində olduğu kimi: “dəd-ə” (“əc-dad”, “ded-e, ded, “ded-uşka”) və s. fikrimizcə, bir hecalı “dad” sözü “dəd-ə”nin “dəd” komponenti ilə eyni koddan-məzmunundandır və bu məzmun “od”dur. Dad — köməyə çağırmaqdır.: Tanrı dadına çatsın, dadıma yetən ol! “Dad sənin əlindən!” — yə’ni “Tanrı-Od mənə kömək etsin ki, sənin əlindən qurtara bilim! Dad: dad-lı, yə’ni odlu (meyvə, xörək və s. (“Odsuz” meyvə kaldır, yetişməyib, odla, günəş şüası ilə bişməyib, “odsuz” xörək — çiydir, dadsızdır, çay da odlu — istidirsə, içilməlidir-dadlıdır. Çörək də “odlu” (bişmiş) məzmunu ilə dadlıdır. “Dad — insaf, ədalət, haray, yardıma çağırmaq”, “dad-rəs”—“fəryada yetmək”² və s.

¹ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B., 1995, səh. 105.

² Ərəb-fars sözləri lüğəti. B., 1986, səh. 134, 240.

Dədə Qorqud da məhz dada: köməyə, haraya yetəndir. Ədaləti, haqqı bərpa və bərqərar edəndir. Və bu keyfiyyəti onun Tanrıdan daim soraq, vəhy—göstəriş, buyuruq almasını da yada salır. Dastanda Dədəm Qorqud məhz bu ikinci keyfiyyəti ilə təqdim olunur. Lakin o, həm də, qeyd etdiyimiz kimi, Işığın əvvəli, ilki, dünyaya işıqlar, yaxşılıqlar gətirəndir.

Beləliklə bəlli olur ki, **DƏDƏ QORQUD—OD—İŞIQ—XEYİR BABAdır.** “Dədə” və “Qorqud” adlarının açılmayan sirri isə çoxdur. Və bu qoşa adla bağlı tədqiqatımızı biz də tamamlanmış hesab etmirik.

Beyrək və Banuçiçək

II FƏSİL

SAMILƏŞMİŞ ŞUMERLƏR

Sumer türklərindən—azərbaycanlılarından danışarkən bir məsələyə diqqət yetirmək vacibdir. Bu da indiki Ərəbistan yarımadasının, Afrika sərhədlərinədək, qədim türk — Azərbaycan torpaqları olmasıdır. Belə ki, hələ eradan əvvəlki IV-II minilliklərdə və IV minillikdən də çox-çox əvvəl həmin ərazilərdə protoşumerlər (prototürklər—protoazərbaycanlılar) məskun idilər. Bunu “Ən qədim Şərq tarixi” kitabında verilmiş xəritələrdən də bilmək mümkündür. Göstərilən xəritədə indiki Şimali İraq və Suriya ərazilərinin “Mitani”, indiki Livan, İordaniya və Səudiyyə Ərəbistanının da bir hissəsinin “Midian”¹ adlandırılması da belə düşünməyə əsas verir. Xəritəni tərtib edənlər “Midian” adının qarşısında sual işarəsi (?) qoymuşlar. Bəs, həmin ərazidə həmin toponim — “Midian” hansı dövrlərdən və hansı ölkə və xalq adından xəbər verir? Hər iki toponimin təhrifə uğramış “Maday” (“Midiya”) ölkə-ərazi adından soraq verdiyini güman edirik. Bu günkü Məkkə, Mədinə, (keçmiş Mədain?), Bağdad, Dəməşq (Damaşq — Ana işıq, Baş işıq!), Bəsrə, Kərkük, Ərbil, Məndəl və başqa şəhər adları, Akaba, (Ağ aba—Ağ ana — Ağ su: duzu çox olmağı səbəbindən suyu ağ rəngə çaldığına görə), Fərat çayı (Far od — Od kimi parlayan — qızgın, gur axan çay!), Dəclə (Daqla-Dağlardan axıb gələn çay, Dağ çayı) və digər toponim, hidronim, nəhayət, adonimlər—insan adları: Məhəmməd, Əli, Hüseyn, Həsən, Şümür (Şumer), Ömər, Osman, Yaqub, Yusif, Süleyman Davud, Abbas, Murtuz, Mürsəl, Yamin, Yasir, Amin, Aminə və b. adların da etimoloji — yə'ni məzmun açımı onların türk-Azərbaycan mənşəli olmasından soraq verir. Əlbəttə, bütün bu və digər toponim, hidronim və adonimlərin məhz ərəb və ümumi halda sami dillərinə aidliyi də inkar olunmur. Söhbət sami dillərin formalaşdığı ən əski çağlardan gedir. Bu, həm də ulu dil hadisəsidir.

¹ İstoriya Drevneyşiy Vostok. M., 1983, I hissə.

Məşhur şərqşünas, akademik Vasim Məmmədəliyev yazır ki, türk sözlərinin ərəb dilinə məhz hansı əsrdə keçdiyi indiyə qədər dəqiqləşdirilməmişdir. O cümlədən Qur'anda işlənən türk mənşəli sözlərin ərəb dilinə islamiyyətdən əvvəl keçdiyini aydınlaşdırmaq üçün ərəblərlə türklərin Cahiliyyət (İslamdan əvvəlki) dövründəki əlaqələrinə, bir qədər də irəli getsək, qədim sami-türk əlaqələrinə nəzər salmaq lazımdır¹.

“Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, Sam tayfaları Ön Asiyaya gəlməmişdən çox əvvəl həmin region şumerlər və Orta Asiyadan axışan qəbilə və tayfalarla məskun idi, Zaqros dağlarından Anadolunun içərilərinə, Livan və Fələstin dolaylarına qədər yayılmış ön şumerlərdən (protoşumerlər) sonra buraya şumerlər gəlmiş, Aşağı Mesopotamiyada məskən salmışdır².

Yenə də tarixi mənbələrin xəbər verdiyi kimi, e.ə. III minilliyin ortalarından başlayaraq sami tayfaları, indiki Ərəbistan yarımadasına güclü axın etmişlər. O zaman Azərbaycanın Cənub sərhədləri Hind okeanına və Qırmızı dənizə qədər uzanırdı. Şumer türkləri Mesopotamiyanın—İkiçayarasının Cənubuna sıxışdırılmış və nəticədə onların Xəzər dənizi, Urmiya — Araz sahilləri ilə əlaqələri xeyli zəifləmişdir. Hələ bu şəraitdə də şumer türkləri — azərbaycanlıları təqribən 1000 ilə yaxın bir müddətdə öz yüksək mədəni inkişaf səviyyələri ilə ümumdünya sivilizasiyasına başçılıq etmişlər. Sami tayfalarının və digər yadellilərin getdikcə güclənən hücumları, öz mədəniyyəti, tarixdə ilk demokratik dövləti — İKİ PALATALI PARLAMENTİ ilə, yenə də tarixdə ilk nümunəvi sağlamlıq müəssisələri, ilk icbari orta və ali məktəbləri, gur, yaraşqlı, əzəmətli şəhərləri ilə dünyaya meydan oxuyan Şumer dövlətini suquta uğradır. E. Ə. II minillikdə gəlmələrin sayca çoxluğu nəticəsində bir hissəsi assimilyasiyaya uğrayan Şumer türklərinin — azərbaycanlılarının “mədəniyyətlərinin izləri Suriyada, Fələstində, hətta Hind çayının vadilərində belə qalmışdır”. Şumer azərbaycanlılarının torpaqlarında öz hakimiyyətlərini³ möhkəmləndirən sam tayfaları “iqtisadi və mədəni baxımdan çox inkişaf etmiş şumerlərin böyük təsirinə məruz qalmışlar”⁴. Şumer türklərinin —azərbaycanlılarının bir qismi Urmiya-Xəzər sahillərinə, hətta Orta Asiya və Altay dağları ətrafına üz tutmuş, öz qohum türk dilliləri ilə yenedən qaynayıb-qarışmış, bir qismi isə indiki Yəmə, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, Suriya, Fələstin və Livan ərazilərinə

¹ V. M. Məmmədəliyev. “Qur'anda Ümumtürk mənşəli sözlər. “Azərbaycan filologiyası məsələləri. B., 1983, I hissə, səh. 87 — 88.

² V. M. Məmmədəliyev. Göstərilən əsəri, səh. 90 — 91.

³ *Yenə orada.*

⁴ *Yenə orada.*

köçüb məskunlaşmışlar. Və zaman keçdikcə həmin şumer türkləri-azərbaycanlıları samiləşmiş-ərəbləşmişlər. Hörmətli alimimiz Vasim Məmmədliyev də bu fikri əsaslandırmışdır¹. Və bu şərəitdə şumer türklərinin-azərbaycanlılarının dilləri sam tayfalarının dillərinə, bu dillərin “leksik-qrammatik quruluşuna” güclü təsir etmişdir. Sami dillər: əsasən ərəb və yəhudi dilləri Şumer azərbaycanlılarının dili Azəri-Türk dili hesabına zənginləşmişdir. Ərəb dilində yüzlərcə Azərbaycan sözü öz əzəli məmunu ilə yeni “don” — “Ərəb donu” (qəlibi) geyinmişdir. Akademik V.Məmmədliyevlə yanaşı, tədqiqatçılardan R.S.Əhmədov, M.Mahmudov² və başqaları da ərəb dilində Azərbaycan sözlərinin bir qismini aşkara çıxarmış və məhz belə nəticəyə gəlmişlər ki, həmin sözlər ərəb dilində e.ə. III—II min illiklərdən mövcud olmuşdur.

Belə fikir də var ki, guya şumerlər samilərin təzyiqinə dözməyib, “köçüb gediblər Altaya”. Lakin bu, inandırıcı güman deyil. Altaya az miqdarda şumer ailəsi köçüb gedə bilərdi. Şumer xalqının çoxu isə indiki Cənubi və Şimali Azərbaycana—öz doğma xalqının yanına, yenə də öz doğma el-obasına köçmüşdür. Dahi şairimiz Xaqani Şirvani şahın zülmündən bezib, doğma Şamaxıdan doğma Təbrizə köçəndə bu dərđini belə yazıb:

“Anadan küsəndə körpə bir uşaq,
Ata qucağında yer tapar ancaq”³.

Bizə gəlib çatmış “Enmerkar və Aratta ölkəsinin şahı” poemasına əsaslanaraq demək olar ki, elə həmin Aratta ölkəsi 4500 il əvvəl ikinci Şumerstan idi. Sami dillilər birinci Şumerstanı — əsas — Cənubi Şumeri işğal edəndə, onun ərazisindən köçənlər yenə də Urmiya gölünün həndəvərinə, — necə ki, Şumerstana Urmiya gölü ətrafından köçüb getmişdilər, Şumerdən dönəndə indiki Bağdad — Kərkük ətrafında sıx halda məskunlaşmışlar. Bir neçə şumer ailəsinin hansı səbəbdənsə Altay diyarına köçməsi isə — azərbaycanlıların həmin diyara köçməsi kimi düşünüləməlidir. Fikrimizcə, bu gün urmiyalı, təbrizli, xoylu, mərəndli, əhərli azərbaycanlılar kimi, naxçıvanlı azərbaycanlılar da **Azərbaycan dilinin Şumer dialektində** danışirlər. Bunu həmin ərazilərdəki yer və su adlarından da təyin etmək olar. Məsələn, elə Naxçıvan ərazisində: Naxçıvan, Nehrəm, Şərrur, Vayxır, Xalxal, Buzqov, Tumbul, Dərəşam, Didivar, Qarabullu, Maxta, Arbatan,

¹ V. M. M ə m m ə d ə l i y e v. “Qur'anda Ümumtürk mənşəli sözlər”. Azərbaycan filologiyası məsələləri, B., 1983, səh. 91.

² R. S. Ə h m ə d o v. “Sami və türk dillərində bə'zi leksik paralellər”; M.Mahmudov. VI əsr ərəb şe'rində işlənmiş bir Azərbaycan sözü haqqında. “Azərbaycan filologiyası məsələləri, B., 1983, səh. 94, 178.

³ X a q a n i. Əsərləri. B., 1958, s. 47.

Tumaslı, Alışar, Sədərək, Qorçulu, Daşarx, Ordubad, Kənzə, Dər, Aza, Disər, Kələki, Əylis, Parağa, Urmis, Cuğa, Nəhəcir, Qal, Ərəzin, Ərəfsə, Yaycı, Şurud, Şahbuz, Badamlı, Şada, Arınc, Kükü, Tirkeş; Yuxarı və Aşağı Qarabağda: Şuşa, Şırlan, Qanaçtala, Badara, Aranzəmin, Kətük, Xocalı, Çanaqqı, Sığnaq, Qoçbəy, Azıx, Dolanlar, Bulutan, Domu, Tuğ, Ataqt, Hintəğ-lar, Ağcakənd, Şahmasur, Madagiz, İmarət (İmarət Qərvənd), Koltağ, Damğalı, Möhrətağ, Seysulan, Umudlu, Çərəktar, Çaldı-ran, Canyataq, Gülyataq, Aşan, Yemişcan, Ağdam, Ağcabədi, Sarıcalı, Sofulu, Şelli, Çıraqlı, Şıxlar, Keştazlı, Əfətli, Küdürlü, Küdrü, Gülablı (Gül alplı), Tərnöyüt, Şışpapaqlar, Çullu, Nəmir-li, Acarlı, Ballar, Taynaq, Biləyən, Köyük Hindarx, Quzanlı, Bərdə, Alpout, Qasbinə, Genlik, Sarıl, Ağbənd, Həkəri, Ağbiz, Xurama, Tiri, Turabad, Yaldili, Varvara, Qaramanlı, Qaynaq, Şirvan və Muğan rayonlarında: Padar, Qovlar, Piratman, Arba-tan, Hasılı, Allar, Şamaxı, Nabur, Bəklə, Kiş, Şəki, Naxlıq, Ot-manoba, Dilman, Udullu, Qumlaq, Muxas, Xatman, Hinqar, Qə-şəd, və b. Şumer dövrü ilə səslənən doğma adlarımızdır. Cənubi Azərbaycanda isə Şumer soraqlı toponim və hidronimlərimiz da-ha çoxdur. Yəni də Cənubi Azərbaycanda Şumer dövrünə xas “lu” komponentli şəxs adları: Həsənlü, Azərlü, Umudlu, Şışəlu, Qızıllu, Urmulu və s. “Şumer dialektini” yaşatmaqdadır. Cənub-lu azərbaycanlı çox zaman “qayalı” (yer, ərazi) sözünü də “qaya-lu” kimi tələffüz edir. Şübhəsiz Azərbaycan dilinin ən qədim — “Şumer dialekti”nin əsaslı tədqiqi öz gələcək araşdırıcısını göz-ləyir. Dilimizin “Şumer dialekti” haqqında amerikalı həmyerli-miz Tariyel Vəli Nüvədili də öz kitabında söhbət açmışdır.

Norveç xalqının dahi oğlu Tur Heyerdal dünyaya sübut etdi ki, **Şumer və Qobustan mədəniyyətləri — eyni mədəniyyətdir və e. ə. VI — IV minilliklərdə — Şumerin çiçəkləndiyi dövrdə Qafqazın şərqində, indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan yerli xalq aserlər (yəni: azərlər!) adlanıb.**

Şumerlərin azərbaycanlılar — Azərbaycan türkləri olduğunu Azərbaycan alimi Elməddin Əlibəyzadə bir daha isbat etmişdir. Elməddin müəllimin “Qədim dünyanın ulu kitabı” əsəri Azərbay-can şumersünaslığına qiymətli töhfədir. Görkəmli alim və nəşir İsmayıl Vəliyevin “Bilqamıs dastanı” kitabından sonra Elməddin müəllimin sözü gedən kitabı da bu sahədə görünən boşluğu xeyli doldurmuşdur. E.Əlibəyzadənin kitabında Şumer dilinin türk di-li olması faktı tutarlı elmi əsaslarla, dəqiq tarixi-müqayisəli təh-lillərlə aşkar edilir. Şumerlərin məhz türkdilli olduqlarını ilkin irəli sürən və onu müdafiə edən dünya alimləri: Q.Vinkler D.Q.Redder, M.Belitski, F.Qommel və bu fikrə xeyli yaxın olan S.N.Kramer kimi alimlərdən gətirilən dəlillər təkzibedilməzdir. Kitab əsasən “Bilqamıs” dastanının elmi şərhinə həsr olunmuş-

dur. E.Əlibəyzadə yazır: “Bilqamıs” və “Dədə Qorqud” kitabı bir xalqın, bir mədəniyyətin bir xətt üzərində yaranmış iki ölməz ədəbi abidəsidir. “Bilqamıs”dan “Dədə Qorqud”a uzanan görünməz telləri: hər iki dastanda dostluq və qəhrəmanlıq, həyat və ölüm, dünyanın gəlimli-gedimli olması, insanın öz yaxşı əməlinə yaşaması, hər iki dastanda paralel şərhələr, paralel süjetlər, müraciətlər və nəticələr, qəhrəmanların tale oxşarlıqları kitabda inandırıcılıqla açıqlanmışdır. Müəllif “Bilqamıs”la “Orxon-Yeni-sey” abidələri arasında eyni kökə, eyni xalqlara, eyni soy düşüncəsinə xas olan paralelləri də aşkar edir. Müəllifin “Bilqamıs” ənənələrinin Azərbaycan şifahi və yazılı mədəniyyətinin bir sıra nümunələrində, o sıradan Nizaminin “İskəndərnamə”sində davam etdirildiyini açıqlaması da yenidir. “Şumer—türk—Azərbaycan eyni kökdür, eyni xalqdır. Ümumdünya mədəniyyətinin öz başlanğıcını götürdüyü “Bilqamıs” dastanı ilə “Dədə Qorqud kitabı” arasında məhz bu mə'nada da genetik bağlılıq var”¹.

Şumer türklərinin — Şumer azərbaycanlıları olduqlarını sübuta yetirən digər misallar da gətirmək olar.

ŞUMER DİLİ — QƏDİM AZƏRBAYCAN DİLİDİR

Gil lövhələrdə bizə çatmış Şumer (Şumər!) sözlərinin təhlili, həmin sözlərin Azərbaycan dilinə başqa türk dillərindən daha yaxın, daha artıq uyğun gəldiyini söyləməyə əsas verir. Şumerlərlə arattalıların (samilərin gəlməsindən əvvəl) eyni dildə danışdıqlarını S.N.Kramer də xüsusi qeyd etmişdir. (Arattalıların azərlərin ulu babaları olduqlarını “Azərbaycan tarixi” də təsdiqləyir). Məşhur dilçi alim, professor Tofiq Hacıyevin “Azərbaycan onomastikasına dair” məqaləsində də bu fikir inandırıcılıqla təsdiq olunur. Nəhayət, gil lövhələrdə aşkar edilən sözlərin özü bunu təsdiq edir. Həmin sözlərdən bir qismi ötən 6000 ildə hətta ən azacıq da fonetik dəyişikliyə uğramamışdır. Onları 6000 ildə zamanın küləyinə sinə kərmiş “qızıl kərpiclərə” bənzətmək olar. Budur həmin “qızıl kərpiclər”dən bir neçəsi:

1. Diri /diri olmaq, Dirsə xan (KDQ-da), dirilik (suyu), dirilik-yaxarılıq.
2. Duru (duru su, fikrin durulaşması, “aydan arı, sudan duru”!).
3. Tir (tir-tikinti materialı).
4. Tar (tar-musiqi aləti, tar-od xətləri, tar-ım çəkilmək.
5. De (de-söylə, de-danış, demək, hətta: de-yinmək — öz-özünə demək.
6. Deş (yeri, ağacı deşmək, deşik, deşik açmaq).

¹ Ana kitabələrimiz. (Tərtib edən E.Əlibəyzadə). Bakı 1996, s. 18.

7. Dur (dur-dayan, Dursun, durmaq, Durmuş, duracaq yer, ayağa dur-qalx).
8. Qur (qur, qur-yarat, qurulu ev, qurqan-kurqan, qur-aş-dırmaq).
9. Ar (ar) ər (ra) rə: hərəkət edən od, ar etmək, ar-ıtlanmaq-təmizlənmək.
10. Ara (ara: aralıq, aramaq-axtarmaq, "könlümü ara bax").
11. Aqa (ağa-böyük, ağa kimi gəzmək, Ağayev, ağayana. Qeyd: Şumər azərlərinin "q" və "ğ" səsləri güman ki, eyni işarə ilə bildirilib).
12. Qan (qan, qan damarı, qanım axdı, qan-Günəşin adı və rəngi).
13. Qum (qum, qumlu yer, sahil, səhra, Qum, Qumlaq kəndləri, qumsal yer).
14. Ada (ata, ada) dada (dədə, Dədəm Qorqud! Adalı-Dadalı) Dədəli kəndi.
15. Şuşa (Şuşa şəhəri, Şuşenskoye kəndi, şuşalı).
16. Alar (Alar kəndi-Biləsuvar rayonunda, al: al Günəş, al-hərəkət edən od) Günəş; al səhər, Alar: parlaq işıqlı, gözəl yer.
17. Allar (Allar kəndi-Cəlilabad rayonunda, "al-parlaq işıqlar" məzmununda. "Allari"—sevgi nəğməsi-səhər nəğməsi də həmin məzmundadır).
18. Dada (Dada-Dədə, Dədə Qorqud, dada yetmək, yetiş dada, ilahil).
19. Baba (baba-atanın və ananın atası, Baba dağı, ata-baba yurdu).
20. Qu (qu: səs, qu deyirsən qulaq tutulur, qu quşu—ağ quş).
21. Tuğ (Tuğ kəndi, tuğ-bayraq) tuğulqa-KDQ-da, Tuğanov, tuğyan-coşan od.
22. Tutu (tutmaq, əl yetirmək, Tutu-qız adı, tutu quşu-söz tutan quş).
23. Kur (kur-gur yağış, gur axın-Kur) Kür çayı, kür uşaq, kürlük etmək.
24. Şur (şur axın-şən axın, Şur muğamı, şur-şənlik, şuxluq).
25. Mah (mah) maq-od kütləsi, maq-od-insan, mah-Ay: od maddəsi, işıqlı od.
26. Qal (qal-yerində qal, sən qal, mən getdim, qal-a: Qız qala-sı, ocağı qal-a, bir qal-am odun, qal-aq-qal-aq odun, üst-üstə qal-anmaq).
27. Sal (sal qaya, parlaq od səthi, sal-lar qəbiləsi, Salyan: sal soylular, sal-laqxana: KDQ-da yer adı, sal-lamaq, sal-am, sal-amat qal).
28. Şal (şal-baş örtüyü, parça, dəri, şal-laq: bir ucu əl ağacına) çubuğa bağlı-qamçı, şal-var.

29. Saq (saq) sağ-sağ-lam olmaq, sağ: Günçixan tərəf, saq (sağ) sak-aks-oğuz: insan, insan toplusu: el, xalq, od-insan, od-kişi, Od-Tanrı.

30. Saman (saman: ot-küləş, səmən-i, çəmən).

Daha diqqətlə araşdırılsa, Şumer dövründən, azı 6000 illik məsafədən bir səs dəyişikliyinə belə uğramamış doğma şumer-azər sözlərindən daha artıq misal göstərmək olar.

Bir suala da cavab verilməlidir:

“ŞUMER” — yoxsa “ŞUMƏR?”

Fikrimizcə, sözün əsl məhz “Ş u m ə r” oxunmalıdır. Bu iki komponentli sözdə xalqın (elin) adı vurğulanır. Şum: işıqlı yer, ər: kişi, kişilər məzmunundadır. “Ər”in “er” şəklində “od”— “Adəm” fəslində: erkək at, erkək (qoyun), “erkəyi-dişisi bilinmir”— “qadını-kişisi bilinmir”—mənasında, “Erkəyi-dişisi yaman peşədə” (Q.B.Zakir). Nəhayət, Şumər lövhələrini ilkin oxuyan Avropa alimləri onu məhz öz tələffüzlərinə yaxın — “Şumer” şəklində oxumuş və yazmışlar. Biz isə Şumər — Azər xalqının övladı kimi, öz tələffüzümüzdə (qəlibimizdə) oxumalı və yazmalıyıq, yəni “Şumər” şəklində.

Ötən 6 — 8 min il ərzində çox az-cüz’i fonetik dəyişikliyə uğramış şumer-azər sözlərinə diqqət yetirək. Yuxarıdakı misalın davamı kimi,

31-ci saydan başlayırıq:

31. Uruk (uruğun-turuğun artması, uruk-nəsil, “turuk”da “türk” sözünün ilkin kodunu görmək çətin deyil. Uruk: Od eli, nəsl, xalqının şəhəri).

32. Namlu (namlulu)—namlı-nişanlı, bu nəmdə, bu nişanda, nam; şərəf.

33. Şekel (şahı-pul vahidi, I şekel: I şahı. Şak (Şek) Şah Şumer-Azər dövründən dilimizin doğma sözü olduğunu da şeksiz sübut edir.

34. Amarqi (amar-aram olmaq, dinclik, azadlıq, rahatlıq).

35. Qaruş (qarış, qarış-qarış gəzmək, əl-ayaq ölçüsü: bir qarış yer).

36. Appa (arpa, hoppa: arpa unundan xörək, hoppaca-un xəyə).

37. Bandu (bandax: üzüm salxımı, gilələrin-odların bir yerdə bənd olması, banda: dəstə).

38. Sarbat (sərv ağacı).

39. Tenqri (Tanrı).

40. Ti — (di) — diz, dizi.

41. Nin (nin-ə: nənə).

42. Utu (qəhrəman adı) — Günəş, utu-ütük, cəld, odlı. Utu- (xudu-Xuda).

43. Anu (Şumerdə baş Tanrı-Ana) “Ana haqqı-Tanrı haqqı”: KDQ-da.
44. Kiş (şəhəri)—Kiş kəndi və çayı—Şəki rayonunda.
45. Buru (burulan, buruq, BURLAXATIN! (KDQ-da).
46. İşulla (Tanrı adı)—(ışillayan, ışıldaquş—ışıklı, işığı olan.
47. Maşu (Şumer dövründə dağ adı)—Maşuk dağı-Şimali Qafqazda.
48. Enkidu (şəxs adı: “Bilqamıs”da)—Enki od, yengi od—YE-Nİ OD! Dastanda yeni insan, yeni igid.
49. Uş (ağıl, huş, “huşumdan çıxdı”).
50. Kaş/qaçmaq, qaş get-qaç get burdan.
51. İr (getmək)-ir-əli getmək, ir-ilənmək.
52. Ur (biçmək) — /bostan, zəmi biçildi, ur-ulandı.
53. Aştar (qıfıl-kilid) — /, açar.
54. İrik (qətran) — (qatı maye, qatışıq hava: iyrik çöküb-qaranlıq düşüb.
55. Uma (arzu) — /ummaq, umacaq, umacağım var-arzum var.
56. Bar (səhəng) — (bardaq)!/Qeyd: bütün lüğətlərdə isə “bardaq”—heç bir əsas olmadan “fars sözü” yazılmışdır. Tarixi həqiqəti tarix özü aşkar edir.
57. Paq (bağlamaq) — (kəməri bağlamaq, qapını bağlamaq).
58. Şen (açıq)—(şenlik, açıqlıq, işıqlılıq, şənlik.
59. Haş (sürtmək)—(sürtüb açmaq) haçmaq-haşmaq.
60. Sukkal/saqqal. Şumerlərdə: ağsaqqal, müdrik, başçı.
61. Kad. (bağlamaq, bərkitmək)—(qad-aqlamaq, qad-ağan etmək.
62. Qar (qarışdırmaq)—/qarışıq salmaq.
63. Hul (şadlanmaq)—(gülmək, hüllütçü, hüllütçülük etmək-güldürmək, yalan uydurmaq.
64. Bal (qazmaq) bal-ta-
65. Daqal (enli, geniş)—(dahal-geniş otaq).
66. Dal (şəfəq) — (ışıq dal-ğası, dal-üfük, üfükün, dağın... dalı-arxası, dal/nıy-uzaq və s.
67. Dub (gil təbəqə)—(dib, quyunun dibi, çayın dibi).
68. Teş (cinsi orqan) diş.
69. Sa (kəndir) —sap/.
70. Mi/bədən üzvü, məmə.
71. Şaq (ürək) — (bədənini içi; bir hissəsi: bir şaqqam ağrıyır.
72. Uzuq (uzun) — (uzaq).
73. Sahar/səhər.
74. Qudtur/-qudur, qüvvətli, qüd/qud-rətli.
75. Aşqab-dəri aşqarlayan.
76. İqalim-ilahim.
77. Eren-ərən, igid.

78. Eş-ev-eşik.
79. Ama-ana, mama.
80. Er-ər, döyüşçü, əsk-ər.
81. Qaşuk-qulaq, eşitmək, eşidən. ʾ
82. Bilqa-(əcdad)-bilən, bələd olan.
83. Qaş-(su quş)-qaş-qaldaq.
84. DİLİ-(xətt)-dilim, "kəs almanı, ver yara dilim-dilim".
85. Bilqamıs-hamısını bilən.
86. İl-el, xalq.
87. Tukum-bi—Tutaq ki...(?)
88. Lil — (külək) — yel.
89. Allari-al olanlar, "alar sabah" — gözəl, işıqlı sabah, Şu-merdə mahnı, Allar kəndi (Biləsuvar rayonunda).
90. Utnapiştım — ölməzlik qazanmış insan, Utnapiştım-Odla bişən, əbədi oda sevrilən, tanrılaşan.
91. Lalzabar-lə'lezəbər, lə'l-cəvahir.(?)
92. Qeştin-keçdi, keçmək (ke-ş-) ç (din).
93. Ninda-nan, çörək, ərzaq. T (ənd) irdə bişirilən. Tan-rıya aid, Tan-rı göndərən!
94. Dumuzi — təmiz,
95. Tammuza-təmiz, təmizlənmiş.
96. Dumu-adam, oğlan. Dumu-dumu-oğlanlar.
97. Quruş-qırış, sıxlaşmaq. (**Quruşub** oturmaq).
98. Sanqu-sanılan, sayılıb hesablanan. Vəzifəli (adam).
99. Ere-ərə, "m(ərə-KDQ-da)". ("məərə kafər").
100. Herren-hərlən, hərlənən/hərrənən.
101. Enki-yeni (yenki).
102. Badtibir-Baddəmir, dəmir örtüklü (şəhər).
103. Aruru-Uru Ar, Gur Ar-Gur od: alov: Günəş.
104. Abu-su ilahəsi, Aba-ana.
105. Mad-qul-mad-də, adi od.
106. Eren mad—qullara başçılıq edən kişi.
107. Dami — qullar, adi adamlar.
108. Qim-uşaq, kim (?)
109. Qim dami-qulun uşaqları (dam-ların, adi, aşağı sinifli a-dam-ların uşaqları).
110. Kaka-qağa, ağa-böyük, kəkə/lənmək-ağalanmaq, böyük-lənmək.
111. Lu tir-parça, ağac işi görəndə meşəçi. Tirçi, ağacçı-ağaca baxan.
112. Sumuqan-səhra allahı/-səmum-səhra küləyi, qüvvətli külək.
113. Unun (arxı) — (hunun arxı, hunan arxı) Tovuz rayonunda).
114. Xay (insan adı)—xay adam. (Hava xaydır-sakitdir).

115. Ninaz-nazlı.
116. Namtar — qara od, kəmtər gəda (VAQİF!) — “Ey kəmtər gəda”-cəhənnəmin qoruqçusu.
117. Asaq-ağ as, ağ su, Ağsu/rayonu və kəndi.
118. Asaq-acı ağ, acı od.
119. Şundan-bundan, ondan/ondan bəri.
120. İnduqud-zümrüd quşu.
121. Amar-süd-əmə, heyvanın-inəyin balası, buzov.
122. Banda-bəndə, insan toplusu.
123. An-ana.
124. Ki — kişi.
125. Enşaq-a-ürək verən.
126. Qaq-qalxmaq.
127. Şuba-suba-çoba-n.
128. Me-mən,
129. **Sen-SƏN!**
130. Eqr-əgirmək, əyilmək.
131. Uduk-müqəddəs-udlu-odlu.
132. **Gen-gen**, nəsil, soy.
133. Udun-ocaq, odun.
134. Tuş-düş, “ağacdan yerə düş”.
135. Kar-oğurlamaq, kar/qar-malamaq.
136. Taq-tax, taxmaq, sancmaq.
137. Kir-torpaq, kir, -quru od maddə. Kirini-pasını tökmək.
138. Sudi-sulu od.
139. **AZİMUA-** (Tanrı adı, Əzim, əzəmətli)
140. Tum-tum, toxum, nəvə.
141. Akan-yırtıcı quş-Çalağan!
142. Kaş-Günəş, kaş-kaç-xaç.
143. Nabu-Nəbi (Göy Tanrısı)
144. Şamaş-İşıqlı şam-Günəş: Tanrı adı.
145. Daitan-şeytan/demon.
146. **BİTİ-(ev)-bitən, bədən-batan-vatan, VƏTƏN!**
147. Qazi-(Şumerdə yer adı—Qazyan-Ucar rayonunda kənd.
148. Qan al-(qazılmış yer)-KANAL!
149. Sib-çoban/-sib-an: çoban!
150. **SİL-(ölçü, qüvvə)-(-sil-silə dağlar, silələmək-qabı südlə, su ilə, buğda ilə və s. silələmək-ölçmək, tam doldurmaq, sil-lə-əl ilə zərbə vurmaq¹.**
151. Arat/dincə qoyulmuş, suvarılmış, bərəkətləndirilmiş... torpaq.

¹ Ədəbiyyat: 1. A.İ.Tyumenev. Qosudarstvennoe xozyaystvo drevnego Şumera. M — L. 1956, 2. S.N.Kramer. İstoriya naçinayetsya v Şumere. M. 1960., 3. O.Süleymanov. AZ — YA. Bakı, 1994., 4. Azərbaycan filologiyası məsələləri. I.II.III c. Bakı. 1983, 1984, 1986.

152. Maq/maq eli/Maqan-Muğan, maqanlar-maq ellilər, muğan-lılar — od ellilər.

ŞUMƏR ADLARININ SİRRİ VƏ SEHRİ

Şumer adlarında sözün daxili “yükü”-məzmunu, “od” və “su” bölgüsü, Od və Su inamı ilə bağlılıq etimoloji prinsipin əzəli şərtlərinə — qanunauyğunluğa tam cavab verir. Şumerlərin leksikonunda maq, mah, Maqan, qun(gün), hun, kir, qir, şaq/şak, sak, ər, ərən, qud, par, urum, dam, Uruk, şam, Şamaş, Sukkal, Sukkal mah-Baş ağsaqqal, böyük hörmət sahibi, — tir, diri, duru, qab, qar, tar, aq/ağ, tuq, qal və s. sözlər əski azərbaycanlının Od və Su inamı ilə bağlı sözləri-adlarıdır və bu adlar, bu inamlar məhz eyni xalqa aiddir. Bu gün Azərbaycan dilində işlənməklə “gəlmə” qələminə verilən yüzlərcə sözün sorağını da Şumer dövründən alırıq. Xüsusən, ərəb, fars, yəhudi, latın, sanskrit və s. “mənşəli” hesab edilən sözlərimizin çoxu adı çəkilən dillərdən azı 2000 il əvvəl Şumer dilində səslənib. Odur ki, qarşıda çox vacib bir vəzifə dayanır: “Ərəb-fars” və “Avropa mənşəli” sözlüklərimiz (lüğətlərimiz) təzədən yazılmalıdır. Heç olmasa, o sözlər ki, Şumer mənbələrində aşkar olunmuşdur, onları ərəb-fars və “Avropa mənşəli” sözlüklərdən çıxarmaq və Azərbaycan dilinin doğma sözləri sırasına daxil etmək gərəkdir.

“Из должностных лиц, спетсиально выполнявших функции послантцев, чаще других встречаются СУККАЛ, из числа которых, как уже сказано выделяется “большой” СУККАЛ (СУККАЛ МАЬ) (!) очевидно, занимавший особо видное положение”¹.

SUKKALLa-ağsaqqalla yanaşı, “NİM” rütbəli (Nim-nam/Nam-lı — adlı-sanlı), şəxs adı da misal çəkilir (fiquriruyut). Sukkal — ağsaqqal kimi, hörmətli, lakin ondan aşağı rütbələr sırasında LU MASKİM, RİM, LU RİM və LU KİNQA, UKUUŞİ adları da çəkilir. Bu şəxsləri müşayiət edən hərbi-silahlı adamlar (cəngüdənlər) LU TUKUL adlanıb². UR şəhərində RİM adlı xüsusi xidmət idarələri olub. LU KİN QİA və LU RİM şah elçilərinin adları olub³.

Bu adların çoxunun “Lu” başlanğıcı dilimizdə bu günkü “oğ-LU” sözündə, Cənubi Azərbaycanda bir sıra yer adlarının sonunda işlənən: HəsənLU, QazanLU, AzərLU (soy adı) və bunlardan

¹ A. İ. Т у м е н е в. Qosudarstvennoe xoz. va drevn. Şumera. M. — L. 1956. s. 295.

² Yənə orada. səh. 295, 296.

³ Yənə orada.

əvvəl, tarixdə yaşamış və şumerləri əvəz etmiş babalarımız: LU-LUBLEYlərin adlarında da eyni məzmununda səslənir. Şumer adlarında “lu”-“insan” məzmununda işlənilib ki, bu da şumerlərin qanuni varisləri olan Azərbaycan türklərinin “oğlu” sözündə tam elmi təsdiqini tapmış olur.

Şumerlərdə “SU” sözü çay, göl, arx/kanal adlarında, həm də cəm şəkildə işlənmişdir: “SU-KU İD MAH: böyük çayın balıqçıları”., “SU-KU QAN QU-EDEN-NA: göl, arx balıqçıları”., “SU-KU SU-LİM MA-QAN QUR: bağ, əkin sahələrinin, tarla sularının balıqçıları”. “A SU XUR”, ““US QAL”: arx, kanal adları”¹. Şumerlərdə “U-RUM: təsərrüfatın bir hissəsi”nə deyilib. Bu yə-nə də “torpaq”, “ərazi” məzmunundadır. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu gün azərbaycanlıların şifahi nitqində “urum”, “urum eli”, nəhayət, bədii nitqdə, yazıda: Urmiya gölü-işlənəndə, söz əvvəlində “u”səsi bir növ “Şumer ən’ənəsidir”.

Gil lövhələrdə “göndərilmiş adamların” funksiyalarını daşıyanlar RAQAB (DUQAB) vəzifəsində qeydə alınıblar. Burada sözün birinci: RA və DU komponentləri fərqləndirilir. “Vəzifə daşıyanlar” isə: “qab” ilə yanaşı, “qar”, “qir”, “qar-aq” adları ilə təqdim olunmuşlar. Bunlar qulluq göstərən, tapşırığı icra edən şəxslər olub.: işçi, fəhlə, nökr, qul, aparan, daşıyan və s. məzmunlarda. Burada xüsusən QAR-QİR, QAR-AĞ və QAB adları (sözləri) sonralar yaranmış: nö/k-ər, qul/luqçu, qar-daş, qar-qar) dağlarda yaşayanlar, yaxud ən doğru açımı: qar-qar—sadə; xal-qa aid, böyük vəzifələri, rütbələri olmayan, adi ərler, adi igidlər: qardaşlar. Şumerşünaslar “QAR-AQ” sözünü “cavabdeh şəxs” kimi şərh edirlər². Həmin “cavabdeh şəxs” adi qar-a adamdır. Qara adamlar — qara camaat — qar-qarlardır. Qara adam, qar-a başım, qar-a başaq, qar-nir: xörəyə əlavə edilən taxıl məhsulu: qar(eçki — q/a) reça, qara adam-sadə, adi adam, qara evlər — ümumi, sadə evlər, qara gün — çətin gün, məzmunu qara olan gün, qaranlıq, “qaranqu axşam” (KDQ-da) qar-ı: qocalmış, ömrünün işığı azalmış... xatın, qaraman, karaim, qaraçaylar: soylar, qəbilə birləşmələri və s. Şumer abidələrində: qara başlı xalq və s.

QİR(Kir/gir³ — kirpiç) kərpiç, kirəc, kirvə, gir-əvə, gir-vən-kə: çəki daşı, Girdman çayı (Ağsu rayonunda). Fikrimizcə, pul-gir, dünyagir, cibgir, Cahangir adlarında “həmin peşəli adam” məzmunu nəzərə gəlir. Səqir/sak-ir: fağır, kasıb-sözlərində də sadə adamların ictimai vəziyyəti əsas məzmunudur.

¹ A. İ. Tyumenev. Göstərilən əsəri. səh. 295.

² Yə-nə orada.

³ Yə-nə orada.

QAB: qablaşdırın, qab-laşdırıcı, qabaq-irəli, qabıq-örtük, “Qaba ağac”! (KDQ-da), qapaq-qapaq qaldırdı (KDQ)-göz qapağı, qapı, qab-qacaq, qabal/qaval-dəri qabıqdan-örtükdən düzəldilmiş musiqi aləti. **QAR-AQ/AĞ:** qaraların, sadələrin-fəhlələrin başçısı, -aq-ası, bu günkü bri(qa)dir. Varaq, daraq, yaraq (silah) sözlərindəki “aq” şəkilçisi də yada düşür. Hər halda, görünür. Şumer dövründə **QAR-AQ**—bir işi, tapşırığı icra edən şəxslərə deyilib. Həm də burada “qar” — ümumi olmaqla “aşağı”, “ağ”-isə “yuxarı” məzmunu daşıyıb. Şumer dövründə və yüz min illər əvvəl insanlar cəmiyyətdəki yerinə, mövqeyinə görə **İKİ SİNFƏ** bölünüb: **AĞ** və **QARA**. Siniflər öncə məhz “ağ” — yuxarı və “qara” — aşağı siniflər olub. Bu, cəmiyyətin **ƏZƏLİ VƏ ƏBƏDİ BÖLGÜSÜDÜR**. Tarixi təcrübə göstərir ki, cəmiyyəti əzəli bölgüsündən “ayırmağa” göstərilən sün'i cəhdlər məzmunuz olub və özünü doğrultmayıb. (Sovet dövründə olduğu kimi!). Yəni heç bir ictimai quruluş əmrlə, qərarla inqilabla (!) “sinif” yarada bilməz. “Qaradan artıq rəng”-qaradan aşağı sinif olmadığı kimi “ağdan yuxarı” sinif də olmur. Ağ etmək, yuxarıdan getmək, aşağıda-qarada oturub, yuxarı ilə-ağla danışmaq və s. əzəli məzmunun çalarlarıdır. İctimai quruluşlar, dövlətlər, şahlar, krallar, prezidentlər dəyişir, **SİNİFLƏR DƏYİŞMİR**. Peşələr üzrə təbəqələşmələr yaranır. “Təzə” siniflər yaranmır. Cəmiyyət hər vaxt ikilidir: “ağ”lı və “qaralıdır. Cəmiyyət çox bölgülü ola bilər, çox sinifli ola bilməz.

Yenə Şumer adlarından: “Mekid-” şah qızının adı. “Axuni”-şah oğlunun adı. “Sib muş en”-quşabaxan, “quş çobanı”. “Qaqa”-süd məhsulu-qaymaq, “qa-siq”-pendir, “qa-har”-pendir, şor “ya-nun”-yağ. “e udu”-tövlə: inək, öküz evi-damı. “qud 1 mi/mu”, “qud 2 mi/mu” — Burada “mi/mu”-il-məzmunundadır. “1 illik—1 yaşar heyvan-qud — “kiçik öküz”-dana, buzov. “E qud” — buzov evi-damı, tövləsi. Muş”-quş. “E dib ba”—“saxlanma e-vi, arxivi-arxa evi. “E uzuq”-quş evi/damı. “uz tur” — ördəklər. **QUZDEN-A** — şəhər adı. **QUZANLI** (Ağdam rayonunda kənd). Fikrimizcə, hər iki yer adında “quz”—“**OĞUZ**” məzmunu ilə bağlıdır. “**QUAB-BE**”- şəhər adı, Quba-şəhər adı da yada düşür. “E naqar”-dülğər evi. “E dub naqar”-məmar evi. Burada “naqar”-nağara/mağar, mağara—evin formasını yada salmış olur. “E aşqab”-dəri aşqarlayanın evi. “E tuqudus”-toxucu evi. Tuqu-toxu/yan, toxucu. “Ur-ən”:-it, hürən (hətta Q.B.Zakirdə “ürən”—itin hürməsi—əlamətini bildirib., “İt itdi, ürən vəqt tanırsən, yadı” (50). “**MARAD**”—şəhər adı. **MƏRƏND** şəhəri—Cənubi Azərbaycanda.

“MƏRD/ƏKAN” şəhər adı da həmin kodda aşkarlanır. “Qud apin”¹ — iş heyvanları. Aydın olur ki, “qud” təkcə “balaca öküz”—dana deyil, ümumi halda iş heyvanıdır. Şumerlər erkək heyvanları “od”—“kişi”, dişi heyvanları “su” — “qadın” bölgüsündə düşünmüşlər. Necə ki, öküz, dana, kəlçə — “qud”, inək, düyə, camış — “ab” adı ilə qeydə alınıb. Burada xüsusilə **“AB”** diqqəti çəkir. Əvvəllər şərh etdiyimiz kimi, “ab” — bitki və hava ilə birlikdə — “kompleks su”dur və Şumer mətnlərində ana heyvanların da qadın kimi, “ab” adlanması bilavasitə **“SU bölgüsü”** ilə bağlıdır.

Müasir Hind-Avropa dillərinin Şumer-Azərbaycan dilinin hesabına zənginləşdiyi danılmaz tarixi həqiqətdir. Lakin bu zənginliyi, bu misilsiz tarixi xidməti dərk etmək və qəbul etmək əvəzinə elmdə tamam yanlış mövqe tutulmuşdur. Guya “Şumer dili mövcud dillərdən heç birinə aid deyilmiş”, “mövcud dillərdən heç birinə qohum deyilmiş”. Bu kimi “cavab”lara elmi kütlükdən başqa ad vermək olmaz. Hər halda bütün anti-türklər, anti-azərbaycanlılar elmi həqiqətin önündə geri çəkilməyə məcbur oldular. **Danılmaz elmi həqiqət budur ki, ULU DİLƏ APARAN YOLUN ƏN UZAQ KÖRPÜSÜ — ŞUMER — AZƏRBAYCAN DİLİDİR.**

Müasir Azərbaycan dilində “sillə”, rus dilində “sila” sözləri eyni fonetik və leksik koda malikdir. **Cillə və sila:** güc, qüvvə, silaç-pəhləvan, zərbə-gücün əlaməti (!) məzmunundadır. Şumer-Azərbaycan dilində “silşud”—şumerşunaslar tərəfindən **“sil-mək”** fe’li tək şərh olunub². “Sil” kodunun etimoloji təhlili **“şal-laq”** və **“şil-a”**—nizə-cida, (şalban) şillələmək, şil-küt olmaq, şil-şikəst, şila-biz, şilovidnıy—bizə/cidaya, nizəyə oxşar; şilçatıy-tikanlı, biz-biz: “tükklərim biz-biz oldu” və s. sözlərin də kökündə dayanır. **“Şil-a”** sözünün rus dilinə rus-türk əlaqələrinin bəlli olduğu sonuncu 2000 ilin əvvəllərində keçdiyini söyləmək bəlkə də düzgün olmazdı. 6 min il əvvəlki Şumer-Azərbaycan dili isə danılmaz tarixi sübut kimi, meydanda dayanıb. Şumer-Azərbaycan dilindən sami, hind -Avropa, Qafqaz dillərinin və başqa dillərin də bəhrələndiyini gələcək tədqiqatlar dönə-dönə sübuta yetirəcək.

“Enqar”—fəhlələr, fəhlə qrupları, **“quruş saqud”**³—fəhlə dəstəsi: quruş, quruşub oturmaq, bardaş qurmaq, “orada nə quruş-musan?”/Yaxud: 31-ci **“SÖZ SARAYI”**: “quruş”. Necə ki, qurmaq, qurulmaq, qurqan, “qurulu ev” həmin kodla açıqlanır. **“Saki”**-saray və ibadət adamları Şəkil-lilər **“Sak”** və **“saq”** sözlə-

¹ A. İ. Tyumenev. Göstərilən əsəri, səh. 159.

² *Yenə orada*, səh. 157.

³ *Yenə orada*, səh. 162.

rinin “adam” məzmununda açıqlanması, sakların/saqların təh-riflərlə: iskitlər, işkuzlar, əslində sak-aks-oğuz məzmununda aşkarlanması bunun yenə də Azərbaycan dilinə aid olduğunu sü-but edir.

“Da-da” qalası, (Dədəli kəndi-Füzulu rayonunda, Dədəgünəş dağı-yenə həmin ərazidə). “Su qi”-qoca heyvan. “Su”-heyvanın əlamətini bildirir.

Qocalan heyvan (eyni zamanda insan və başqa canlı varlıq) odsuzlaşır və “tam su” həddində ölümə qovuşur. “Sib uz”-keçi çobanı. “Uz”keçinin ümumi adlarındandır. **“Qoşa buyn/uz” keçi, k/oz-a-keçi.** Hər halda burada tam aç bilmədiyimiz kodun izi görünməkdədir.

Şumerstanın ŞUŞA adlı şəhəri olub¹. Və tədqiqatçılar onu həm “Şuşa”, həm də “Suza” kimi qeydə almışlar. Bu da bu gün — 1998-ci ildə də erməni əlində qalan Şuşamızın 6 min ilin — uzaqlığından gələn sorğu!

“Lu bappir”-pivə içilən, içgilər olan yer. PİR—ulu başlan-ğıda: Günəşin “süzülüb qurtarmaqda olan şüası”, “yorulmuş qanadı”dır. Günəşin şüası onun yaxınlığında PAR/PƏR — Pə-ri, balu-pər: — qüvvətli qanaddır. PİR-bu qanadın zəifləyən ça-ğıdır. Pir-qocadır. Qocalar ibadətə daha yaxın olur, qocalar evi — pir-müqəddəs ev olur. Pir evində insanlar “Göylə” danışirlar. Bu, övliyaların, müqəddəslərin işidir, əlamətidir və bu səbəbdən “övliyalar evi”—pirlər kimi həm də ziyarət evinə çevrilib. İslam dinində də pir-müqəddəs evdir, ziyarətəgahdır. Təkcə onu unu-dublar ki, pirləri, ocaqları da ərəblər verməyib bizə, əksinə, biz vermişik ərəblərə — İslam dininin təşəkkül tapmasından 2000 — 2600 il əvvəl! Xristianlar da “pir” deyirlər ziyarət evlə-rinə. Xristian dininin ulu Peyğəmbəri İsa “TANRININ OĞLU” adlandırılır. TANRIÇILIQ dini qədim azərbaycanlıların və bü-tün türk xalqlarının ulu inamlarından yaranıb. Əvvəllər şərh etdiyimiz kimi, Şumer azərbaycanlılarının TANRILAR panteo-nunda BAŞ TANRI haqqında söhbət gedir. Bütün tanrılar: Yer, Göy, Günəş, Su, Külək, Dəniz və b. Baş, vahid, TƏK Tanrının əmrinə tabedir². Xristian və İslam dinləri isə qədim Şumer-Azər-baycan-türk Tanrıçılıq dininin yeniləşdirilmiş formalarıdır. Həm Xristian, həm də İslam dininin ulu TANRIÇILIQ dininə öz əla-vələri olmuşdur. Xüsusən, İslam dinində Tanrının təkliyi ideyası daha da təkmilləşdirilmişdir — aydınlaşdırılmışdır.

Xristian dinində müqəddəs ocaqlarda, dini bayramlarda məc-lislər içki ilə müşayiət olunur. Bu səbəbdən bəzi hind-avropalı-larda, xüsusən ruslarda qonaqlılıqları da “pir” adlandırırlar. Bəs,

¹ A.İ.Tyumenev. Göstərilən əsəri. səh. 344.

² S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 125.

Şumer dövründə “içkilər olan yer” — məzmunlu “lu bappir”də “pir” komponenti nə üçün “içki” ilə bağlı olsun? Fikrimizcə, bu, ulu dil hadisəsidir. “Pir”in ulu kodu odun qaz, şüa (ŞÜY AĞ-!) — DÜZ İŞİQ məzmununda açıqlanır. Şüa-odun “ışiq” halı, qaz halı dalğınlıq məzmunu, təsiri yaradır. İçki də insanı dalğın edir, fikrini, huşunu “Göyə çəkir”. Əvvəllər şərh etdiyimiz kimi, sözlər maddi əlamətlərin ünvanı kimi yaranmış, sonra yeni məzmunlar, mə'nalar kəsb etmişdir. “Pir” də belə sözlərdəndir və onun Azərbaycan dilinə “gəlmə” olmadığını söyləməyə də ehtiyac qalmır.

“E kar zi da”¹-ibadət evi. OD EVİ. “Kar”-Oddur. “Kaka”-rəis-Qağa! Ağa! “Qim”-qız, qadın, “güm-üş—SU-QADIN fəslindən (bölgüsündən) olan. KULİ-Şumerdə kişi adı. Bu günkü QULU, Rus tələffüzündə yenə də “Kuli” kimi səslənir. “Kaş du”-bal, “kaş siq”, “kaş u sa” — şərablər. Burada “kaş” XAÇ kodu ilə açıqlanır. Xaç-Günəşin adlarındandır, onun “üstəgəl” və “vurma” şəklində qəbulundan yaranıb. Kaş (xaç) kas-sak/aks — oğuz...

“E bur saq”² şah evi, “Eren qal-qal”—böyük ərlər/kişilər, adamlar. “Erentur-tur”—kiçik ərlər” (oğlanlar), “Sum”-soğan (səm)əni, sam/an, ç(s)əmən. NANNAR-Tanrı şəhəri”. “Ğaşa Enli” — şəxs adı, “Bau”-İlahə³, “Başamama”⁴ şəxs adları, Nabu, Şax, Urbaba, Ursaş, Utusis, “Tel Asmar”, “Abbaşaqqa”, “Adalal”, Adda”, “Aqqa”, “Dammu”, “Kunannar”, “İlbani”, “Lulu” — şəxs adları. Qeyd edək ki, bu gün Azərbaycanda həmin adların oxşar variantlarına rast gəlinməsi həqiqətdir: Lubu, Əsmər, Telli, Şaxlar, Nəbi, Şahbaba, Nurbaba, Lubulu, Abbas, Başbil, Başel, Paşa, Ağan, Günnar, Gülnar, BÖYİM/BAY/ və s. belə müasir adlarımızdandır. Şumer azərbaycanlılarının adlar-sözlər dünyası gələcək tədqiqatların, açılması həqiqətlərin yolunu göstərir. “Tukan i” — dəri kisələr (tuk-tuq — toxunmuş, tuq-bayraq-toxunmuş parça, ona oxşar yarpaq və s.). Qeyd edək ki, bu sözün daha qədim variantı da tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir: “Duk—qan”—DÜKAN! “Şeş” — böyük, böyük qardaş. “Şeşluduq”—Şumerdə şəhər rəisi, böyüyü. Bu gün deyirik: “ŞEŞ DURMAQ” şeşə buynuz! Nəhayət: “ŞİŞ”—düz səthə görə böyükdür. “Şiş ucları buludlarla döyüşən Dağlarında buzları var ölkəmin”!—Ölməz Cəfər Cabbarlının ölməz misraları da şiş uclu dağların məhz böyük dağlar olduğunu yada salır.

¹ Yənə orada.

² A. İ. Tyumenev. Göstərilən əsəri, səh. 341-344, 346;

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada.

**ENMERKAR — KAŞTARİTİ — BABƏK,
YAXUD
3 000 İLLİK MÜHARİBƏ**

“Уже много лет семиты из Марту опустошили Шумер и Аккад и вот тепер осадили Урук. Енмеркар хотел бы отправить послание с просбой о помощи в Аратту”¹. Bu, Şumerin son günləri haqqında, poemada verilən bədii mə'lumatdır. Martu ölkəsindən “qaranlıq—qəddar ölkədən” gələn samilər (yəhudilər və ərəblər) gözəl Şumeri xarabalığa çevirmişlər. Və artıq onun paytaxtı, gözəl Uruk şəhəri qanlı mühasirədədir. O günədək öz aralarında didişən, vahid və daha güclü bir dövlətə çevrilmək istəməyən, eyni—“qara başlı xalqın”—“Dədə Qorqud Kitabı”nda: “qara başım qurban olsun odum, sənə, suyum, sənə, yurdum², sənə!”—deyən xalqın iki dövləti bir-birinin köməyinə kəskin ehtiyac duyur. Bu o vaxt idi, ki, Şumerin bir hissəsində “AKKAD adlı /Akka/Aqqa/Aq/Ağ olan, Ağdan—Günəşdən—Oddan olan! üçüncü dövləti də yaranmışdı. İkinci Şumer—Azərbaycan—Türk dövlətinin Aratta olduğunu bilirik.—Lakin Akkad—Şumer birliyi də daha güclü düşməne qarşı dayana bilmir... Samilər şumerləri getdikcə Şimala—Dəclə və Fəratın başlanğıcına, Urmiya gölü ətrafına tərəf sıxışdırmağa başlamışdılar. Az sonra samilərin yaratdıqları Assuriya dövləti qədim Şumerin— qədim Cənubi Azərbaycanın çox hissəsinə sahiblənərək, bir neçə yüz il, — e. ə. I minilliyin ortalarında hokmranlıq etmişlər.

Assuriya hakimiyyətinə e.ə. VII əsrdə oğuz (aşkuz-işkuz) türk-manna-maday — çox adlı Azərbaycan xalqının üç dövləti, üç qoşun birləşməsi, igid sərkərdə Kaştaritinin başçılığı altında, həmişəlik son qoymuşdur. Bu tarixi qələbənin dastanları da, şübhəsiz, çox olub. Hələlik, o dastanlardan bizim xəbərimiz yoxdur. Ümidimiz yeni tədqiqatlardır.

Bundan sonrakı tarix tərkibinə şumerlərin də daxil olduğu Azərbaycan türklərinin irandillilərlə—farslarla bir neçə yüz il davam edən müharibələri: İran-Turan müharibələri ilə əvəz olunur.

Nəhayət, y.e.-nin VIII əsrində, sami tayfalarını birləşdirib güclü dövlət yaradan ərəblər yenidən Azərbaycan üzərinə—bu dəfə Dəclə və Fərat sahillərindən Dərbənd keçidinə qədər—geniş miqyaslı hücum keçirlər. Bu dövrün sonuncu qəhrəmanı BABƏK olur.

Beləliklə, Samilərin azərbaycanlılarla döyüşləri müəyyən fasilələrlə, təqribən 3 000 il davam etmişdir. Son 3 000 il ərzin-

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 243.

² KDQ səh. 27, 34, 78, və s.

də qanlı düşmənlər əhatəsində olan və öz qohum soylarından həmişə kifayət qədər kömək görməyən Azərbaycan hər halda ulu Tanrının köməyi sayəsində öz varlığını, özümlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycan xalqının bəşəriyyət qarşısındakı tarixi xidmətlərinin silinməz aynası—güzgüsü olan: “Avesta”, Şumer dastanları, “Dədə Qorqud Kitabı”, Nizami, Füzuli və Üzeyir Hacıbəyov dühası, bu xalqın mütləq yaşamaq haqqıdır və basılmaz — danılmaz qüdrətidir.

“ƏHRİMƏN” — A/KUR/MAN

Şumer mifologiyasında “Asaq” — şeytandır, o, bə’zən əjdahanı əvəz edir. “Asaq” “əjdaha” sözünün ən qədim komponentlərindəndir. “Avesta”da bu söz “Acı” şəklində qeydə alınıb. Asaq-acaq-ajaq-azaq: acı ağ — “acı od”! Bu gün rus dilindəki: “ожог” — yanıq, məhz acı yanıq — acı oddur. (Lügətlərdə “əjdaha” sözünün Azərbaycan dilinə “gəlmə” qələminə verilməsi, göründüyü kimi, əsassızdır!).

“Avesta”dakı əsas şər qüvvə — Əhrimən/Aqrman/ Şumer—Azərbaycan mifologiyasında da bütün qara-acı qüvvələrin başçısıdır. Müxtəlif şər qüvvələr onun ətrafında cəmlənmişdir. “Əhrimən”in “Avesta”dan gələn “Aqrman” variantı bəllidir. Şumer Əhriməni “KUR” adlanır. Buradan “Əhrimən”in Aqrman/Akrman/A-kur-man variantları da aşkarlanır. “Kur” sözü (komponenti) haqqında S.N.Kramer yazır: “Мы обяснили термин “кур” — как обозначающий пространство, лежащее под земной корою — и отделжающее землю от бурного первоначального океана”¹. Daha sonra o, “xəstəliklər və çirkinliklər şeytani — “Asaq”ı qəddar Kur şahlığının bir üzvü adlandırır. “Asaq, obitayuşiy v tsarstve Kura (to yest v podzemnom tsarstve”²). Fikir aydındır: Kur və Əhrimən eyni dərəcədə yeraltı Qaranlıq dünyanın Cəhənnəmin — Ölümün və ümumiyyətlə, bütün qara-şər qüvvələrin başçısıdır. Nəhayət. o da bəlli olur ki, “Kur” adı bilavasitə “yeraltı-qaranlıq dünya” ilə bağlıdır. “Qəbr”də “qaranlıq”dır və bu məzmun qəbrin “gor” adında açıqlanır. “Kur-qan” da öncə “qəbir” məzmunundadır. “Kur-qan” sözündə, “Əhrimən”in “Akrman” variantında, nəhayət, Şumer-Azərbaycan mifologiyasında yeraltı “Kur səltənəti” eyni məzmununda və şəkildə olmaqla çox sirri açmış olur.

“Asaq”la—Şər qüvvə ilə döyüşən Xeyir qüvvənin adı Şumer-Azərbaycan mifologiyasında “ŞARUR” qeydə alınmışdır.

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. Səh. 206 — 208. “Srednyaya Aziya Kafkaz i zarubejny Vostok v drevnosti. M. 1983. səh. 9.

² *Yenə orada.*

Bu gün Naxçıvanın ŞƏRUR rayonu və şəhəri o ulu Xeyir qüvvənin: "Gur od şarı"nın—ulu Günəşin—Ahuraməzdanın—Xeyir Tanrısının adını yaşatmaqdadır. Və göründüyü kimi, son 6 000 ildə "ŞƏRUR" sözü/adı da fonetik dəyişikliyə uğramamışdır. Bu isə belə bir həqiqəti bir daha təsdiq edir ki, Naxçıvan torpağı 6 000 il əvvəl də Azərbaycan torpağı, azərbaycanlı-türk-oğuz-şumer torpağı olub.

Söyüd ağacının kötüyündə yaşayan ilan İmduqud (Zümrüd) quşunun balalarını yeyirmiş. Həmin ağacın qabığında Lilit (qadın surətində şeytan) özünə ev qurub. Ağacın kötüyündəki ilanı Bilqamış/Gilqamış öldürür. İmduqud quşu bundan qorxub, balalarını da qanadları üstünə alıb dağlara aparır. Lilit isə zəhərli ağacın qabığındakı evini söküb dağıdır və səhraya çəkilir. Bütün xalqların mifologiyası həmin Şumer-Azərbaycan mifik personajlarını bu və ya digər dərəcədə iqtibas və təkrar etmişdir. Və bunlar da bir daha sübut edir ki, ŞUMER-AZƏRBAYCAN MİFOLOGİYASI DÜNYA MİFOLOGİYASININ ANASIDIR.

Yeraltı dünya haqqında mifik təsəvvür belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, Qaranlıq dünya—qaranlıq olmağından əzab çəkir. Div insan ola bilməməyindən əzab çəkir. Gilqamışın (Bilqamışın) sevimli "pukku" və "mikku"su (bunlar onun qızıl və gümüş sırğalarıdır, yaxud qaranlıq dünyada ona bələdçilik edən hansısa heyvanlardır, ya hər nədir, izahı yoxdur) düşüb qalıb Cəhənnəmdə. Dostu Enkidu deyir: "Mən gedib onları gətirərəm. "Gilqamış dostunu xəbərdar edir ki, "sən görək Yeraltı dünyanın qanunlarını və adətlərini pozmayasan. Əgər sən Yeraltı dünyada öz sevimli qadınını və sevimli oğlunu öpsən, sevmədiyini qadınını və oğlunu döysən, Kurun hıçqırığından kar ola bilərsən". "Иначе, рыдания Купа оглушат тебя"¹. Bu hıçqırığ da ondandır ki, orada-Yeraltı dünyada NİNAZ ananın müqəddəs bədənini paltarla, müqəddəs köksü parça ilə örtülməyib².

Deməli, Qaranlıq dünya məhz qaranlıq olmağının, Cəhənnəm-cəhənnəm olmağının, ilan, ilan olmağının, şeytan da insan deyil, şeytan olmağının əzabını çəkir. Onların da qismətinə nə üçün işıq, gözəllik və həyat (!) düşməyib?! Məhz kor qismət onların fəryadı, əbədi üsyanıdır. Kor qismətə görə Qaranlıq dünya işıqlı dünyadan, çirkin gözəldən, istə'dadsız istə'dadlıdan... qisas almaq istəyir. Burada işıqlı dünyanın, gözəlin, istə'dadın günahı varmı?! Qaranlıq, çirkin və istə'dadsız üçün bunun fərqi yoxdur. Budur onların üsyankarlığının ifadəsi: bir halda ki, sən işıqsan, mən zülmət, deməli, sən hər vaxt nifrətimin hədəfindəsen!

¹ S. N. K r a m e r. Gösterilən əsəri, səh. 230.

² Yəni orada.

Qaranlığa, çirkinə, iste'dadsıza xas keyfiyyətlər həyatda pis-şər əməlli adamlarda üzə çıxır. Bu adamlar da sanki pis, şər olmaq istəməzdilər. Onları təbliğat yolu ilə yaxşı, xeyirxah olmağa də'vət edəndə də alınmır. **Çünki pis, şər, qara, kinli, paxıl olmaq onların genindən gəlir.** Gen isə həmin: Əhrmə'n/Aqrman, Kur, acı: acı od-əjdaha/acıdahaq"—ilan, qadın görünməndə Lilit şeytandır.

Əhrmənin-Kurun köməkçiləri: **NAMTAR-ölüm şeytanı** (Əzrayil), **ASAQ-xəstəlik** Asaq, Asar, Azar və çirkinlik şeytanı. **NERQAL** — qəbir dünyasının allahı.

Cəhənnəmdən dostu Gilqamışın "pukku" və "mikku"sunu gətirməyə gedən Enkuduya ölüm güc gələ bilmir. Asaq və Namtar da Enkuduya mane ola bilmirlər. Enkuduya yalnız Kurun özü güc gəlir. **Deməli, sirrli Qara qüvvə — Əhrimən-Ölümdən də güclüdür.**

"ALLARİLƏR", "ALAR SABAH"...

Şumer-Azərbaycan mifologiyasının folklor ən'ənələrinin, adlarının qonşu xalqların şifahi yaradıcılığına güclü tə'siri inkar edilməzdir. Rus alimi V.M.Kotoviç bu tə'sirin Gürcüstan və Dağıstan xalqlarında aşkar izlərini tədqiq etmiş və düzgün elmi nəticəyə gəlmişdir.: "Интересно отметить в егоj cвязи, что в шумерской мифологии был известен бог Алалу, принадлежавшей первому поколению богов. Имя Алале встречается в старинных грузинских песнях, где оно являлось, по мнению Г.Меликишвили, прямой репликой имени шумерского божества урожая¹. Bu misaldan da bir daha aydın olur ki, Şumer-Azərbaycan mənşəli "alalu" sözü "ALLAH" adının ən qədim variantlarından olub. Eyni zamanda, tədqiqatımız göstərir ki, gürcü mahnılarında alale sözü birbaşa tanrını-allahı deyil, onun parlaq, gözəl əlamətlərini yada salır. Şumer azərləri sevgi mahnılarını "alarilər" adlandırırdılar. Burada "gözəl mahnılar"dan söhbət gedir. Çox çalarlı al, ala, alar, alari, nəhayət, gürcü variantında alale, Allahın adı ilə bağlı olmaqla, "gözəl, işıqlı, yaraşıqlı, parlaq, əziz, sevimli olan" məzmununda səslənir. Bu, Allaha məhəbbətin də ifadəsidir. "Dədə Qorqud Kitabı"nda "alar sabah"—"gözəl sabah"dır. Sabahın—səhərin gözəlliyinin və ümumi halda gözəlliyin, gözəlin, yaxşının, yaraşıqlının al bənzətməsi Azərbaycan dilində bu gün də çox işlənir: al yanaqlı, al qırmızı, al yaşıl, al-əlvan, ala seyvan (KDQ-da), "Açılmış səhərin ala gözləri" "Məmməd Rahim!), ALAR kəndi (Biləsuvar rayonunda) və s.

¹ Srednyaya Aziya, Kavkaz i zarubejnyj vostok. M. 1983. səh. 9.

“AL”ın Şumer azərbaycanlılarında “məhsuldarlıq anası” məzmununda işləndiyi də tədqiqatlarda xüsusi qeyd olunur. “В образе богини-матери, богини плодороди́я, кажется весьма интересным широко известный в фольклоре большинства дагестанских народов, образ мифического существа женского рода, вступающего под именем Алпаб, Албаслы, Албасды, Алмајед и. т.д.”¹. Rus alimi həmin adların Orta Asiya xalqlarının dilində də çox işləndiyini qeyd edir və bildirir ki, Dağıstan xalqları həmin adları güman ki, Orta Asiyalılardan qəbul etmişlər².

Burada rus alimi bir qədər şovinizmə yuvarlanır. O, Dağıstanla bilavasitə yan-yanə, çiyin-çiyinə və çox halda qol-boyun yaşayan (həm də rusların bu ərazilərə gəlmələrindən neçə min il əvvəl!) Azərbaycanı və azərbaycanlıları “görmür”. Və unudur ki, **Orta Asiya türkləri də, Azərbaycan türkləri də, Şumer türkləri də türklərdir**. Necə ki, moskvalı rus çörəyə “xleb” deyəndə, peterburqlu rus “mleb” deməyəcək. V.M.Kotoviç onu da unudub ki, “Albastı” (“Albasdı” mifik obrazı “al/hal anasıdır və mifologiyanın özündə də ikilikdən doğan mənfi çalarla bağlıdır. Bu səbəbdən də onu müsbət məzmunlu “alale” və “alarilər”lə eyniləşdirmək olmaz. Albasdı məhsuldarlığın əleyhinə olan “ana”dır. Odur ki, o, məhsul verən—evlad doğan ananı və doğulan körpəni öldürməyə çalışır: Al basdı—Al öldürdü.

... “Sevgilim, mən sənə gözəl alarilər oxuyacağam”. (Şumer-Azərbaycan sevgi dastanından³.

...“Alar sabah Dirsə xan yerindən uru durdu”⁴. (Dədə Qorqud Kitabı”).

...“Açılmış səhərin ala gözləri”. (MƏMMƏD RAHİM)⁵.

Şumer-Azərbaycan mifologiyasının ümumdünya mifologiyasının əsası olduğu şəksizdir. necə ki, məşhur şumeroloqlar bunu dəfələrlə e'tiraf etmişlər⁶. Və bu eyni zamanda ayrıca və geniş elmi tədqiqatın xüsusi mövzudur. Biz isə həmin mövzuya dair bir neçə misal gətirdik.

¹ Srednyaya Aziya i Kavkaz... M. 1983. S. 10.

² *Yenə orada*.

³ S. N. K r a m e r. İstoriya naçinayet v Şumere. M. 1965. səh. 124.

⁴ Dədə Qorqud Kitabı. Bakı. 1988. səh. 35.

⁵ M. R a h i m. Leningrad göylərində. B. 1967. səh. 4.

⁶ S.N.Kramer. Göstərilən əsəri. səh. 203.

6000 İL ƏVVƏL AZƏRBAYCANDA SAKLAR /OĞUZLAR/ VAR İDİ

Şumer azərilərinin dilində sak/ sak-i, saq-i/ sözünün həmin üç variantda aşkara çıxarılması tarixi “Herodot” sərhəddindən xilas edir. Məhz Herodot “Tarixi”nə əsaslanaraq, sakların Azərbaycana guya e.ə. VII əsrdə Dərbənd səddini keçərək “gəldikləri” bir sıra mənbələrdə misal çəkilir¹. Və yenə də buna əsaslanaraq, Azərbaycan ərazisində sak/kas komponentli ünvanlar üçün də 2700 il yaş verilir. Əgər Herodot, məsələn, 2600 il yox, 20 600 il əvvəl... yaşamış olsaydı, sakların “Azərbaycana gəlməkləri” də yə'qin ki, həmin “tarix”dən hesablanardı. “Günah” əlbəttə ki, Herodotda deyil ki, onu anası e.ə. VI əsrdə dünyaya gətirmişdi.

Azı 6000 il yaşı olan — yazılı yaşı olan(!) gil lövhələr sak /oğuz/ sözünü də bizə çatdırmışdır. Həm də — elm üçün çox dəyərli məzmunu və mə'naları ilə. Tarixin Şumer dövründə— e. ə. X—VI min illiklərdə sak/sak-i-saklar: saray adamları, ali şəxslər, yüksək təbəqədən olanlar—ali insanlar² mə'nasında səslənib. Bu, dediyimiz kimi, bizə gəlib çatmış yazılı tarixi mə'lumatdır və inkarı yoxdur.

Bəs, bütün kitablarda adi söz, adi “həqiqət” hesab edilən “ari-lər”, “ari irqdən olanlar”, “istinnıy ariyets”—“təmiz ari qanı olan” sözləri, ifadələri necə meydana gəlib? Tarixi-mifoloji qaynaqdan “ar-i” sözü nə vaxt, necə sızıb? Buradakı “nə vaxt” və “necə?” suallarına cavab tapmaq çətindir. Amma təkcə bir həqiqət aydındır ki, “sak” kimi, “ar” da “insan”dır—“oddan yaranan od”dur və bundan əvvəl “sak” və “ar” Günəşin—ulu Odun əlamətlərinin adlarıdır. Günəşin—Ulu Odun bütün əlamətlərinin adları öncə Tanrının adlarıdır. Bu adlar, xüsusən “sak” və “ar”/“saki” və “ari”/ tanrı məzmunundan sonra insan, başqa canlılar və predmetlər üçün də ad—ünvan kimi işlənmişdir. Bu isə sözlərin yaranmasının təbii qanunauyğunluğundan irəli gəlir.

“Odun əlaməti” kimi, ilkin, kök—kod—məzmun yüz min illərin uzaqlığında qalıb. Bu səbəbdən də bu gün həmin ulu məzmunların çalarlarından, daha çox isə mə'nalarından söz açmaq lazım gəlir.

Tədqiqatımız göstərir ki, “sak-i”lərdə/saq-larda/ olduğu kimi, “ari”lərdə/ “ar-lar”da/ da söhbət heç də “ali irq”/dən getmir. Burada söhbət arılanmış/ar-ıtlanmış—təmizlənmiş, cəmiyyətdə yüksək mövqe tutmuş, yüksək rütbə qazanmış adamlardan və onların ailə üzvlərindən gedir. Sarayda, Mərkəzi Ko-

¹ A. K u d r y a v s e v. Drevniy Derbent. M. 1982. S. 5.

² S. N. K r a m e r. Gösterilən əsəri, səh. 35.

mitədə, Konqresdə, Ali Sovetdə, Milli Məclisdə, Prezident aparatında, Krallıqda... işləyənlər saklar/SAKİ, arlar/Ari-arilər adlandırılmışlar. Daha doğrusu: SAKİ və ARİ—yuxarı sinif, cəmiyyətin daha yüksək imtiyazlara malik olan, maddi cəhətdən daha yaxşı yaşayan təbəqəsinə verilən ad olmuşdur. Deməli, tarixdə heç vaxt ayrıca bir xalq—etnos—millət “arilərə”—uydurma “ali irqə” mənsub olmayıb. Deməli, dünyaya, elmə daha bir həqiqət bəlli olur:

Tarixdə heç bir “ari irq” /”ALİ İRQ”/ olmayıb

Yalnız hər xalqın: etnosun, millətin YUXARI — VARLI və AŞAĞI — KASIB təbəqəsi/sinfi/ olmuşdur və həmişə də olacaq. Hər bir xalq və bütün dünya, bütün bəşəriyyət lap əvvəldən: yüz min illər, milyon illər qədimdən iki siniflidir: AĞ SİNİFLİ və QARA SİNİFLİ. Və hər iki sinif insanların cəmiyyətdə tutduqları təbii mövqelərini əks etdirir.

Bu günədək güman edilib, şərh olunub ki, guya “İran” etnotoponimi “arilərin məskəni”, iranlılar /farslar nəzərdə tutulur/ isə guya “arilər”—“ali irqə mənsub olanlar” imiş/?/ Uydurma “ali irq”—“arilər” 1941—45-ci illərdə alman faşistlərinin də əsas ideologiyasına çevrilmişdi. Bizim qənaətimizə görə “iranlı — farsların”: “biz-hind-ari”lərək! — şüarları e. ə. I minilliyin ortalarında baş vermiş “İran-Turan” müharibələri dövründə azər türklərinə qarşı işğalçı — şovinist şüar kimi irəli sürülmüşdür. Bunu Firdovsinin “Şahnamə”sində geniş əksini tapmış anti-türk təsvirlərindən də təyin etmək mümkündür. “Şahnamə” müəllifi iranlıları—farsları “biz arilərək”, “ali nəsilədən olanlarıq”—kəlmələri ilə tərifləyərkən, türkləri “mağaralarda yaşayan vəhşi divlər” qara yaxması ilə pisləyir. Firdovsinin dahi sənətkar, ustad olmaqla yanaşı, “türkə nifrət edən” bir şovinist olduğunu da dahi Nizami ölməz “İskəndərnaməsin”də “Sevmədiklərinə etmədi hörmət” misrası ilə eyhamla nəzərə çatdırmışdır¹.

Farsların “ari”—“ali irqdən olanlar” fikrinə əsaslansaq, “saki”—“saklar”—“oğuzlar”: azərbaycanlılar və bütün türk xalqları da gərək eyni dərəcədə “ali irqə mənsub olanlar” adlandırılınsınlar.

Lakin, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, nə ari—arlar, nə də saki—saklar heç də “ali irq” məzmunu daşımamışdır və daşımır. Hər iki söz: həm “sak-i”: “saklar/oğuzlar”, həm də “ar-i”/“arlar” iki mə'nada: “insanlar” və “siniflər—təbəqələr” mə'nasında

¹ N. G ə n c ə v i. İsgəndərnamə, səh. 35.

səslənmişdir. “Sak-i”: “saklar/oğuzlar” sonralar həm də ayrıca bir xalq—el, ulus adı kimi də işlənmişdir.

“Ar-i” və “sak-i” sözlərində “i”—ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir. Deməli, “ar-i”—ar-a, sak-i-sak-a aid olandır. Ayrılıqda “Ar” (“ər”—“ra”) və “Sak” (“Saq”—AKS, AQS-Oğuz) ulu Odun—Günəşin baş əlamətlərinin adlarıdır.

Bir daha aydın olur ki, **heç vaxt heç bir”ali irq” və belə “ir-qə mənsub” xalq olmayıb və yoxdur.** Bütün xalqlar—etnoslar lap əzəldən eyni dərəcədə alidir və adidir. Və hər xalqın-etnosun da lap əzəldən iki əsas sinfi—təbəqəsi var: **Varlı-Yoxsul, Yuxarı-Aşağı, Ağ-Qara.**

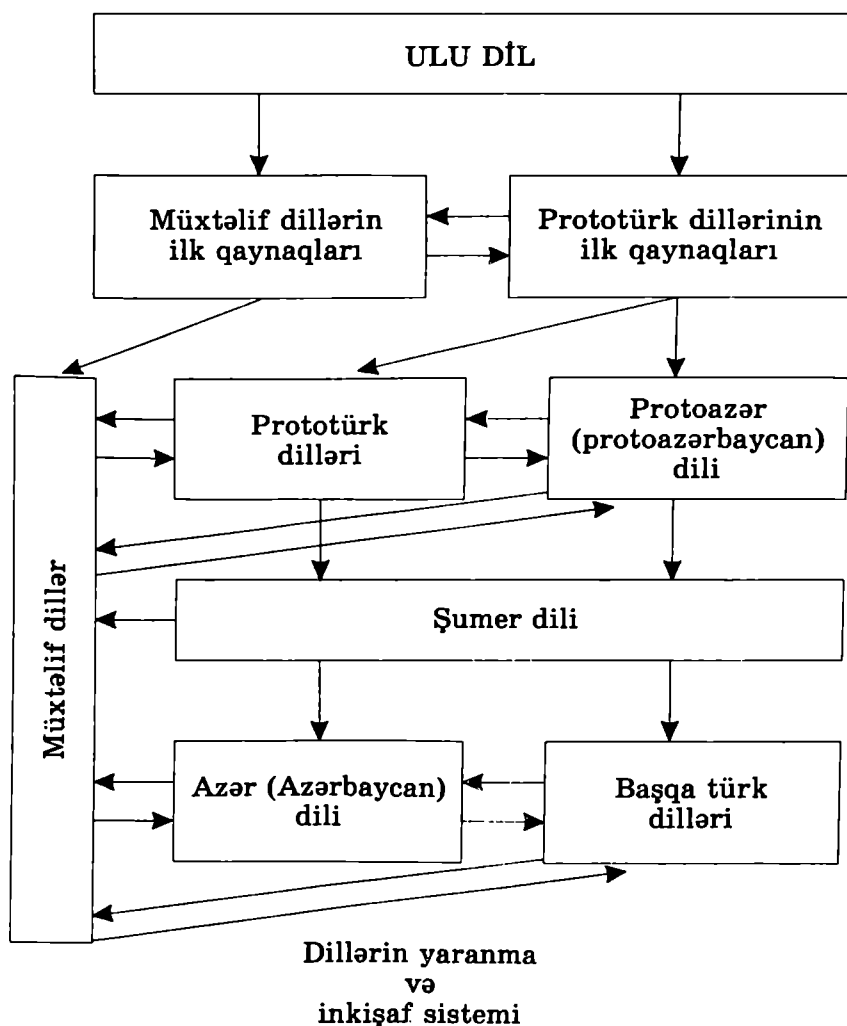
“İran” sözünün “airan” yozumu da məhz yozumdur, elmi həqiqətdən uzaqdır. Sözün etimologiyasına keçməzdən əvvəl bir daha xatırladaq ki, **bütün xalqların adları Odun bu və ya digər əlamətini əks etdirir.** “İran” etnotoponimində “ir”—kökdür-koddur. İr-i, ir-əli çıxan, ir-ilənən: doğulan, həyata başlayan-məzmunundadır. Bulağın “ir-maq” adı da maqdan—od maddədən, od-bətdən sıxılıb ayrılan, irəli çıxan, odun əlavəsi—su, “Adəmin qabırğasından qoparılıb yaradılan Həvva”dır. “İranlı” hesab olunan əsas xalqın — fars xalqının adı: pers-pars-bars-bəbir-şir: fars—mə’nası ilə şərh edilir. Bu ad totemlə də bağlı ola bilər. Qeyd edək ki, hər totem adı da Odun əlamətinin daşıyıcısıdır. İranın şahlıq dövrünə aid gerbində şir təsvir edilməsi də məhz totemlə bağlı olmuşdur. “İran” sözündəki “an” komponenti isə “yer”, “məskən”, “ana” mə’nasında qədim Şumər azərlərinin leksikonundan iqtibas edilmişdir. Yaxud, bunu ulu dildən paralel alınma kimi də düşünmək olar.

ŞUMƏRLƏRİN HAMISI KÖÇMƏMİŞDİR

Son tədqiqatlar bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, **Şumər-azər türklərinin /azərbaycanlılarının/ heç də hamısı Şumərtandan köçməmişdir.** Bir qismi həmin ərazidə qalıb sivilləşmiş, bir qismi Şimali Şumərstanla Cənubi Azərbaycanın indiki sərhədlərinə bitişik ərazilərdə özlərinə sığınacaq tapmış və azərbaycanlı kimi öz dillərini də qoruyub saxlamışlar. İndiki İraqda, xüsusən Bağdad ətrafında yaşayan və İraq türkmənləri/türkmənləri adlanan azərbaycanlılar məhz Şumər azərbaycanlılarının nəsiləridir.

Ədəbi mənbələrdə göstərilir ki, dahi şairimiz Füzulinin babası Süleyman XVI əsrdə Qarabağ Boyatından köçüb gedib İraqa. Bu köçün səbəbi göstərilmir. Eyni zamanda güman edilir ki, ümumiyyətlə, azərbaycanlıların Bağdad ətrafında məskunlaşmaqları həmin XVI əsrlə, dahi Füzulinin də babasının köçdüüyü, səbəbi bilinməyən həmin “köçlə” bağlı imiş. Bu, özünü doğrult-

mayan fərziyyədir. Unudulur ki, hələ XI əsrdə Səlcuq türkləri Bağdadda hökmranlıq edirdilər. Deməli, bu bir tutarlı faktdır ki, Füzulinin babasından 500 il əvvəl də Bağdad ətrafında azərbaycanlılar yaşayırdılar, Yenə də unudulur ki, Cənubi Azərbaycanın Urmiya vilayəti bu gün də İraqla sərhəddir—əraziləri bitişikdir. Sami dillilərin indiki Ərəbistan ərazisində görünməklərindən əvvəl isə həmin ərazilər Şumər-Urmiya-Qobustan mədəniyyətinin sahibi olan qədim azərbaycanlıların doğma Vətəni olub. Şumərşünaslar bu faktı da yazırlar ki, sami dillilər Şuməri istila edəndən sonra onların dilini və mədəniyyətlərini mənimsədilər¹.

¹ S. N. K r a m e r. Tarix Şumerdən başlanır. (rusca). səh. 3, 31, 35, 40, 44, və s.

III FƏSİL

ETİMOLOGİYA: YENİ PRİNSİP: SÖZÜN MİFİK HƏQİQƏTİ; MƏZMUN NƏZƏRİYYƏSİ

Yeni etimoloji prinsip: etimologiyanın vahid və dəyişilməz qanunauyğunluq olduğunu qəbul etməklə, onu yozumlarından qəti surətdə ayırır. Bununla yanaşı, yozumları heç də tam rədd etmir, onları etimoloji nəticəyə—sözün ilkin kökünün açıqlanmasına xidmət edən vasitəyə çevirir. Belə ki, yozum tədqiqatçıya axtarılan nəticəyə qədər bə'zən gərək olur. Nəticə isə yozum deyil dəqiq riyazi cavabdır.

Etimologiyanın vacib şərti: ilkin söz kökünü aşkarlamaq, kökün-kodun bölgüsünü: “Od”a, yaxud “Su”ya bağlılığını tə'yin etməkdir. Bu, eyni zamanda, sözün-dilin yaranması haqqında soraq verən şərtidir.

Sözlər səslər əsasında formalaşılıb. Səslər sözə/sözlərə/ çevrilənə qədər çətin, mürəkkəb və çox uzun bir tarixi mərhələni keçmişdir. Səslərin gizli—“daxili qohumluğu” məhz bu mərhələdən soraq verir. Dahi alman alimi humbolt yazır ki, dil işarələr sistemidir¹. Sözə çevrilən—sözü yaradan səs-işarə “qonşu” səslər-işarələrlə müəyyən daxili-gizli yaxınlığa—“qo-humluğa”, bağlılığa malik olur. Bu “qohumluğu” tə'min etmiş olur. Səslər—işarələr belə sistemə—daxili “qohumluğa” malik olmasaydı, nitq inkişaf edə bilməzdi. Yə'ni ki, **dil yalnız qanunauyğunluq əsasında: səslərin-işarələrin ilk baxışda sezilməyən, gizli-daxili bağlılığı, yaxınlığı—“qohumluğu” əsasında yarana bilərdi.**

Fikrimizcə, səslərin-işarələrin gizli-daxili “qohumluğu” aşağıdakı prinsipə uyğundur:

A-Ə-E, A-E-İ, I-İ, O-U, Ö-Ü, O-Ö, U-Ü, A-O-U, A-I-İ;

B-V-P-F;

K-Q-Ğ, K-Q-G-Ğ-X-H, K-X-H, Q-K, G-K /dilönü “K”/;

K-Ç /dilönü “K”/; Q-Ğ-H, Q-Ğ-N, Q-Ğ-M, M-N, N-M, N-L-M;

¹ Bax. A. A x u n d o v. Ümumi dilçilik. B. 1979. səh. 22 — 23.

A-Z-D-T, O-Z-D-T, D-T, T-D, A-Q-G-S-Ç-Ş, Ş-S-Ç-K/dilönü “K”/K-Ç-S-Ş, A-R, A-L, A-N, A-Q, A-K və s.

Səslərin yaxınlıq—”qohumluq” ardıcılığı həmin səslərdə odun—istinın gətdikcə artması, yaxud azalması, prinsipinə tabedir. Bunu xüsusən: A-Ə, B-V-P-F, Ş-S-Ç, K-Q-G-, K-Q-Ğ, K-Q-X, K-Q-H, Ç-C, C-Ç, D-T, T-D, C-J, C-J-Z və s. ardıcılığı sübut edir.

Biz bu **prinsipi** tamamlanmış hesab etmirik. Fikrimizcə, bu, qanunauyğunluqdur. Misal gətirilən səs-işarə sistemlərindən bir neçəsinin, xüsusən A-Ə-E, B-V-P-F, K-Q, Ş-S, K-Ç (dilönü “k”) prinsipin mövcudluğunu təsdiq edir. Biz həmin sistemlər haqqında ilk dəfə 1989-cu ildə söhbət açmışıq¹. Və ötən müddətdə onların qanunauyğunluğunu saysız misallar, müqayisələrlə yəqin etmişik.

Deməli, sözün (sözlərin) yaranması prosesi başa çatmaqla, tamamlanmaqla dil yarana bilər.

Fikrimizcə, ilk sözlər — **tək səslilərlər** olmuşdur: A, Ə, O, U, I, İ, E, M, N, Q, K, S, Ş, X, H, B, V, P, F və s. Bu səslərdən də hər biri “**çoxsəslilərlər**” imkanına malik olmuşdur. Səsin məhz “işarə” kimi formalaşması bu prosesdə əsas formalaşma, biçimlənmə, tamamlanma mərhələsindən keçmişdir.

Bu mərhələnin davamı kimi, **iki səslilərlər** seçilməyə, formalaşmağa başlamışdır.: AQ, AĞ, AK, AN, ƏN, AR, ƏR, RA, RU, UR, UI, EL, İL, AD, AT, OD, OT, UD, UT, AZ, OZ, ƏZ, ON, AS, AŞ, ŞU, LU, BU, AB, AÇ və s.

Nəhayət, **tək səslilərdən** və **qoşa səslilərdən** yenə də eyni prinsip əsasında—seçmə əsasında **üç səslilərlər** formalaşmışdır.: BAQ, BAĞ, BAK, DAĞ, SAQ, SAK, BAR, VAR, NAR, KAR, QAR, QOR, QUR, KUR, TAB, TAV, TAP, TƏV, TƏP, TAF, DAN, TAN, DAM, MAN, MƏN, MİN, QAM, ŞAM və s.

Fikrimizcə, dilin yaranması üçün **ÜÇ SƏSLİLƏR** sonuncu, həlledici mərhələ olmuşdur. Üçsəslilərlər dilin yaranması—söhbət Ulu dildən gedir—prosesinə qəti təkan vermişdir. (Bu proses bizim tərtib edib hazırladığımız “mono”—tək, vahid “Dil ağacı” xəritəsində öz əksini tapmışdır²).

Bir zamanlar vahid insan dilinin, “mono” Ulu dilin mövcud olduğuna daha bir sübut: **ilkin mənsubiyyət şəkilçiləridir**³. Bu şəkilçilər bir hecalı/iki, ya üç səslilərlər sözlərə qoşularaq, həmin sözün ünvan olduğu məzmunu xas olmaqlıq, həmin məzmundan-maddidən olmaqlıq, ona aidlik ifadə edir. Məsələn: “AĞ”—Günəşin görümündən, qavranılmasından, işığın—rənglərin bütöv

¹ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. B. 1989. səh. 112.

² Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B. 1995. səh. 176.

³ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B. 1995. səh. 89 — 92.

halda toplusundan yaranmış, yə'ni deyilən məzmunun ünvanı-adıdır.

“Böyük”, “başçı” mə'nalarında “AĞ-A” deyiləndə, məhz həmin məzmunu—hər şeydən baş olan, böyük olan Günəşə, həm də məhz OD—TANRI kimi, aid olmaq nəzərdə tutulur. Bütün ilk və əsas sözlər—adlar məhz Od-Tanrı kimi, Günəşin adlarıdır. **Kar/Qar/Qor/Kor** öz növbəsində belə adlardandır. Odun “bərk”/“kömür”/ halının ünvanıdır. “Cəza” mə'nasında “kar-a”, “rəng” mə'nasında: “qar-a” “üzüm” və “dağ” mə'nalarında “qora” məhz Ulu Odun əlamətinin adıdır. Günəşin, yenə də Od-Tanrı kimi, adlarından biri də **“SAR”** sözüdür. Bu, toplu işığın-ağ-a, ağ işığa çevrilməkdə olan “sar-ı”nın adıdır. **Günəş-“hərəkət edən Od”-“RA”** məhz hərəkət etdiyi üçün “səyriyən” görümdə qəbul edilir. Bu əlamətin açımı üçün təhlili bir qədər də genişləndirmək olar. Lakin mətləbdən uzaqlaşmayaq. Günəşin məhz **“SAR”** adından “ən başda olan, hamıdan uca-baş olan” məzmununda “sar”/“sər”—baş, “ser”—baş-çı, sər-həd—baş hədd və yenə sər/sar/ser kodlu onlarca söz yaranmışdır. “Sar-ı”—rəng, “Sar-a”, **“SAR-i”**, **“Sar-ay”** adları insan-qadın və bina-şah evi-sarayı kimi, müasir qrammatikada “sadə söz”lər kimi qəbul edilir. Lakin həmin sonuncu sözlər: sar-ı rəng, Sar-a: qadın adı, Sar-i: yenə də qadın adı, Sar-ay: qadın adı və ən yaraşqlı, ən gözəl ev məzmunlarında bir hecalı, sadə-“sar” kökünə qoşulmaqla yaranmış **İLKİN MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLİ**, **“düzəltmə”** sözləridir. Yuxarıdakı misalda “ı”, “i”, “a” və “ay” məhz ilkin mənsubiyyət şəkilçiləridir. (Müəllif “ilkin mənsubiyyət şəkilçilərin”dən **“Dədə Qorqud yolu”** kitabında daha geniş söhbət açmışdır)¹.

Bir daha müəyyən etmək olur ki, iki və üç səslili sözlərə ilkin mənsubiyyət şəkilçilərinin qoşulması ilə çoxsəslilərə meydan açılmış və dil öz inkişafında yetkin mərhələyə çatmışdır. Dillərin ayrılması da məhz bu tarixi mərhələdən sonra, həm də azı neçə min illər sonra baş verə bilərdi. Yalnız **tamamlanmış, vahid dildən müxtəlif dillər (dil qrupları, ailələri) yarana bilərdi**. Bu da qanunauyğunluğa cavab verən şərtidir.

Dillərin vahid-Ulu dildən ayrılması və müstəqil dillərə çevrilməsi mütləq qanunauyğunluq əsasında baş verə bilərdi. Necə ki, hər dilin özünə oxşar cəhətləri: lüğət fondu və lüğət tərkibinə malik olması, ahəng qanununa tabe olub-olmaması və s. məhz onun qanunauyğunluğunu təmin edir.

İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, etimologiya daha bir cəhəti təyin edir: **sözlərin yaranması insanın ən qədim inancları ilə bağlıdır**. Bir daha xatırladaq ki, ilk insanlar həyatın yaranmasını təmin edən maddi əsaslara: oda və suya bağlı olması qənaətinə

¹ Ə. Fərzəli. Göstərilən əsəri. S. 89 — 92.

gəlmişlər. Məhz Oda və Suya, onların yaradıcı qüdrətinə, Tanrı gücünü Tanrı hökmünü əks etdirmək keyfiyyətinə bəslənən inam həm də insan üçün ilk bilik olmuşdur. İnsan nəyə/nələrə inanıbsa, ona da ilkin ad verib. İLK ADVERMƏNİN özü səslərin işarələrə çevrilməsi prosesində izlənmişdir. Yə'ni məzmunun dərk edilməsi, ona inamın yaranması səslərin işarələr kimi formalaşması eyni vaxt məsafəsində baş vermişdir.

İnsan onu yaradana-məhz YARADAN/!/-TANRI deyib. Elə ata və ana da /ilkin çağlarda "at"/"ad" və "an"/ məhz "Yaradan"/"Tanrı" məzmununda düşünülmüşdür. Bu da təbii idi. İlk insan məhz qanunauyğunluğa əsaslanmışdır. Günəşin "Tanrı"/"Tanrının yaratdığı Tanrı"/ məzmununda bütün adları da ilk inamlara bağlıdır.

Etimoloji prinsip bütün bunları nəzərə almaqla, ilk sözlərin Tanrıya—Tanrı qüdrətinin təcəssümü olan Oda və Suya bağlılığını elmi şərt kimi, təsdiq edir. Etimoloq bu şərtə əməl etməklə sözün ulu kökünü—kodunu—daxili yükünü: məzmununu aşkar edir.

Ulu inanışa əsaslansaq, Azərbaycan dilinin səslərini—işarələrini Azərbaycan əlifbasının/latın işarəli/ hərflərinin təmsalında isti və soyuq/"Adəm" və "Həvva", "Od" və "Su", "müsbət" və "mənfi" və s. bölgələrinə ayırmaq olar.

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI

A, b, v, q, ğ, d, e, ə, j, z, ı, i, y, k, g, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, f, x, h, ç, c, ş, (apostrof).

1. İSTİ SƏSLƏR (hərflər-işarələr):

A, o, u, ı, d, t, j, z, y, n, p, r, k, f, q, x, h, ş;

2. SOYUQ SƏSLƏR (hərflər-işarələr):

B, v, ğ, i, m, ə, e, ö, ü, g, ç, c, l, s.

Bu "bölgü"lərdə nisbilik istisna olunmur və gələcək tədqiqatlarda yə'qin ki, daha da dəqiqləşə bilər.

Eyni zamanda, "qalın" saitləri həm də "isti" saitlər, "incə" saitləri həm də "soyuq" saitlər, "kar" samitləri həm də "isti" samitlər, "cingiltili" samitləri həm də "soyuq" samitlər adlandırmaq olar.

"İsti" və "Soyuq"luq musiqi səslərinə (işarələrinə) də aiddir.

"İsti not işarələri": DO, RE, Mİ;

"Soyuq not işarələri": FA, SO, LYA. (?)

Burada da şərtilik/nisbilik/ nəzərə alınmalıdır. Lakin bütün hallarda musiqi səslərinin (işarələrinin) də "isti" və "soyuq"/luğu inkar olunmazdır.

Etimologiyanın, bundan əvvəl isə yaradılışın, həyatın İKİLİ prinsipi sübut edir ki, əsas musiqi səsləri (işarələri) 6, yaxud 8 ola bilər. Belə ki, həm danışığ səslərində (işarələrində), həm də

musiqi səslərində (işarələrində) hər “isti” səsin (işarənin) öz “soy-uq” səsi (işarəsi) var. (Biz musiqi səsləri ilə bağlı fikrimizi tamamlanmış hesab etmirik).

Ədədlərin (rəqəmlərin) də əski insanın ulu inamları ilə bu və ya digər dərəcədə bağlılığı inkar olunmazdır. Yəni ədədlər də İKİ BÖLGÜLÜDÜR:

1. “İSTİ”ƏDƏDLƏR(SAYLAR): 2,4,6,8, 10 və bütün cüt rəqəmlər;

2. “SOYUQ”ƏDƏDLƏR(SAYLAR): 1,3,5,7,9 və bütün tək rəqəmlər.

Fikrimizcə, danışiq səslərinin (işarələrinin) bir qismi həm “isti”dir, həm də “soy-uq”, həm “Adəm”ə bağlıdır, həm də “Həv-və”ya. Güman ki: A, o, v, q, j, u, i, m, ş məhz belə funksiya daşıyır. Gələcək axtarışlar bu gümana yəqin ki, aydınlıq gətirəcək.

“A” — ODDUR, “Ə” — SU

Səslərin/danışiq səslərinin-işarələrinin/ ilk inanışların yaranması prosesində yaranıb formalaşması, seçilməsi şəxsizdir. Hər bir “isti” və “soy-uq” səsin (işarənin) fərdi açımını izləməklə də bunu yəqinləşdirmək olar. Bəzi səslər “bir səs”li olmaqla da da “bir söz”dür, həm də müxtəlif anlamlarda. Məsələn: “o vaxt”, “bir söz”dür, həm də müxtəlif anlamlarda. Məsələn: “o vaxt”, “o, gələndə”, “A maa/mənə/əppək”, “A balam, nə istəyirsən?” “aşiq olarsan? Yox al” deyimlərində “a” və “o” müstəqil sözlər kimi iştirak edir.

Müraciət bildirən tək səsli sözlərdən A və Ə Ulu dildən və ulu inamdan gələn “isti”liyi və “soy-uq”luğu daha qabarıq nəzərə çatdırır. Məsələn, Azərbaycanın Qarabağ zonasında bu gün də **KİŞİYƏ — A, QADINA**—Ə-deyə müraciət olunur. Xüsusən qadının öz ərinə “Ə” müraciəti qəbahət sayılır. (Müasir ailələrdən çoxunda “a”-“ə” müraciətinin “qadın/kişi” fərqi nəzərə alınmır).

BİR HAŞİYƏ. Ağcabədidə uşaq vaxtlarımda—1950-ci illərin əvvəllərində şahidi olduğum bir əhvalat yadımdan çıxmır. Açıq eyvanda patefon oxudurdular. Valın bir üzünə Mütəllim Mütəllimovun, o birinə Həqiqət Rzayevanın səsi yazılmışdı. Amma val çox oxutdurulduğundan adamlar xanəndələrin səslərini fərqləndirə bilmir, qızğın mübahisə edirdilər. Onlardan biri təkidlə deyirdi ki, valın hər iki üzünə ancaq Mütəllimin səsi yazılıb. Val köhnəldiyinə görə sizi çaşdırıb. “Bizim evdəki valın hər iki üzündə Mütəllim oxuyur “. Bu şəxs hətta valın bir üzünə Həqiqət Rzayevanın adının yazılmasını da “səhv” hesab edirdi.

Bu vaxt bağ briqadiri Kazım boz atından düşüb eyvandakı adamlarla görüşdü. Patefon oxudanlar “hər şeyi bilən adam” kimi, ona müraciət etdilər. Kazım da həvəslə mübahisəyə qoşuldu.

Dedi ki, valın üstündəki yazılar “boş şeydir”. Valın bir üzündə, Mütəllimin ifasında axıncı söz qalın saitlə: “A” ilə, Həqiqətin ifasında isə incə saitlə: “Ə” ilə bitirdi. Və Kazım kişi bunlara “əsaslanıb”, özündən razı halda izahat verdi:

—Valın bu üzü “a” səsi ilə bitir. Deməli, bu oxuyan Mütəllimdir. Bu biri üz isə “Ə” səsi ilə bitir. Deməli, bu qadın səsidir. Yadıңызda saxlayın: kişi xanəndə heç vaxt ə-ə deməz! Arvad ə-ə deyər, kişi isə a-a deyər!

Mübahisə kəsildi, hamı briqadır Kazıma “dəqiq” izahatına görə “sağ ol”—dedi.

Kazım kişi gedəndən sonra patefonda Xan Şuşinskini oxutdular. Xanın ifasında tez-tez “ölürəm!”—deməsi mənim şübhəmi artırdı. O görüşdən neçə il sonra yaqın etdim ki, Kazım kişi o vaxt öz “A”—“Ə” inamında, fərqləndirməsində ifrata varıbmış. Onun söhbətindən belə çıxırdı ki, kişilər ancaq qalın səslərlə/qalın saitlərlə/, qadınlar isə incə səslərlə—saitlərlə danışır (və oxuyurlar). Əlbəttə, bu fikir yanlışdır. Həm qadınlar, həm də kişilər həm qalın, həm də incə saitlərdən “cins fərqi”ni nəzərə almadan rahat istifadə edirlər. Bununla belə, rəhmətlik Kazım kişi o vaxtkı patefon söhbətində xalqımızın çox uzaq bir inamından mənim üçün qiymətli soraq gətirmişdi.

Qadına “Ə” müraciəti müəyyən dərəcədə feodal münasibəti ilə də bağlı olmuşdur. Bununla belə, yenə də “Ə” səsinin “A” ilə müqayisədə “ikinci dərəcəli” düşünülməsi nəzərə gəlir. Ulu inam ictimai münasibətdə yeni məzmun çaları qazanmış olur. “A”nın birinciliyi—“altun”luğu-qızılıığı “Ə”nin “gümüş”lüyü ilə müqayisədə “güclü cinsin”—Adəmin-Odun “birinci”liyini təmsil edir.

“Bam-bam təpə” (“Kitabi Dədə Qorqud”da) hündür, uca, “oda yaxın” təpədir. Zildən “bəm”ə enmək, “pəs”dən oxumaq da “Ə” səsinin-işarəsinin “odun azalması” koduna bağlıdır.

Samitlərin “isti” ardıcılığı: B — ab, su, b/ardağ — su qabı, b/ar/bar-bərəkət,. V — av/va/var-dövlət, var-an: hərəkətə başlayan var-it: qaynat, samo-var: özü qaynadan. P-pi, Kas-pi, Missisi-pi, pa-qqaq qaynayan su, odlu su, od kimi iti hərəkətli, odlu-yanar qazlı su, pa/r: çox qızıb, buxarlanmağa başlayan su. Pa/l-çıq: “odlu-sulu torpaq”, pı/l-toz: “odlu torpaq”, po/le: tarla—odlu, günəşli, işıqlı/bar-bərəkət məzmunu ilə də “isti çöl”/, pul kimi qızarmaq. F — faş etmək/nə varsa, hamısını açıb göstərmək/, şəf/faf, af-işa, fəvvarə: (göyə) fış-qıran su, af/lak/əflak-fələk: “ən uzaqda olan” od-ulduz, ələ keçməyən və fasiləsiz dövr edən — dövrən, insanı bir an da düşünməyə qoymayan, məchul fırlanan mənfı qüvvə və s.

Ç—S—Ş ardıcılığında da /çis/kin yağış, su. şe/h, şə/b/-nəm, şəb—odsuzluq, işıqsızlıq, qaranlıq, gecə/ və s. odun, istiliyin getdikcə artması, yaxud azalması—maddi əlaməti izlənilir.

Hər səsin-işarənin fərdi əlaməti var. Biz onlardan bə'zilərini aşkarlamağa çalışdıq. Məsələn, bizim fikrimizcə:

“Z”—yanmaq və təzəlik, “r”—hərəkət, “B”, “V”, “P”—suda istinin getdikcə artması və əksinə, azalması, “X”—quruluq “F”—“ən çox işıq”, “L”—qalınlıq, “U” və “Ü”—ışığın uzanması və süzülməsi, “A” və “O”—Od-Tanrının/Tanrının yaratdığı və Tanrı qüdrətinin təcəssümü/ Günəşin adları, “M”—hərəkət edən su, sulu—həyatlı torpaq və s. əlaməti, yə'ni nisbətən “fərdi əlaməti” əks etdirir. Q, K, S, Ş, Ç, C, J, N, D, T səslərinin-işarələrinin də odun—ışığın bu və ya digər əlaməti ilə bağlılığı gələcək tədqiqatlarda aşkar edilə bilər. Səslərin-işarələrin yaranmasının, sabitləşməsinin, formalaşmasının qanunauyğunluğu bu qənaətə gəlməyə əsas verir.

Rənglərdə olduğu kimi, musiqi səslərində də “isti”lik artaraq son nöqtəyə—apogeyə” çatır və getdikcə azalmağa başlayır, nəhayət, “suya” çevrilir və “ölür”, yox olur.

RƏNGLƏR: “İSTİ” ARDICILLIQ: qara, qırmızı, yaşıl; **“SO-YUQ” ARDICILLIQ:** göy, sarı, ağ.

Göründüyü kimi, bu “bölgüdə” **YAŞIL**—zirvəyə çatmış, həyata, həyatın baş rənginə çevrilmiş rəngdir. Qədim Azərbaycan/türk/dilində “yaşıl”—“çörək rəngi” sayılmışdır¹. Yenə də yuxarıdakı “bölgü”də **GÖY**—od-zirvədən enməyə başlayan rəngdir. **AĞ RƏNG**—bütün rənglərin toplusu olmaqla yanaşı, həm də rəngin—odun sonudur, “ağ dəvə”dir və “ağ”dan o yana “odsuzluqdur”—“ölümdür”, yoxluqdur, görünməyən çevrilmədir.

Musiqi səslərində: **“DO”**—“ən qalın”, “ən isti”, **“LYA”**—(tələfüzdə o, “ly-a-ə” kimi səslənir)—“ən incə”—sonuncu, yenə də “suya”—“səssizliyə” çevrilən səsdır.

TANRI ADLARININ SİRRİ

“Aydan arı, gündən duru”—sözündə **“AR”** və **“DUR”** öncə Tanrının-Ulu Odun-Günəşin (Tanrının yaratdığı Tanrının!) adlarıdır. Buradakı “ar-ı/”ar-i” ona görə “ən təmiz”dir ki, o, Od-Tanrının özü kimi təmizdir! Və “ar-ı/”ar-i” sözlərindəki “ı”, “i” ilkin mənsubiyyət şəkilçiləridir. Hər iki sözün, yə'ni əslində eyni sözün Ar-i: yə'ni Günəşə aid olması, “Od bölgüsü”ndən olması məzmunu kəsb edir. “Dur-u”—səmada dur-an, dur-araq yarıdan, dur-ması, dayanması ilə ölməzliyə, əbədiyə çevrilən Günəşdir. Su da məhz Od-Günəş-Tanrı kimi dur-udur, təmizdir.

¹ A. Q u r b a n o v. Ümumi dilçilik, 1. 1989. səh. 75

BAQ-İ sözü də Tanrıya ("Boq"a) aid olan məzmunundadır. Baq-i olmaq-əbədi olmaqdır. "İ"-ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir.

"**ƏBƏD-İ**" sözündə də sonuncu "i" ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir. Sözün kökü iki sözdən: "ƏB/AB/" və "ƏD/"OD"/dan yaranıb.: "Bir yerdə olan od və su", "od və su birliyi"—məzmunu daşıyır. Əb/Ab=Su/su+bitki/yaşillıq/+hava/ /Bu açım N₂O düsturunun açımına da uyğun gəlir/. ƏBƏD/ABAD—varlığın, həyatın əbədi, daimi olması məzmunundadır. Yəni "Əbəd"/"Abad"/Tanrı adı kimi, kodlaşmış sözdür. "Abadlıq" da həmin koda bağlıdır: Od və Su bərabərliyi, tarazlığıdır. Məhz "od və su tarazlığı" — həyatın, təmizliyin, gözəlliyin təminatı deməkdir.

"Əbədi", həm də "**ƏZƏL-İ**"dir. "Əzəl-i"də də "i"-ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir. "Əzəl", iki sözdən yaranmış mürəkkəb sözdür. ƏZ/AZ-Od-Tanrının/Günəşin/ üzüdür, "Təzə od"dur. ƏL/AL-toplu halda "Al od"dur-Günəşdir. Ümumi məzmun: "daimi təzə od" kodunda açıqlanır. Bununla yanaşı, "Əzəl-i"-nin "Əz"/"Az"/ koduna "əl-i" ilkin mənsubiyyət və düzəltmə şəkilçiləri ilə tamamlanmış söz Tanrı adı ola bilər.

"**DAİ**" də Tanrının adıdır. "Dai-mi" sözündən Arazın Dai, Azərbaycan/oğuz-türk/ xalqının ən qədim adlarından biri: Dai-lər də aşkarlanır. "Da-i"də nə üçün iki sait yanaşı gəlib? Fikrimizcə, da-i öncə daq-i şəklində səslənib. Şumer gil lövhələrində "daq" və "daq-i" sözləri də aşkar edilmişdir. "Daq"/"Dağ/-xaçdır, üst-üstə düşən işıqdır, Günəşin çarpaz qəbul edilən şüasının təqdir /+"üstəgəl" işarəsi şəklində/ və qadağan, xəbərdar/"vurma" işarəsi: X-şəklində/ yandırır dağlamasını, dağlamaqla, od basmaqla sağaltmasını və yenə də yandırmaqla—dağlamaqla məhv etməsini bildirir. Necə ki, "həkim enblemində" xaç /"üstəgəl"/ təqdir edir, sağaldır, yaşadır, qoruyur, elektrik dirəyində isə yenə də xaç/"vurma işarəsi"/"əl vurma, öldürür"—deyə xəbərdar edir. Deməli "Daq"—eyni zamanda Tanrının adıdır.

"Da-i"dən "**Dah-i**"/"Daq-i"/ sözü də yaranmışdır—böyük, uca, ölməz məzmununda. Bu əlamətlər də öncə Tanrıya aiddir.

"**Böy-ük**" sözü də Tanrının "Boq"/Baq/Bay/Bəy/Böy-ü /l/—"Tanrı kimi, əzəmətli, sağlam, təmiz, uca ol!—adından, adının məzmunundan yaranmışdır. "Böy-ük"dəki "ük" ilkin mənsubiyyət şəkilçisi olmaqla, həm də qrammatik şəkilçi rolunda çıxış edir: böy-ük, kiç-ik, uç-uq, sön-ük, basdır-ıq, dağ-l-ıq, çök-ək, bil-ək, kür-ək, qaş-ıq, qaya-l-ıq, gəd-ik, köt-ük, bit-ik, yet-ik sön-ük, dön-ük, min-ik, tün-ük, oy-uq və s. sözlərdə də qrammatik şəkilçilərlə ilkin mənsubiyyət şəkilçilərini eyni söz yaradıcılığında "müştərək" iştirakını görürük.

Od-Tanrı kimi, GÜN adından HUN, "hun"dan NUH "Noy/Nuv/ Nov"/ adları da yaranmışdır.

ÇOXMƏZMUNLU "BAN"

AL-BAN EV/ "Dədə Qorqud Kitabında/—al, yaraşılıq, gözəl ev., ƏL-VAN/AL-VAN: al-çı, al-a—Günəşə bənzər.,

DİL-MAN-/DİL-MAN-Ç/C: dil-çi, ürək-çi, ürəkdən xəbər verən, söyləyən, tərcümə edən., ŞAL-BAN: şal/sal-səthi od parlaqlığında olan/qaya, ağac və s./., HEY-VAN/HƏY-VAN/Ərəb dilində/—hey-i: gücü, həy-atı olan, həyat/qida: süd, ət və s./ verən: inək. "Mən dodağın çeşməsindən abi-heyvan bulmuşam". (Füzuli).—Burada "abi-heyvan"—həyat suyu"dur., FİL-MAN: çoxbilmiş, fitnə-fe'l adam., QIL-MAN: GİL-MAN: gil—insan, mələk, Adəm/Cənnətdə ikən/, Cənnət—bəhişt adamı, SA-V-AN-NA: isti yer—səhra., VAN-NA: kodlaşmış "van" komponenti ilə: "ışıqlı suyu olan", "ışıqlı su yeri/qabı"., TAY-VAN: tailər/Çin tayfalarından biri/məskəni və s.

ALban-Alpan-Alpod: Al—od gözəlliyində və ucalığında olan məzmunu daşıyır. ALBANİYA: Uca və gözəl ölkə. ALBANDA/ALBƏNDƏ/LU-QALBANDA/LUQALBƏNDƏ: Allahın bəndəsi. ALP çəmənlisi: ən uca və ən gözəl yerin çəmənlisi /dağı/.,

PAN: uca, hörmətli, böyük vəzifəli adam/Polşada/—bəy-ağa, xan, şah məzmunlarında, PAN-AMA, İS-PAN-İYA ölkə adlarında da "isti uca"lıq, "gözəl uca"lıq kodları aşkarlanır.

FAN: ən parlaq işıqdır. Fan-ar/fən-ər, fan-tan və s.

"YALLI" RƏQSİ

Bu ulu rəqsin Qobustan qaya təsvirləri ilə bağlılığı diqqəti çəkir. Qeyd edək ki, gənc tədqiqatçı Camal Abdullayev Qobustan qaya təsvirlərinin sistemini aşkar etmiş və bununla da bir daha təsdiq olunmuşdur ki, Qobustan qayalarındakı təsvirlər, güman edildiyi kimi, heç də "yarım-vəhşi insanların" deyil, Qobustanda 12 — 20 min il əvvəl yaşamış və yüksək bilik və mədəniyyət sahibi olmuş qədim azərbaycanlıların ELMİ XƏRİTƏSİDİR. "Yallı rəqsi" də bizə bu xəritədən bəllidir. Buradakı "YALLI" sözü "yal" kodlu digər sözləri də yada salır. Həmin sözlərdən bir neçəsi: yal: yal-yamac: maili dağ ətəyi., Burada maili olmaq hamar anlayışını da öz məzmununda qoruyub saxlamışdır. Deməli, "yamac" məzmunlu "yal": "hamar və maili hündürlükdür". O cümlədən, atın da yalı "maili əə hamar hündürlük" koduna bağlanır. Bə'zən insanın da "yal-ı-birçəyi" deyilir. Bə'zən də təhqir mə'nasında "yal-ı ağarmış" ifadəsi də işlənir və bu da insanda onun saqqalı-nəzərdə tutulur. Və bu "saqqal" da "maili və hamar" məzmunundan törəmişdir.

Eyni məzmunun fərdi əlamətləri onun digər "fonetik adaşlarında"da təkrar olunur. Bu da məhz etimoloji prinsipin tələbindən—qanunauyğunluqdan irəli gəlir.

“Yal” kodlu/köklü toponimlər: Yalavac (Quba və İmişli rayonlarında kənd), Yalqışlaq (Xanlar rayonunda kənd), Yalama (Xaçmaz rayonunda), Yaldili (Yevlax rayonunda), Yalman (Göyçay rayonunda), Yaloba (Yuxarı Qarabağda kənd), Yalpirəhmədli (Füzuli rayonunda kənd), At yalı (Abşeron yarımadasında, Ceyranbatan gölünün sağ sahili) və s. “uca və gözəl” məzmunlu “al” kodu “yal” sözündə komponent kimi iştirak edir.

Yaxud: necəlik-sifət, təyin bildiren söz: yal-çın. Bu sözdə də “maili, hamar və hündür” olmaq məzmunu aşkarlanır. Hamarlıq həm də “çılpaq” məzmununda aşkarlanır (yeni kod üçün başlanğıc olur). Yal-çın: çıl/çın/-çılpaq/k/lığı ilə “yavan”dır, örtüksüzdür, təkdir: “yal-qız”dır. Harayına gələn, örtüyünə çevrilən, təklidən-kimsəsizlikdən qurtaranı yoxdur. “Yal-xı” (Ə.Sabirdə) yenə həmin məzmunun törəməsidir. Nəhayət, “yal-amaq” duru xörək-yal ilə eyni koddandır. İnsan da yal-ayır: körpəsini, əzizini, uşaq duzu, pişik”əl-üzünü” və s. yal-ayır. İt yalı-horrası tökülən “çal-a”, “yal-aq”: burada fiziki dil “iş görür”—“hamarlayır” “yal-çın” vəziyyətinə qədər “parıldadır” “hardan gəlirsən? — Getmişdim su yalamağa” (bir zarafatdan). “Yal-varıdım, dil çıxartdım”. — “Yal-taqlandı”: dilin “gördüyü iş”: yal-amaqla sürtüb parıldatması... məzmununun törəməsidir. Əlbəttə, deyilən məzmun çoxdan unudulub. O səbəbdən də “filan söz filan mənadadır” deyilir. Amma unudulsa da, məzmun/kod qanunauyğunluqdur, özündür və inkarı yoxdur. “Yal-taq” öz tərəf-müqabilini dili ilə, əməli—onun “işinə yaraması” ilə yal-amış, “çılpaqlaşdırmış”, tərkisilahl etmiş olur. Məhz silahsız çarəsiz qalan tərəf-müqabil özü də hiss etmədən yal-tağa təslim olur, yumşalır “yola gəlir” və yal-tağın tələbini yerinə yetirir. Necə ki, məşhur təmsildə tülkü qarğanın olub-qalan bir damcı “ağlını” dili ilə yalayıb, onun “halalca” pendirinə sahib olur. Ac-yal-a-vac adamın süfrəsi də, mədəsi də “çılpaq—yavan” olmaqdan “parıldayır... Yal-quzaq: tək, “köməksiz”, “kimsəsiz”, “yal-qız” gəzən canavar. YAL-an: əsası, mayası, “yağı” olmayan söz. “Yal-an”ın “al” komponenti “al”datmağın “al” komponenti ilə məzmun yaxınlığına—qohumluğuna—malikdir. “İt yal-ı”—“dil ilə yeyilən” xörək məzmunundadır. Sözlə “yalaqlananda” da dil ilə “iş görülür”: qarşı tərəf “hamarlanır”, yal-çınlanır. Nəhayət, Yal ilə—horra ilə “Yal-lı rəqsi”nin heç bir uyarlığı yoxdur. Bu yal-da, yamacda, həm də odun: tonqalın-yal-ovun ətrafında dolanmaqla yaranmış rəqsdir. Yal-ova “alov dili” də deyilir. Dil də, qaya da “od materialı”dır, parıldayan, “hamar” görümlüdür. Bu da deyilən məzmunu təsdiq edir.

Bəs, “İzahlı lüğət” nə yazır? “Yal. I. Atın və bə'zi heyvanların boynunun üst hissəsində bitən uzun tükler”¹ Göründüyü kimi əslində, söhbət “uzun tükler”dən yox, atın “hamar boynundan” getməlidir. “Tükler” burada ikinci plandadır. Yenə də: “Yal—saqqal mə'nasında”. Burada da “saqqalın yeri” əsas koddur. (“Saqqal”ın etimoloji şərhini başqa bir söhbətimizdə vermişik). Yenə də “İzah”dan: “yal—hündür bir yerin təpəsi”. Bu izah mətləbə xeyli yaxındır. Amma burada da söhbət təkcə “hündür yerin təpəsi”ndən deyil, həm də o yerin bütün hündür və hamar səthindən gedir. “İzahlı lüğət”də “itə verilən horranın yal” adlandığı qeyd olunur. “Yalavac” haqqında isə göydəndüşmə “izahat”: “Bir xəbər bildirmək üçün göndərilmiş adam, müjdəçi, peyğəmbər”². Yal-avac” sözünü irəlidə şərh etdik, bu misaldakı üç sifətin: müjdəçinin, xəbərçinin və xüsusən də peyğəmbərin bu sözə heç bir aidliyi, əlamətliliyi yoxdur. Belə “izahı” adi məntiq də rədd edir.

Hamarlıq, parlaqlıq: işıqlılıq—“al” kodundan törənən məzmunların baş ünvanıdır. Çoxməzmunlu “al”ın rəng əlaməti də əslində bütün rənglərdə işıqlıq-parlaqlıq kimi iştirak etməsidir. Və bundan o yana işığın digər saysız əlamətlərini də açmaq lazım gələrdi. Lakin mövzudan uzaqlaşmayaq.

Beləliklə, “yal”: ya!/ov, od-al/ov məzmunundan ayrı düşünülə bilməz. Bu məzmunla “Yallı”: ODLU—ALOVLU RƏQS-dir, necə ki, “odluluq” bu ulu oyun havasının məzmununda da aşkarlanır.

Oda xas parlaqlılıq-ışıqlılıq “yal” kodlu digər sözlərdə də aşkarlanır. Xatırladaq ki, “Yalama”nı “yala” və “ma” hissələrinə ayıraraq, “ma” komponentini “törədən, yaradan, anlamı ilə şərh etmək özünü doğrultmur. “Yalama” toponimində də söhbət “hamar hündürlük”dən gedir. Və “yal” bu sözün də “tərpənməz” kodudur. “Ma” şəkilçidir. Yalama işıqlı yamadır.

“GÖZƏL”İN GÖZƏLLİYİ

Həmkarlarımdan birinin fikrincə, “gözəl”—“göz” sözündən yaranıb: “göz” + “əl” = “gözəl”. Burada yaxın və uzaq həqiqətlər var. Yaxın həqiqət budur ki, “göz” və “gözəl” müxtəlif sözlərdir və deyilən “əl” komponenti burada heç də “göz”ə qoşulan şəkilçi deyil. Uzaq həqiqət isə “göz”lə “gözəl”in eyni ulu koddan törənməsidir. Bu kod: Oddur. Gözəl—Odun ən parlaq və cəlbədicə əlamətidir. Belə əlamət-İlahi qüvvədir. Od və Su: Adəm və Həvvə ikiliyi bu qüvvə ilə güclüdür. Həyatın saysız mö'cüzələri

¹ Azərb. dilinin izahlı lüğəti. B. 1980. səh. 16.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci c. səh. 479.

nin sirri bu qüvvəyə bağlıdır. Bununla belə: gözəlliyə verilən fəlsəfi qiymətlər onun mahiyyətini tam açə bilmir. Bu da təbiidir. Gözəlliyin də sevgi kimi, əsl tərif: Tanrı sirridir və sonadək açılmazdır. Eyni zamanda, “gözəl”in etimologiyası diqqətdən kənarda qalmışdır. “Gözəl”-“qızıl” məzmunludur. Qızıl adam qızıl kimi, saf adamdır. Qızıl adam-daxilən gözəl adamdır. Qızıl daxilən də safdır, zahirən də. Gözəlin/qadının, qızın/zahiri saflığı—qızıllığı göz önündədir. Qızıl: “ən gözəl Od”, “gümüş”: “ən gözəl Su”. Od-qızıl-Adəm həmişə 1-ci, Su-Həvva-/gümüş/-2-cidir. “Qızıl”-həmişə “Təzə Od”-dur. “Yaz”: “təzə başlayan isti”dir, “qız” həmişə təzə bakirə gözəldir.

“KÖZ”-ışığı və adının “z” komponenti ilə üzümüzdə ömrümüz boyu “təzə od”dur. Üzdə “təzə od”dur.

“Bir cüt ulduz kimi, verib baş-başa,

Yanıb şö'lə salır camala gözlər” (S.Vurğun).

Görmək odun əlamətidir. “Təzə od”: görmək keyfiyyətinə malikdir. “Gör/mək”də “r” komponenti “hərəkət” bildirir. Deməli, görmək gözün həm də hərəkətini ifadə etmiş olur. Gözün hərəkətə, fəaliyyətə başlaması ilə onun “gör-mək” keyfiyyəti yaranır.

Gözəl: odun parlaq rəngi, gur işığı məzmunundadır. Necə ki, rus dilində də “kras-nıy”/qırmızı, qızıl/, “kras-iviy”-gözəl eyni “kras” kodunda görüşür. Elə həmin “kra-s-iviy” və “kra-s-nıy” sözləri odun parlaq rənginin Azərbaycan dilindəki “qırmızı/z/ı”—“kır-mı/z/ı” sözündəki “qır/kır” komponenti ilə eyni kodda görüşür.

DİL—KOSMİK HADİSƏDİR(?)

Baş məzmunun: kodların Odun bu və ya digər əlamətini əks etdirməsi güman etməyə əsas verir ki, sözlərin—adların da məhz odla bağlı olması KOSMİK HADİSƏDİR. Bu fərziyyə tədqiq olunmalıdır. Əgər dilin yaranması “İlahi başlanğıc” hesab edilirsə, bu elə “KOSMİK BAŞLANGIC”dır. Buradan belə nəticəyə də gəlmək olar ki, bütün dillərin sözləri və səsləri—grammatik səsləri KAINATIN ƏVVƏLİNDƏN GƏLİR. Yə'ni bütün dillərdəki söz köklərinin kodları Kainatın başqa dünyalarında da yayılmışdır. Bunu, bir fərziyyə kimi də olsa, nəzərə almalı və yerdənkənar sivilizasiyalarla əlaqə yaratmaq arzusu ilə kosmosa: musiqi, insan və yer naxışları (işarələri) və s. ilə yanaşı, sözlərin kodlarını da göndərmək gərəkdir.

Tanrının “OL!” kəlməsi yə'qin ki, təkə mavi planetimiz—Yer kürəsi üçün deyilməyib, bütün sahilsiz Kainat üçün deyilib. YER isə bu ulu, müqəddəs kəlmədən ÖZ PAYINI GÖTÜ-

RÜB. Əgər Eynşteyn kimi bir dahi də kainatın məhz YARADIL-
DIĞINI /!/ bildirmişdirsə, onda belə fikir də yürütmək olar ki,
bütün qanunauyğunluqlar kimi, dil də əzəli qanunauyğunlu-
ğun məhsuludur. Qoy bu da Gələcəyin qapısını döyən bir fərziy-
yə olsun.

“OBA”M: KƏNDİM, YURDUM

“OBA” sözü: aba-ana-həvva-su: ob-ab koduna bağlıdır. İkinci mənsubiyyət şəkilçili sözdür.: ob-a: suya, “su” bölgüsünə-torpağa aid olandır. AN-a: Göy ana-ƏN-ginlik: su rəngində görünən Dünya ana, Kainat anadır. Varlığı-həyatı: dünyanı dünyaya gətirəndir. Bu sözün mifoloji anlamı sonrakı çağların məhsuludur. “Oba” ilə əlaqədar araşdırıcılar çox söz güləşdirib, saysız yozumlara əl atmışlar, lakin bu ulu sözün: “oba”nın “su” bölgüsünə aidliyindən xəbərsiz qalmışlar.

“Ob-a” ilə “ev”in eyni koda bağlılığı unudulub. “Oba” ilə rus dilindəki “ob-şestva”, “ob-şejitye” və s. sözlərin də eyni koddan olduğu yada düşməyib. Unudulub ki, digər dillərdə də “ab”, “av”, ob:, “ov”, “vo”-d “pi” və s. komponentli yüzlərcə sözdə göstərilən komponentlər məhz “su” bölgüsündəndir.

“OBA”: bir yerə cəm olmuş el, camaat. Bu məzmununda oba-kənddən kiçik də ola bilir (bir neçə obadan bir kənd yaranır), bir neçə kənd bir obanın tərkibində də olur. “Oba köçüb, yurdu qalıb”—deyəndə, köçə qədər obada yaşamış adamlar nəzərdə tutulur. Şəhər köçüb/kənd köçüb/ deyəndə də sakinlərin köçməklərindən bəhs olunur. Bu səbəbdən də obanı: kəndi (şəhəri) sakinlərindən ayrılıqda mə'nalandırmağa ehtiyac qalmır. “Oba”nın digər türk dillərində də “mə'nalarını” fərqləndirməyə, təhlil etməyə də həmçinin ehtiyac qalmır. Məsələn, oba—gecə çadırında yaşayanlar (özbəkçə), “oba—daşqalaq, tökmə torpaq, kurqan, təpə/qırğızca”, “oba—qəbirüstü daş/saqayca”, “oba—kiçik ev/cığatayca/¹ “oba—obaa: tuvalılarda oyun, mərasim”², “oba—ova: tuvinlərdə yer yiyəsi-ruhu³. Bu fikirləri bir sıra müəlliflər də təkrar edirlər. “Oba-altaylarda sitayiş edilən daş qalağı”⁴ və s. Əslində, bütün bu mə'nalarda “ob-a”nın koddan yaranan kodu: fiziki görünüşü: topalığı, toplu halda olması məzmunu çevrilmişdir.

¹ Q. K. K o n k o ş b a y e v, Qazax coğrafi adlar təqvim. Almatı, 1963, səh. 138. rusca.

² V. P. D y a k o v a, Tuvalıların dini kultları, Leningrad, 1977, səh. 191. rusca.

³ Y e n ə o r a d a.

⁴ V. P. V e r b i t s k i, Altayskie inorodtsı, Moskva, 1983, səh. 43.

Burada mifoloji inamların paralelliyindən də danışmaq lazım gəlir. O inamlar ki, vahid bəşər kökünə bağlıdır. Dillər ayrılanda ilkin-mifik inamlar və bə'zi mifik süjetlər xalqların çoxunda paralel yaşamışdır və hər xalq belə hesab etmişdir ki, "bu inam və süjet" təkcə onunkudur və guya başqa xalqlarda "belə inam, belə süjet olmayıb". Təbii ki, belə düşünmək yanlışdır.

"Oba"-nın başqa dillərdəki paralellərindən: "ob/ ab/ oba/ aba/ ava/ ova" tərkibli sözlərdən əlavə misallar gətirməyə də yə'qin ki, ehtiyac yoxdur. "Oba"-nın bə'zi tədqiqatçılar tərəfindən "o" və "ba" komponentlərinə bölünməsi də yanlışdır. "Oba" sözünə bəslənən əski inamlar mifoloji baxımdan özünü doğrultsa da, sözün etimologiyasında doğrultmur. "Oba" ulu kodda iki komponentə ayrılır, lakin "o"- "ba" şəklində yox, "ob"-a" şəklində. Burada "a", dediyimiz kimi, ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir. Nəhayət, "ob-a": su—torpaq—ana—həvva—xalq... məzmunundadır. Burada əsas kod: "ab/ob"—öz tərkibində oddan ayrılan torpağı, suyu, yaşıllığı: bitkini və havanı təmsil edir. Bu halda "ab"—"ob" "Kompleks Su" məzmunu daşıyır. "OBA"—kiçik /dar/ mə'nada /və məzmununda/ "KƏNDİM", böyük /geniş/ mə'nada /və məzmununda/: "VİLAYƏTİM", "YURDUM" deməkdir.

"KİR"İN YOLDAŞLARI:

*/Kir-əmid, kir-əc, kir-kirə, kir-dar,
kir-yuxa, kir-və, kir-iş, kir-imək,
kirlənmək, kir-il, kir-li, kir-pik və s./*

"KİR": "od" məzmunu ilə "bərk od"dur. Bərk od: daşdır, kir-piç/ kər-piç: piç-miş/ biş-miş torpaq-daş. Bu günkü "avropalı" "peç" də beləcə türkən—azərbaycanlının söz süfrəsindəndir. Fars "kar-xana" deyəndə "daş-xana" demiş olur. "Dəşt-i" deyəndə də elə "daş-lı/daş-lıq/daş-lar" demiş olur. Göründüyü kimi, "kar" və "dəşt" sözləri də qədim azərbaycanlının söz süfrəsindən alınıb fars dilinin və başqa hindavropa, Qafqaz, sami və s. dillərin "öz qəlbinə" daxil edilmişsə də, fikrimizcə, bu həm də ulu dildən gələn paralelizmdir. "Kirdarı yamandı, qoyma gəldi" (Sabir). "Bunun kir-darı yoxdur". Birincidə: zəhmi yamandır, ikincidə: gücü-qüvvəti məzmunundadır. Kir-kirə-əl dəyirmanı: iki daş üst-üstə taxılı arasında qoyub əzir, una və kəpəyə çevirir. Kirkirə-daşdaşa: od-oda! Kirman-odlu, güclü adam. Kir/keçmişdə İran şahı/, Kirov-rus şovinistinin soy adı. Misallar kifayətdir. "KİR"—bütün hallarda: müstəqil söz və söz tərkibi kimi, "bərk od" məzmunu daşıyır.

EYNI KODDA GÖRÜNƏN "TOVAR": MAL, İNƏK, ÖKÜZ, SİĞİR.

"Tavar" və onunla eyni kökdən olan "tovar", "tavr", "tvor" sözlərində və komponentlərində "tav"-əsas koddur və odun yandıran, qovuran istiləndirən... əlamətlərini əks etdirir. "Tav"—bilavasitə hərəkətə, "r" səsinə keçməzdən əvvəl də "isti"dir: tav-a: qazan-xörəyi isitmək, qız-dırmaq, qovurmaq: bişirmək üçün qab, tav-an: evin yuxarısı-isti tərəfi, tav-anasız: yaşamaq üçün istisi-gücü olmayan, kasıb. ALATAVA — ərazinin nisbətən hündür və çılpaq, bu səbəbdən də isti və isti olduğu üçün də quru sahəsi—Bakıda və... Sibirdə yer adı. Buradan "Bakıdakı alatavalıların Sibirdən, Sibirdəki alatavalıların "Bakıdan gəlmə" olduqlarını düşünmək yanlışdır. Eyni dildə danışan xalqlar eyni dildə də düşünürlər. Bu səbəbdən də oxşar əlamətlərin oxşar və eyni adlarının olması təbiidir. Türkdilli xalqların sözləri: toponimləri, hidronimləri, antroponimləri... məhz həmin prinsipə bütün dünyaya səpələnmişdir. Axı, həm sibirli, həm Orta Asiyalı, həm avropalı, həm də amerikalı türk qazana "tav-a", evin yuxarısına-damına-belinə həm də "tavan" deyir. Bu da əzəli qanunauyğunluqdur. Qafqazın ən böyük çayı da "Kür" adlanırsa, Uzaq Şərqdə Sakit okeana tökülən Amur çayının da böyük qollarından biri yenə də "Kür" adlanırsa, bu adlardan da heç biri nə Qafqazdan Sibirə, nə də Sibirdən Qafqaza gəlməmişdir. Xüsusən yer və su adlarının "köçəriliyi" haqqında yalnız tarixi-müqayisəli faktlarla danışmaq olar.

"Tav"/"tov"/"tv"/ kodları "r" səsinə "qoşulmaqla" hərəkət bir qədər də artır və bundan yeni məzmun çalarları yaranır.: Tavr/tovar—"hərəkətdə olan od"—od kütlə, od maddə, od varlıq: mal, inək, parça-paltar, vaqon/tovarnıy/, malşünas-əmtəəşünas/tovaraved/, eyni odlar/tovariş/, QƏBİLƏ-XALQ: TAVR, TAVRLAR: Azərbaycandilli-türkdilli qəbilə birləşməsi, od ucalığı: Tavr dağları, bişirilmiş, qovrulmuş: tavrenniy, yenə də qəbilə və yer adı: TAVRİDA/Krımın qədim adı/ və Cənubi Azərbaycanda, Qazaxıstanda və Sibirdə Azərbaycan və türk şəhərləri və çayları: TƏBRİZİ Himalay-İmalay-İMA-"Avesta"da Yer-ana, Torpaq-ana, SU-HƏVVA ananın ikinci adı ilə bağlı dağ zirvələrindən biri. Yenə də demək lazım gəlir ki, TAVR dağ adı da Kiçik Asiyada/indiki Türkiyədən/ Himalaya, yaxud oradan Kiçik Asiyaya "gəlmə" deyil. Tarixi mənbələrin xəbər verdiyi kimi, 3000 il əvvəl həmin adlar həmin ünvanlarda qeydə alınmışdır. Bunu Təbriz yaxınlığındakı SƏHƏND—SAQ/AND dağları ilə Amerikadakı AND dağları, bizim QARA DƏNİZLƏ Amerikadakı KARA/İB-QARA SU dənizinin və s. adları haqqında da demək lazım gəlir.

“Tvar”, “tvar-it”: odun yanaraq iş görməsi, “tvor-çestva”-yadıcılıq-yenə də həmin məzmununda, trav-a-ot: **torpaqdan qalxan od xətti/xətləri**, “trav-nya”-odlu, işıqlı od xətləri-otlar, yaşıllıqlarla çox əlamətli ay/Ukrayna dilində-may ayı/, “tər-əvəz”/“trav-az”-süfrədə (və bostanda!/ “od xətləri” və s. “Tara”—od xətləridir. Bu “trav-a”, “trav-nya”, “tovar”, “tver”... ilə məzmun qonşuluğundadır, eyni söz zəncirindən” yeni halqaların ayrılmasıdır və bu açımın da arxasınca yüz il yol getmək olar.

Yaxud, “tovar”ın “mal” variantını alağ. Burada da mə'lum olur ki: mal, inək, “iribuynuzlu-qaramal”, və yenə də parça, pal-tar, sənaye, ərzaq malları/promTOVARnıy prodTOVARnıy və s./mal-çı, mal-çik/oğlan-od-bala/, mal-ış balaca od, mol-oko: malın-inəyin məhsulu—südü./SÜD: ulu məzmununda “OD—QÜV-VƏT”dir, “SU-ODdur/Malik/Məl-ik: malın-od ananın yetirdiyi, onun varisliyini təsdiqləyən, MƏLƏK: mal-ana, OD-ANA: süd verən, həyat verən, şəfa, şəfqət verən. MƏLƏK—“PƏR-İ” mərhələsini keçmiş gözəldir. Pəri-Günəşin: ANA Odun şüası-od teli-dir, “gənc və gənc olduğu üçün də yaxıb-yandıran, “rəhmsiz” gözəldir. O, yalnız mələk—ana mərhələsində “insafli” olur. Yaşlı qadınlardan mehribanlıq görəndə ona “pəri kimidir”—yox, “mələk kimidir” deyirik.

“ONOMASTİKA—MÜSTƏQİL ELM SAHƏSİDİR”

Ağamusa Axundov.

Yaxın illərdə Onomastika ayrıca elm sahəsi sayılmırdı. Professor Ağamusa Axundov onu məhz müstəqil elm sahəsi kimi əsaslandıran alimlərdəndir. O, yazır: “Onomastika elminin tədqiqat obyekti geniş və tədqiqat üsulları çoxtərəfli olduğundan onu müstəqil elm sahəsi hesab etmək olar”.

Fikrimizcə, eyni sözləri ETİMOLOGİYA haqqında da söyləmək olar. Etimologiyanın tədqiqat obyekti bütünlüklə antroponimikani, toponimikani, hidronimikani, zoonimikani, kosmonimikani, teonimikani və s. əhatə edir. Etimologiya dilçilik, folklorşünaslıq, mifologiya, tarix, etnoqrafiya, arxeologiya, coğrafiya, fəlsəfə və b. elmləri əhatə edir. Etimologiya qlobal (ümumi), zonal və məhəlli tədqiqatlarda (Ağamusa Axundov) heç bir məhdudiyyət tanımır.¹

Onomastik vahidlər: insan, yer, su və predmet (əşya) adları müxtəlif dil mühitində bu və ya digər dərəcədə fonetik dəyişikliyə uğrayır. Etimoloq bütün bunları nəzərə almalı və sözün ilk,

¹ A. A x u n d o v. Ümumi dilçilik. B. 1979. səh. 93.

başlanğıc variantına daha çox müraciət etməli, təhlil üçün ilkin variantla əsaslanmalıdır.

Etimoloji təhlillərdə Ulu dilə aid ilkin mənsubiyyət şəkilçilərinin yeni variantları aşkara çıxarıla bilər. İlkin mənsubiyyət şəkilçiləri müasir qrammatik funksiyaları əsla inkar etmir, qrammatik kateqoriyalara toxunmur. Başlıcası, ilkin mənsubiyyət şəkilçiləri sözün tarixi inkişafının izlənməsində mühüm və gərəkli rol oynaya bilər. İlkin mənsubiyyət şəkilçiləri də sözün məzmunu ilə birlikdə aşkarlanır. Sözün məzmunundan sözün yaşı məsələsinə keçmək və onu müəyyənləşdirmək olar. Sözün yaşı təkcə dilçiləri deyil, folklorşünasları, tarixçiləri, toponimçiləri və digər sahələrin mütəxəssislərini də düşündürən problemlərdəndir. Yeni etimoloji prinsip bu baxımdan köməyə gələ bilər.¹

Professor A.Axundov onomastikanı: ÜMUMİ, TARİXİ və TƏSVİRİ bölmələrinə ayırır. Qeyd edək ki, etimologiya üçün belə bölgüyə ehtiyac duyulmur. Etimoloji təhlil bütün "bölgülər" üçün vahid məzmunun kodunu/kodlarını/ açmağa, bu və ya digər onomastik vahidin daxili, gizli "yükü"nü aşkarlamağa xidmət edir.

Etimoloq öncə tarixi və elmi həqiqəti aşkar edir. Odur ki, etimoloq mifologiyani, tarixi, etnoqrafiyani və coğrafiyani bilməlidir. Sözlüklərə/lüğətlərə/fotoqraf gözü ilə yanaşılarda belə həqiqətlərin aşkarlanması mümkün deyil. Bir halda ki, onomastik vahidlər ümumi leksikanın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, dilxarici faktorlarla daha çox əlaqədardır², etimoloqu mövcud qrammatik qaydaları pozmaqda günahlandırmaq düzgün olmazdı. Məsələn, etimoloq sözlükdən oxuyur: "Əşk-ərəbcə "göz yaşı"dır.³ Sözün hansı dilə aidliyi etimologiyada sonuncu məsələdir. Belə də "əşk" və onun oxşar variantları: eşq, aşiq, aşiq, ask/aşq, aks tədqiqata cəlb edilməlidir. Bu təhlildə bəlli olur ki, **AŞQ/AŞK/EŞQ: Od-Tanrının adlarındandır, onun "ışıqlı, parlaq, aşib-daşan, həyəcanlı sirrli, sehrli" halıdır.** Bu müqəddəs məzmunundan aks-oğuz-insan, insan toplusu, xalq, aşiq: aşq-lı/eşq-li olan, aşiq "eşq-sevgi haqqında oxuyan" sənətkar, eşq: "çağlayan od, çağlayan, həyəcanlanan ışıq", "ışığın sehrli halı". Göz yaşı belə bir halın "odlu suyu"dur. Bütün hallarda: sevinəndə, qəm, həsrət çəkəndə, ağırlara dözə bilməyəndə və s. göz yaşı mütləq həyəcandan doğulur. Kövrəklik özü həyəcanlanmağın xüsusi, sehrli halıdır. Deməli: "əşk" həmin məzmunu: "eşq halı"na bağlıdır və göz yaşını təyin edən əlamətlərdən biridir.

¹ A. A x u n d o v. Dilçilik məsələləri. səh. 161 — 162.

² Yəni orada. Səh. 162.

³ Ərəb-fars sözləri lüğəti. B. 1986. səh. 248.

Deməli, “eşq” və “əşq” ərəb /əşk/ ərəb dilinə göydən düşməmişdir. Ulu məzmunundan gələn həmin söz: “əşk” ərəb dilinin qəlbində səslənmişdir. Odur ki, Azərbaycan dili üçün də “əşk” sözünün özü və daşdığı məzmun deyil, bu sözün “ərəb qəlibi” — forması gəlmədir. (“ƏŞK” öncə Şumer mənşəlidir.)

Məhz “qəlib”-forma nəzərə alınmadığından Azərbaycan dilinin minlərlə doğma sözü “gəlmə” qələminə verilmiş, nəticədə: ərəb, fars, başqa sami və hind-Avropa dilləri “daha zəngin”, Azərbaycan dili və digər türk dilləri “daha kasıb” hesab edilmişdir.

Yeni etimoloji prinsip təkcə Azərbaycan dilinin və ümumi halda türk dillərinin deyil, başqa dillərin də tarixi, qanuni haqqını bərpa edə bilər.

Sözlüklərdə tərcüməsi/izahı/verilən sözlər “nə üçün filan mə'nanı daşıyır?”—sualı ilə də şərh olunmur. Bununla da əslində “mə'nanın” siyasətə qulluq göstərməsinə şərait yaradılır. Göstərilən mə'na özü əslində qaranlıq qalır. Məsələn, guya: “MUĞAM — ərəb dilində “məqam” — yə'ni dayanılan yer” mə'nasından yaranıb¹. Yaxud: “tar-fars sözüdür, ipək sap-dəməkdir. Evdə axtarılan bir alət: bıçaq, daraq, boşqab və s. tapılmayanda həmin alətlər üçün qonşuya müraciət olunur. Bə'zən ev sahibi vərdişli olur: öz evində bu və ya başqa alətin olub-olmamasından xəbər tutmamış, eyni aləti yenə də qonşudan alıb gətirir. Bizim bə'zi müəlliflərimiz də belə vərdişli olublar: Azərbaycan dilinin bütün sözlərini ucdantutma ərəbdən, farsdan, “Qərbi Avropadan” “gəlmə” adlandırır və Azərbaycan dilini qoyurlar quru yurdda: çıpaq, pay-piyada. Azərbaycan dilinin sözlük fondunu və tərkibini hədsiz dərəcədə kasıblaşdıranlara qarşı böyük alim Həsən Zərinəzadə neçə il mübarizə apardı. Amma onun yeganə kitabını”: “Fars dilində Azərbaycan sözləri”ni kütləvi çap etmək və alimin arxivində qalmış ikinci kitabını da oxuculara çatdırmaq unuduldu. Əvəzində 1000 səhifəlik “Ərəb-fars sözləri lüğəti”ni çap etdilər. Bu dərdli haşiyəmizə burada da nöqtə qoyaq. Bir də qeyd edək ki, “muğam” sözü “maq” kodundandır, “tar” isə öncə “od teli”dir. Və hər ikisinin bütün dillərdə min-bir çaları, variantı var. O cümlədən, Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində də.

“Dil haqqında əsas və geniş elm olan dilçilik onomastika materiallarını öz metodları əsasında öyrənir”². Belə metodlardan biri də etimologiyadır.

¹ Ərəb-fars sözləri lüğəti. B. 1985. səh. 336.

² Yenə orada. səh. 582.

Xalq etimologiyası yozuma əsaslanır, lakin ən yaxşı halda da yozum etimologiya deyil. Yozum etimoloji axtarış üçün bir mərhələ, vasitə rolunu oynaya bilər.

“Onomastika dilçiliyin hədudlarından kənara çıxır”. Ona görə ki, onomastik hadisələr həm dildaxili, həm də dilxarici (ekstralingvistik) səciyyəlidir¹. Dilçiliyin hədudları hədsiz qədər genişdir. Etimologiya, xüsusilə də yeni etimoloji prinsip özü də dilçiliyin hədudlarını əhatə edir. Eyni zamanda həmin hədudları daha geniş aşkarlamağa xidmət edir.

“Xüsusi ad cismin/əşyanın/ varlığına dəlalət edir, ümumi ad isə əşyanı səciyyələndirir, onu başqa əşyalar ilə bu və ya digər şəkildə birləşdirir, qruplaşdırır. Məzmun isə həmin əşyanın, onun tarixi və maddi tərəfləri haqqında daha əhatəli məlumat verə bilər. Hələ onomastika özü “antik dövrdən XIX əsrədək təcrübə məktəbi keçmiş” və yalnız həmin vaxtdan dilçiliyin mühüm sahəsi kimi inkişaf etməyə başlamışdır.

“Ad əşyanın işarəsidir” (XIX əsr ingilis alimi S.Mill.) deyəndə də, bu “işarə” bizə elə bir məlumat, bilik vermir. Həmin biliyi bizə işarənin, yəni sözün daxili yükü—məzmunu verə bilər. Onomastiklər adların hansı dillə mənsub olduğunu müəyyənləşdirərkən sözlüyə/lüğətə/ əsaslanırlar. Bu isə özünü həmişə doğrultmur və doğrulda da bilməz. Birincisi odur ki, son yüzilliklərdə sözlüklər siyasət prizmasından tərtib olunmuşdur və onların çoxunda ağı qaradan, doğrunu yalandan ayırmaq çətindir. İkincisi, Şumer dili və onun Azərbaycan və ümumən türk dillərinin babası olduğu dünya alimlərinin çoxu tərəfindən sübuta yetiriləndən sonra da mövcud sözlüklərdə/lüğətlərdə/ ciddi səhvlərə yol verildiyi meydana çıxmışdır.

Professor A.Axundov yazır ki, qədim yunan dilçiliyi məktəbində dilçiliyin yaranması, hər şeydən əvvəl, “söz və məfhum”, “şeylər və onların adları” ta qədimdən bəri alimləri düşündürməkdədir.²

Fikrimizcə, sözün, deyilən məfhuma nə dərəcədə aidliyi³ həmin sözün daxili yükü ilə müəyyən oluna bilər.

Antik filosoflara görə şeyə iki qaydada ad verilir: 1. Şeyin təbiətinə görə. 2. Adətə görə⁴.

Biz bu “şeyi” canlı insanla da əvəz edə bilərik.: **Qoca-insan, kişi, Qoca-oğlan adı. Burada 1-ci ad insanın təbii vəziyyətinə görə, 2-ci ad adətə görə verilib. “Qoca”da sonuncu işarənin—“a”nın ilkin mənsubiyyət şəkilçisi olması “qoc” kodu—məzmunu**

¹ A. Axundov. Dilçilik məsələləri, səh.154.

² A. Axundov, Ümumi dilçilik. səh. 9.

³ Yəni orada. səh. 9.

⁴ Yəni orada.

ilə aşkarlanır. **Qoca**: odun qor-qara halını təmsil edir, onu rəng və “odsuzluq” qütbündə əks etdirir və “qor”un “qor-ca” mərhələsinin məhsuludur. “Qar-a-ca”da “qor”/“qar”a/ əzizlənir, onun “ışıqlı qara” olması nəzərə çatdırılır. **“Qor”-“qor-ca”** “ışığı tükənmiş od”dur. O yaşa dolduqca işığını hər an “xərcləyir” azaldır. Onun öz əvvəlki—gur işıqlı: gənclik çağına qayıtması artıq gecdir. Beləliklə, **yeni kod: gec** meydana çıxır. **“Qor-ca”—törəmiş** və həmin inkişaf mərhələsini keçərək, artıq sabitləşmiş **“qoca-a”** yeni /a/ mənsubiyyət şəkilçisi ilə **ÜÇÜNCÜ KODA: “geca”**yə yanaşır, **“gec-ə”** ilə **“qor”**la, **“qar-anlıq”**la yenidən görüşür. Eyni məzmun **ÜÇ KOD: QOCA, GEC, GECƏ...** doğuldu və onların hər üçündən saysız məzmun çalarları yarandı. **Gec-“uzaq”** məzmunu ilə **“qoca”**nın da, **“gec-ikməyin”** də **“daxili yükü”**nə çevrilir. **Qoca-ömrün gecəsi, gecə-zamanın “qocalığı”**. **Gec—uzaq** olmaqla, həm də gecə kimi qaranlıqdır. Müəyyən mərhələdə **“gic”** də bu məzmunla qoşulur. **Gic: fikri, hərəkəti** işıqsız-qaranlıq olan, **“gecə”** olan. **“Başım gicəlləndi”** — işığını itirdi, qaranlıqlaşdı. Nəhayət, **“gec-ə”**nin və **“gec”**in **“keçmiş”**in **“keç”** kodu ilə də məzmun qohumluğu aydınlaşır. Deməli, **“gec-ə”** indiki zamanda da **“keç-mişdir”**. **“Keçmiş”** sözü bu gün **“sadə söz”** kimi qrammatik funksiya daşıyır. Ulu dil çağlarında isə o, zamanın hərəkətindən: birhecalı **“keç”**dən törəmiş, bu günkü anlamda düzəltmə sözə çevrilmişdir. Və biz bir də o fikrə qayıdırıq ki, yalnız bir hecalı sözlər-sadə sözlərdir. Və bu günkü **“düzəltmə”** və **“mürəkkəb”** sözlərin çoxu ilkin mənsubiyyət şəkilçilərinin vasitəsilə yaranmışdır.

Seylərə a) təbiətinə görə, b)—adətə görə ad verilməsi problemi antik çağlarda da, sonralar da həll olunmadan qalmışdır. Antik çağlarda bu məsələyə Platon daha çox diqqət yetirib. O, **“Kratil”** adlı əsərində Sokratın dili ilə bildirib ki, **“adla şey arasında əlaqə var”**. Ona görə də **“heç kəs adları dəyişdirə bilməz”**¹. Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, Platon/əsərdə-Sokrat/ məzmunun-kodun varlığını dərk edib, lakin onu aşkar edə bilməyib. Məsələn, o, yunanca:

/theos-un/-“allah”ın hərəkətlə bağlı olduğunu söyləyir.² Bu fikri **YENİ ETİMOLOJİ PRİNSİP** də təsdiq edir. Belə ki: **Tanrı/Allah: yaradandır, yaratmaq—qüvvətə, qüvvət—hərəkətə** bağlıdır. **Theos-/la** yanaşı, Allahın digər adları: **Tanrı, Boq, Qut, Xuda, Aks/Sak, Haqq, Astvas, Yaradan** və s. məhz **“yaradan”**, məzmundadır, yaratmaq—isə hərəkətdən ayrı düşünülə bilməz.

¹ A. A x u n d o v. Ümumi dilçilik. səh. 10.

² *Yenə orada*. səh. 11.

“Qəhrəman”ın—“məhəbbət”, “Poseydon”un-/“dəniz allahının/-“ayağında zəncir olan” mənası ilə təqdimi isə əsl koddan-məzmunundan bir qədər uzaqdır və uzaq olmağı səbəbindən də “niyə?” sualı ilə üz-üzə gəlir. Hər halda “adla şey arasında əlaqə var”—fikri etimologiyanın dərk edilməsində ilk addım olmuşdur. Bu addıma görə də Platon “ETİMOLOGİYANIN BANISI” adlandırılmışdır.¹

Bə'zi şeylərin adlarına diqqət yetirək: dol-ça: içərisinə su doldurulan qab. “Dol” kodlu digər sözlər: Dolu-yumru yağış, dolma-içi doldurulmuş yarpaq/xörək/, dol-lar-dolu/yumru və doldurulmuş/ formalı metal pul, sonralar həmin metal pulun qiymətini əks etdirən kağız pul da dol-lar adlandırılmışdır. Dol-u: su ilə dolu çay, adamlar dolu zal və s. Dol-a-maq: “dol”un yumru formasını andıran, təkrar edən hərəkət, “dol/ab”, “dol/aq”, “dol”/anmaq”, “dol/ama/—barmaqda “dairəvi” formalı yara, “dolq”-borc, “dol/jen”, “dol/qiy”—uzun/vaxt məsafəsi/ və s. onlarca, bəlkə də yüzlərcə söz və komponent ilkin: “dol” kodunun törəmələridir və dahi yunan alimi Platonun həmin fikrini bir daha yada salır ki, sözün-adın şeyə-şeyə tam olmasa da, xeyli aidliyi var.

Platonun fikrini Aristotel rədd etmişdir. Daha doğrusu, Aristotel adların şeylərə verilməsində şeylərin təbiətinin nəzərə alınmasını qəbul edə bilməmişdir. Görünür, dahi Aristotel bu bəndə nisbiliyi, yaxud, ümumiyyətlə məzmunu: sözün daxili yükə malik olmasını düşünməmişdir. Sözün daxili yükə—maddi məzmunu malik olması sonralar da diqqətdən kənarda qalmışdır.

Fikrimizcə, həm Platon, həm də Aristotel “şeylərin təbiəti” əvəzinə “şeylərin əlaməti” /əlamətləri/ haqqında düşünmüş olsaydılar, həqiqətə: etimologiyanın qanunauyğunluq kimi, mövcudluğunun təsdiqinə daha artıq yaxınlaşmış olardılar. Şeylərin təbiəti—xasiyyəti əlamətlərlə daha dürüst açıqlanır.

Aristotelin, başqa antik müəlliflərin və onlardan sonra gələn müəlliflərin də dilçiliyin inkişafına göstərdikləri xidmətlərin böyükliyü şəksizdir.

Onomastika uzun müddət tarixə və coğrafiyaya aid edilib. Rus alimi S.Rospond müəyyən edib ki, onomastika bilavasitə dilşünaslığın tədqiqat obyektidir². Buradan o da hasil olur ki, dilçilik elmi özünün əsl inkişaf mərhələsinə hələ yenicə qədəm qoymuşdur. Və bu sahədə Azərbaycan dilçilik məktəbinin görəcəyi işlər də çoxdur. Fikrimizcə, qarşıda Azərbaycan dilinin etimoloji sözlüyünün /lüğətinin/ yaradılması kimi, çox vacib vəzifə dayanır. Həmin sözlük məhz yeni etimoloji prinsip əsa-

¹ A. A x u n d o v. Ümumi dilçilik. Səh. 10.

² Yenə orada. səh. 11.

sında yaradılmalıdır. Bunun üçün də şübhəsiz, ilkin hazırlıq işləri görülməlidir.

Dilçilikdə belə fikir də yürüdüldür: **“insan adları dilin ümumi leksikasına daxil deyil”¹.**

Nə üçün daxil olmasın?

Axı, dildən kənarda heç bir ad—söz yoxdur. Eyni zamanda hər bir daşıyıcı-işarə, o cümlədən, rəqəmlər və musiqi işarələri də bilavasitə dilə aiddir. Rəssamın, heykəlçinin, naxış vuranın, daşyonanın, misgərin, zərgərin və s. yaratdıqları və hər bir foto-şəkil də/!/ müəyyən bir fikri ifadə etməsi ilə dilə aiddir. Dilin hüdudları hədsiz qədər genişdir. Və bütün bunlarda da “daxili yük”—məzmun var. Bu isə

MƏZMUN DİLİ haqqında düşünməyə əsas verir. Zamanın hərəkəti, materiyanın ölçüləri və çəkirləri, saysız formalar və dəyişmələr də “məzmunsuz” deyil. Rəqqasə öz rəqsi ilə səhnədə hansı məzmunusa ifadə edir. Alınmayan rəqsə də “məzmunsuz rəqs” deyirik. Daxili hisslərimizin, sevinclərimizin, ağrı-acılarımızın çiçəyin, yarpağın, ağacın, otun, yağışın, buludun, göy qurşağının, işığın və qaranlığın, axşamın və səhərin, Ayın, Günəşin, ulduzların və s. hədsiz dərəcədə zəngin məzmunu var.

Lal adamlar bir-biri ilə məhz “MƏZMUN DİLİ” ilə danışirlar. Balerina öz fikrini məzmun dili ilə çatdırır, Rejissor işi: “məzmun işi”dir. Simfonik musiqinin çətin qavranılmasının səbəbi—onun məhz məzmununun “çətin oxunması”dır. Belə təsəvvür oyanır ki, guya muğamatı hamı başa düşür. Əslində muğamat ən mürəkkəb simfonik əsərdən də daha mürəkkəbdir və çətinidir. Başa düşülən muğamatın formasının-şəklinin-“fotosunun” dilidir. Muğamatın məzmunu—məzmun dili insanı mütləq sehləyir. “Nədir muğamat?” sualı muğamatın məzmun dilindən yalnız bə’zi mətləbləri dərk edə bilən yüksək idrak sahiblərini düşündürür. Muğamatın məzmununu oxumağa, əslində insan ömrü çatmır. Sərgi salonunda rəssamın əl işlərinə baxır və hər əsərin ifadə etdiyi məzmunu oxumağa, eşitməyə çalışırıq və adətən burada “məzmun” əvəzinə “ifadə etdiyi fikir” deyirik.

Bütün hallarda:

MƏZMUN: SÖZ İÇİNDƏ SÖZDÜR

Söz dilə aid olmaya bilməz. Söz içində söz çatdırmaq, söz içində söz qandırmaq, sözün, fikrin daxili, gizli yükünü — məzmununu eyhamla, işarə ilə söz sahibinə, ünvanına çatdırmaqdır. İçimiz sözlə doludur. Mindən birini açmırıq. Amma həmin sözlərlə—içimizdəki sözlərlə yaşayırıq, mübarizə edirik, geri çəki-

¹ H. Ə l i y e v. Antrponimiyanın əsasları. B. 1989. səh. 32.

lir, içimizə qüvvə toplayır, yenidən döyüşə atılırıq: arzumuz, niyyətimiz, ailəmizin, xalqımızın, insanlığın... həyatı uğrunda, Zərdüştün, Nizaminin, S.Vurğunun, Üzeyir bəyin ölməzliyini ən uzaq ulduzlara belə çatdırmaq uğrunda vuruşuruq.

Çiçəyin zərifliyində — onun məzmunu var. Körpə gülüşünün məzmunu da muğamat kimi, sehlidir. Biz bu məzmunu qarşı “söz tapmadım”—deyirik. Bizə atılan qəfil böhtana da “söz tapmırıq”. Əslində, belə hallarda içimizdə sözlərin qəfil çağlamasından dayanmağa, “lal olmağa” məcbur oluruq. Gördüyümüzə heyranlığımızı, eşitdiyimizə qəzəbimizi məhz hansı sözlə/sözlərlə/ ifadə etmək düşüncəsi ilə “lal oluruq”. Və əslində həmin “lal olduğumuz” anlarda da daha çox danışmış, daha çox söz demiş oluruq. Beləliklə də, **içimizdəki söz** deyə bildiyimiz, yaza, oxuya bildiyimiz, kətana çəkə, daşda yona bildiyimiz... sözlərdən daha çox olur. Heç bir sirri saxlaya bilməyən adamın da məhz saxlaya bildiyi, açmadığı, demədiyi sözü açıqlarından, dediklərindən daha çox olur. **Deilməyən söz** bə’zən cəmi bir kəlmə olsa da, o, bir dastana sığmaz olur. **Bu, məzmunun əzəmətidir.** Bu əzəmət və bütün deyilən və deyilməyən sirr də, söz də mütləq dilə aiddir.

Dünyadan, insandan xaricdə heç nə yoxdur, odur ki, dildən də xaricdə heç nə yoxdur. Dünyada olan, dünyaya aid olan hər şey mütləq dilə aiddir., çünki **MƏZMUNA AİDDİR.** “Dil yox ikən” də məzmun var idi. Məzmun: içəridəki, daxiləki, “gizli” dildir. Deməli:

DİL YOX İKƏN DİL VAR İDİ!

Günəş batanda çiçəklər yumulur, Növbəti gün çiçəklər yenə açılır. Çiçəklərin açılması-gülməsidir, yumulması—“ağlaması”. Bu əlamət obraz kimi qəbul edilsə də, mövcuddur, inkar edilməzdir və öz həqiqiliyi ilə **sözdür.** Gülün “gül” adı,: gül” sözü əslində fe’ldir—hərəkət məzmunludur. Əslində bütün adlar—sözlər hərəkətdən doğulmuşdur. Platondan gətirilən misalda allahın yunanca adı məhz hərəkət məzmunludur. **Günəş—ən qədim dövrün allahıdır. O, ulu Oddur, Od—hərəkətin nəticəsidir.** Günəşin adlarından: Ar, ər, ra, rə, re, ir... birbaşa “hərəkət” məzmunu daşıyır. Bizə tanış olan: pəri, (qız), piri/baba/, Paris, para, par, pir, per, pər, pr... söz və komponentlər bütün dillərdə paralel surətdə işlənməklə həm söz yaradıcılığında rol oynayır, həm də baş məzmunundan törənən onlarca məzmunun açılmasında **əzəli kod** kimi iştirak edir.

Dil bütün elmlərin başlanğıcı və açarıdır. Dildən kənarda heç bir bilik sahəsi yoxdur. Belə fikir var ki, bütün elmlər fəlsəfədən ayrılmışdır. Bəs, fəlsəfə dilsiz mövcud ola bilərdimi? Bəs,

musiqini, xüsusən də “sözsüz” musiqini: simfonik musiqini, muğam rənglərini, “sözsüz” ifa olunan aşiq havalarını, yenə də “sözsüz” rəssamlığı və me'marlığı, “sözsüz” xalçaçılığı, “sözsüz” bağı, meşəni, çayı, dənizi, səhranı, küleyi, buludu, qarı, yağışı, şimşəyi, göy gurultusunu... sözdən—dildən kənarda düşünmək mümkündürmü?! Əgər dil mütləq fikir ifadə edirsə, musiqi, incəsənət, odun, suyun əlamətləri və bütün görünən və duyulan, hisslərə təsir edən, xəyala daldıran dünya da məhz fikrin, hissin, həyəcanın, dərдин, qüssənin, dözümin, arzusun, ümidin... ifadəsidirsə, demək, nəinki, dildən ayrı deyil, bəlkə dilə başqa sahələrdən daha çox bağlıdır.

Bəs, dəqiq elmlər, məsələn, riyaziyyat, fizika, kimya, astronomiya, biologiya və s. dildən, dil açarından necə faydalanır?

Dilə bağlı olmayan, dilə borclu olmayan kimdir?

Bütün görünən və görünməz/duyulan, təsəvvür edilən/dünyada fikir ifadə etməyən heç nə yoxdur. Çünki məzmundan kənarda heç nə yoxdur və ola da bilməz. Belə fikir var ki, kainat lap əvvəlcə xaos-boşluq olub. Bəs, xaos özü də müəyyən bir məzmun ifadə etmirmi?

Deməli, məzmunun mövcudluğu əbədidir. Dil də məzmunun ifadəçisi kimi həmişə—milyard illər əvvəl də olub. **DİL MƏZMUNDAN, MƏZMUN DİLDƏN AYRI MÖVCUD DEYİL VƏ OLA DA BİLMƏZ.** Dilin yaranması haqqında düşünərkən bu cəhəti də mütləq nəzərə almaq lazım gəlir.

Dilin meydana gəlməsindən danışarkən “dil—insanlar arasında ünsiyyət” — əlaqə, bir fikri, sözü, hadisəni başqasına çatdırmaq, demək, köməyə çağırmaq ehtiyacından yaranmışdır—demək azdır. Bunlar dilin meydana gəlməsindən, təşəkkülündən çox, onun sonrakı inkişaf mərhələsinə aiddir.

Ulu dil özü də dilin inkişaf mərhələsinin məhsuludur.

Nəhayət, fikrimizcə, “vahid dünya dili”—“esperanto” axtarışları sözün kökünü, əzəli məzmunu nəzərə almadığından özünü doğrultmur və doğrulda da bilməz. Əslində, “esperanto”—dildən kənar dildir. Vahid etimoloji prinsip dildən kənar dili qəbul etmir. Dildən kənar dil ola bilməz.

MƏZMUN, ONU NƏZƏRƏ ALMAĞI TƏLƏB EDİR.

Azərbaycan dilində: “yandırır-yaxdı” deyiləndə, buradakı “yaxdı” sözü həm də “çaxdı” mənasında səslənir. “Od çaxdı” və “çaxmaq daşı” sözlərində “çax/maq/”—odun, şimşəyin: od-daşın hərəkət əlaməti—çaxması məzmunundadır. Çaxmaq daşından od, qığılıcı məhz “mikro-şimşək” şəklində—əlamətində alınır. “Çaxmaq daşı” məhz məzmununa görə “yaxmaq daşı” adlandırılıb bilməzdi. Mahnıda da deyilir: “Yandırır yaxır məni, od kimi

çaxır məni"/Bə'zən "od kimi şaxır məni"/. "Səni götürüb yerə çaxaram"—ifadəsində də vurulacaq zərbənin məhz "şimsək" əlaməti nəzərə gəlir. "Yax/maq" isə: divara, ağaca rəng, ələ xna yaxılır, "xna yaxdı gecəsi" və s. Burada odun plazma—ərinti əlaməti əsas məzmunudur. Nəzərə alaq ki, mahnıdan gətirdiyimiz misalda "yandırır-yaxır məni" misrası "yandırır-çaxır məni" şəklində səslənə bilməz. "Yanıb-yaxılıram"—"od kimi əriyirəm", deməkdir.

Yaxud "Çadır" sözü "çahar"a yaxın görünсə də, "çahar"dan əmələ gəlməyib. Çad/ır, çət/ir, çət/ən, /külфət, ailə/, çət/ənə/bitgi/, çat/ladı/bağrım/, mənə çat, divarda çat əmələ gəlib, çad/ra, çit/parça/, çit-əmək və s. Burada "çad", "çat" və "çit" eyni koddur—məzmunudur.

Yaxud: Kür çayının adı "qırız dilindəki "kir" sözündən"/?/ əmələ gələ bilməzdi. Kür:çür/sür—axıb gedən su—məzmunundadır. "Sür/əkli alqışlar"—"su kimi: sür'ətlə və fasiləsiz axıb gedən alqışlar"dır. "Kir" isə "quru od"dur—daşdır və əslində bu söz qırız dilinə də Azərbaycan dilindən keçmişdir. Bədənəndən çıxan "kir" də "quru od"kodundandır. "Kir"in qırız dilində "quyu" mə'nası da gərək düzgün açılsın. Burada "kir"—quyu kimi, quyunun divarını, dibini: daşını bildirir. Və "quyu"—"kir" suyu olmayanda da quyudur. Kürün isə, məhz çay kimi—axıb getmək—hərəkətdə olan su—baş məzmunudur. KİRKİRƏ /əl dəyirmanı/"iki daş" üst-üstə/məzmununda "qırız dilindəki" "kir"lə eyni koddandır, "kir/piç" də onun kimi.

/Əvvəllər Kür çayının adını geniş şərh etmişik/¹.

Rus alimləri V.V.Yevseyev və A.Q.Preobrajenski "zemlya" və "zmeya"—torpaq/yer və ilan—sözlərini eyni məzmun/soderjaniya/ daşdığını iddia etmişlər². Onlar burada "zem" və "zme" komponentlərini əsas qəbul etmişlər. Səhv də buradan irəli gəlmişdir. Zem—zəm/zəm-zəm suyu—zəm-i: tarla: həyat məzmunundadır. "Zme"/ya/ isə "ölüm" məzmununda "zim/a"—qış kodunda eyni kökə söykənir. Göründüyü kimi: "zemlya" və "zmeya": torpaq və ilan—həyat və ölüm—kimi, müxtəlif kodlar—məzmunlardır.

Bütün dillərdə söz açımında məzmun—ulu kod, onu mütləq nəzərə almağı tələb edir. Və bir daha sübut olunur ki, etimoloji prinsip—qanunauyğunluqdur. Yozuma gəldikdə isə, onunla çox uzağa getmək olmaz.

¹ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. B.1989. s. 17.

² Sovet türkologiyası. 1989. № 1.

BƏS, "ATLANTIDA" SÖZÜ?

Güman edilir ki, əfsanəvi Atlantida yüksək dərəcədə inkişaf etmiş qədim dünyamız olub. Orada—Atlantida adlı dünyamızda... qocalmış bədən cavanlaşdırılır, qoca dahinin ruhu cavan bədənə köçürülür, hətta hər insan 80—100 yaşına çatandan sonra ikinci ömrünü yaşamağa başlayırmış. Atlantida sakinləri özgə planetlərlə əlaqə saxlayırmışlar və bir gün də hansı səbəbdənsə (nəyinsə həddini keçdiklərinə görə!?) özgə planetdən gələnlərə qoşulub Yer kürəsini tərk etmişlər...

Fərziyyə öz yerində. Amma Atlantidadan bizə onun öz adı və bir okeana verilmiş ikinci adı qalıb. Hər iki adın etimoloji açımı diqqəti çəkir.

ATLAN-Tİ-DA, ATLAN-TİK. — fikrimizcə, bu adlar çox uzaq bir mədəniyyətin (və ölkənin) aqibəti haqqında rəvayətlərin yeganə nişanəsidir. O ölkə, onun insanları: şahları, dahiləri, müdrikləri, o xalqın dili: **"ATLANTIDA DİLİ"**... unudulub. Milyon illərin uzaqlığından bizə birçə kəlmə söz-ad gəlib çatıb. Bəs, bu ad-söz "Atlantida dili"nəmi aid olub?

Atlan-ti-da. Atlan-dı... Yə'ni bir ölkə, bir materik, bir xalq var idi, bir gün hansı səbəbdənsə yerli-dibli atlandı, səmaya uçdu və bir daha geri qayıtmadı... Atlan-tida" fonetikasına və məzmununa görə dilimizə "tanış gəlir". **At-lan-maq:** köç etmək, yığılıb yola, yaylağa, uzaq səfərə çıxmaq. Azərbaycan dilinin həm qədim laylarında, həm də bu gün **"at":** irəli at-ılmaq-məzmunundadır. Məişət heyvanlarından ən çox hərəkətdə olanı, /ən çox gərək olanı/ atdır. **"EL-AT"** adı da: atlanan el-köçüb gedən, köçməyə hazırlaşan, köçməyə vərmişli olan /tərəkmə!/dir.

Bakı yaxınlığındakı **ƏLƏT** qəsəbəsi də adını həmin məzmunundan alıb. Uşağa deyirik: **nə at-lanıb-düşürsən?!**—Deməli, at /heyvan, qoşqu atı/ olmayanda da "yerindən tərpənmək", "hərəkətə başlamaq", "irəliyə getmək at-lanmaq kimi başa düşülür. **"Yayın topu atıldı"**—deyəndə hamı bilir ki, burada heç bir döyüş topundan (silahından) söhbət getmir., yayın hərəkətə başlaması—yay gəldi, başlandı—fikri açıqlanır.

Etimologiya-qanunauyğunluq olmağı səbəbindən səhv etmir. Bəlli olur ki, əfsanəli **"Atlantida"**—Yer kürəsindən nə zaman-sa qopub getmiş bir materikin, ölkənin, xalqın öz adı, varlığının adı deyil, yoxluğunun adıdır. Yə'ni: **ATLANTIDA—KÖÇÜB, UÇUB—ATLANIB GEDƏN ÖLKƏ...** Bəs, o ölkənin əsl adı nə imiş?

Atlantidanın əfsanəli adının—əsl adının nə olduğu—sualı bir yana qalsın, onun məhz **"Atlan"** /atlanan, atlanıb getmiş.../ məzmunu onun nə Zamansa, həqiqətən belə bir ölkənin, qitənin

mövcud olduğunu yada salır. Yə'ni ki, bu günə qədər “qədim Atlantida ölkəsi, qit'əsi” haqqında yazılan tədqiqat əsərlərinin kitabların heç biri onun varlığını bu dərəcədə sübuta yetirə bilməmişdir. Hər halda bu sirrin də ilk açarı etimologiya oldu. Atletika-idman adı/ağır atletika, yüngül atletika/ “atlan/maq” kodunun elmi-məntiqi təsdiqinə daha bir sübutdur. Nəhayət, Yer kürəsinin “sınıq küpə” varlığı da bu fikri təsdiq edir. Yer kürəsinin ilk təkamülü dövründə, onun “bütöv küpə” şəklində olduğunu elm çoxdan təsdiq etmişdir. “Sınıq”lığı bu “küpə”nin bizə gəlib çatan tarixi mərhələsidir.

İLK HECA

“Nizaminin sevgili misraları”—cümləsinin etimoloji təhlilinə diqqət yetirək: 1-ci mə'na: Nizaminin sevgi mövzulu misraları. 2-ci mə'na: Nizaminin sevgili—əziz/əzizlədiyi/misralar. 3-cü mə'na: Nizaminin sevgilisinə yazılmış misraları. 4-cü mə'na: Nizaminin sevən aşiq kimi, yazdığı misraları, 5-ci mə'na: Nizaminin sevgilisinə—yarına dönmüş, yarını əvəz edən misraları. 6-cı mə'na: Nizaminin sevgi ilə dolu misraları... Bu mə'naların hamısı “sev” məzmunundan-kodundan doğulmuşdur. “Sev”—“hərəkət” məzmunludur. Həmin məzmundan onlarca yeni söz yaranır və hər yeni sözün də çoxlu mə'na çaları var. Hər sözün etimoloji sirri-onun bir hecalı variantındadır—şəklindədir, yə'ni ilkin şəklindədir.

“Güzgü” sözü öncə “gözü” şəklində olubmu? “GÖZ” “gör” məzmunlu od, işıqdır. “Güz-gü”dəki “üz” isə müstəqil söz köküdür. “Gü” bu günkü qrammatik şəkilçidir, onun təmsali: güz-gü, bas-qı, çın-qı, sərgi, bilgi və s. Söz əvvəlindəki “g” “gör”ün komponentidir. /hər halda həmin komponent araşdırılmağa möhtacdır/. Məzmun açıqlanır: Güz-gü: üz göstərən. “Göz”lə “gör” eyni kod olsa idi, onların dildə qoşa işlənməsinə ehtiyac duyulmazdı. Bu sözün başqa dillərdəki variantlarını da tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Məsələn, “çəş-mə” və “qlaz-a” (fars və rus dillərində). “Çəşmə”də sözün kökü: “çəş”dir. Çəş-dən gəl-ertədən-ışıq ikən gəl. Gün çəst eləməmiş—Günəşin çıxması ərafəsi—“ışqlanan” vaxt. Deməli, çəst/çəş: işıqdır. Işıqda “ış”, “çəş/t”də “eş” işığın hərəkətə başlamasını bildirir. QLAZ/qlas-nıy-aydın, işıqlı, “Yasnıy”—yenə də aydın, işıqlı. və s. Nəhayət, “göz” — sözündə “öz” komponenti “g”ilə o dərəcədə “qaynayıb bərkiyib” ki, ayrılır və əlbəttə ki,, həmin “ayrılmaz” “g” “gör/məyi” təmsil edir. Belli məzmun: “Göz”—“görənin özü”dür. “ışıq-mən”dir. “Gör”—gözün sonrakı hərəkətidir, fəaliyyətə başlamasıdır. “Göz”dəki “öz”lə “gör”dəki “ör” eyni komponent deyil.

Bir hecadan ibarət söz köklərinin—kök sözlərin açılması sirri hələ çoxdur. Fikrimizcə, bir hecalıya qayıdış, tədqiqatçıya çox sirri açmaqda kömək edə bilər. Belə bir addım-/bir hecalıya qayıdış/ müasir qrammatik qaydalarla şərh edilən mə'lum şəkilçilərin yeni funksiyalarını da üzə çıxara bilər. Həm söz köklərini, həm də şəkilçiləri ayrı-ayrılıqda, müxtəlif dil ailələrində eyni kodda-budaqda görmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan mənşəli “süz-mə”/qatıq/, fars mənşəli “çeş-mə” sözlərinin “mə” şəkilçisi eyni funksiya daşıyır. Yaxud fars dilindəki “rəft-əm”/getdim gedirəm/ və yenə Azərbaycan dilindəki “sevir-əm” sözlərində də “əm”-“mə” sonluğu eyni funksiya daşıyır. Belə eynilikləri və oxşarlıqları başqa dillərdən də gətirmək olar. Belə təhlillərdən Ulu dilin yeni-yeni sirrləri açıqlana bilər. “Ərəb mənşəli” hesab edilən “baq-i” sözündəki “i” şəkilçisi /komponenti/ ilə Azərbaycan dilindəki “ir-i” sözündə “i” /ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir!/. “Şəkilçisiz” dillərin/Çin, Vyetnam və s./ məhz bir hecalılardan ibarət olması da Ulu dilin hansı sirrindənsə soraq verə bilər.

Bu söhbətin əvvəlində misal çəkdiyimiz: “Nizaminin sevgili misraları” cümləsinin altı mə'na açımının şahidi olduq. Xatırladaq ki, yozumlarda da bir qayda olaraq, mə'na açımından söhbət gedir və səhv odur ki, yozum-açımlar da “etimoloji açım” kimi düşünülüb. Etimoloji açım—kompleks açım olmalıdır: sözün məzmunu, mə'nası /mə'naları—əgər tələb olunursa/, tarixi təkamülü, variantları—o cümlədən başqa dillərdə də/ heç olmasa bir-iki dildə/, mifik inamlarla bağlılığı və s.

ETİMOLOGİYA VƏ KOMPÜTER

Elmin digər sahələri kimi, dilçilik də bir nöqtədə dayanıb qalmır, əsrin, zamanın tələbləri ilə daha da inkişaf edir. Linqvistik araşdırmalarda kompüterlərin tətbiqi buna misal ola bilər.

Filologiya elmləri namizədi Məs'ud Mahmudov bildirir ki, “dilçilik elminin inkişafının indiki mərhələsi riyazi metodların, hesablama texnikasının, kibernetikanın, statistikanın onun müxtəlif sahələrinə tətbiqi ilə səciyyələnir. Dil hadisələrinin məhiyyətinin araşdırılması ilə bağlı tədqiqatlara ehtimal nəzəriyyəsinin və riyazi statistikanın tətbiqi, dildəki qanunauyğunluqların yeni baxış bucağı altında nəzərdən keçirilməsi və izahı dil nəzəriyyəsinin yeni-yeni metod və nəzəri müddəalarla zənginləşməsi ilə nəticələnir”¹.

¹ M. M a h m u d o v. “Kompüter linqvistik araşdırmalarda”, “Dil dərgisi”, Ankara, ocaq (yanvar) 1995, səh. 10.

Yeni etimoloji prinsipi də məhz dildəki qanunauyğunluqların yeni baxış bucağı altında nəzərdən keçirilməsinin nəticələrindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Müasir hesablama texnikası—eyni söz köklərinin müxtəlif dillərdə aşkarlanmasına əlverişli imkan yaratmışdır. Məsələn, tədqiqatçı “dol/lar” sözünün kökünü-kodunu: buradakı “dol” komponentini müxtəlif dillərdə ayrıca söz və söz tərkibi kimi aşkarlaya bilər. Lakin ola bilsin ki, söz kökünün kompüterlə aşkarlanmasının lazımi mexanizmi işlənib hazırlanmalıdır. Bu, gələcək tədqiqatların mövzudur. Biz inanırıq ki, bu və ya digər sözün ilk şəklinin /variantının/ dürüst aşkarlanmasında kompüter təhlili/müqayisəsi/ tədqiqatçıların köməyinə gələcək.

TOPONİMLƏR: QIYABI ADLAR

Filologiya elmləri doktoru Qara Məşədiyev toponimləri məhz: qiyabi adlar kimi düşünmüşdür.¹ Şübhəsiz, obrazlı, dürüst və yeni qiymətdir. Son illərdə toponimikanın da tədqiqat sahəsi xeyli genişlənmişdir. “Toponimika konkret regionun oykonimlərini (yaşayış məntəqələri), oronimlərini (relyef quruluşlu obyekt adları), hidronimlərini (su mənbələrinin adları), zoonimlərini (heyvan adları), fitonimlərini (bitki adları) və s. tədqiq etməklə yanaşı, eyni zamanda həm də insanlar tərəfindən məskunlaşmış və insan yaşamayan digər sahələrə, eləcə də hər hansı əraziyə və ya ərazilərin daxilindəki ayrı-ayrı sahələrə verilmiş qiyabi adları da öyrənir”².

Hörmətli alim daha sonra yazır ki, bu elm həmin adların—qiyabi adların əsas qanunauyğunluqlarını, yaranma və formalaşma yollarını, meydana gəlmə səbəblərini, funksional-struktur tiplərini, məna və mənşəyini, ilkin formasını, düzgün yazılış və tələffüz qaydalarını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Eyni zamanda, toponimlər “bu və ya digər xalqın dilindəki sözlərdən, coğrafi obyektlərin ünvanlarından ibarət olduğuna görə tarix, dilçilik və coğrafiya elmləri ilə sıx bağlıdır”³. Bu qiymət onu da əsaslandırır ki, “coğrafi adlar/etnotoponimlər/ xalqın tarixini öyrənmək üçün daha qiymətli, çünki etnonimlər aid olduğu xalqın, tayfanın etnik mövcudluğunu əks etdirən amillərdən biridir”⁴.

¹ Q. Məşədiyev. “Toponimlərin tədqiqinin əsas istiqamətləri. “Dil dərgisi. Ankara, 1-ci say. 1995. səh. 14—15.

² *Yenə orada.*

³ *Yenə orada.*

⁴ *Yenə orada.*

Bə'zi "inadkar" tarixçilər isə tələb edirlər ki, gərək Sözü gədən əsrdə, minillikdə filan xalqın filan dildə danışmasına dair yazılı sənədlər: kitablar, məktublar və s. olsun. **Toponimlərin, hidronim və antroponimlərin hər birinin xalqın dili və tarixi haqqında canlı sənəd olduğunu bə'zi "alimlərə" sübut etmək görün necə də çətin imiş!** Azərbaycan toponimikasının və ümumən onomastikamızın görkəmli tədqiqatçısı Qara Məşədiyevin həmin sahədə gəldiyi elmi nəticələr xüsusən, Azərbaycan xalqını öz doğma torpağına mütəlak "gəlmə" qələminə vermək üçün dəridən-qabaqdan çıxan yapma "tarixçilərə" tutarlı və kəskin cavab kimi səslənir.

Əlbəttə, Qara Məşədiyev öz elmi nəticələrini birinci növbədə, elmi həqiqətin sübutu kimi, eyni zamanda, gənc tədqiqatçılara, sabahın tədqiqatçılarına söyləyir. Alim haqlı olaraq nəzərə çatdırır ki, **adların fonetik-şəkli dəyişikliyə uğraması zaman daxilində baş verir.** Azərbaycan və Qafqaz ərazisində elə adlar var ki, zaman onların "Zirehli paltarına", "polad dəbilqəsinə"—fonetikasına min illər ərzində yalnız yüngülcə toxuna bilmiş, orada öteri iz qoymuşdur. "Qafqaz", "Bakı", "Şəki", Kür, Araz/Araks, Xəzər/Xazpi/Kaspi, Hasılı, Təbriz, Səhənd/Saqand, Alpen, Alpud, Gəncə/Gəncək, Boyat/Boqoyat, Hunanqala, Qalaqayın, Akstafa, Qobu, Qoşqar, Elbrus/Elbürc-ü, Muğan, Yaşma və s. belə adlardandır. Hələ bu adların da yalnız bir neçəsində zamanın "əl izləri" qalmışdır ki, Azərbaycan çörəyini yeyib, Azərbaycan xalqına, onun dilinə nifrətini gizlətməyənlər o izlərdən məhz düşmənsayağı, ermənisayağı yapışb qalırlar və bilərəkdən, qəsdən o "izlərin" altında on min illərdən bəri dəyişilməz, pozulmaz qalan haqqın, həqiqətin özünü görmək istəməzlər. Lakin karvan keçir. Qara Məşədiyev, Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, Afət Qurbanov, Mahmud İsmayılov, Tofiq Əhmədov, Azad Nəbiyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Nizami Cəfərov, Elməddin Əlibəyzadə, Yaqub Mahmudov, Qiyasəddin Qeybullayev kimi elm xadimlərimiz elmi həqiqətlərin açıqlanmasında tə'sirli sözlərini demişlər.

Q. Məşədiyev haqlı olaraq, xatırladır ki, hər gün rast gəldiyimiz və dildə özünə möhkəm yer tutmuş coğrafi adlar mənsub olduqları xalqların dillərinin leksik-qrammatik qayda-qanunları əsasında yaranır, formalaşır, dildən-dilə, nəsildən-nəslə keçərək yaşayır. **"Toponimik tədqiqatlar bə'zən kiçik bir kəndin əhalisinin keçmişdə hansı tayfa və xalqa mənsub olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir"** və o da nəzərə alınmalıdır ki, toponimlərdə: xalqın tarixi, adət və ənənələri inamları, yayıl-

ma arealı hifz olunmuşdur¹. Qara Məşədiyev gənc tədqiqatçıların qarşısında mühüm vəzifə qoyur: “**toponimik tədqiqatlar genişləndikcə, onun özünəməxsus olan yeni-yeni istiqamətləri də meydana çıxır. Xalqın tarixi və sosial şəraitinin öyrənilməsinə də xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu istiqamətlərdən hər birinin spesifik təhlil prinsipləri mövcuddur. Onu da qeyd edək ki, toponimlərin tədqiqində tipoloji təhlilin rolu xüsusilə qiymətli-dir.** Tədqiqatçının subyektiv münasibətindən, fikir və mülahizələrindən asılı olaraq, bu və ya digər toponim/ad/ türk, fars, yunan, ya digər dillərə aid edilir. Odur ki, tarixi tipoloji istiqamətdəki tədqiqat hər bir ərazidə olan toponimlərin təbliğində müxtəlif dillərə aid tədqiqatların elmi əsaslarla tutuşdurulmasını və qarşılaşdırılmasını tələb edir. Burada müxtəlif dillərə aid faktları təhlil süzgecindən keçirmək üçün tarixi-etnik qaynaqları da nəzərə almaq zəruri hesab olunur². Qara müəllim daha sonra xatırladır ki, bir xalqın tarixi bə'zi başqa xalqların dil materialları ilə də aydınlaşdırılır. Belə qarşılıqlı öyrənmə etnogenez problemləri üçün də gərəklidir.

KOD—SÖZÜN MODELİDİR

“Azərbaycan dilində sait fonemlər üçün güclü mövqe kökün ilk hecası hesab edilməlidir”³. (Ağamusa Axundov).

Fikrimizcə, Azərbaycan dilində söz kökünün ilk hecasının “tərpənməzliyi” həm də onun daxili, gizli yükü, “yüklü hissəciyi” qoruyub saxladığını təsdiq etmiş olur. Və həmin “yüklü hissəcik”, hörmətli alimin dediyi “**tərpənməyən ilk heca**”: **sözün modelidir. Və həmin model mütləq ölçətməzdir, heç bir qüvvə onun “polad zirehini” parçalaya bilmir. Yə'ni zaman, tarixi keşməkeşlər sözün kökünə—modelinə dağıdıcı tə'sir göstərə bilmir.**

FƏRDİ SÖZ... YOXDUR

Çünki bütün sözlər Ulu dilin bazasında yaranmışdır. Əlbəttə, bu fikir söz yaradıcılığını heç də inkar etmir, əksinə, onu bir daha təsdiqləmiş olur. Hər dil Ulu dilin “söz fondundan” aldığı sözləri öz fərdi formasına-qəlibinə salaraq, ondan yeni-yeni sözlər yaradır. Bir dilin qəlibində formalaşan söz başqa dillərə

¹ Toponimlərin tədqiqinin əsas istiqamətləri. Filologiya elmləri doktoru Qara Məşədiyev. Nəsimi adına Dilçilik institutunun toponimika şöbəsinin müdiri “Dil dərgisi”. Ankara. ocaq. 1995. səh. 15.

² Q. Məşədiyev. Göstərilən əsəri. səh. 15.

³ A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.

də keçir. “Filan söz filan dilə aiddir” fikri də bu əsasdan yaranır.

Hər bir maddə Kainatın kiçik zərrəsidir. Kainat özü—nəhəng məzmunudur. Ad-söz bu məzmunun dərk edilməsindən doğulur.

Səslərin bir qismi ağzın formasına “uyğun gəlir”. Məsələn: A-ağız açılır, B və P-dodaqlar kip örtülür. O-ağız dairəvidir, Ö-dairə bir qədər yastılanır, İ-dairə bir qədər düz istiqamətdə açılır, U-dairə (dodaqlar) bir qədər irəli uzanır və s. Dünyanın məşhur dilçilərindən biri, Azərbaycan fonetika məktəbinin əsasını qoyan professor Ağamusa Axundov Azərbaycan dilinin sait və samit səslərinin fonetik quruluşunu kəşf etmiş, əsaslandırmışdır. Ağamusa müəllimin də göstərdiyi kimi, səslərin bir qismi dairənin iki qütbünün birləşib açılmasından yaranır, bir qismi dişlərin toxunmasından doğulur və s. Deməli, fonetik qanunların kəşfi sübut edir ki, dil-bizim söhbətimizdə Ulu dil—insan nəslinin—ulu əcdadımızın kollektiv yaradıcılıq məhsuludur. Qarşıda isə dilçiliyin həll etməli olacağı bir məsələ qalır: Səslərin sözə/sözlərə/ çevrilməsi prosesində məzmunla/məzmunlara ünvanlanmasının sirri: kökü, səbəbləri. Bu sirrin izinə düşmək gələcək tədqiqatçıların işidir.

SÖZ KÖKÜ: POETİKADIR

Məzmundan danışarkən: söz-formadır, məzmunun geyimidir,—deyirik. Bu məntiq söz kökünü, sözün “tərpənməz”, dəyisilməz, “yüklü hissəciyi”ni poetika kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Söz—məzmunu-kodu öz poetikliyi ilə yaşatmaqdadır. Fikrimizcə, bu poetiklik Ulu dil mühitində daha artıq müşahidə olunub. Forma-obrazlılıq: poetika sözə kənardan verilmir. Poetiklik özü də sözün daxili məzmunundan, “formaya bürünmüş” “yük”ündən gəlir. Söz-məzmunun açarıdır, məzmun—fikrin bazası-bazisidir. Məzmun—maddi varlıq olmasaydı, fikir də doğula bilməzdi. Fikir-məzmunun üstündən sanki külək kimi “əsib keçir”, sözə/sözlərə çevrilənə-ünvanlanana qədər hiss, duyğu mərhələsini keçmiş olur. Eyni zamanda, hiss, duyğu “sözə qarışır”, sözün “bətində” fikri mə'nalandırır, qanadlandırır: poetikləşdirir.

Məsələn, daş özü-maddi olandır, “daş” sözü həmin maddinin adı-ünvanı olmaqla, həm də poetikasıdır. Məhz gizli poetika həmin maddini—daşı həm isim, həm də fe'l kimi təqdim edir. Hətta onun zamanı haqqında romantik mə'lumat verir: Keçmişdən gələn-keçmişdə daşan daş, buyur, indi daş (!) indi /atıl, hərəkət et/, sabah daşası, daşmalı olan daş, səni nələr gözləyir! və s. Əl-

bəttə, həmin “daş”ın yerini fikir təyin etmiş olur. Bununla belə, poetika da “öz sözünü” deyir.

Yaxud, “çay” sözü eyni vaxtda bir neçə maddi olanın poetik ünvanıdır: axar çay, çay ağacı (kolu), quru çay, nəhayət, dəmlənmiş və süfrəyə gətirilmiş çay. Bu ünvanları da fikir təyin edir. Poetika isə “öz yerindədir”, onu təyin etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Məzmun dan doğulan poetika özü də yeni poetik çalarlar yaratmış olur. Söz kökünün poetikliyinə dair sayısız misallar gətirmək olar ki, bunların da hamısı yeni etimoloji prinsiplə açılır.

ALINMA-GƏLMƏ FORMALI SÖZLƏR

Bir dilin öz sözü başqa dilin/dillərin/qəlibinə/formasına/düşməklə yeni sözlər yaratmış olur. Burada dil qanunauyğunluğunun təsiri də nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ləzgilərlə qonşuluqdan azərin söhbətində ləzgi aksenti, talışla qonşuluqdan talış aksenti, Cənubda fars aksenti və s. müşahidə olunur. Bunu bir dilin öz dialektləri haqqında da demək olar. Məsələn, şəkli məhəlləsində yaşayan bakılının, qazaxlı məhəlləsində yaşayan qarabağlının dilində belə təsir özünü göstərir. Deməli, **bir dildən o birinə sözlər eyni vaxtda sözün ifadə—səslənmə forması da keçmiş olur.**

Sözün özü/kökü/ doğma, qəlibi/forması/ alınmadırsa, o dilin, bizim misalda Azərbaycan dilinin söz ehtiyatının sün'i surətdə azaldılmasına ehtiyac qalmır.

Doğrudur, “xalis” Azərbaycan sözlərində saitlərin uzanması yoxdur. Lakin bu cəhət “**alınma**” qəlibli Azərbaycan sözlərində müşahidə edilir. Məsələn, “saat” belə sözlərdəndir. Azərbaycan dilində dilarxası “k” samiti “**alınmalara aid**” hesab olunur. Məsələn, “kaman” sözü qonşu /ləzgi dili/ təsirində həm dil önündə, həm də dil arxasında səslənir. Bunu türk dillərində, məsələn, osmanlı türkcəsində də müşahidə edirik: “küçük”-“kuçik” və s. Bütün bunlara əsaslanaraq, demək olar ki, **dildə alınma formalı sözlər haqqında fikrin elmi əsası var.**

Söz — fonetik inkişaf yolu keçir, bu yolda bə'zən bir/bə'zən daha çox/ səsinə itirir., yaxud təzə bir səs “qazanır”. Lakin ümumi halda söz bütünlüklə parçalanmır, bütünlüklə itmir. Necə ki, dəmir istinin təsirindən yastılanır, yeni formalara düşür, lakin dəmirin maddə /material/ məzmunu qalır, itmir. Sözü də formasını dəyişən dəmirlə müqayisə etmək olar. Məsələn, “tnqr”/qrafik formada/-tenqir-tenqri-tanqırı-tanrı—sözü son 6000 il ərzində belə fonetik inkişaf yolu keçmişdir. Bə'zən eyni söz bu gün də bir səs dəyişikliyinə məruz qalmış olur.: diş-tiş, düş-tüş, küçük-kuçik və s.

Alınma sözlərdə saitlərin düşməsi də sözün fonetik inkişafı ilə bağlı hadisədir. Məsələn,: pl-pıl/toz/, pl-pul, pl-pl/ov, pl/am-ya, pulya/güllə/, pl/anet və s. Qır-qr, qr/oza/-tufan, (pal-çıq), qr/anat, qır-ma, Qr/iqori qr/ov və s.

“Azərbaycan dilində bir sıra başqa dillərdən fərqli olaraq iki sait yanaşı gələ bilmir”¹. Yuxarıdakı misalların da göstərdiyi kimi, etimoloji prinsip bu fikri bir daha təsdiq edir və onu da yə'qinləşdirir ki, ulu dilə yaxınlaşdıqca, bu əlamət bütün dillərə aid olub. Yə'ni uzaq keçmişlərdə:

- 1) — bütün sözlər ahəng qanununa tabe olub.
- 2) — heç bir dildə iki sait yanaşı gəlməyib.
- 3) — sözlərin kodu/məzmunu, daxili yükü/ aşkar edildikcə, bütün sözlərin ahəng qanununa tabe olduğu sübuta yetirilə bilər.

4) Bütün dillərdə kök sözlər birhecalıdır və eyni məzmun daşıyır.

“Azərbaycan dilində sait fonemlər üçüngüclü mövqe kökün ilk hecası hesab edilməlidir”². Kökün ilk hecasının “tərpənməzliyi” həm də onun daxili, “gizli yükü”, “yüklü hissəciyi” qoruyub saxladığını bildirir və bir daha təsdiq edir ki, yalnız bir hecalı sözlər sadə sözlərdir.

SÖZÜN ƏSLİ

Bu sual, fikrimizcə, dilçiliyin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Doğrudan da sözün əsl—ilk, başlanğıc variantı hansıdır, yaxud hansı olub? Məsələn: YAŞ, 1) yaş-ıl, 2)yeş-il, 3) jas. Eyni dil ailəsində “yaş”, “yeş”, “jas” (Azərbaycan, osmanlı türkcəsi və qazax dilində) **“baş komponent”**, yə'ni sözün əsl hansıdır? Fikrimizcə, burada sözün əsl **“yaş”**dır. “Yeş” və “jas”la müqayisədə “yaş”ın işlənmə arealı daha genişdir. Türk dilləri ilə yanaşı, Hind-Avropa, sami və Qafqaz dillərində də “yaş” komponenti daha çox işlənir. Ulu məzmununda “yaş”ın “aş” tərkibi “Günəşin aş-ıb daşan işığı, həyatı yaradan işıq, həyatın özü”, hətta “nəmli, sulu” mənasında da işığın “həyat” kodu iştirak edir. Deməli, sözün əsl eyni zamanda söz kökünün sabitliyi probleminin də mövcudluğundan xəbər verir. Nəhayət, **“sözün əsl”** hər bir dil ailəsinin /qrupunun/ öz **“başlanğıc dili”** haqqında düşünməyi də irəli sürür:

¹ A. A x u n d o v. Azərbaycan dilinin fonetikasi. səh. 19.

² Yə'nə orada.

“Azərbaycan dilində zaman keçdikcə ancaq bu dil üçün səciyyəvi olan sözlər də yaranır”¹. Belə sözlərin Şumer-Qobustan dövründən:

6 — 12 min il əvvəldən də mövcud olduğunu demək olar. Məsələn: Şumer dövründəki “kisim”, “şekel”, “sarb” sözləri bu günkü Azərbaycan dilində “kəsmik”, “şahı” (pul vahidi) və “sərv” (ağacı) şəklində işlənməkdədir. Belə misalları artırmaq da olar.

Türkologiyada Azərbaycan dilinin və bəzi türk dillərinin öz sözlərinin bir qismi heç bir səbəb göstərilmədən “monqol dili ilə müştərəklik hadisəsi”². (?) hesab edilir: Ər, bal, mal, şor, çiçək, quda, saqqal, qayçı, ələk, buz, bulaq, xurma, al/rəng/, göy, kömək, çağ belə sözlərə misal çəkilir. “Əsas” üçün həmin sözlərin monqol dilində oxşarları müqayisə edilir.: er, bal, mal, adax/ayaq/, xatu/qatı/, saxal/saqqal/, tsitsək/çiçək/, xavırqa/qabırqa/, elxeç/ələk/, tovrax/topraq:torpaq/, ömeq/kömək/, tsaq/çağ/³. Səs ardıcılığında “er”—“ar/ər”—/ra/rə/-dən sonra gəlir. Ar/ər-Ra/rə: Günəşin “hərəkət edən od” əlamətinin adıdır. Deməli ər və er/erkək/ heç də “monqol mənşəli” deyil, ulu dil hadisəsidir. “Qabırqa”nın “qab” kodu: qab-ıq/ağacın qabığı/, qab-a ağac/KDQ-da/ qab-arıq, qap-ı, qap-alı və s. məzmunlarda “xav”la ayaqlaşmır və ondan sonra gələ bilməz. Samitlərin “qohum ardıcılığında”: k-q-g-, k-q-ğ—x-h, — yenə də “x”—“k”, “q”, “g” və “ğ”dan sonra gəlir. Həmin prinsipə “xatu” sözü də “qatı”dan sonra gəlir. “Çiçək”—sisək, çis-kin/çiskin yağış, su/ məzmunu ilə “su” kodunda açılır. “Ç”-nin iştirak etdiyi “çür”—“cür”/dək—su qabı... onun “s” /su/ sözünün əsas səslərindən olduğunu göstərir. Deməli, “tsitsək” “çiçək”dən sonra gəlir. Nəhayət, “xurma” meyvə ağacı kimi Ərəbistanda—qədim Cənubi Azərbaycanda—Şumerstanda əkilib, Monqolustandan gəlməyib. Deməli, “xurma” sözü də odun xur/gur—məzmunu ilə ulu dil hadisəsidir. Deməli, misal gətirilən sözlərdən heç birinin “monqol dili ilə müştərəkliyi” haqqında danışmaq mümkün deyil, yaxud bu ulu dil hadisəsidir.

Fikrimizcə, sözün məzmunundan gələn forma bütövlüyünü təyin etmək vacib şərtidir. Əvvəllər dilçilikdə bu şərt nəzərə alınmayıb. Lakin bu, elmi prinsip kimi, mövcuddur. Məsələn, “sukkal” sözü: ağsaqqal, başçı, müdrik, hörmətli, sayılan şəxs və s., mənalarda Şumer dilində çox geniş miqyasda işlənmişdir. Azərbaycan dilindəki bugünkü “saqqal” sözü “sukkal”ın ən ya-

¹ F. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. B. 1981. S. 25.

² F. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları, səh. 25.

³ Yenə orada.

xın, monqol tələffüzündəki “saxal” isə ən uzaq variantıdır. Bu haqqı da etimoloji prinsip aşkar edir.

Məzmun/kod, daxili yük/ sözün əslini onun təhrif variantından fərqləndirməyə kömək edir.

SÖZÜN NORMATİV ŞƏKLİ

Ədəbi dil şifahi dilləri-dialektləri bir məxrəcə birləşdirmiş olur. Yə'ni sözün normativ şəklini əsas götürür. **Dialektlər-normativdən təbii halda kənara çıxmaqdır.** Bu mənzərə hər bir dil qrupunda da müşahidə edilə bilər. Deməli, hər bir dil qrupunda (ailəsində) kök dil həmin dil qrupunun ulu dili, bizim şərhimizdə **NORMATİV DİLİ** vardır. O cümlədən, **türk dillərinin də hansısa məhz normativ dildir.** Belə ki, digər türk dilləri hansı tarixi dövr ərzində isə həmin: **ANA TÜRK, NORMATİV TÜRK DİLİNİN** dialektləri kimi fəaliyyət göstərmiş, zaman keçdikcə, ayrıca, fərdi əlaməti olan/və fərdi adı olan/ türk dili kimi formalaşmışdır. Həmin ilkinliyi—normativliyi müasir türk dillərindən bəlkə də bir neçəsi eyni dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişdir. **Dildə normativ sözlərin—sözlərin ən ilk, ən qədim variantının—şəklinin aşkar edilməsi bu suala cavab verərdi.**

Bizə belli olan dillərdən ilk bəşəri dilə — **Ulu dilə ən yaxın olanı, şübhəsiz, Şumer — Azərbaycan — türk dili hesab olunmalıdır.** Tarix Şumerdən başlayırsa, bu fikrin şərhə ehtiyacı yoxdur.

Bəs, hər dil qrupunun (ailəsinin) kök dilinə — **normativ dilinə** qayıdış mümkündürmü? Bu sualın cavabını gələcək araşdırmalar dəqiqləşdirə bilər. **Praktiki nəticə bu suala müsbət cavab vermir.** Bəşəriyyətin vahid, başlanğıc dilinə qayıdışın mümkün olmadığı kimi, dil qruplarının kök-normativ dilinə qayıdış da dialektikaya əks getmək, “cini küpəyə salmaq” kimi olardı. Bu isə mümkün deyil. Bəlkə də hansı dil qrupundasa həqiqi kök dil—ana dil zaman keçdikcə özünün kök olmaq—normativ olmaq keyfiyyətini itirmiş və bu keyfiyyət bir vaxt həmin dildən ayrılan dillərdən birində, yaxud eyni vaxtda bir neçəsində üzə çıxır. Bu gümanın da əlavə tədqiqata ehtiyacı var.

Mə'lum sait və samit səslərin dildə azlığı həmin dilin grammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, göstərilən “azlıq” dildə söz ehtiyatının azlığına da səbəb olur. Dilin işləkliyi belə bir “qüsuru” görünməz edir. Hər halda bu məsələnin də tədqiqi dilçilikdə bir sıra suallara cavab vermiş olardı.

DİLİN MİFOLOJİ MƏNZƏRƏSİ

Dilin mifoloji mənzərəsi etimoloji prinsip güzgüsündən daha aydın görünür. Mifologiya: bütöv halda, ən əski inamlara əsaslanır. Belə inamlar isə Oda və Suya bağlıdır və bilavasitə maddi inamlardır. İnsan öncə onu yaşadan qüvvələrə inanıb. İnsan onu yaradan və yaşadan qüvvələri — Xeyir, yaxşı, onun yaşayışını çətinləşdirən və əlindən alan—yaşamaqdan məhrum edən qüvvələri — Şər, yaman qüvvələr kimi tanıyıb, bilib. Və onun üçün həm Xeyir, həm də Şər qüvvələr məhz maddi qüvvələrdir və bu da bütövlükdə Od və onun ünsürlərindən ibarətdir. İnsanın ilkin — mifik təsəvvürü həmin maddi qüvvələrin ətrafında cərəyan edib, formalaşmış. İnsan Xeyir qüvvələrə dualar, Şər qüvvələrə qarğışlar oxuyur. Xeyir və Şər qüvvələrin insanın həyatında iştirakı, həmin qüvvələrin getdikcə nağıllaşması, əfsanələşməsi üçün şərait yaradıb. Bu isə mifologiyanın artıq yeni mərhələsidir. Bu mərhələdə maddi məzmunun obrazlaşması sərhədlərini aşmış keçir. Hər nağıldan, əfsanədən yeni nağıllar və əfsanələr törənir. İlkin maddi məzmunu aşkar etmək üçün əfsanə və nağılları “geri saymaq” lazım gəlir.

Səsin, sözün, sayın/rəqəmin/, musiqinin əsl—başlanğıc şəkli məhz deyilən mərhələlərin o üzündə—”mif kötüyündədir”. Mif bu mə'nada **DÜNYANIN DİBİDİR** və sözün—dilə kökü də o “Dibə” bağlıdır. Ulu dil sisteminə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözləri təqribən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

III c ə d v ə l

Ulu dil sisteminə

Sadə sözlər

At/Od/
Ağ/od/
Gün
Qar
Dan
Baş
Sak
Çağ
Nar
Yar
Bal
Göl
Qal
Daş
Bar
və s.

Düzəltmə sözlər

Ata
Ana
Sarı
Qara
Dahi
Qala
Gecə
Pəri
Duru
Diri
Səma
Ölü
Xalı
Acı
Barı

Mürəkkəb sözlər

Qardaş
Ağsu
Sərhəd
Ağdam
Bağban
Qorqud
Yoldaş
Elbəy
Gülşən
Yarpaq
Yarkənd
Günər
Bahar
Əlbir
Elxan

ULU DİLİN SORAĞINDA

Ulu dil haqqında min illərdən bəri müxtəlif fikirlər, fərziyyələr söylənilmişsə də, bu mövzu dilçiliyin ən az öyrənilmiş sahəsi olaraq qalır. Mövzunun öyrənilməsinə müqayisəli tarixi dilçilik metodu ilə yanaşılsa da, söhbət ən yaxşı halda ayrı-ayrı dil ailələrinin kök dillərindən getmişdir. “Kök dillər” haqqında fikirlərdə də kifayət dərəcədə aydınlıq yoxdur. Məsələn, Sanskrit dili qədim(?) hind dili üçün, latın dili roman dilləri üçün, qədim (?) slavyan dili slavyan dilləri üçün, qədim (?) türk dili türk dilləri üçün, yəni əslində ümumi, abstrakt düşüncə ilə “ulu dil” sayılmışdır¹.

Göründüyü tək, heç olmasa “sanskrit” və “latın” konkret “ulu dillər” kimi qəbul edilir. “Qədim slavyan dili” və “qədim türk dili” isə (slavyanlar və türklər üçün) “ulu dillər”² sayılsa da, bunların konkret ünvanı—adı yoxdur. Slavyan və türk dillərindən, eləcə də sami və Qafqaz dillərindən (dil ailələrindən) hansısa kök dildir və məhz həmin kök dillər müqayisəli tarixi metodla aşkar edilməlidir. Slavyan, sami və Qafqaz dillərinin kök dilləri haqqında araşdırmalar bizə belli deyil.

Türk dillərinin kök dili — ulu dili kimi isə, fikrimizcə, Şumer-Azərbaycan dilini hesab etmək lazım gəlir. Bu fikrin də geniş araşdırmaya ehtiyacı var. Hər halda bütün türk dilləri üçün ən qədim—kök dil—ana dil—ulu dil Şumer-Azərbaycan dilidir.

Şumerdən ayrılan budaqların da ardıcılığı müəyyən edilməlidir. Yəni Şumer dilinə türk dillərindən məhz hansı daha yaxındır? Biz Azərbaycan dilini Şumer dilinə ən yaxın, daha doğrusu, Şumer dilinin eyni, özü hesab edərkən, elə bu kitabda və əvvəlki kitablarımızda gətirdiyimiz kifayət qədər müqayisəli təhlillərimizə əsaslanırıq. Şübhəsiz, bu müqayisələr gələcəkdə daha da genişləndiriləcək.

Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra alimlər bəşəriyyətin ulu dilini iki dil ağacından törənmiş hesab etmişlər³. Bəs, nə üçün məşhur alimlər: İ.M.Dyakonov, L.S.Bayu, A.V.Dıbo, T.Y.Yelizarenko, V.V.İvanov, A.A.Korolyov, S.A.Nikolayev, V.E.Orul, V.Y.Parxomovski, S.A.Starostin, O.V.Stolbova Ulu dili məhz “iki dil ağacı” kimi düşünmüşlər? “Materialistlər öyrədirlər ki, müxtəlif dillərin yaranması məkanla əlaqədardır. Belə ki, ilk insan kollektivinin yaranması və formalaşması dünyanın bir yerində deyil, eyni zamanda müxtəlif regionla-

¹ Ə. Rəcəbov. Dilçilik tarixi. B., 1998, səh. 23.

² Yəni orada. səh. 23 — 24.

³ “Znanie sila” jurnalı. M. 1985. № 7. səh. 9.

rında olmuşdur. Bunun da əsasında müxtəlif dillər yaranmış və ayrılma yolu ilə dillər get-gedə çoxalmışdır”¹.

Hörmətli alimlərin bu fikrində məntiqi ardıcılıq pozulur. Burada materialist alimlər, fikrimizcə, iki əsas səhvə yol vermişlər: 1-ci. Onlar “məkanı” — yə’qin ki, məkan müxtəlifliyini — düşünərkən zamanı—vaxtı nəzərə almamışlar. Məkan dəyişmələri vaxt ərzində baş verir. Bir məkanda baş verən hadisələr digər məkanlarda da aşkar olunur. Bir məkanın sakinləri həmin məkana əbədi bağlanıb qalmamışlar. Uzaq keçmişlərdə miqrasiyalar bəlkə də indikindən daha güclü və daha geniş olmuşdur. Hərəkət əbədi prosesdir.

2-ci. Materialist müəlliflər dilin necə yaranmasını çox ciddi və çox mürəkkəb hadisə—proses kimi düşünməmişlər. Səslərdən—(insan səslərindən) sözlərin—kök sözlərin, sözlərdən isə dilin,—məhz dilin!—”Dillərin” yox!—yaranması “sür’ətlə” baş verə bilməzdi. Dil təbii hadisə, təbii proses şəraitində yaranmışdır. Və bu yaranma məhz təbii proses kimi, 10 min illəri, 100 min illəri əhatə etmişdir.

Dünyanı məkanlara bölüb, söyləmək ki, guya “hər məkanda” qısa müddətdə cəmi bir neçə ailədən ibarət insan qrupu “öz dilini yaratdı”, — bu, ümumi halda inkişafın təbiiliyi kimi, bir qanunauyğunluğu nəzərdən qaçırmamaqdır. Dillərin ayrılması müxtəlifliyi də qanunauyğunluğa tabedir.

Nəhayət, Ulu dil haqqında yığcam konsepsiya belə ifadə edilmişdir: “Ulu dil — müqayisəli tarixi dilçilik metodu ilə qohum dillərdən bərpa obyekt kimi götürülən ən qədim dil. Ulu dil eyni dil ailəsinə və ya qrupuna mənsub dillərin kök dilin bünövrəsi üzərində inkişafı fərz edilən abstrakt dil modeli hesab olunur”².

Fikrimizcə, ulu dil bu gün mövcud dillərin hamısında öz sözləri: kök sözləri — kodları ilə yaşamaqdadır.

Şübhəsiz, “ölən dillər” də Ulu dilin “balaları” olmuşdur. Və onların “ölümü” də nisbidir. Çünki bu və ya digər dilin sözləri işlənməkdən qalırsa, “ölürsə”, həmin dildəki sözlərin daşıyıcısı olduğu məzmun ölmür. Məhz məzmun ölmədiyi üçün hər “ölən” söz əvvəlki fonetik şəklini qismən dəyişərək, başqa dil formalarında — qəliblərində yaşamaqda davam edir. Yaşayan sözlərin çoxu “ölən” sözlərin ekizi — “dvoyniki” kimi yaşayır.

Deməli, əslində “ölü dillər”dən yox, “ölü dil qəlibləri”ndən danışmaq daha düzgün olardı.

Ulu dil çox uzaq keçmişlərdə bəşəriyyətin vahid dili şəklində fəaliyyət göstərmişdir. Bütün dillər — vahid bir dildən, bütün

¹ A. Q u r b a n o v. Ümumi dilçilik. B. 1991. səh. 426.

² A. Q u r b a n o v. Ümumi dilçilik. S. 428.

xalqlar — vahid bir xalqdan ayrılmışdır. Bütövlənmə olmadan ayrılmalar ola bilməzdi. Məhz bütövlənmənin özü çox uzun — 100 000 illəri əhatə edən bir dövr ərzində baş vermişdir. Ulu dil məhz bütövlənmənin məhsuludur.

Ulu dildən danışarkən bir daha qeyd etmək lazım gəlir ki. keçmiş sovet alimlərinin irəli sürdükləri iki ən qədim “dil ağacı” da yalnız bir vahid — bir dil ağacı üzərində ucala bilərdi. Əgər doğrudan da “iki” və daha artıq “dil ağacı” nə zamansa mövcud olsa idi, dilçilikdə 2500 ildə müşahidə olunan qanunauyğunluq da ola bilməzdi; tanrının, odun, suyun, dağın, dənizin, ucalığın və s. mövcud dil ailələrindəki—qruplarındakı müştərək—paralel kodları—kökləri də ola bilməzdi.

Bir daha məzmunun: cismin—maddənin, fərdin, əşyanın və s. eyniliyi göz önünə gəlir. Yə'ni məzmun eynidir, əlamətləri isə çoxdur. Məsələn, Quba rayonunda almanın 70 növündən söhbət açırlar. Yaxud, Ərəbistanda dəvənin guya 200 adı var. Göründüyü kimi: növlər, adlar 70 və 200 olsa da, məhz əlamətlərə aiddir. Məzmun isə bir olaraq qalır: alma və dəvə. Elə həmin məzmunların: almanın və dəvənin... bütün dillərdəki adları da məhz “növ”lə—əlamətlə bağlı ola bilər. Elə “alma” və “dəvə” sözləri də almanın və dəvənin hansı əlaməti ilə yaranmış sözlərdir. Məhz məzmunun eyniliyi həmin məzmunun bütün əlamətlərini və əlamətlərin də bütün adlarını bir ünvanda birləşdirir və bu birləşmədə onlarca adın şəkli—fonetik oxşarlıqları da müşahidə olunur.

GÜNƏŞİN ADLARI

Gün/Kun/, Qon/Qön/, Qan/Kan/, Xan/Xun/, Hun/Yun/, Yon/Yön/, Yan/ və s.

Ar/Ər/Ra/Yar/; Var/Vər/; Par/Pər/Pir/Per/Pur/;
Bir/Rəb/Rib/Rab; Bar/Bər/; Far/Fər/Fir/Fır/Fur/Für;
Kar/Qar/Kir/Qir,

Ur/Gur/Kur/Kər/Gər/Ker/Qer/Ger/Her/Hər/Hur:

Kad/Kud/Qud/Xud/Kut;

Ad/At/Od/Ot/Ud/Ut/Üd/Üt/Kat/Kət/Ket/Get;

Ağ/Ak/Aq; Az/Uz/Üz/Ruz/; Raq/Rak/Rux/Rüx/Rəx/Rix;

Al/Əl/İl/El/Ul/Ül/Öl; Sal, Sol; Bil/Vil/Val/Vəl/Bal/;

Qal/Kal/Kəl/Kil/Gil; Ad, Od, At, Ot, Dad, Dəd;

Sağ/Saq/Sak/Sax/Səg/Sək/Səy/Sey/Say/.

Nar/Nər/; Nav/Nov/Nuv/Növ,

Mal/Məl/Mul/Mol/Mül/Mel/Mil;

Tar/Tər/Dar/Dər/Tor/Dir/Tir;

Maq/Məg/Mək/Mik/Muk;

Tan/Dan/Din/Dun/Dön/Den; Maş/Məş:, Şam/Şəm/Şem/Şim; İş/İş;

Mar/Mər/Mer/Mir/Mur/Nur/Sur/Sar/Sər/As/Ast/Us/Ust
/Üst/Şad/Şah/Şak/Şaq/Şat/Şid/Şit;
Kaç/Qaç/Xaç/Kac/Kaj/Kəc/Qac/Qaj/Xaş/Xoş/Xuş/Xuc:,
Xur/Qur/Kur; Xas/Xar/Xat/Xay/Xab və s.

Günəşin adları bunlardan daha çoxdur, bəlkə də saysız qədər adları var Günəşin. Bütün bu və misal gətirə bilmədiyimiz adlar da eyni zamanda **Tanrının adlarıdır**. Yə'ni Tanrının bu gün bizə bəlli olan adlarının da hamısı məhz Günəşin adlarıdır. Günəş milyon illər əvvəl "Baş Tanrı" kimi düşünülmüşdür. Bizə gəlib çatan **Şumer dövründə** — azı 6 000 il əvvəl isə "**Günəşdən yuxarıda**" və heç vaxt görünməyən "**VAHİD VƏ ƏN ULU TANRI**" haqqında söhbət gedir. Şumer dövründə sayı çox olan tanrıların, o cümlədən Günəş-Tanrının da çoxlu adları var. Təkcə **VAHİD, ULU, GÖRÜNMƏZ** Tanrının adı: Tanqri/Tenqri/Tanrı... adları ilə, yə'ni əslində bir adla xatırlanır. **Şumer-Azərbaycan mifində** Günəşə və başqa tanrılara **TANRININ YARATDIĞI TANRILAR** kimi müraciət olunur.

Günəşin yuxarıda misal gətirdiyimiz adları zaman keçdikcə kodlaşmış və həmin kodlar üzərində, o kodlara bağlı olan saysız adlar: öncə tanrı adları yaranmışdır. Və yenə də yalnız çox uzun zaman məsafəsindən sonra **TANRILARIN SAYSIZ ADLARI ƏSASINDA** insanların, insan birliklərinin: ailə, qohum qəbilə, tayfa, etnos, el-ulus-xalq adları, şəhər, kənd, dağ və başqa yer adları, nəhayət, başqa canlıların və əşyaların adları da yaranmışdır. Və məhz **kodlaşmış sözlər hesabına dil yaranmışdır**. Bu dil azı yüz min illər ərzində bəşəriyyətin **VAHİD DİLİ—ULU DİL** olmuşdur. Dillərin ayrılması sonrakı tarixi mərhələnin/mərhələlərin!/məhsuludur.

Beləliklə də:

Kodlaşmış sözlərdən yeni sözlər yarandı.

TANRININ ADLARI:

Tanrı, Allah, Boq, Antr/Andır/Antrop/Baq/Baq, Astr/İstr/Astvas, Baqavat/Baqavan, Şah/Şak, Bərilahi, Pərvədigar, Xuda/Xudaya, Utu/Qutu/Kutu/Xudu, Sar/Çar/Kral/Karl, Mar-duk/Naram/Şamaş, İlahi, İlahim/İlhim/İlham, Ata/Dada/Dədə/Adab/Baba/Ana, Enlil və s.

Demək olar ki, Tanrının keçmiş zamanlardakı və bugünkü adları saysız qədər çoxdur və dediyimiz kimi, **İNSAN ADLARI VƏ BÜTÜN DİLLƏRDƏKİ BÜTÜN SÖZLƏR** həmin adların —

Tanrının adlarının, Tanrı adları isə Günəşin saysız adlarının kodları əsasında yaranmışdır. Və bu səbəbdəndir ki, dahi alman alimləri: Humboltun, Şuxartın, Leybnisin, Pottun, Raskın və dünyanın başqa böyük alimlərinin düşündükləri kimi: **bütün dillər heyratamiz dərəcədə bir-birinə oxşayır** və bütün dillər həqiqətən də “bir materialdan biçilmişdir” (Humbolt)¹.

Biz əvvəlki kitablarımızda dünya dillərinin VAHİD KÖKƏ bağlılığını təsvir edən “mono” “Dil ağacı”nın təsvirini vermişik². Ulu dilin bir zaman mövcud olduğunu sübut edən “İLKİN MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİ” haqqında da həmin kitabda geniş misallar gətirmişik (səh. 89—93) həmin sözlərdən bir neçəsi:

Ağ/Ak/Aq—kodundan törəmə sözlər: ağ-a, /böyük/, ağ-ar-maq, Ağsu, Akmolinski, aqate/əqiq/qızıl/, ağbəniz, Ağayar, ağac, q-ağ-a və s.

Sar/Çar/Şar—sar-ı/rəng/, Sar-a, Sar/i, Sar-ov, Sar-ıcalı, Şər-q, şər-q-i/mahnı/şər/adam, şər çağı—Günəşin batmaqda olduğu çağ/ağ-şam—yenə həmin kodda/Günəşin/Ağın-ağ işığın azaldığı çağ/;

Tan/Dan—Tanrı, Tanrıverdi, tən/ab/tel-kəndir, ip/,dan üzü, dan-vermək, dan-lamaq, tan-ış, tan-ı-maq, tən/düz/, tən-dir və s.

Al/Əl/İl/El—Allah, al-a yaylaq, Alagöz, al qırmızı, al-ma, ə'-l-a ƏL-İ, ə'la/qiymət/Al-i/mərtəbə, məktəb və s./ el-oba, Eldar/elin, xalqın, Günəşin/Tanrının verdiyi/, il-ğım, il-dırım, İlham, İl-ahi. Bunlar: Ağ, Sar, Tan, Al — Günəşin adlarıdır.

Bu misalları da saysız qədər artırmaq olar. Eyni məzmunə—koda bağlı sözləri mövcud dillərin hər birindən gətirmək çətin deyil. (Bunlardan da əvvəlki kitablarımızda: “Dədə Qorqud yurdu”, “Dədə Qorqud yolu”, “Nizami zirvəsi” və “Əbədi yol”da—çoxlu misallar—nümunələr gətirilmişdir).

SÖZÜN QƏDİM ŞƏKLİ—Ulu dildən bir soraqdır. /3-cü—6-cı şəkillər/.

GİL YAZILARDA DOĞMA SÖZLƏR

Di-gir-ki iş-şu-tim-qəş-ru-bel...

/Deyir ki, fəlakət olacaq. “Bel” — fəlakət məzmunundadır/.

Sən-su-ud-ar-a-kaş...

/Sən kaş ki, sülh arayasan!/
Kim-şu-ti-qan-um-zu...

/Kim qarğadı nəslimizə?/ nəslimizi, genimizi, qanımızı.

Sək-u/ü/-baş-ud-ul...

¹ Ə. Rəcəbov. Dilçiliyin tarixi. səh. 31.

² Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B. 1995. s. 176.

/Eşqli baş od ol!/
**Qur-a-dı-er-ra.../ Yer kürədir, ha! Kürə şəkliyədir, ha!/
İl-lik-a-kan-ur-ha-su-u-sar-dim-a.../ Ellik-el, xalq çəkən arxa
su buraxdınmı?/**

**İt-tan-et-al-ma-a-bi, il-an-idin-q-ir-in-dur-an-ki¹. /İtdən ət
alma, ilanı dinc qoy—ilana toxunma!, Abi!/
Er-a-in-a-em-qı-lib-su-ib-ta-ni-zik-ri-
Lib-ni-i-ma—ma-ş-i-ş-hu-na-mir-tu-az-sun-nu.**

**/Yerə enən su əlac kimi/əlac ilə-çarə ilə/doludursa, bu əlac-
çarə göylərin bağlaşma-xeyir anıdır-anındandır,
Yer oğlu onu/o suyu/ hopdurub—torpağı suvarıb—utanacaq,
çünki, bu-yerin-torpağın suvarılması göylərin əmridir—mərhə-
mətidir./**

**A-na-man-ni-yu-ki-ya-mat-a-a-dab-ha- /Ana, məni-mənciyəzi
qiyamətə-əbədiyyətə qovuşdur/çatdır hal/
Be-e-el-ti-i-lu-/lü/-şa-/ə/-i-na-ar-xa-a-ni /Bəyə elti ilişə-bəy-
ər öz eltisinə-baldızına ilişsə, arxanı-nəsli-kökü hörmətdən salar,
biabır edər./**

**E-RU-DA-UD-/U/-SİZ-KUR-DE-A-Qİ-A-RA-ZU-DE-A
/Ərudə-odlu, atəşli ər-igid-aşiq “Odsuz-odlu qəlbimi sərinlədə
Kür deyər, Araz deyər!/
La-bar-e-kad-ra-mu-he-qu-e-di-m-u?
/Necə edim/ hequ edim-u/ kədərım Tanrıya-Barıya-Bərilahi-
yə-Bərvərdigara-Pərvərdigara yetişsin?!/ /kadramu-kədərım-
ahım-fəryadım/**

**Kaş-ki-bi-da-nu-k-uş-ur-i-ham-ma-dan-ku-ku.
/Kaş ki, Bidanın bu dərdi-qəmi sağala, ey həmədanın Qu qu-
şu!/
E-şi-kan-a-ak-za-sa-l-ma-mun-ma-a-lem-i-ham-ma-dan-ku-ku.
/Ey dost; ağca xatirələr-xoş xatirələr söyləyib, aləmi qəmə
qərq etmə, ey Həmədanın Qu quşu!/
İs-tar-i-u-dar-mu-nar-bik-ə-lik-bi
/İştarın-Tanrının oduna qarışar Bikenin qəzəbi/
Mar-duk-ə-mər-u-tu. /Marduk: Od-İldırım tanrısı söndürər-
əmər odu-odumu, atəşimi/.
Tar-u-şan-ti-yir-di... /Tanrı dinləyirdi/.
Ad-ak-u-ri /And yeri/
Şam-nı ki-rit... /Şamı söndür-kirit!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

**A-na-ma-har-riq-si... /Ana-ona mahur rəqsi... çaldı/ mu-zuk-
kan-ni.../musiqiçilər//!
Tan-ad-da/Dan atdı, Dan yeri söküldü!/**

¹ T. N ü v ə d i l i. Əcdad. səh. 311 — 317.

Arxeoloqların qədim Cənubi Azərbaycan-Şumer torpaqlarından aşkar edib Amerika muzeylərinə apardıqları gil lövhələri nəhayət, ilk dəfə ilk azərbaycanlı, azər - türk Tariyel Vəli Nüvədili də oxumuş, sistemləşdirmiş və həmin gil yazıların nəinki türk dilində, eyni zamanda, bilavasitə Azərbaycan dilində gil yuvacıqlara köçürüldüyünü aşkar etmiş, sübuta yetirmişdir. Danılmaz sübut isə gil — sözlərin öz həqiqətidir. Özgə millətlərdən olan şumersünasların həmin gil-sözləri-yazıları “hansı dilə aid etməkdə” düşar olduqları çətinlik və qısqanclıq bizə bellidir. Biz rus alimi İ.Dyakonova, onun həmyerlisi və həmfikiri İ.T.Kanevaya və bu qəbildən olan müəlliflərə təkcə onu deməyə borcluyuq ki, Şumer lövhələrini oxumaq üçün çəkdiyiniz zəhmətlərə görə çox sağ olun! Sizə çox-çox təşəkkür edirik! Eyni zamanda, Sizlərə xatırladıırıq ki, bu meydanda bu ananın öz oğulları dayanmalıdır və dayanacaqlar! Sizlərin gil lövhələrdə başa düşmədiyiniz sözlər, mətləblər, məna və məzmunlar — bizlərə — Şumer — Azərbaycan tədqiqatçılarına Ay kimi, Gün kimi aydındır. Biz öz babalarımızın dilini anlaya bilirik, duya bilirik. Babalarımızın qəmi-kədəri, müqəddəs milli adətləri, Oda, suya, Günəşə, ağaca, torpağa, ataya, anaya, bacıya, qardaşa, baldıza-eltiyə ... inamı, ehtiramı, sevgisi, hörməti, insanlıq borcu bizə bellidir, bizə tanışdır və doğmadır. Bizim öz gil lövhələrimizi oxumaq üçün bizə doğru yol göstərənlərin, hamısına, xüsusən də cəfakəş alim S.N.Kramerə bir daha minnətdarlığımızı yetiririk. Və təkrar edirik: qısqanclığınızı qoyun bir kənara. Həqiqəti ört-basdır etmək mümkün olmayacaq. Axı. Qazax xalqının dahi oğlu Oljas Süleymenov 1970-ci illərin əvvəllərində ŞUMER KARTINI açanda hələ tək idi, yalnız idi, səsine səs verənləri tapa bilmirdi. Siz—bə’zi qısqanc alimlər o vaxt Oljası yamanca təkləmişdiniz! Tarixi həqiqətin ağzına düz 20 il daş basdınız. Axır ki, çoxunuz çarəsizlikdən təslim oldunuz! O. Süleymenovun kitabı yenidən və həmişəlik işıq üzü gördü və bu dəfə bütün dünyaya yayıldı.

Və çox qəribədir, lap heyrətləndiricidir ki, bu gün başqa bir rus alimi, peterburqlu İ.T.Kaneva təzəcə çap etdirdiyi “Şumerskiy yazık” kitabında 1996-cı ildə də qatı şovinst qısqanclığından əl çəkmir. Belə ki, həmin kitabında İ. T. Kaneva yazır: “Шумерский язык принадлежит к языкам аглутинативного типа, яму свойственна јергативная конструкция предложения. “Sonra isə: Генетическое родство шумерского с каким-либо другим языком мира не установлено¹. Yə’ni, lap rus demişkən: “вот как?!”—demək belə! O.Süleymenovun müəllimi də “qayğı ilə” deyirdi ki, “Sən Şumeri unut getsin! Sən ancaq şe’r

¹ İ. T. K a n e v a. Şumerskiy yazık. SPb. 1996. səh. 2.

yaz!" Çünki O.Süleymanovun müəllimi bilirdi ki, Oljas da türkdür, Şumerlər də! Oljas mütləq öz babalarının dilini başa düşəcək və bundan sonra heç bir şovinst TÜRK QƏDİMLİYİNİN TOZUNA DA ÇATA BİLMƏYƏCƏK. Axı, bu türk qədimliyi—Azərbaycan qədimliyi heç bir xalqa zərrə qədər ziyan vurmur! Axı, bu qədimlik tarixin özüdür! Axı, tarix təkcə xoşa gəlmək üçün tarix deyil. O, həqiqətin özüdür. İ.T.Kaneva əvvəlcə e'tiraf edir ki, yə'ni tam çarəsiz qalıb e'tiraf etməyə məcbur olur ki, Şumer dilinin əsas əlaməti—baş əlaməti bəllidir: bu dil aqlünativ — yə'ni türk dili kimi, Azərbaycan dili kimi ahəng qanununa tabe olan dildir! Yə'ni Şumer dilində də qalın saitdən sonra qalın, incə saitdən sonra incə sait gəlir. Bəs, bundan sonra necə demək olar ki, Şumer dilinin guya "müasir dillərdən hansı ilə qohum olduğu tə'yin edilməyib"? Yox, İ.T.Kaneva, bu həqiqət çoxdan sübut edilib, tə'yin edilib! Bəlli olub ki, Şumer dili nəinki türk dillərinə qohumdur, eyni zamanda, ŞUMER DİLİ BİLAVASİTƏ AZƏRBAYCAN DİLİDİR. ŞUMER DİLİ HƏM DƏ "AVESTA" NIN DİLİDİR, HƏM DƏ "BİLQAMIS" IN DİLİDİR, NƏHAYƏT, ŞUMER DİLİ, HƏM DƏ "DƏDƏ QORQUD KİTABI" NIN DİLİDİR. ŞUMER DİLİ—PROTOAZƏRBAYCAN DİLİDİR.

Biz Şumer gil lövhələrindən yuxarıdakı misalları Tariyel Vəli Nüvədilin 1996-cı ildə ABŞ-da çap etdirdiyi "Əcdad"¹ kitabından gətirmişik. Bundan əvvəl isə böyük Amerika alimi — şumerşünası S.N.Kramerdən xeyli misallar gətirmişik². İ.T.Kanevanın sözü gedən kitabında Şumer sözlərinin çoxu "tərcüməsiz" təqdim edilir. Biz bu peterburqlu müəllifi qınamırıq. O, Şumer sözlərini başa düşmədiyi üçün, bu dilin ona yabançı olduğu üçün tərcüməsini verə bilməmişdir.

Özümü bir haşiyə çıxmaqdan saxlaya bilmədim. XIX əsrdə yaşamış polyak səyyahı və alimi İ.Şopen "Qafqaz" adlı kitabında yazır ki, London şəhərindən bir çay axır, adı "Temza". Mə'nası: "təmiz", znaçit "çistiy". На каком языке, неизвестно³. "Temza"—çay adı bəlkə də heç "təmiz" mə'nasında deyil. Yə'ni bu söz "təmiz" ola da bilər, olmaya da bilər. Məsələ odur ki, İ.Şopen "təmiz" sözünün hansı dildə olduğunu bilmədiyini kişi kimi boynuna alır. İ.T.Kaneva və başqa qısqanc müəlliflər də ədalət naminə, gərək İ.Şopen kimi: nəyi bilib, nəyi bilmədiklərini e'tiraf etsinlər. Bir halda ki, bunu əvvəl-axır, onsuz da e'tiraf edəcəklər.

¹ T. V. N ü v ə d i l i. Əcdad. Setl. VA.ABŞ. 1997. səh.: 28 — 327.

² İ. Ş o p e n. Qafqaz. Spb. 1840. səh. 137.

³ İ. T. K a n e v a. Şumerskiy yazık. səh. 17.

İ.T.Kanevanın kitabında tərcüməsi verilməyən sözlərdən bir qismi:

A-dam: adam, insan, Adəm—mən-od, mən odam.

A-dar: dar/dər-yığ, yığılmış, dərilmiş, hədiyyə verilmiş od.

A-ri: Ar kimi—Günəş kimi olan, arınmış, odla təmizlənmiş;

Ad: ad—ünvan, od, od-maddə, od materialı, oddan olan və s.

Aydan-arı;

A-na: ana.

A-na-am-: anam.

A-qa: ağa, başçı, böyük, sahib, Ağ-Günəş kimi böyük olan, ata böyük qardaş, vəzifə sahibi.

A-la: Ala-Günəşə—Al Tanrıya—Al-laha aid olan.

Bil-: bil-mək, bil-ik, od-maddə: şəfali ot,

Bir-: bir.

Dur: dur/duran, dayanan, durmaq, dur-ulmaq.

Bur: bur/bur-ulan, bur-uq və s.

Daqal: dahal, ev. “Dağ”—Günəş işığının “üstəgəl”—xaç görüşməndə qəbulu insan məskəni “ışıklı”, “odu olan, həyatı olan” məzmununda düşünməyə əsas verib.

Dah:dağ. “Dəh-nə” sözü də həmin məzmununda: od-başlangıcıdır.

Dam:dam, ev.

Dam-qar: insan məskəni—qar: kar-od fəslindən olan, kişi.

Dib:dib—çayın, qabın və s. dibi.

Qada: qada-bala, xəta.

Qal:qal—qal-maq, üst-üstə yığılmaq-qala, od qal-amaq və s.

Qala-: qala/Qız qalası/.

Qab-a: “od örtüyü”—qab, qab-ıq, “Qaba ağac”: KDQ-da: Böyük ağac — Dünya ağacı.

Qud: qud. qut—qüvvət. Dədə Qorqud!

Har: isti—ba-har, na-har: günorta-isti vaxtın fasiləsi və s.

Saq: Günəş, Od-Tanrı, od-maddə: insan, kişi, od nəsl-i-insan nəsl-i, sağ olmaq, sağ-lam olmaq, sağ tərəf və s.

Kun: Gün, Günəş¹.

Peterburqlu müəllifin kitabında “tərcüməsi” verilməyən Şumer sözləri yüzlərlədir. “Tərcüməsi” verilən sözlərdə isə İ.T.Kaneva özündən əvvəlki müəlliflərə əsaslanmışdır. Həmin sözlərdən də bir neçə misal:

Dub-sar²: “pises” — mirzə, katib, yazan. Pisar-basar, bi-tirər, basma hərf, bas-nya, bəs-tələyər, bəstələyən—bəstəkar, bəstəçi. Elə rus dilindəki “pisar” “basar” məzmunundadır. İ-ru-bi-a-da-tuş: Mən bu şəhərdə yaşamaq istəyirəm. — Mən bu şəhər-

¹ İ. T. K a n e v a. Şumerskiy yazık. SPb. 1996. səh. 193 — 205.

² İ. T. K a n e v a. Şumerskiy yazık. s. 190 — 211.

də: uru-da, “g/ur işıq məskənində” işıqlı, yaşamaq üçün gözəl olan yerdə “tuş/ub—düşüb qalmaq, düş-ərgə salmaq... istəyi-rəm. Axı, buradakı “tuş”—“düş” sözü məhz Azərbaycan dilində-dir! Ne: nə, nə-snə, şey, əşya. Bu nədir? Başına nə iş gəldi? Nə olub E-lu-ka: insan/ın/evində. Lu: insan. Lu — mənim insanım-oğlum.

Qalam: ölkəm !/ Ölməz Əlağa Vahid demişkən: “Bəs, indi ne-cə olsun?” Qala, qalam — sözlərinin də məhz Azərbaycan dilinə aid olduğunu sübut etmək üçün misallar gətirəkmə?

Ama Dinqir: Ana Tanrı./Əslində !Yaradan Tanrı”dır. Çünki burada Tanrının məhz “yaratmaq, yaradan olmaq” keyfiyyəti nə-zərə çatdırılır. Digər tərəfdən, elə buradaca “ana”nın “m/ama” adının 6000 il əvvəl Şumer azərbaycanlılarının doğma sözü oldu-ğu da bir daha aşkarlanır./

Qa, Qa-qa: “klast” qoy yerinə. Bu gün: qoy qa/lsın, orada qal/dı...

İ.T.Kaneva Şumer dövrünə aid çoxlu yer, su, insan, pred-met—əşya adlarını da misal çəkir:

ŞƏXS ADLARI:

Addatur (Atatürk!)
Lallaqur (Dədə türk!)
(Qeyd: Əlbəttə ki, ulu atamız Atatürkün adı bu günə bağlıdır. Amma 6000 il əvvəlki “Addaturla” eyni məzmunadadır).

Lallaqur
Luqalnadbəq
Qemeşum
Surqatumqud/duq/
Lallaqul
Uruqalam
Tiriqan
Utusqal
Qunid
Akal
Luursaq
Şubur
Nammah
Kuli/Qulu
Umme/İmmi, Ummugülsüm;
Atu-Utu-Günəş Tanrı
Akalı/Ağalı
Namxan
İştaran
Akşah/Ağşah!/

Puzurxay/Pu/Surxay/l/—Baş

Baba — Baba¹

Barnamtar

Malqasud

Nannar

Adatur: ATATÜRK /l/

Şeşkal

Qudqula

Luşeqa

Luduqa

Nanşe,

Amaşampi

Urbaqar: Gurbahar, Nurbahar, Gülbahar /l/ və s.

YER ADLARI:

Mardu/Mərdəkan. (Söhbət, əlbəttə, bu günkü Mərdəkan şəhərindən yox, bu adın mənşəyindən, ilk variantlarının birindən gedir).

Qanzir/şəhəri (Qanza-Gəncə).

Maqan/ölkəsi/: Muğan

Meluh/x/—ölkəsi

Antasur (ərazi)

Lulka-çölü

Urlum-şəhəri

Ludim-çölü

Lusin-çölü

Qirsu-şəhəri

Madqa-şəhəri

Qursa-şəhəri

Barme-şəhəri

Qanşaqatur-çölü

Ninqişid-çölü

Eniqqal-çölü

Damtirambar-çölü

Dubrum-şəhəri

Adaba-şəhəri

Zarbilum—ibadət evi

Zabalam—ibadət evi

Naqsu-kəndi

Kinunir-kəndi

Tiraş-sarayı²

Keş-şəhəri; KEŞ-LƏ-Bakı kəndinin adaşı/l/

¹ İ. T. K a n e v a. Şumerskiy yazık. s. 190 — 211.

² İ. T. K a n e v a. Şumerskiy yazık. SPb. 1996. səh. 12 — 123.

Kimaş-dağı

Anzud-quşu; /Anqut-quşu/!

Bar-çöl tərəfi; bar-ı, evin divar-bar-bayır tərəfi, çöl tərəfi.

İNİM — SÖZ. Səsim-ÜNÜM/harayım-sözüm/!

MAH: BÖYÜK. M/muş:meşə/!

Duq:düyün. DUQ-UN: DÜYÜN/!

TUŞ: “oturmaq”. Söz burada məhz “oturmaq”—“sidet” mənası ilə tərcümə edilib. Düş-məklə, tuş gəlməklə, düş-üb qalmaqla, düşərgə salmaqla və s. “oturmaq” arasında fərq var! Və bu fərqi azərbaycanlıya izah etməyə ehtiyac qalmır! Rus və qeyri müəlliflərin isə bu fərqi görməməkləri, bilə bilməməkləri təbiidir. Nəhayət, **SAQ:** “Baş” kimi tərcümə olunmuşdur /“qolova”/. Və bu “saq” birbaşa “Günəş”—Ulu Od məzmununda “baş”dır, hamıdan ucadır. Və bu həmən “saq”dır ki, “Dədə Qorqud Kitabında”: saqış günü-döyüş günü, sakar-şəkar, saxara-səhra, sağ-lam olmaq, seq-ər: dilənçi, sak-ın: çəkin, sak-in-məskən salmış, yaşayışçı, saq-i: şərab paylayan, səg/səy: ağıldan kəm, Səgrək: Sağ ürək/! /KDQ-da¹/, sək-il-mək: qaçmaq, təzmək, sok-şirə, **SAKUR-a:** yaponlarda: albalı, **SUKUR** qamışı: Şumer türklərində. Şak/şah, şəkil, saq-qa: bədənə bir hissəsi, **ŞƏKİ:SAK-A AİD OLAN—OĞUZA AİD OLAN**, **OĞUZ YURDU**, **MƏSKƏNİ**, sak-lar: oğuzlar və s. məzmunlarda da açıqlanır və “dil sərhədi” tanımır.

Bəzi heyvan adlarında “r” səsinin iştirakı Günəşin “hərəkət edən od” əlaməti ilə bağlıdır;: **Arslan**, **Qurd**, **Qud** (**Quḍr**: aslan, qurd/**canavar**/, öküz. “Qurd” adından totem kimi istifadə olunmasını qəbul etməmək səbəbindən onu “qut”la əvəz etmək, əlbəttə, mümkündür. Lakin, “qurd”-canavar totemini inkar etmək olmaz. Öküzün-udr/udur-variantının olduğu da şəksizdir/, aslan və arslan, pars/bars/bəbir, şir “hərəkət edən odun” əlamətləri kimi, həm də qüvvətdir. Bununla da belə qənaətə gəlmək olur ki, kürt /kürd/toyuq/kürüd, qurd-qurud, arslan-araslan, ud/urud pars/fars: paras, faras... variantlarında da səslənib. Dildə samitlərin qoşa səslənməsi Ulu dildən dillərin ayrılması dövrünün əlamətlərini əks etdirir.

“QAR-QAR”: QARDAŞLAR (çoxlu ər, çox qardaş)

QA, QAR, QAR-QAR² — Şumer azərlərinin dilində çoxişlənən sözlərdən olmuşdur. Bunlar Günəşin “AR”/“ƏR” adlarından törəmiş, “od” fəslinə aid sözlərdir. Şumerşünasların bu sözləri “ər, igid, qardaş” kimi oxuya bilməkləri, şəksiz, doğrudur.

¹ KDQ. səh 33.

² İ. T. K a n a e v a. Şumerskiy yazık. Spb. 1996. səh. 39.

"Qarqar"ın "qardaşlar" kimi açımı da məzmunundan doğur. Ay-rica "qar" tək bir əri, kişini, oğlanı..., qardaşı bildirirsə, "qar-qar" "çoxlu igid, ər, "çoxlu qardaş" məzmunu daşıyır. Bu da odun "çoxluq" məzmunu ilə bağlıdır, Har, "xar"... məhz "çox-lu od"dur: har: isti, xar: bu-xar—odun qaz halı. İsti də qaz halında istinin əlamətidir. "Parpar yanmaq" deyəndə məhz parlaqlığın çoxluğu nəzərə gəlir. "Tartar"/"Tərtər"/—od xətlərinin çoxluğu, sıxlığı ilə əlamətlidir. Tar vaxtı, toran çağ... od xətlərinin sıxlaşması... çağdır. "Nar-nar"—mahnı nəqəratı da narın-odun-qırmızı işığın çoxluğunu yada salır. Belə nəticə-yə gəlmək olur ki, "nar-nar", "par-par", "tar-tar", "qar-qar" və b. sözlərdə "çoxluq" bildiren və sözün öz təkrarı ilə yara-nan bir qrammatik əlamət lap çoxdan arxaikləşmişdir. Bu səbəbdən də "qar-qar" sözü sonrakı—Yeni eranın əvvəllərindən: Strabondan bəri—mənbələrdə "i" "lar/lər" cəm şəkilçiləri ilə təqdim olunmuşdur: "qarqar-i", "qarqar-lar". Yə'ni, əslində həmin cəm şəkilçilərinə ehtiyac yoxdur.

Y.e.-nin I əsridə vəfat etmiş yunan alimi Strabon öz "Coğra-fiya"sında qarqarların Qafqazın Qara dəniz sahillərində dağ-larda yaşadıklarını qeyd etmişdir¹. Şübhəsiz, bu gün Qarqarların ən yaşarı ünvanı QARQAR çayıdır ki, Kiçik Qafqaz dağlarından başlanıb, Şuşa-Ağdam-Ağcabədi rayonlarının ərazisindən axaraq Kür çayına/həm də sonradan sün'i yolla Ağgölə/tökülür. Güman etmək olar ki, Qara dəniz sahilindəki QAQRA şəhərinin adı da qədim qarqarlardan qalmışdır. Qarqar/qar-qa/qaq-ra... həmin toponim belə inkişaf yolu keçə bilərdi. Lakin bu hipotezanın açıqlanması gərəkdir. İnanmağa əsas verən budur ki, "Qaqra" indiki yerli, abxaz dilində "yad, gəlmə" mə'nasında şərh olu-nur. Deməli, "Qaqra" abxaz mənşəli ad deyil².

Şumer mənbələrində sözün "kar-kar" variantı da var və "qar-daş" və "adamlar" mə'nası ilə şərh edilir³.

"Dədə Qorqud Kitabı"nda Banuçiçəyin qardaşı "Dəli Qarcar"⁴ adlanır. Qədim türk/azər, oğuz/qəbilələrindən — soylarından bi-rinin "qacarlar" adlandığı da bəllidir⁵. Dəli Qarcarın adı elə onun xasiyyətindən — dəliliyindən göründüyü kimi, "Dəli Qar-qar" olub. "Qarqar"ın "Qarcar"a çevrilməsi yeni tələffüzə keç-i-din nəticəsidir. Dəli Qarcar — "Dəli qardaş" kimi dəli-dolu həd-dindədir. Şumer mənbələrində "qar" sözünün iki dəfə təkrarı:

¹ Strabon. Coğrafiya (rusca). səh. 108.

² Srednyaya Aziya; Kavkaz i zarubejniy Vostok v drevnosti. M. 1983. səh. 10; N.Nəbiyev. Coğrafi adlar. B.1982. s. 59.

³ S. N. K r a m e r. Историја начинајет в Шлумеpe. M. 1965. s. 39.

⁴ "Dədə Qorqud Kitabı", Bakı. 1988. səh. 39.

⁵ Ş ə m i s t a n N ə z i r l i. Qacarlar. Bakı. 1996.

“qardaşlar” məzmunu ilə qeydə alınıb¹. “Qar” — “kar”ın variantıdır. Kar — od: Adəm-ata sinfindəndir.

“Qacar” da “Qarcar”ın inkişafı, yeni tələffüzə keçidin nəticəsidir. Həmin keçid mərhələsində “qar” komponentinin “qaç”la əvəzlənməsi məzmununda da yenilik yaratmışdır: qacar-qaçər-kaç-xaç hər məzmununda Ulu Odun “hərəkət edən hər/kişi, Adəm/” kodunda açıqlanır. “Bir qaç kəlmə”—bir neçə söz. Buradakı “qaç” sözü də odun hərəkət məzmununa bağlıdır.

SƏN HANSI SOYDANSAN?

Dahi Mahmud Kaşkarlı 22 oğuz qəbiləsinin hər birini öz damğası nişanı/möhürü/ ilə təqdim edib:

1. Knıq,	12. Qarabölük,
2. Kayıq,	13. Alkabölük,
3. Bayundur	14. İkdir,
4. İva/Yiva	15. Ürəgir/Yürəgir
5. Salğur,	16. Totırka,
6. Əfşar,	17. Ulayıntuluq,
7. Bekdili	18. Tökər,
8. Bükdüz/Bügdüz	19. Beçeneq,
9. Bayat,	20. Çuvaldar,
10. Yazğır,	21. Çepni,
11. Eymur,	22. Çarukluğ ² .

Rəşidəddinin “Oğuznaməsində” daha üç oğuz qəbiləsinin adı var:

1. /23/. Yaparlı, 2./24/. Kızık, 3/25/?/ Karkın.

Yazıçıoğlu Əli oğuzları Rəşidəddinə əsasən 24 boya bölmüş, onların damğalarını boy adlarının mə'nalarına görə səciyyələndirmişdir. Məsələn:

1. Kayı-möhkəm,	7. Çavındır-namuslu,
2. Bayat-dövlətli,	8. Çebni-dalaşqan,
3. Alka-evli, uğurlu,	9. Bayındır-ne mətli,
4. Kara-evləri qara,	10. Bekdili-bəyi əziz tutan,
5. Avşar-ov həvəskarı,	11. İkdir-qəhrəman,
6. Yazır-çox ölkəyə hakim,	12. Kızık-qüvvətli və s.

Fikrimizcə boylara verilən həmin mə'nalar yozulmuşdur. Gətirilən misalda 11-ci və 12-ci boyların düzgün mə'nalandırıldığı-

¹ S. K r a m e r. “İstoriya naçinayet v Şumere. M. 1960. səh. 43.

² R ə ş i d ə d i n. Oğuznamə. 1987; F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. B. 1981.

nı söyləmək olar. Bütöv halda isə oğuz qəbilə birləşmələrinin adları mifoloji inamlardan gəlir və maddi məzmunu əsaslanır. Xüsusən "kara"/qara/ boyuna verilən izahın yarımçıqlığı tədqiqatçıları düşündürməlidir. /"Qara"/kara/adlı ayrıca boy qeydə alınmışa da, "qara" ilə başlanan boylar çoxdur və bunlardan xüsusən ikisi: QARADOLAQ VƏ QARADONLU tədqiqatçıların nəzərindən yayınmışdır. Qeydə alınmış boylar: Qaraqalpaq, qarapapaq, qarabölük, qaraman qaraqoyunlu, qarabaşlı, qaradağlı, qarabağlı və s. "Qarkın" və "Yazır" tayfalarını M.Kaşkarlı "oğuz"lara aid etməmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində altı oğuz boyu xatırlanır¹. Bu adlar mifologiya ilə bağlıdır. Oğuzun iki qadını, hər qadından üç oğlu olur. 1-ci qadından: Günxan, Ayxan, Ulduzxan, 2-ci qadından: Göyxan, Dənizxan, Dağxan. Bu ünvanlar 6 ilahi qüvvə, 6 əzəmət və 6 Tanrı sirridir.

Əslində, "oğuz olmayan" qəbilə və qəbilə birləşmələrinin də hər biri öncə məhz OĞUZA AİDDİR. Çünki "oğuz" da "türk" və "Azər" kimi, mifoloji addır.

Elmi ədəbiyyatda türk dilləri 6 əsas qrupa bölünür: Oğuz, qıpçak, /qıpçaq/, bulqar, karluq-uyğur, çuvaş və yakut dilləri həmin dil qrupları tarixi inkişafın sonrakı mərhələsinin məhsuludur. Eyni kökdən-koddan ayrılmalara, uzaqlaşmalar vahid gövdədən budaqların, budaqlardan yarpaqların doğulmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin eyni boy adı/adları/müxtəlif dil qruplarında aşkarlanırsa, boyların /boy adlarının/ tək bir dil qrupunda cəmləşdirilməsi elmi baxımdan özünü doğrultmur. Məsələn, "92 özbək qəbiləsi"ndə qıpçaq, türkmən, bayaut, türk, avqan, qırğız, tatar, qara, şıxlar, alban, altay, qarasaqqal, başqırd, quşçu, saray, kanqlı, oğlan, çiçək, qazax, və s. adlar digər, o cümlədən oğuz, qıpçaq, bulqar dil qruplarında da aşkarlanır. Yaxud, alban, tavrıs, bayat, əfşar, qarapapaq, qazax və b. qəbilə-soy adları Azərbaycan və ümumən Qafqaz ərazisindən çox uzaqlarda da qeydə alınmışdır. Bu isə belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, eyni ulu kökə-koda aid qəbilə-soy adları eyni dildən yaranmış/ayrılmış/ dil qruplarından heç birinə "gəlmə" sayıla bilməz. Qəbilələrin-soyların bir ərazidən digərinə köçməkləri onların adlarının da "köçməkləri" deyil. ADLAR KÖÇMÜR, eyni xalqın yaşadığı ərazilərin hamısında EYNİ SOYPSİXOLOGİYASINDAN, EYNİ DÜNYADUYUMUNDAN DOĞULUR. Məsələn, "Təbriz" adının doğulması üçün odun "tavr"—yanan, qovuran, istiyə/yuxarıya/ yaxın, yandıraraq başa çatdırın, hasilə gətirən, "tam odlu olmasını təmin edən" əlaməti, bu əlamətin Ulu dildən gələn tav, tava, tavar... adlarının meydana-yaddaş-

¹ C. M ə m m ə d o v. H.Sultanova. İranın və Əfqanıstanın coğrafiyası. B. 1989. s. 34, 48.

da olması vacibdir. Eyni fikri “Şuş-a”, “Gənc-ə”, “qazax”, “türkmən”, “bayat”, “əfşar”, qaşqay, bag-i, kovuy/qobuy və b. qəbilə adları haqqında da söyləmək mümkündür.

Tədqiqatçılar oğuz-türk boyları haqqında danışarkən, onları Azərbaycan və Qafqaz ərazisindən kənarda alır və bir qisminin Azərbaycana sonradan “gəldiklərini” qeyd edirlər. Həm də bu zaman heç bir dəqiq elmi misal gətirilmir. Çünki belə bir misal əslində yoxdur. Əvvəl fərz edilib, sonra fərziyyə “elmi sübut” kimi adıləşib.

Azərbaycan xalqının üç əsas adı: oğuz, türk və azər/Azərbaycan/ mifik təfəkkür çağlarının məhsuludur. Mifik təfəkkür isə mövcud türk xalqlarının hamısının vahid: Ana türk/eyni zamanda Ana Oğuz, Ana Azərbaycan/ dilində danışdıqları uzaq çağlardan soraq verir. Və bu soraq Azərbaycan/oğuz, türk/ xalqının, onun çoxlu qəbilə birləşmələrinin ana məskənlərini əhatə edən dairədən gəlir. Bu dairə: Aralıq dənizinin, Hind okeanının, Sakit okeanın və Şimal-Oğuz okeanının daxilindədir. Kiçik Asiya, Şumerstan, Ukrayna, Ural, Orta Asiya, Qazaxıstan, Sibir Və Uzaq Şərq türk/oğuz, azər/xalqının ana məskənləri olmuşdur. Köçmələr, miqrasiyalar “ANA MƏSKƏN”in daxilində baş vermişdir. Türk/oğuz, azər/xalqı, onun çoxsaylı boyları həmin “dairə” daxilində hərəkətdə olmuşlar. Azərbaycan xalqı digər türk/oğuz/ soyları ilə müqayisədə miqrasiyaya ən az uğramışdır. Azərbaycanlılar Şifahi “Avesta” və Qobustan-Şumer dövründən—6—12 min ildən bəri öz ana məskənlərindən: Azərbaycan—Qafqaz ərazisindən kənara köçüb getməmişlər. Ayrı-ayrı dövrlərdə, bir neçə ailənin-soyun hansı səbəbdənsə Azərbaycandan kənara köçüb getməsi fərdi səciyyə daşımışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycandan kənara, həm də kənardan Azərbaycana köçənlərin bəlkə də çoxu yenə də eyni xalqın: Azərbaycan/oğuz, türk/xalqının nümayəndələri olmuşlar.

Tarixin ötən çağlarında iran dillilər, sami dillilər, slavyanlar, ermənilər, qismən də yunanlar və romalılar/italyanlar/ Azərbaycana yürüş etmiş və sonralar həmin xalqların nümayəndələri də Azərbaycanda məskunlaşmışlar. Tariximizin bu səhifələri yenidən öyrənilməyə və yazılmağa möhtacdır

Böyük müğənnimiz Müslüm Maqomayev Polad Bülbül oğlunun məşhur “Azərbaycan” mahnısının hamı tərəfindən sürət-lə/çox oynaq/ifa edildiyi bir vaxtda, onu ağır-ağır, ləngərli, dalğalı, təlatümlü bir ahənglə oxumağa başladı. Bununla da sanki demək istədi ki, bu ləngərli, təlatümlü ahəng altında siz də dərin düşüncələrə dalın, tarixin ən uzaq dərinliklərinə baş vurun, axtarın, arayın, eşidin, görün Azərbaycan torpağı haradır? Azərbaycan xalqı kimdir? Azərbaycan xalqının tarixdə nə qədər

izi var? Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi töhfələri, bəşəriyyət qarşısında Azərbaycan xalqının xidmətlərini görün sayıb qurtara bilərsinizmi? Yalnız dərinlərə getməkdən qorxanlar “dərinlərə getməyin çətinliyindən” dəm vururlar. Kökü dərinə olmayan elm sahəsi yoxdur. Gələcəyin özü də keçmişin ən qatı, ən görünməz, fikir işləməz dərinliyindən daha aydın görünür.

Mövcud xalqlardan hər birinin soyu da dərinliklərə bağlıdır. Soy adları nisbətən təzə ola bilər, soy özü isə mütləq qədimdir. Bəlli soy adlarımız:

Oğuz.
Doqquz oğuz,
On oğuz,
Türkmən
Təkə/Təklə/
Sallar/Salur,
Carıklar,
Sarıcalı/Sarıcalar,
Qarapapaq,
Qaraman,
Qaraqoyunlu,
Qarabağlı,
Qaradolaq,
Qaradonlu,
Qarabörk,
Qarakənd,
Qaradağlı,
Qaradəyin,
Ağdamkənd,
Ağcayazı,
Ağcabədi,
Ağhun,
Ağayrı,
Ağacəri
Baharlılar
Akçıbon-Naxçıvan

Ağalıkənd,
Qacar,
Qarqar,
Qobuyar/kovuylar/
Çovdar,
Ottomanlar,
gəbrlər/kəvrlər,
kəbirililər/
qıpçaklar,
çaharlı,
çaxırlı,
xeçmatak
muğanlı,
Kəngərli,
Boyat,
Boyəhmədli,
Alplı,
Eymurlu,
İmirli,
Tərəkəmə
Qızılbaşlar
Düyərli,
Tavrlar/təvrislər/
Qaşqaylar,
Afşarlar,
Bəydili
Madaylar,
İlxıçılar,

Bayandurlu,
Qızılhacılı,
Gülablı/Gülalplı/
Suvarlar/Sabirlər
İymaxlar/İçmaq-
lar! Şammaqlar,
Xəzərlər,
Kaslar/Kas-pilər,
Saklar,
Ərsaklar,
Yarkəndlər/Yar-
dımlı!
Tatarlar,
Tatallar,
İşıqlı/Şıxlı/Şıx-
lar/
Hintağlar
Komanlı,
Arayatlı,
Qarxun/Qara hun,
Bağbanlar
Xəsilli/hasıllı/?/
Borcalı/Borçalı,
Qaynaq,
köyük,
Qaralar,
Qaravəlli,
Qaraçaylı,
Qovlar,
Dədəli,
Əfətli,
Gəncək,
Bag/i/lər¹...

¹ Azərbaycan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü. B. 1979.

Biz həmin cədvəldə Azərbaycanda yaşayan və adları toponimlərdə əbədiləşən 82 Azərbaycan/oğuz, türk/ soy adlarını misal gətirdik. Azərbaycan/oğuz, türk/ soylarının-qəbilə/nəsil/ birliklərinin adları daha çoxdur. Hər azərin-azərbaycanlının nəsil-soy kökü həmin soylardan və burada adını misal gətirmədiyimiz digər Azərbaycan/türk, oğuz/soylarından birinə bağlıdır.

Tarixin əlçatmaz dərinliklərinə getdikcə, bütün dünya, xalqlar da azərləşir-türkləşir-oğuzlaşır: bəşəriləşir.

“DÜZƏLTMƏ” OMONİMLƏR (?)

Omonim sözlərin çoxmə'nalılığı məzmunun çoxəlamətliliyinin təzahürüdür. Məsələn: bağlı həyət dedikdə, burada iki mə'na aşkar olur: 1. Həyətin bağ-bağçalı, 2. Çəpərə alınmış, yaxud, qapısının bağlanmış olması. Hər iki mə'nada “bağ” kodu “tanrı” məzmunlu “bağ”/“boq” sözünün törəməsidir. Belə ki, bağ/bağ-bağça/ Tanrıya məxsusdur. Eyni zamanda, “bağ”lanmaq—örtülü olmaq Tanrıya aiddir. Belə ki, Tanrı əzəli və əbədi bağlı sirrdir. Başqa misal”: **Dağ suyum yoxdur, dağ suyum var** — cümləsində iki su var: qaynadılmış və dağlardan gətirilmiş su. Əslində bu suların da hər ikisi eyni məzmunludur: “daha saf, daha içməli su”dur. Dağ özü də Yerin bətnində dağlanıb-yanıb, bişib, qovrulub və daşib yer üzünə çıxıb. Belə məskənin suyu da sərin olmaqla yanaşı, həm də dağ olmuş, dağların bətnində, dağ süxurlarında saflaşıb, “zərərli mikroblardan təmizlə-nib”, durulanıb; qaynadılmış su da odla “bişib”, dağlanıb, yenə də “zərərli mikroblardan” təmizlənilib və daha içməli olub. Hər iki misalda mə'nalar çoxsa da, məzmun birdi, eynidir. Bu qəbil-dən saysız misallar gətirmək olar.

“Dilçilikdə üç omonim tipi: 1/. Fonetik, 2/. Morfoloji, 3/. Leksik omonimlər tipi” şərh olunur¹. Etimoloji prinsip bu ardıcılıqda “4-cü omonim” tipinin də mövcudluğunu göstərir. Məsələn: ODA — ev, ocaqdırsa, O DA — işarə əvəzliyidir. Yaxud, ağacı buda, bu da gəldi. 1-cidə ağacın budaqlarının kəsil-məsi, daranması, 2-ci yenə işarə əvəzliyidir. Hər iki işarə, əvəz-liyi: o da və bu da — düzəltmə omonimdir. Burada kodlar müxtəlifdir.

“Düzəltmə” omonimlərlə “düzəltmə sözlər”i eyniləşdirmək ol-maz. Məsələn: dəmir-çi, kömür-çü—düzəltmə sözlər olmaqla qra-fik/fonetik/ uyğunluğa malik deyil, leksik mə'naları da müxtə-lifdir. Yaxud: Kimsəsi yox oyada, sirrini demə o yada, sözünü dedi o, yada—cümlələrində fonetik eynilik inkar olunmur, lakin

¹ A. Q u r b a n o v. Ümumi dilçilik. Bakı, 1989, səh. 217.

məzmunlar-kodlar müxtəlifdir. “Düzəltmə” omonimlər hələlik bir fərziyyədir.

“ƏŞYAYA AİD OLAN”—MƏZMUNA AİDDİR

“Məfhum məntiqi kategoriya olduğundan bütün dillər üçün eynidir və sözün məfhumla əlaqədar cəhətlərini tərcümə etmək çətinlik törətmir, onun əşyavi-məntiqi mənasının qarşılığını tapmaq asan olur”.

Bütün dillər üçün eyni olmaq-öncə məzmunu aiddir. Tərcümənin asanlığı da daha çox məzmunu bağlıdır. Nəhayət, məfhumun “əşyavi-məntiqi mənası ki”, onu tapmaq asan olur,—burada da əşyavi—əşyaya aid olan məntiqi məna məzmunu aiddir.

A. A. Potebnya V.Humbolta əsaslanaraq, göstərir ki, sözdə iki cür: həm subyektiv, həm də obyektiv məzmun vardır¹. Yalnız bir əlaməti əks etdirən məna /və ya məzmun/ obyektiv məzmun hesab olunur ki, A.A.Potebnya buna sözün ən yaxın etimoloji mənası deyirdi. Çoxlu əlamətlərə əsaslanan digər məzmunu/?/ isə subyektiv hesab edirdi².

Sözün daxili yükü-kodu: məzmunu ona obyektiv və subyektiv yanaşılmasından asılı olmayaraq, dəyişilməzdir, çünki “öz yerindədir”. Deməli, sözün məzmunu həmişə obyektivdir. “Od”un, “qaraquş”un, “qırmızı”nın obyektivliyi — obyektiv məzmun olması, onun necə izah və qəbul edilməsindən asılı deyil. Necə ki, Günəş həmişə yerindədir. Günəşin də çoxadlılığı—onun çox əlamətliliyi və əlamətlərinin necə, hansı bucaqdan qiymətləndirilməsi və qəbul edilməsi ilə bağlıdır.

Subyektivlik də çoxadlılığa əsaslanır. Eyni məzmunun öz çoxlu adlarından biri ilə tanınması-qəbulu subyektivlik olsa da, bu yenə də obyektivin-dəyişilməzin əlamətidir. Məsələn: Günəş—həm də Ulu Oddur, Od-Tanrıdır, Tanrının əlamətidir, həm də Ana oddur, Ağdır, həm də ucada-alda olandır: Allahdır, həm də RA-dır: gəzən Oddur, hərəkətdə olan, yaradan oddur, həm də Göyün ürəyidir, mərkəzidir, Göy cismidir, planetdir, ulduzdur və s. Və bu adlardan heç biri digərini inkar etmir. Bəzi xalqların, başqa varlıqların, predmetlərin və s. çoxadlılığı çoxəlamətliliyindən doğulur. Ərəblər dəvəni 200/bəlkə daha çox/ adla tanısalarda, bunların da hamısı əlamətlərin nəticəsidir. Quba rayonunda almanın 70-dən çox adı olsa da, bu qədər “əlamət” sırasında “alma”/”al maq-parlaq od/ və mahnıda deyildiyi kimi,

¹ Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. Azərbaycan dilinin semyasiologiyası, səh. 201.

² Yəni orada. səh. 254.

“Qubanın ağ alması”—adı dəyişilməzdir. Nəticə e'tibarilə, çoxlu “subyektiv” adlardan biri yenə də “obyektiv” ada çevrilir.

ÇOXMƏ'NALILIQ MƏZMUNDAN GƏLİR

“Sözün mə'nası onun səs cildinin şüurda əksi ilə əşya əksi arasındakı əlaqəyə deyilir”¹.

Mə'naya verilən digər qiymətləri də xatırlayaq. “Sözün mə'nası müvafiq əşyanın əlamətləri haqqında insanların təcrübədə qazandıqları bilikdir”. Mə'na ad ilə (səs tərkibi) məfhum (bə'zən də “anlam”) arasındakı əlaqəyə deyilir². Nəhayət, dahi Füzulinin verdiyi qiymət: “Mə'na ilə söz can ilə bədən kimidir ki, biri digərindən müstəğni deyil”³.

Göründüyü kimi, mə'naya dahi Füzulinin verdiyi qiymət-ən doğru qiymətdir. Bununla yanaşı, yuxarıdakı qiymətlər də ayrı-ayrılıqda məzmunu tamamlamış olur. Belə ki, mə'na məzmuna aid olmaya bilməz. Çoxmə'nalılıq məzmundan gəlir. Hər bir mə'na məzmunun bu və ya digər əlamətini əks etdirir, çatdırır, qəbul edir. Məzmun—birdi, mə'na—çox. Çox əlamətlilikdən—çox mə'nalılıq yaranır.

SÖZÜN ƏN QƏDİM ŞƏKLİ

“Hər söz dil sisteminin ümumi qanunları əsasında formalaşır. Sözün ən qədim/ibtidai/ şəklini və mə'nasını etimologiya tədqiq edir”⁴. Bu qiymət Ulu dilin nə zamansa məhz vahid bəşər dili kimi, mövcud olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. Doğrudur, “dil sistemi” həm də “dil qrupu”nu, “dil ailəsini” nəzərdə tutur. Bundan əvvəl isə “dil sistemi”—dil dünyasıdır və bütün dilləri əhatə edir. “Sözün ən qədim şəklİ” — dil sisteminin ilkindən-Ulu dildən soraq verir.

SÖZ NƏDİR? — SƏSLƏR KOMPLEKSI?

1. Söz — bir vurğu altında birləşdirilmiş səsler kompleksidir.
2. Söz — müəyyən mə'na bildiren səsler toplusudur⁵. /?/.

¹ Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1984. səh. 204.

² Yenə orada. səh. 204 — 205.

³ Yenə orada. səh. 205.

⁴ Yenə orada. səh. 205.

⁵ Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. səh. 185.

Burada 2-ci tərif o səbəbdən nöqsanlı sayılır ki, “şəkilçilər də müəyyən mə'nə bildirir və səslər toplusu hesab olunur. Həmin tərifin düzgün olub-olmaması bir yana, sözə tərif verildiyi, söz haqqıyla söz deyildiyi yerdə sözü parçalamaq: onu sözə və şəkilçiyə /?/ ayırmaq məqbul deyil. Sözlər şəkilçili və şəkilçisiz ola bilər. Deməli, söz həm ayrılıqda /sadə söz/, həm də şəkilçi ilə birlikdə sözdür. ...Sərkərdə, bitki, Təbriz, Paris, dəniz, təpə və s. — Bunlar şəkilçisi “bətində olan” sözlərdir. Dəniz: dən /tan-rı üzü kimi, göy üzü kimi göyün izi-əlaməti, görümlü kimi olan. Təpə: təp /tap-quru hündürlük. Burada ikinci “ə”- ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir. Təbriz-tavr eli-izi/isi, soyu, nəslə, oğuz eli, türk eli-Azərbaycan eli. Bitki: bit-ən, yerin bətnindən çıxan. Paris: pəri izi-üzü, pər-i görümlü. Par/pər — Günəşin qanadıdır. Balu-pər /qol-qanad/, dəyirmanın, təyyarənin... pəri-hər-lənən qanadı, pər-də, pər-di, pər-vanə, par-a: pul, par-aq/düşərgə, yaşayış yeri, kənd və s. həmin “par/pər-kodundan yaranmışdır. Misallardan göründüyü təki, **söz: onu təşkil edən komponentlərdən ayrı düşünülə bilməz.** Yaxud: dəmir-çi, kömür-çü və b. sözləri də “sözə və şəkilçiyə” ayırmaq mümkün deyil. Sözü kökə və şəkilçiyə ayrılmasından danışmaq olar. Bu halda da ilkin mənsubiyyət şəkilçiləri nəzərə alınmaya bilməz.

Deməli, söz dedikdə, onu kompleks halda düşünmək lazım gəlir.

“Dilin tərkibi maddi və ideal cəhətlərə bölünə bilər. Sözlərin məzmununu təşkil edən hər şey dilin ideal cəhəti hesab olunur. Səslər ...maddiyə aiddir¹. Bu tərifdə açıq sual qalır: **məzmun /kök/ maddidir, yoxsa ideal? Fikrimizcə, “dilin tərkibinin maddiliyi” sözlərin maddiliyindən ayrılıqda düşünülə bilməz.** Sözü maddiliyi-onun məzmununda-daxili yükündə, kodunda aşkar olur. Bəs, ideal nədir? Məzmunun ifadəsi, yaratdığı emosional tə'sir, obrazlılıq, çatdırdığı mə'nə. Deməli, həm maddilik, həm də ideallıq bilavasitə məzmun-koda aiddir.

Dahi Füzulinin məşhur fikrini bir daha yada salmaq lazım gəlir. :mə'nə ilə söz can ilə bədən kimidir və bir-birindən ayrı düşünülə bilməz.

Söz — bir yerdə olan ikilikdən: maddidən və idealdan ibarətdir. Və o, bu qoşa keyfiyyətlə bölünməzdir.

Sözü/sözləri/ təşkil edən səslərin /sait və samitlərin/ fərdi əlamətlərini /cəhətlərini/ tə'yin etməyə dilçilik tarixində cəhdlər göstərilmişdir. Məsələn: İ.R.Qalperin yazırdı ki, gözləri yumaraq, hər hansı sait səsi /A, İ, U/ qüvvətli və aydın tələffüz etməklə sübut olunur ki, “u” səsi kədər və ciddiyyət, “i” səsi se-

¹ Yəni orada, səh. 186.

vinc ifadə edir¹. Bu fikri Azərbaycan dilçiləri haqlı olaraq rədd ediblər. Bu və ya digər səsin /sait və ya samitin/ necə /qüvvətli, ya zəif, aydın, ya sönük/ tələffüzü onun fərdi əlamətini aşkarla-ya bilməz. Bununla yanaşı, **sait və samit səslərin mifologiya-dan gələn gizli, fərdi funksiyalara malik olduğu inkar edilmir.** Həmin keyfiyyətlər səslərdən sözlərin yaranmasında, nəhayət, əzəmətli söz sarayının qurulmasında həlledici rol oynamışdır. Məsələn: “R” səsi-hərəkət, “Z” təzəlik, “X” quruluq və s. funksiyalar daşıyır². Bu funksiyalar göstərilən səslərin necə tələffüz edilməsindən asılı deyil. İ.Qalperinin misalında “i”- heç də sevinc, “u” heç də kədər ifadə etmir.

Sözlərin yaranması danışığ səslərinin hər birinin gizli, fərdi əlamətləri ilə, həmin əlamətlər isə ilkin duyumlar, inamlar, təfəkkürün formalaşması ilə, mifologiya ilə bağlıdır. İlkin inamlar bilavasitə oda və suya bağlı olmuşdur. Sözlər təfəkkürdə həmin inamların adı, ünvanı, nişanı kimi yaranmış, formalaşmış, çox uzun müddətli inkişaf prosesindən keçmişdir. Və hər bir “yetkin söz” fərdi funksiyalara malik “səs kərpiclərinin” hesabına biçimlənmiş, qəliblənmiş, bütövlənmiş və yaşarılıq qazanmışdır.

SÖZ “QOCALANDA”...

Söz “qocalıb öləndə” öz daxili yükünü ondan yaranan — törənən, doğulan yeni sözlərə ötürmüş olur. Hər ölən arpa doğulan arpalarda yaşadığı kimi, hər “ölən” söz də yeni sözlərlə yaşayır. Maddə kimi, söz də ölmür, zamana görə şəklini və yerini dəyişir. Sözün “ölümü” onun işlənməkdən qalmasıdır. Amma “ölən” söz muzeydə saxlanan saxsı çıraqla, gümüş pul, bel kəməri və s. ilə müqayisə edilə bilməz. Saxsı çıraqlar, kəmərlər və pul əridilib metala çevrilə bilər. Söz isə işlənməyəndə də yaşayır. Assimilyasiyaya məruz qalmış, ya başqa səbəbdən sıxışdırılan dilin sözləri başqa dillərdəki paralel komponentlərində ömrünü davam etdirir. Məsələn, hansı “ölü dildə” isə an, man, pan, ban, van, kir, aq, ad, qır, kır, on, al, az, qar, qaz, qat, at, ot, tun, tan, dan və s. kök sözlər heç də o dilin özü ilə birlikdə “ölməmişdir”, yaşayan—işlək dillərin söz fondunda və tərkibində onlar müstəqil sözlər və komponentlər şəklində öz ömürlərini davam etdirir.

Daha dəqiq desək, sözün əlavələri “ölür”, bir hecalı kök-sözlər isə onlarca yeni sözün tərkibində səslənir və söz yaradıcılığında iştirakçıya çevrilir. Fizikada deyildiyi kimi: maddə itmir /öl-

¹ Azərbaycan semasiologiyası. səh. 189.

² Ə. Fərzi. Dədə Qorqud yurdu. B., 1989, səh. 119.

mür/,bir şəkildən başqa şəklə çevrilir. Maddə sözün /sözlərin/ məzmunudursa, deməli, həmin itməməklilik /ölməməklilik/ eyni dərəcədə sözlərə /kök-sözlərə/ də aiddir. Sözün ölməzliyini təmin edən — onu yaradan və maddi və ideal sözə çevirən onun daxili, “gizli” yüküdür, onun dəyişilməz məzmunudur.

SIFIRIN MİFOLOJİ QİYMƏTİ

Riyaziyyatda: onluq — “bütöv od”dur. Sıfır rəqəminin isə belli işarə kimi, hər dönümü bir yuvarlaq saydır, bir bütöv odur, bir onluqdur. Sıfır-bütöv, tamamlanmış dairədir, — yenə də od kimi. Sıfırı sağa fırladanda say 10 dəfə artır, sola fırladanda 10 dəfə azalır. Sağa fırladılsa, rəqəmin sağında-arkasında, sola fırladılsa, solunda-önündə dayanır. Onluq sayda “1” rəqəmi sıfırın “içərisində” yerləşir. Riyaziyyat sıfırını sayı qəbul edir. Sual: İki əlimizdəki 10 barmaqdan “sıfırını” hansıdır? Riyaziyyatda bu sualın cavabı yoxdur. Fikrimizcə, həmin cavab belədir: 1/ Sıfırını say hər yerdə tətbiq olunmur. 2/10 barmaqdan istənilən barmağı “sıfır” sayında qəbul etmək olar.

Sıfır: od-dairənin bir dəfə tamamlanması olduğuna görə istənilən rəqəmin önündə, yaxud arkasında dayana bilir. 3/”1 dəfə “O”=“0” olmaqla yanaşı, həm də “1 dəfə 10-dur”. Çünki, 1-dən 9-a qədər “0” /sıfır/ Od-dairə kimi, 1 yaxud 2, 3, 4...9 dönümünü başa vurmamış, tamamlanmamış sıfırdır. 10-cu sayda sıfır tamamlanaraq, “bütöv sıfıra” çevrilir. “Bütöv sıfır” — Onuncu saydır. İlk “Onluq” sayın hər rəqəmi yalnız bir işarədir. Onuncu sayın iki işarəli görünüşü yenə də sıfırla bağlıdır. Belə ki, “onluq” = “sıfırın bir dönümüdür”. “10” rəqəmində iştirak edən “1” işarəsi xəyali surətdə sıfırın “bətindən” - özündən doğulur: “bir dönüm”ün qanuni ünvanı kimi. Deməli, məhz “bir dönüm”lə bağlı olmağı səbəbindən “1” rəqəmi onluq sayda “sıfırın içərisindədir”.

Əvvəllər şərh etdiyimiz kimi: “ON” sözü: bütöv, tam od — məzmunundadır. “Bütöv od” - mütləq kişidir, Adəmdir. Rus dilində “kişi” mənasında “on” və Azərbaycan dilindəki “on-lar” sözü və “10” sayı eyni məzmuna-koda-kökə malikdir. Sıfırın mifoloji qiyməti də həmin kodda aşkarlanır.

Fikrimizcə, “rum rəqəmli” işarələr də öz başlanğıcını əski oğuzun — əski insanın mifik inamından almışdır. “Rum” işarəsi: X-”onuncu” say və rəqəm olmaqla, həm də məhz “sıfır” kimi, “iks”dir, məchuldur, sirrdir, “fələk təkeri”nin-çarxın bir dönümüdür. “Çarx” məhz sıfırın içərisindədir və xəyali surətdə onun dönümünə-fırlanmasına “xidmət edir”.

Əvvəllər şərh etdiyimiz kimi, rəqəmlərin həm riyazi, həm də mifoloji qiyməti var. Sıfırın yeri-onun mifoloji qiymətini əks etdirir. Məhz mifoloji yerinə görə sıfır ayrılıqda “boş” və “yersiz-yurdsuz” işarədir. Əslində isə o, elə ayrılıqda daha çox məchuldur, sirr ilə doludur. Onun qiyməti başqa rəqəmlərdən hər hansına yanaşması ilə açılır.

Sıfırı “qara işıq”la müqayisə etmək olar. Bütün işıqlar: qırmızı, yaşıl, göy, sarı, ağ - “qara”nın bətnindən doğulur. “Qara işıq”/“qara rəng” !/ özü də ondan doğulan beş işığa qoşulur və toplu işıq kimi, işığın bir üzvü kimi, orada iştirak edir. Qara işığı görmürük. Qara rəngi görürük. Əslində işıq toplusunda görünən təkə ağ işıqdır. Lakin o, heç də ağ deyil. Ağ işığın da sirrini “Göy qurşağı” açır.

Sıfır, qara rəng, qara işıq kimi, bütün rəqəmlər üçün başlanğıcdır. 10-luq sırasında hər rəqəm /1,2,3,4,5,6,7,8,9/ sıfırın bir hissəsidir. Və sıfırın “bütövlüyünü” — onluğu tamamlamağa xidmət edir. 10-luq! = tamamlanmış sıfır. Sıfır — dairedir. Dairə - bütöv oddur. Sıfır — Odun modelidir.

Sıfırdan sağa-odun artması, sıfırdan sola-azalmasıdır. Bu səbəbdən də sıfır həm istinin, həm də soyuğun sərhədi—başlanğıcdır. Sıfır həyatla ölümün, cənnətlə cəhənnəmin, işıqla qaranlığın, xeyirlə şərin, yaxşı ilə yamanın... sərhədidir. Sıfır - bütün hallarda oddur. Sola getdikcə “soyuq od”dur, sağa getdikcə “isti od”. “İsti od”, “soyuq od” deməyə adət etməmişik. Amma “istiot” bitkisinin adı və məzmunu bəllidir: qüvvətli od, qüvvətli acı anlamı ilə. Bu, hər halda xeyirli acıdır və qüvvətliyi — xeyirliliyi, gərəkliliyi mənasındadır. Əslində od da, su da “sıfır” həddində “adi od” və “adi su”dur. Sıfır “sərhəddə” su-həyatla ölümün sərhədidir. Sıfırdan bir addım-bir rəqəm sola-su-ölümdür, bir addım-bir rəqəm sağa-su-həyatdır. Su-Odun əlaməti olmağı səbəbindən “Sıfır” sərhəddi — Odun sərhədidir.

Hər rəqəm sıfırın “onda bir” hissəsi olduğu və sıfırı tamamlamağa xidmət etdiyi üçün öncə “sıfır dəfə” arta və azala bilir. “Sıfır dəfə” — bir dönmə anlamı ilə “on dəfə” deməkdir. Çox-rəqəmli hesablamalarda: yüzlük, minlik, milyonluq, milyardlıq və s. hər sıfır mifdən gələn “od dönmü” məzmununu-kodunu saxlamış olur.

Fikrimizcə, “/~” sonsuzluq işarəsi də sıfırla bağlıdır, sıfırın dalğa hərəkətini əks etdirir, necə ki, sıfırın sonu yoxdur. Sıfır-sonsuzluq kimi, bütün kainatı sanki öz “mətesində”, dairəsində, “çəpərində” saxlayır.

Sıfır həddindən başlanan “mütləq isti”nin, “mütləq işığın”, “mütləq qaranlığın” hüdudu-sonu yoxdur. “Mütləq soyuğun” isə

elmdə sərhədi var: mənfi 270 dərəcə. Fikrimizcə, burada da şərtlik var. Sıfırın “sonsuzluq” çaları göstərir ki, hər şey sonsuz qədər mövcuddur. Hər şey hədsizlik, tükənməzlik həddindədir. Necə ki, mütləq yaxşı, mütləq pis ola bilmir. Yaxşılıqda da həddi keçmək mümkündür, pislilikdə də. Sonsuzluq — sıfırın qiymətinin hədsizliyi, sirrin açılmasının mümkünsüzlüyüdür.

Sual doğur: nə üçün yalnız “1” rəqəmi /ədədi, sayı/ sıfırın “bətində” olur? Nə üçün sonrakı: 2,3,4,5,6,7,8 və 9 rəqəmləri də sıfırın “bətində” ola bilmir? Artıq şərh etdik ki, sıfır 2 dəfə, 3 dəfə, 4 dəfə... 9 dəfə “dönüb”, “öz oxu ətrafında o qədər dövrə vurub”... nəhayət, “bütövlənib”, tam-bütöv onluğa çevrilib. “Onluğa çevrilmiş” sıfırda “1” rəqəmini /işarəsini/ budağı /başı/ ayağına endirilmiş ağaca bənzətmək olar. Məhz bu vəziyyətdə—xəyalən qatlanmış vəziyyətdə “1” sıfıra çevrilmiş, onluğu /onluq sayı/ tamamlamağa xidmət etmişdir. Ayrılıqda 1 od xəttini qara rənglə müqayisə etmək olar. Bütün rənglər qara rəngdən doğulduğu kimi, bütün rəqəmlər də 1-dən doğulmuşdur. “Başı ayağına endirilmiş” — sıfıra çevrilmiş 1-dən, bu anlamda 1 özü də “bütöv od” kimi, onluqdur.

Nəhayət, xatırlatmağı lazım bilir ki, biz sıfırdan və başqa rəqəmlərdən /saylardan, ədədlərdən/ riyaziyyatçı kimi yox, mifoloq kimi, etimoloq kimi, söhbət açdıq. Bundan əvvəlki və sonrakı söhbətlərimizdə də oddan, sudan, rənglərdən, hərəkətdən, ölçülərdən, planetlərdən, işarələrdən və s. bəhs açarkən, fiziklərin, kimyaçıların, geoloqların, astronomların da işlərinə müdaxilə etmirik. Biz etimoloji prinsipin, əzəli və əbədi qanunauyğunluq kimi, sirrini açmağa çalışmışıq. Gəldiyimiz nəticələrdən biri də budur ki, bütün elm sahələri bu və ya digər dərəcədə mifoloji kökə bağlıdır. Mifologiyaya “qədim nağıllar” kimi qiymət vermək düzgün olmazdı. Bütün elmlərin soracağı mifologiyadan gəlsə, bunun əlavə şərhə ehtiyacı qalmır.

Mifologiya təkcə folklorşünaslığın mövzusu deyil.

AĞ İLƏ QARA ARASINDA

Bütün rənglər hərəkətlə eyni vaxtda doğulur. Məhz “hərəkətə başlamaz”dan əvvəl /hesab edək ki, axşamdan dan yerinin söküldüyü ana qədər/ rənglərin hamısı Odun, Od isə gecənin-zülmətin “bətindədir”. Və Od özü başlanğıcda “donmuş halda” yalnız qara rəngdə mövcuddur. Və “hərəkət başlayanda” bütün rənglər “Gecədən-Zülmətdən”: Qaradan “start” götürür.

Odun qara-kömür rəngi həm də kökdür, özüldür-bünövrədir, — “qor”ca/”kor”cadır, “qar-ı”dır, “qoc-a”dır, “köhnə”dir və s. Bu vəziyyətdə bütün rənglər sanki “qurtarmış”, ilkə — kökə — başlanğıca qayıtmış olur. “Gecə” bütün rənglər “yuxuya gedir”,

— qara rəngdən başqa! Qara—özündən sonra gələn 5 rəngə sanki “keşik çəkir.

Kainatda Işıqla Zülmət /Qaranlıq/ bir yerdədir. Işıq Zülmətin — Qaranın — Qaranlığın bağrından doğulur. Işıq, eyni zamanda rənglərin cəmidir — toplusudur. Əgər rənglərin ışıqdan, işığı rənglərdən məhrum edə bilsək, Işığın özünü məhv etmiş olarıq. Deməli, Işığın özü kimi, onu təmsil edən rənglər də Qaradan — Qara rəngdən doğulur. Işığın özü kimi, rənglər də Qara rəngin/Gecənin, Zülmətin/ “bətindədir”. O səbəbdən də “Qara” rəng əslində rənglərin “anasıdır”. Çünki Qara rəng rəngləri “doğan”, dünyaya gətirəndir.

Təsəvvür edin: domna peçindən ərinti boşaldılır. Peç bomboş qalır və yeni ərintini bişirib hasilə gətirmək üçün həmin peç domnaya—“ana peçə” qaytarılır. Tanıdığımız qara rəng də başlanğıcda həmin domna peçi kimidir. Lakin domna peçindən fərqli olaraq, qara rəng — “peç” özü də ərinti ilə birlikdə dolur “qəliblərə” və öz “doğduğu” 5 rəngin hesabına “6-cı” rəngə çevrilir. Əslində qara rəng öz işığını, hətta parlaqlığını (!) öz rəng “balalarından” almış olur. Və özü də öz bağrından qopan ışıqda ışıq balalarını, rəng-balalarını fərqləndirməyə xidmət edir. Və özü də qara rəngə, “qara işığa” çevrilir.

Lakin bəllidir ki, təbiətdə “qara işıq” yoxdur. “Qara işıq” ola bilmir. Və gördüyümüz, bildiyimiz qara rəng məhz işıq ola bilməmək səbəbindən “rəng” deyil. Odun-Işığın-Rəngin “dibi”dir.

Daha bir məsələ: ulu Zərdüştin İkilik nəzəriyyəsi — Odlu Suyun-əksliklərin mübarizəsi və vəhdəti, yəni bir-birini rədd etməklə yanaşı, həm də mütləq bir yerdə, bir-birinə qarşı əbədi cazibədə, asılılıqda olmaqlığı göstərir ki, qara ilə yanaşı, ağ da şərti mənada “rəngdir”. Belə ki, qara rəng “yoxdursa”, ağ rəng də “yoxdur”. Qara rəng rənglərə “ana” — başlanğıc-dib-dəhnə olduğu, onları “öz bətində gizlədib”, sonra dünyaya səpələdiyi, göndərdiyi üçün “rəng” deyilsə, ağ da rənglərin “sonu” olduğu üçün, ən axırda rəngsizliyə — suya, ölümə... çevrildiyi üçün “rəng” deyil.

Rənglərin bir-birinə çevrilməsi, bir-birinə, əvvələ, ilkə, “ananın bətninə” qayıtması da inkar edilə bilməz. Məsələn, qara qırmızı deyirik. Bu, tünd qırmızıdan “o yana”dır. Al qırmızı-tündə yaxındır. Lakin işığı, parlaqlığı çoxdur deyə al qırmızı, baş qırmızı-baş ışıqdır. Qırmızının qırmızılığı fasiləsiz artdıqca o, yenidən qaraya yaxınlaşır, ta o qədər ki, qırmızılığını tamamilə itirir və dönüb olur qara rəng.

Qırmızıdan yaşıl ayrılır, yaşıldan göy, göydən sarı ayrılır. Lakin tünd sarı göydən çox, yaşıla və qırmızıya yaxın görünür. Və belə nəticəyə gəlmək olur ki, rənglər Odun-“qara işığın” bağ-

rından eyni vaxtda — paralel şəkildə ayrılmış olur. Yaxud, qara əvvəlcə qırmızını “doğur”, qırmızıdan isə paralel sürətdə yaşıl, göy, sarı və bu dörd rəngin (qaradan sonra gələnlərin) toplusu (?) - ağ rəng “pərvazlanır”.

Azərbaycan dilində 2 rəng adı: “qara” və “qırmızı” oxşar fonetik kökə malikdir: kar-a/qar-a, kır-mızı/qır-mızı. Rəng adlarında hərəkət bildirən “R” səsi “sarı”da da aşkarlanır. “Göy”, “yaşıl” və “ağ” rənglərin məzmun açımından əvvəllər söhbət açmışıq.

6 rəng — 6 işıqdır və dünyanın — Kainatın Tanrıdan gələn ümumi Qanunauyğunluğa tabedir. Həm də nəinki tabedir, həmin Qanunauyğunluğun özülüdür, əsasıdır və “tənzimləyicisidir”, tərzliyin yaradanıdır. **Mütləq rəng ardıcılığına diqqət yetirək:**

1. **İsti rənglər: qara, qırmızı, yaşıl.**

2. **Soyuq rənglər: göy, sarı, ağ.**

Göründüyü kimi, qaradan əvvəl, ağdan isə sonra rəng yoxdur.

Eyni zamanda, hər rəng xəttin-mağnitin-əksliyin bir ucudur:

1. Qara - ağ /yaxud, ağ-qara/,

2. Qırmızı-göy,

3. Yaşıl-sarı.

Bu əkslik: ağ-qara, qırmızı-yaşıl, yaşıl-göy... kimi də işlənir. Amma ümumi Qanunauyğunluğun şərti dəyişilməzdir. Elə həmin şərtə görə: **Qara yoxdursa, ağ da yoxdur, qırmızı yoxdursa göy, yaşıl yoxdursa sarı yoxdur.** Nəhayət, qara rəng yoxdursa, demək, rənglərin heç biri yoxdur! **Ata və ana yoxdursa, övladlar da yoxdur.** Deməli, rənglərin sayı 6-dan 5-ə enəndə üç maqnitdən biri “tək uclu” qalır. Belədə İkilik-əkslik-Qanunauyğunluq pozulmuş olur. **Təbiətdə tək uclu maqnit ola bilmir! Odur ki, rənglər 7 olmadığı kimi, 5 də ola bilmir.**

Ağ rəngin sarıdan seçilməsi inkar edilməzdir, lakin işıq kimi ağ işıq bütün rənglərə “paylanır” və bütün rəngləri” özünə çevirir”. Işıq: bir rəngdə — ağ rəngdə görünür. Parlaqlıq azalanda isə ağdan başqa bütün rənglər aydın seçilir. Məsələn, günəş doğanda və qüruba enəndə ağ rəng günəşdən — toplu işıq-anadan kənarda: səmada, üfüqdə görünür.

Dünyamız 6 rəngli, min bir çalarlıdır. Həyat da, ölüm də /müsbət də, mənfi də/ rənglərin hər birində görünə bilər.

1. Qara—gənclik, suxluq, həm də qocalıq rəngidir./Qara tellər yar könlünü qarət eylər! Ocaq qaraldı, söndü. Ağ gün insanı ağardır, qara gün qaraldar. Qoca-qor-ca, qor-qudca, qar-ı—qocalmış, işığı azalmış, qarası qalmış...qara bəxt, qaragün... /Qaragül-quzu və onun qara taleyi.../

Qırmızı—qırmızı gün, qızıl-qırmızı gəlin, qırmızı, qanlı köynək qırmızısıfət adam—həyasız, pis adam, qırmızı yalan/;

Yaşıl—həyatın baş rəngidir. Amma zəhər də yaşıldır.
Göy—Göy üzü—Tanrı üzü, /Ağladı, gömgöy göyərdi. Günümü göy əsgiyə düzüb/.

Sarı—Günəş, Od Tanrı, Baş Tanrı. /Yarın bağçasında üç gül açılmış: ağ gül, qırmızı gül, bir də sarı gül! Həsərətindən heyva kimi saraldım/.

Ağ—həyatı yaradan Günəşin özüdür. Həm də su rəngi—rəngsizlikdir. Rəngsizlik—ölümdür. /Ağ göyərcin—sülh quşu, Ağ üz də qara xal. Ölüm bir ağ dəvədir. Ağ kafən və s./

Rənglərin açılmayan sirri çoxdur.

“BAŞ” SÖZÜNÜN İÇ YÜKÜ

BAŞ — bədənənin ən yuxarı hissəsi, üstü. /Başım üstümdə durmur./

Baş — and yeri. /Başına and olsun kil/

Baş — məclisdə, cəmiyyətdə ən hörmətli yer. /Başda oturdu, başa çıxdı. Baş qərargah, Baş komandan, Baş sovet-Ali sovet/.

Baş — yuxarı, vışe. Baş-Vaş-Bış-Vış/e, vvış, vışsee. /Obrazovanie — vışsee — təhsili başdır — alidir, ə'ladır! / Təhsilimi başa vurdu. Ali məktəb — Baş məktəb. Vışsee şkola/ Ə'la qiymət — baş qiymət, ali qiymət — beş qiymət!

Baş — rütbə. Baş-kan — baş-çı. Baş nazir, başbilən.

Baş — paş, Paş-a, pa-n-ş, pa-n-ç /Pançatantra — Beşlik-qədim hind kitabı. Beş-lik — qızıl pul. Pan-c — pən-c, pənc-ə: əl-ayaq — beş barmağı ilə. Pən-c-ərə:, pər-əncə: beş işıq gözü olan. Beş barmaq-beş od xətti. Baş barmaq-əldə birinci barmaq.

Baş — peş, peş-qom: beş-lə, bədənənin beş üzvü — barmaqları ilə yerimək. Peşə/xod-piyada gedən, /ayağın-bədənənin/ beş üzvü-/barmağı/ilə gedən — piyada. Peş/ka — şahmatda “piyada” fiqurları, /bu fiqurlarda “beş barmaq”-ayaq barmaqları olmasa da, məzmun eynidir-”beş ayaq barmağı ilə gedən”in — piyadanın “günündədir”, şah, vəzir, əfsər-əfsər/zabit/ “atda, maşında”, gedirlər, o isə piyada — pexota əsgərinin yolunu getməlidir. Elə “pexota” adı da “piyada”-nın törəməsidir. Piyad-p/i/yad, p/i/yat-beş, beş qiymət-ə'la — əl-ə aid olan-beş barmağı /üzvü/odu-işığı olan.

Beləliklə “5” qiymət-beş barmaq və onun toplusu-əl ilə də eyni məzmununda görüşür.

Baş — bel — əl — ə'la.

Baş — peş, peş-qom, peş-iy, Peş/kov/soy adı/, pyad-pyat-pyatnitsa — beşinci gün — Cümə günü (günlərin cəmi!)

Baş — beş, ə'la, Əli /şəxs adı/—ali olan, baş olan, “beş qiymət” mərtəbəsində olan. “Əli” — şəxs adı həm də “əl”/beş üzvü, odu, işığı olan/ məzmununa da bağlanır.

“Allah”a guya “Ağ əl — Əlağ (?) /deyilməsi tam yanlışdır! Allah — Baş olan, Ali olan, **“ALİ AĞ”** — **Günəş-məzmunundan** doğulmuşdur və burada söhbət ən ulu çağlardan — azı 100 000 il keçmişdən gedir. Bu gün isə bəllidir ki, **ALLAH: ən ulu yaradandır, Günəş və minlərlə Göy cisimləri, bütün yerlər və göylər, bütün varlıq Ulu Allahın yaratdıqlarıdır.** Və **“Ali Ağ”** məzmunu sözün, dilin insanın ilkin inamlarına ünvana çevrilməyə başladığı yüz min illərin uzaqlığından ulu bir soraqdır.

Eyni zamanda: Al — odun ən parlaq rəngidir, parlaq qırmızıdır. Və burada bədən üzvü kimi **“Əl”** məzmunundan da **“al”** öz payını alır. — **“al”** həm baş rəng, həm də **“beş rəng”**dir, beş işıqdır!

Bəs, niyə **beş işıq**? Artıq şərh etdiyimiz kimi, **rəng — işıq məzmunundadır.** Və 6-cı, əslində şərti olan qara, rəng olmaqdan əvvəl zülmətdir, işıqsızlıqdır. **Qara rəng yalnız başqa rənglərin-əsil rənglərin işığında “rəngə” çevrilir.**

Deməli, **“Baş” birbaşa Günəşə bağlıdır!** Baş — öncə **Günəşin: Od-Tanrının (Tanrının yaratdığı Tanrının) adlarından**dır!

Günəş isə işığı ilə görünür və bu işıq toplu haldadır, toplu halda **Beş işığın** və 6-cı **“Görünməyən işığın”-qara işığın** cəmi-dir. Bu nəticə özü də işığın (**“Görünən” işığın beş olduğuna maddi sübutdur!** Deməli, **Baş, Beş, İş-ıq** öncə **Günəşin** adlarıdır. **Günəşin Ra-Ar, Rə-Ər, Aks-Oğuz, Gün-Qun-Yen/i, Yon-Yan/an, Yen — Nəy-Noy/Nyu, Noyes, Nov/ruz, uz-üz, Ruz/u, Od-Ot-AT/a, Ut/u, Ud** və s. adlarından əvvəllər söhbət açmışıq.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”də **“baş”** sözünə aid yüzdən çox misal gətirilsə də, bir dəfə də **“niyə?”** sualı ilə izahat verilmir. Qəribədir ki, **“Lüğət”**də hər bir canlının **“başı”** ayrıca **“izah”** edilir. Məsələn: **“İnsanın bədəninin kəllə və sifətdən ibarət olan yuxarı hissəsi”¹.** **“kəllə”** hissəsinə (?) baş deyilir. **“Heyvan bədəninin, beyin olan”** (?) /guya insanın başında beyin yox imiş, amma heyvanın başında var imiş?/ **yuxarı və ya ön hissəsinə (?) baş deyilir”.** **“Zəhin (?), şüur (?) “baş” deməkdir”** (?). **“Bir şeyin ən yuxarı hissəsi, təpəsi (?), zirvəsi, üstü”, “bir şeyin qalın (?), çıxıq, (?), yumru (?) ucu”, “kənar, qıraq, yan”** (?), **“bir şeyin başladığı yer”** (?), **“uzunluğu olan bir şeyin (?) son nöqtəsi”** (?), **ucu, qurtaracağı (?) kənarı (?) son hissəsi”** (?), **“bir şeyin ön tərəfi, qabaq tərəfi (?), qarşıda olan kənarı, yaxud əsas hissəsi”** (?), **“ailə üzvü, nəfər, adam mə’nasında”** (?)².

Beləcə, saysız **“izahlar”** və heç birində mə’na, məzmun, səbəb göstərilmir. Yə’ni, **sözlər yalnız misal çəkilir, izahat isə verilmir.** Həm də belə izahatsız **“izahlar”** təkcə Azərbaycan dilinin

¹ “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, 1 c., səh. 212 — 219.

² Yə’ni orada, səh. 219.

izahlı lüğəti”nə aid deyil, əslində bütün dünyada “izahlı lüğətlər” yuxarıdakı prinsip əsasında tərtib edilir. Belə “izahlardan” isə elm heç nə qazanmır. Məşhur rus alimi A.Dalın bütün ömrünü həsr etdiyi, neçə kitabdan ibarət “Rus dilinin izahlı lüğəti”də (XIX əsr) həmin prinsip əsasında yazıldığına görə, yəni həmin lüğətdə də sözlərin məzmunu — iç yükü, Ulu dildən gələn kodu açılmadığına, şərh edilmədiyinə görə elmi dəyəri azdır.

Çox təəssüf ki, A.Dalın “Lüğəti” kimi fundamental bir kitab da yalnız Keçmişin kitabıdır. Hər bir “izahlı sözlük” (lüğət) isə mütləq sabahın, Gələcəyin kitabı olmalıdır. Bundan ötrü də **həmin kitablar vahid və dəyişilməz prinsipi olan elmi etimologiya əsasında yazılmalıdır.** Ensiklopediyaların yazılmasında da elmi etimologiyadan yan keçilmişdir. Nəticədə bütün dünyada **təzə və köhnə ensiklopediyaların hamısı yalnız mə'lumat mənbəyidir, mə'lumatların toplusudur.** “İzahlı lüğət” və ensiklopediyalarda soragı verilən sözün, adın, ünvanın kodu—iç yükü açılma-yınca, elmin bir çox sahələrində, xüsusən dilçilikdə, tarixşünaslıqda, tarixi coğrafiyada, ədəbiyyatşünaslıqda, fəlsəfədə, nəhayət, dəqiq elmlərdə **ehkamçılıq məhz ehkam, əngəl olacaq.** Ehkam isə ona görə zərərli və qorxuludur ki, elmə yox, siyasətə xidmət edir.

Mövzudan uzaqlaşmayaq.

Baş—həm də birincidir: 1-ci katib, Baş katib.

Baş—Baş/langıc, “dünyanın...kitabın, çayın,... ipin, işin, fikrin, sözün, həyatın başlangıcı.

Baş—baş sənəd: başburd-pasport.

Baş: xalq —Başqırd/Başqırd xalq adınıni “baş qurd”/canavar/ totem—kimi yozumu özünü doğrultmur. Bu türkdilli xalq özünü “baş od” adlandırıb. “Qurd” /canavar/ Ulu dildə “Od” məzmununda səslənmiş və həmin məzmundan törəmişdir. Heyvan-totem kimi, “qurd” odun əlamətinin daşıyıcılarından biri tək bu adı daşımışdır. Nəhayət, düşünmək olar ki, xalqın adı totemdən əvvəl doğula bilərdi! Hər iki halda **Başqırd—Başkord—Başqurd xalqı Baş qurd—Baş canavar deyil, Baş Oddur!/
Baş-ın bir adı “kəllə”dir. Kəllə-kal/la, qal/la—qal-a, qal-a/va, qal-a/va/qal-a/v/nıy və s.**

“POETİKA” — “BAYATI”

Rus dilində “bay”-“yat” — əmr formasında “bay-bay et”-“lay-lay et” /elə/ məzmununda hərəkət bildirir. Və həmin “bay”dan yenə də eyni məzmununda, rus dilində “bay/at etmək” yaranıb. Sözlükdə /lüğətdə/ **“bayat”-“nağıl etmək” şəklində tərcümə**

edilir¹. Bu sonuncu Azərbaycan dilindəki “bayat/ı” ilə eyni kodda bir-birinə qovuşur. Bununla yanaşı, Azər türkcəsində “məni bay elədi” ifadəsi var. Yə’ni “məni xoşbəxt etməli idi, amma edə bilmədi, onda belə fərasət olmadı” və s. Buradakı “bay”-“boq”: “Tanrı” məzmunundan doğulur.

Qayıdaq yenə rus dilindəki “bay” sözünə. “Bay/u bay”—“Lay-lay”. Burada sözün birincisi: “bay/u” — yat, dincəl—deməkdir. Dincəlmək, dincini almaq, istirahətdə olmaq — “cənnətdə olmaq” cənnətə dalmaqdır”. Əski Azərbaycan — Şumer — Oğuz — Türk inamında “Cənnəm” — Tanrının/tanrılarının/ məskəni kimi düşünülüb. Bu — yaşamaq üçün ən rahat, ən gözəl və əbədi məskəndir. Səfalı yerdə—yaylaqda, istirahət evində, üstəlik də qayğılardan azad və tam dincliyimiz olanda deyirik: əsl cənnətdəyəm. Yerim lap cənnət kimidir və s.

Aydın olur ki, “bay/u”— yə’ni bay-bay et, lay-lay et: Cənnətə dal, Cənnətdə — Tanrı məskənində yaşa! — deməkdir. Əlbəttə, bu çox uzaq məzmunudur və bugünkü ana körpəsinə layla çalarkən yuxarıdakı fikri ağına da gətirmir. Rus dilindəki həmin “bay/u” sözü /əmr formasında/ məhz Bağ/Baq/Boq/Bəy — Tanrı məzmunundan, Tanrının “Boq” adının “Bay” variantından yaranmışdır. Boq/Tanrı — məzmununa söykənən “bay/at”/rus dilində/ — “nağıl etmək”, demək, söyləmək Azərbaycan dilindəki “bay/a/tı” ilə eyni fonetik və leksik koda malikdir.

Buradan o nəticə də aşkarlanır ki, bayatı, ümumiyyətlə, dünyada ən ilk, ən qədim şe’r növüdür və onun ilk yaradıcısı-ana-dar! Ən ilk bayatı körpənin beşiyi başında səslənmişdir. Və yəqindir ki, bayatının “Laylalar” növü yenə də həm bayatının, həm də ümumiyyətlə, şe’rin ən ilk nümunəsidir.

Muğamatda bayatı: “Bayatı-Şiraz”, “Bayatı-Qacar”, “Bayatı-Kürd”, “Bayatı-İsfahan”... məhz “oxumaq” məzmununda bayatıdır. Deməli, bayatı muğamın da ilki, başlanğıcıdır. Muğam ifası hətta bu gün ayrıca “bayatı” kimi də qəbul edilir: “Bir bayatı çağır”, “Bayatı oxu”. Dahi Üzeyir Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” əsərində Məşədi İbad, Sərvərlə Gülnazın oxumasına işarə edərək, Qoçu Əsgərə deyir:

“Görürsən, bayatı oxuyur!” Yə’ni muğam oxuyur, yaxud, ümumiyyətlə: oxuyur. Belədə aydınlaşır ki, bayatı həm də ən ilk oxumaqdır, ilk nəğmə, ilk muğamatdır. Həm ilk şe’r, həm də ilk musiqidir. Və buradakı “ilk”—tək bir xalqa: Azərbaycan xalqına aid olmaqla, həm də bütün bəşəriyyətə, yə’ni insanlığın ilkinə aiddir.

Neçə min illər qabaq ilk muğamlar məhz bayatı — şe’r növü ilə oxunub “Qarabağ şikəstəsi”, “Kəsmə şikəstə”, “Arazbarı”,

¹ Rusca-Azərbaycanca lüğət. 1 c., Bakı, 1971, səh. 61.

“Mani”... ritmik muğamları bu gün də əsasən bayatı formalı şe’rlə oxunur. Xanəndələr digər muğamlarda da hərdən bayatıya (bayatı-şe’r növünə) müraciət edirlər.

Yenə də rus dilindəki “bay/u” və “bay/at” sözlərinə qayıdaq. Həmin sözlərin rus dilinə Azərbaycan dilindən, yaxud ümumi halda türk dillərindən keçirdiyini söyləmək də mümkündür. Lakin fikrimizcə, bu, Ulu dil hadisəsidir. Yəni həmin sözlər rus dilinə o dilin məhz rus dili kimi, (slavyan dillərindən və hind-Avropa dillərindən biri kimi) yaranmağa (formalaşmağa) başladığı çox uzaq çağlarda keçmişdir. Tədqiqatımız göstərir ki, bu şəkildə: yeni etimoloji prinsip əsasında təhlillər, müqayisələr aparmaqla rus, ingilis, fransız, ispan, italyan, yunan, fars, hind, gürcü, yəhudi, ərəb, çin, yapon və s. dillərdəki az qala hər sözün Azərbaycan-Türk mənşəli olduğunu sübut etmək olar. Bu isə Ulu dil hadisəsinin dilin yaranmasında və inkişafında çox böyük mərhələ olduğunu bir daha təsdiq edir. Əvvəllər şərh etdiyimiz kimi, ən qədim Azərbaycan dili — Şumer dili Ulu dilə mövcud dillərin hamısından daha yaxın olmuşdur. Dünya şumerşünaslarının 150 ilə yaxın bir müddətdə apardıqları saysız təhlillər də məhz bu nəticəyə gəlməyə əsas verir.

“Poeziya” sözü latın dilinə aid edilməklə, “poet”/şair/, “pet”/oxumaq/, “pesnya”/mahnı/ rus dilində/, “poema”-“ədəbiyyatın lirik-epik növlərindən biri”, “poetik sənət”¹, yenə də “bayatı” deməkdir, yəni “bayatı”nın törəmələri, sonrakı variantlarıdır. Bir daha sübut olunur ki, “bayatı/ı” Ulu dildən gələn koddur. “Mahnı”-“maqni” odun “Tanrı” məzmunlu “maq” kodundan yaranmışdır. “Mah/nı”da “nı” — Ulu dilə aid ilkin mənsubiyyət şəkilçisidir. “Muğam” sözü də “muğ” komponenti ilə yenə də “maq” kodundan yaranmış “Od harayı”, Tanrıdan gələn, Tanrı göndərən sehrli musiqidir. Muğamın sirri—Tanrı sirridir, o səbəbdən də açılması mümkün deyil. O ki, qaldı “muğam” sözünün guya — ərəb mənşəli “məqam”—yəni “dayanılaçaq yer” hesab edilməsinə, bu fikir yanlışdır, burada sözün kökü unudulmuşdur. /“Məqam” sözünü təhlil etmək bu mövzuya daxil deyil/.

“Şe’r”də “poeziya” kimi təqdim olunur. “Şe’r-ərəbcə (?) geniş mə’nada mənzum söz sənətidir². Söz sənətinin mən (zumluğu mən/ man kodu ilə yenə də Tanrının “od” əlamətinə bağlıdır. /Mənzum söz-obrazlı söz, bədii sözdür. “Bədii” sözü də “boq” kodundan yaranmışdır. Bədii-baq/dii-bay/dii: bayatılı(!) — Tanrılı(!).

¹ ASE, VII cild, səh. 568.

² ASE, X cild, səh. 493.

Obrazlı söz: odlı-sulu, həyatlı, həyat verən sözdür. Zəif şe'r haqqında deyilir: bunun suyu çoxdur, — yə'ni bədiiliyi, obrazlılığı çatmır, çünki, bunun odu ilə suyu bərabər deyil. Bədii söz — obrazlı söz: həyat sevinci, fərəhi ilə dolu söz. Şe'r—belə sözdürsə, şair də onu yaradandır. “Şair” sözündə iki saitın yanaşı gəlməsi də sübut edir ki, bu söz şak/şaq — aqs/aks/aqs — aşq-aşiq (!) kodundan yaranmışdır. “Şair” “şak/ir”-“şaq-ər” variantlarından keçərək, ərəb dilində həmin formada səslənmişdir. Yuxarıdakı təhlildən göründüyü kimi, “şair” sözünün ilkin “şaq” kodu Azərbaycan dilinə də aiddir. Bu gün Azərbaycan dilində, şifahi nitqdə “şayir”də deyilir. Şak/şaq/şah... “Od-Tanrı”nın adlarındadır. Deməli, şair-”Tanrı” məzmunlu bir sözdür. Şair: Tanrı sözünü yazan, deyən, çatdırandır. Şairliyin — həm də aşqlıq, aşiqliyin — həm də aşqlıq anlamında qəbulu da hər üç sözün eyni koddan yarandığını sübut edir. Və bu təhlildən bir daha açıqlanır ki, “poetika” və “poeziya” — bəyattıdır, “poet”, “şair”—şe'r, bəyati qoşandır.

“POEZİYA” NƏDİR? Min illərdən bəri bu suala cavab axtarılır. “Cavab” kimi, çoxlu təriflər irəli sürülür.

Qədim yunan alimi Aristotelin (e.ə. IV əsr) məşhur əsərlərindən biri “Poetika”dır. Həmin əsərində Aristotel poeziyanı **“təqlidi sənət”**¹ kimi qiymətləndirir. Aristoteldən bir qədər əvvəl yaşamış başqa bir dahi yunan alimi Demokritin də “Poeziya haqqında” əsəri məşhur olub. Unudulmaz akademik Aslan Aslanov yazırdı: **“Hələ Aristoteldən əvvəl Demokrit və ardıcılıarı göstərmişdilər ki, sənət və bədii fəaliyyətin mə'nası təqliddə—oxşatmadadır. “Demokritə görə” predmetlər özlərindən müəyyən “obrazlar”, “idollar” şüalandırır ki, bunları da məhz hiss üzvlərimizin köməyi ilə qavramaq mümkündür”**².

Göründüyü kimi, yunan mütəfəkkirləri də Tanrı sirrinə yaxınlaşmış, lakin onu aç bilməmişlər, aç da bilməzdilər. Çünki, poeziya — insanın daxili dünyasından — Göy dünyasından doğulur. Poeziya — sevgiyə bağlıdır, sevgi kimi çoxçalarlıdır, sevgi kimi, necə doğulduğu bilinmir. Çünki, sevgi-Tanrı sirridir. Tanrı sirri-açılmazdır. Bəllidir ki, poeziya-tək şe'ri ifadə etmir. Nəsrin, faciənin, dramının, komediyanın, incəsənətin, musiqinin də öz poeziyası var. Və saysız həyat hadisələrinin də poeziyası var və poeziya bizim onu duymağımızdan asılı olmayaraq, mövcuddur.

Böyük fransız alimi Bualonun (XVII əsr) “Poeziya sənəti” kitabında da bu sənətin bir sıra incəliklərindən söhbət gedir. **“Poeziyada fikrin gözəlliyi ilə dilin gözəlliyi arasındakı əlaqə-**

¹ Aristotel. Poetika. Bakı, 1974, səh. 41.

² Gösterilən əsərdə. A.Aslanov. Aristotel və onun poetikası. səh. 8, 9.

ni Bualo bədiilik üçün qanuni şərt sayırdı”¹. Poeziya—sözün bədii ifadəsidir, — deyərkən, burada söhbət “poeziya sənətindən” gedir. “Poeziya sənəti” ilə poeziyanın özü arasında danışılmaz fərq var. Belə ki, bütün təriflər, fəlsəfi qiymətlər “poeziya sənəti”nə aid ola bilər. Poeziyanın öz tərif, qiyməti üçün insan Tanrı qüdrətinə sığır, o qüdrətin göndərdiyi Kosmik düşüncəyə möhtac olduğunu e’tiraf edir.

Bir neçə misal da ensiklopediyadan: “Poeziya. (bax. şe’r). Poema — /yunanca: poiema/ poema — ədəbiyyatın lirik-epik növlərindən biri. Poetika /yun. Poietike/ poetika poetik sənət/ - iki mə’nə ifadə edən termin: 1/ bu və ya digər ədəbi əsərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən bədii-estetik və üslub keyfiyyətlərinin məcmusu. 2/ Ədəbiyyatşünaslığın bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərini öyrənən bölməsi”².

Hətta “termin” kimi də poetika və poeziyaya verilən həmin tərifdə də ünvan poeziya deyil, poeziya sənətidir.

Əslində, “Poeziya nədir?” sualının cavabı da: Tanrı sirridir. Tanrı sirri açılmaz, heyran edir, çağırır. Biz hər dəfə elə sanırıq ki, Tanrı sirrinə çatmışıq, lakin üfüqə çatmaq kimidir bu. Üfüq hər vaxt görünür, amma heç vaxt əlimiz çatmır ona. Poeziya-Tanrı sirri kimi, müqəddəslikdir. Biz bu müqəddəsliyin yüz çalarını duyur, anlayır, inanır və yəqin edirik ki, bu, odur—poeziyadır. Amma onu tam dərk edə bilmirik. Çünki müqəddəslik hədsiz qədər dərin və əlçatmazdır.

Yenə eyni sual: “Poeziya nədir?” Poeziya—çoxçalarlı müqəddəslikdir. Ananın övladına məhəbbəti, körpə gülüşü, Məcnunun əzabları, Leylinin təbəssümü və göz yaşları, Füzuli dərdi—bizim olan, hədsiz sevilən dərd, qar altından çıxan Novruzgülü... Ay işığı... Fərhadın külüngü öz başına çalması, buludları yaran şimşək... poeziyadır. İki çayın yanaşı axması poeziyadır. Poeziya — Poeziyadır!..

“POETİKA”-“BOQ/ET-İKA”-nın sonrakı variantıdır. Burada “BOQ”-Tanrı-ulu koddur. Necə ki, fikrin məzmunu da buna əsas verir. Poet /boq/et/, şair/şaq-ir, şaq-ər/ və digər dillərdəki “şair” məzmunlu sözlər də mütləq Tanrının bu və ya digər adlarından törəmişdir. Xalq arasında deyilir ki, şairlik vergidir. Deməli, şe’r də “Tanrıdan verilən söz”dür. Əsl şe’r bu mə’nada ülvidir, müqəddəsdir, bu səbəbdən də min illər keçsə də solmazdır, ölməzdir.

Poeziya, poetika, poet, pet (oxumaq) — sözlərinin Azərbaycan dilindəki “Bayatı” sözündən yaranması unudulmaz alimimiz, akademik Aslan Aslanovun da diqqətini cəlb etmişdir. O, yazır-

¹ Bualo. Poeziya sənəti. Bakı, 1969, səh. 16.

² ASE. VII c., səh. 568.

dı: "Poetik sənət-Sözün geniş mə'nasında bədii söz sənəti, ədəbi yaradıcılıq. Yunanca "poyeo"- "yaradıram" (?) fe'lindən olan "poyetike"- "bədii fəaliyyət"ə yaxın bir mə'nanı ifadə edir. Etimoloji, semantik baxımdan yunanca "poyetike", "poyetes", "poyeo", "pes", "pyes", rusca "poet", "petar", "pet", "pesnya", "bayan" azərbaycanca "bayatı", "boy" (Koroğlu, Dədə Qorqud boyları) və "bəyan" qəbilindən ifadələrin yaxınlıqlarını fərz etmək olar!¹. Bu şərhin şərhə ehtiyacı yoxdur.

Beləliklə, xalqın bayatısı bizi yenə də sözün və musiqinin ilkinə-başlanğıcına aparıb çıxardı. Və bir daha bəlii oldu ki, ən ilk şe'r və ən ilk nəğmə Tanrının adı ilə başlanır! İnsan, onu yaratdığı üçün ulu Tanrıya hədsiz təşəkkür edir. İlk söz, ilk nəğmə məhz Tanrıya inamın və məhəbbətin ilk ifadəsi olmuşdur.

B.İ.Tatarinsev "Türk boqatır adının etimologiyası"² məqaləsində "bayatur" sözünü "batur" sözü ilə eyniləşdirir. Etimoloji prinsip—sözün məzmunu ön plana çəkilmədiyindən hər iki sözün bir çox variantları (əslində dialekt-təhrif variantları) təhlil edilir. Unudulur ki, "batur" sözü bir variantda "bahadur"un təhrif şəklidirsə, o, "bat" kodu ilə başqa məzmun daşıyan başqa bir düzəltmə sözdür. "Bat" kodu: Ağbatan, Arbatan, Lökbatan, günbatan, Bat-ı (qərb-cəhət və şəxs adı), bət-bəniz, bət-n, bəd-ən (Vət-ən!) və s. sözlərdə açıqlanır. Məqalədəki "batur"- əslində Baq/bağ/boq — tanrı/ kodlu "Bahadur"un təhrif şəkli olan "Batur/"dan törəmişdir. Bu zaman "baatur"dakı "a" saitlərindən biri düşmüşdür.

Misal gətirilən "Bayatur"—"Baqatır" — sözündə "bay" kodu Baq/bağ/boq—tanrı/bah, boh, boy.../ yenə də tanrının ünvanıdır. Bu səbəbdən də o, "bat" kodu ilə üst-üstə düşür.

Bahadur — Bahadır — boqatır, Bayat, bay-aq (bir az əvvəl), Bay-andur /"Dədə Qorqud Kitabı"da/, Bayındır, Bay/bəy/Bəyba-la, Bəylər və s./, Boq-atıy, Bok-kaçio, boy-ar: bəy ər /bəy kimi/, Bay-ram/Bəh-rəm və s./ saitlərin yerdəyişməsi ilə ilk koddan yeni kodlar törənmiş olur. Bəh-bəh, bəh-anə, bah-a (qiymət), bah-ol (heyret bildirmək), beh/əvvəlcədən pulun bir hissəsini ödəmək/, beh-ışt, Beh-bud, Bəh-mən, bəh-məz və s. yə'ni bütün 9 saitdən (və neçə samitdən) keçməklə eyni: bağ/baq/boq — tanrı — koddan törənmiş olur.

Etimoloji prinsipin tələblərinə cavab verməyən digər "etimoloji təhlil"lərdə də elmi həqiqət aşkara çıxarıla bilmir. Belə "təhlil"lərdən onlarca misal gətirmək olar.

¹ Bax. Aristotel. Poetika. Şərhlər Aslan Aslanovundur. səh. 187 — 188. Bakı, 1974-cü il.

² "Sovetskaya türkologiya" jurnalı, 1987, N4, səh. 90 — 96.

Bu cür “etimoloji təhlillər” ona bənzəyir ki, “Azərbaycan” sözünün bugünkü təhrif şəkilləri: Azərbaycan, Ozarbaycan, Azerbaydjan, Adzerbaydjan və s. (Qazax, özbək, rus və bolqar tələffüzlərində) haqqında da heç bir ehtiyac olmadan mübahisələr açılsın və az qala hər təhrifin “yaranma tarixi” də “sübuta yetirilsin”. Əlbəttə, belə mübahisələrin heç bir elmi-məntiqi əsası ola bilməz.

“DədəQorqud Kitabı”nda ulu ozanın məclislərdə “soy soylayıb, boy boylamasından” söhbət gedir. Buradakı “soy soyladı” təkcə “söz söylədi” deyil, həm də soyu-nəsli-kökü tərif etdi, mərdliyini, tanrı sevrəliyini, xeyirxahlığını və b. gözəl keyfiyyətlərini göz önünə gətirdi və dinləyicidə də həmin keyfiyyətləri yaşatmaq istəyi oyatdı—kimi açıqlanır.

**Dastandakı 12 BOY — on iki OXUMAQ — on iki BAYATI-
DIR, nəğmədir.** Dastanda ayrıca bayatı nümunəsinin olmaması heç də bayatının şe'r növü kimi, yaşını azaltmır. Dahi Mahmud Kaşqarlının “Divan”ındakı bayatılar sübut edir ki, həmin bayatılar da çox-çox qədim ən'ənələr əsasında-üzərində meydana gəlmişdir.

Bayatının ən qədim, ən ilkin oxumaq məzmunu başqa şe'r adlarında da aşkarlanır. Məsələn: RÜBAİ şe'r növünün forması da bayatı formasıdır. Fərq inkişafdadır. Bayatı 7-8 hecalıdırsa, rübai 7—8, 11, 14 — 15 — 16 hecalı da ola bilər. Rübainin “əruz vəznli fars şe'r növü” adlandırılması özünü doğrultmur. Birincisi: əruz vəzni-“qəlibi” farsın deyil, ərəbindir. Əslində rübai çox hecalı qədim Azərbaycan şe'r növünə əsaslanır. Sözün açımına diqqət yetirək: UR-BA-İ, ÜR-BA-İ, RÜ-BA-İ. Rü-ru-ur-ür. Sözlərin ahəngsizliyi Ulu dildən parçalanmanın—tarixi inkişafın məhsuludur. Yə'ni öncə bütün dillər iltisəqi /aqqlütinativ/ şəklində mövcud olub.

İLTİSAQİLİKDƏN KƏNARA ÇIXMAQ — əzəli qaydanın pozulması kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyri-iltisəqi, yə'ni ahəngsiz — flektiv, amorf/polisintetik/ dillərin tarixi-müqayisəli araşdırılması da bu fikri bir daha açıqlaya bilər. Məhz iltisəqilik — ahəng əsasında “R” samiti ilə başlanan sözlərin əvvəlində sait səslərindən biri olmalıdır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində də “Rza” sözü “İrza” kimi səslənib, “rza” kimi yazılsa da, “urza” sözü birinci saitsiz yazıla və deyilə bilməz. “Urza”dan “u” saitini götürməklə sözün özü də yoxa çıxır. Bu faktın özü də göstərir ki, bütün sözlər öncə mütləq ahəngə-qaydaya, nizama tabe olub. Və bütün sözlər öncə bir hecalı olubsa, yalnız bir hecalı sözlərə sadə sözlər demək lazım gəlirsə, əlavə sübuta ehtiyac qalmır.

Məhz əzəli iltisəqiliyə — ahəngə əsasən bilmək olur ki, “rübai”-“ür bayi”-ür bayatı” məzmunu daşıyır. Buna ürüyən: ar-

tan-çoxalan...bayatı da demək olar. Bayatılarda birinci və ikinci misralar sonrakı iki misranın nəzərə çatdırılmasına xidmət edir, bu səbəbdən də həmin /birinci-ikinci/ misralar “yüksüz” olur, ahəngin-vəznin bütövlüyünə xidmət edir. Əlbəttə, bir çox bayatılarda dörd misranın dördü də “yükli” olur. Rübaidə isə “yük-lülük” bütün misralar üçün vacibdir. Bu da onu bayatıdan fərqləndirən mühüm cəhətdir. “Rübai”nin “bai” komponenti “bay-i” məzmunundadır. Burada “bayatı”nın “bay” kodu açıqlanır. “Bay-i, man-i/ mah-nı/maq-nı/, şər-q-i, tür-k-ü sözlərindəki sonuncu “i”-”ı” Ulu dilə xas olan ilkin mənsubiyyət şəkilçiləridir. Və göründüyü kimi, “rübai”dəki “bay” “bayatı”dakı “bay”la üst-üstə düşür.

ELEGİYA — EL AĞISI

Avropa şe'r növü olan “elegiya” “kədərli” şe'r kimi bəllidir. Etimoloji açım göstərir ki, “elegiya” Azərbaycan dilindəki “el ağası” sözünün təhrif variantıdır. Biz onu əslində təhrif şəklindən yazıldığı “eleqiya”dan “elegiya”ya çevirmişik. Yə'ni burada “el” və “ağı” sözlərinin iştirakını sübut etməyə ehtiyac qalmır. Ağı da bayatının bir növüdür—kədərli, ağlamalı-ağladan...baya-tıdır.

ODA — ODLU ŞE'R

“Oda”-Avropa şe'r növü də “oda aid olan” məzmunu daşıyır. Burada da söhbət tə'sirli şe'rdən: bayatıdan gedir. Sözün Azərbaycan dilindəki “od” kodu inkar edilməzdir.

ESSE — HİSSİYYATLI

Daha çox hisslə, həyəcanla, “qafiyəsiz şe'r” kimi yazılıb oxunan hekayə, povest, roman... janrı hesab edilən “esse”-Azərbaycan dilindəki isti-isti, hissli-hissliyyatlı... sözlərindən törəmişdir.

STİXİ — TƏBİİ AXIN

“Stixi” sözü “tix” kodundan törəmişdir. Tix-tik-tak/t (musiqidə) aramla-rəvan axan, təbii axın (stixiya, tix-iy-sak-it) məzmunu daşıyır. Azərbaycan dilində “gözümü yola dik-mişəm” ifadəsindəki “DİK” və rus dilindəki “stixi” sözündə (“stixi”—şe'r) “tix” eyni koddur.

SONATA, SONET: SON NƏĞMƏ (SON OD!)

“Son”-axırcı, sonuncu zirvəyə çatmış, fəlsəfi məzmunlu şe'r və mahnı üçün baş koddur. Son-a: axıra qalmaq, son bahar, sona bülbul, yaşılbaş son-a, son-alamaq: sonunu-axırını tə'yin etmək, bilmək, Sona-qadın adı “yetkin yaz”, “yetkin gözəl, ən gözəl (!) məzmunu daşıyır. Son-a bülbul və yaşılbaş sona (ördək) də “ən yaxşı, yetkin, ən seçmə” məzmununa bağlıdır.

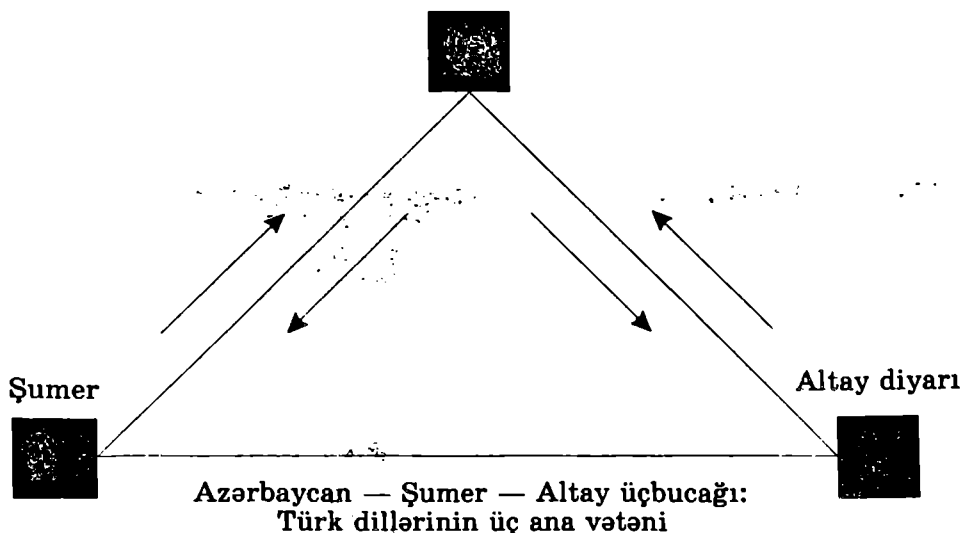
Bu misallara da əsaslanaraq bir daha demək olar ki, MƏZ—MUN—ƏZƏLİDİR, ƏBƏDİDİR ƏSASDIR. Və hər bir mə'nə məzmunun bu və ya digər əlamətinin açımıdır.

SÖZÜN MİFİK HƏQİQƏTİ

Bu həqiqət bir daha aşkar edir ki, sözlər Odun (Od-Tanrının) və bütün od törənlərinin ünvanıdır.

«Dilçiliyin sözlərin qohumluq əlaqələrindən bəhs edən şö'bəsi»¹ kimi, izah edilən «etimologiya» yunanca formalaşmış «etnos» – «od nəslı» (et-ot-od, nos-nas-na-t-siya: məsil, xalq) sözü ilə eyni koddandır. Beləliklə, bu kod «etimologiya» sözünün də mifik həqiqətini yada salır. Etimologiyanın daha bir qiyməti – tə'rifi də buradan doğur: Od törənlərinin (oddan yaranmışların) adını – ünvanını və həmin ünvanların kökünü, əsasını öyrənən elmə etimologiya deyilir. Buradan o nəticə də alınır ki, etimologiya dilçiliyin şö'bəsi olmaqla, həm də müstəqil elm sahəsidir.

Qafqaz-Azərbaycan

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. B. 1980. S. 215.

IV FƏSİL

DİLÇİLİKDƏ XÜSUSİ TARİXİ MƏRHƏLƏ

Sumer dövründə Azərbaycan dilində işlənən yüzlərcə söz işğaldan sonra sami, elam və onların vasitəsilə İran, Avropa, Qafqaz dillərinə və başqa dillərə keçmiş, həmin dillərdə yeni sözlər yaratmış, həmin dillərin qəlibinə-tələffüzünə uyğunlaşmışdır.

Hakimlik bütün zamanlarda dillərə də öz hökmünü verir. Qədim Şumerstan Akkada, Babilistana, Elama, Assuriyaya, Ərəbistana... çevriləndən sonra ərəblərin Şərqi və Şimal-Şərqi yeni hücumları başlanır. (Yeni eranın VII-IX yüzilliklərində). Bu dövrdə ərəblər Cənubi və Şimali Azərbaycanı öz yeni təsir dairəsinə çevirir. İslam dini bu təsiri əbədləşdirmiş olur. Din birliyi şəraitində Azərbaycan dilinə ərəb sözləri axıb gəlməyə başlayır. Həmin sözlərin çoxu ərəb qəlibinə-tələffüzünə düşmüş qədim Şumer-Azərbaycan sözləri idi. Aşiq, alim, adil, əsir, əzrail, alət, aləm, aba (ana), baqi, bakir, bakirə, şərab, axır, ömür və s. Din xadimləri, övliya adları: Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn, Əkbər, Əsgər və s. Yer adları: Məkkə, Mədinə, Bağdad, Şam, Suriya, İrak, Ərbil, Məndəl, Kərkük və s. Su adları: Dəclə, Fərat, Akaba və s.

İran, başqa Hind-Avropa dilləri də Şumer-Azərbaycan dili ilə hələ e.ə. III-1 min illiklərdə təmasda olmuşlar. E.ə. 1 minilliyin ortalarında, İran-Turan müharibələrindən sonra İran dilləri Azərbaycan dili və başqa türk dilləri ilə təmasdan köklü surətdə zənginləşmişdir. İran hakimiyyəti də Azərbaycanda öz təsir dairəsini yaratmışdır. Bu təsir nəticəsində Azərbaycan dilinin öz sözlərinin bir qismi İran-fars tələffüzündə-qəlibində işlənməyə başlamışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan sözlərinin bir qismi lüğətçilər (sözlük yazanlar) tərəfindən, heç bir ehtiyac olmadan "fars, ərəb...məşəli" qələminə verilmişdir.

Oljas Süleymanov türk dillərindən slavyan dillərinə yüzlərcə sözün keçdiyini aşkarlamışdır¹. Burada da eyni proses baş ver-

¹ O. Süleymanov. AZ-YA. Bakı, 1992, səh. 30, 65, 83 və s.

mişdir. Rus hakimiyyəti türk xalqları və dilləri ilə zənginləşəndən sonra ona zənginlik gətirmiş budağı və kökü büsbütün inkar etmək yolunu tutmuşdur. Lakin həqiqət gec də olsa açıqlandı.

Nəhayət, Azərbaycan dili, folkloru və musiqisi e.ə. 1 min illiyin əvvəllərindən başlayaraq ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. Ermənilər azərbaycanlılarla e.ə. I min illiyin axırlarından ilkin təmasda olmuşlar. Bu tarix bəlkə də daha qədim çağlara aiddir. Həmin dövrlərdə erməni: əhrimən — ayrmən — hayrmən qəbilələr azər türkləri ilə Urmiya gölü ətrafında qarşılaşmışlar. Hayrmənlərin azər türkləri ilə Şimal ərazilərində—Qafqazda görüşü e.-nın ilk əsrlərinə təsadüf edir. Bu görüşlərin hamısı hayrmənlərin işğalçılıq niyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Azər türkləri ilə təmas genişləndikcə və davamlı olduqca erməni: hay-hayrmən dilinin qrammatikası köklü dəyişikliyə uğrayır və hayrmən dili Azərbaycan dilinin qrammatikası əsasında köklənmiş olur. Bunu Azərbaycan alimi M.Seyidov, erməni alimi B.Abeqyan aşkara çıxarmış və sübuta yetirmişlər¹.

Ermənilər anti-Azərbaycan, anti-türk siyasəti yeridən Rusiya və İranla əlaqə və onların bilavasitə yardımı, hiyləsi sayəsində həm Cənubda, həm də Şimalda Azərbaycan ərazilərinə köçürülüb məskunlaşdırılmaqla, Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə, məişətinə daha yaxın olmaq imkanı qazanmışlar. Çar Rusiyası və Sovet dövründə Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsində “Ermənistan” adlı ölkə yaranmağa başlayır. Və bu dövrdə də Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, musiqisi, folkloru, incəsənəti və s. hesabına zənginləşən hayrmənlər Azərbaycan xalqını öz doğma ərazisinə “gəlmə” qələminə verməklə, Azərbaycan dilini, tarixini, mədəniyyətini, xüsusən də bütünlüklə mənimsədikləri Azərbaycan musiqisini öz adlarına çıxmağa başlamışlar. Bu işğalçılıq təbiətindən əlavə, həm də ermənilikdən, hayrmən/erməni rəzalətindən irəli gəlir.

Azərbaycan dilinin qonşu sami və Hind-Avropa dillərinə və digər dillərə güclü müsbət təsiri, həmin dilləri son 3000 il ərzində zənginləşdirməsi dilçilikdə xüsusi mərhələ kimi, dəqiqlik və ardıcılıqla öyrənilməlidir.

Azərbaycan dilinin Şifahi “Avesta”—Qobustan-Şumer dövrlərindən başlayaraq, yə’ni azı 40—20 min il ərzində keçdiyi tarixi mərhələləri təqribən aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

¹ M. S e y i d o v. Azərbaycan-Ermənistan ədəbi əlaqələri. B., 1976, səh. 32.

- 1 **Birinci mərhələ:**
Şifahi "AVESTA" dövrü: e.ə. XX-X minillikdir;
- 2 **İkinci mərhələ:**
Qobustan-Şumer dövrü: e.ə. X—III minilliklər;
- 3 **Üçüncü mərhələ:**
Sami-Babilistan dövrü: e.ə. III-I minilliklər;
- 4 **Dördüncü mərhələ:**
İran — Latın — İran dövrü: e.ə. I minillik — y.e.-nin VII əsri;
- 5 **Beşinci mərhələ:**
Yeni dövr: VII əsrdən bu günədək.

Fikrimizcə Şumer-Qobustan dövrünün bizə gəlib çatan gil yazılarından bir daha yəqin etmək olar ki, hələ 6000 il əvvəldən də Azərbaycan dili onu məhz Azərbaycan dili kimi, digər türk dillərindən fərqləndirən ilkin əlamətlərə-özümlüyə malik olmuşdur. Şumer gil yazılarının dili bugünkü Cənubi Azərbaycan, Bağdad-Kərkük, nəhayət, Naxçıvan — Zəngilan — Cəbrayıl... dialektinə çox yaxındır. Bu həqiqəti Amerikada yaşayan azərbaycanlı şumerşunas Tariyel Vəli Nüvədili də gil mətnlər üzərində apardığı çoxlu tədqiqatları sayəsində aşkar etmişdir¹.

Gil lövhəli ədəbiyyatımızı yaradanlar:

Bilqamıs,
Enlil İsmə Dağan /Dağ kimi, Dağa bənzər (!)
Şəmsi Ədəd Abi /Şəmsi Dədə Abi
Hun qızı Bida,
Bikə xanım,
Nərəm Sin²... Yeni tədqiqatlar bu siyahını, yəqin ki, daha da artıracaq.

HƏR "İSTİ" SAİTİN ÖZ "SOYUQ" SAİTİ VAR

Sait səslərin "isti"- "soyuq" bölgüsü nəzərə alınmaqla, onların ikili ardıcılığı da diqqəti çəkir.

Belə ki, hər "isti" saitin öz "soyuq" saiti var.

(Qalın) İsti saitlər: a, ı, o, u.

(İncə) Soyuq saitlər: ə, i, ö, ü, e.

A-Ə-E, I-İ, O-Ö, U-Ü. "E" saiti də "isti" "A"-nın 2-ci "soyuğu"dur.

¹ T. V. N ü v ə d i l i. Ədəd. Sieti. VA.ABŞ. 1997, səh. 21 — 162.

² Yənə orada, səh. 162.

Ahəng qanunu sait ardıcılığına əsaslanır. Deməli, sait, həm də məhz “isti” və “soyuq” sait ardıcılığı qanunauyğundur və sözün əslini onun təhrif variantlarından fərqləndirməyə imkan verir.

Fikrimizcə, sait və samit ardıcılığı prinsipi sözlərin yaranması ilə bağlıdır və bilavasitə Ulu dil hadisəsidir. Bu hadisəni nəzərə almaqla yozumlardan daha tez uzaqlaşmağa, elmi fikrin daha da inkişafına imkan yaranır.

“Azər” sözünə və onun variantlarına diqqət yetirək: Azər/Azer/ Azr/Adzr/ Ozar — “Ozərbaycan” — özbəkçə tələffüzdə. Fikrimizcə, burada “Azər”in 1-ci, yəni sözün əsl olduğu şübhə doğurmur. Nəzərə alaq ki, “azər”dəki “ə” “isti” “a”-nın “soyuğu”dur. Biz söz yaradıcılığında hər bir sait və samit səsin fərdi funksiya daşdığını da nəzərə almalıyıq. Belə ki, “Azər”in “azar” variantı artıq başqa məzmun (xəstəlik) kəsb edir. Lakin kod yenə eynidir: “azar”da həyatı yaradan iki əsas komponentdən biri — su çatmır. Bu “azar” soyuqdan (ya da hər nədən) törənmiş olsa da, həyat ünsürünün birinin çatmaması nəzərə gəlir. “Azer” məhz “azər”in, buradakı “ə” səsinin başqa tələffüzdə təkrarıdır.

Qeyd edək ki, “Azar” sözü ayrılıqda həm də “Əzrail” sözünün 1-ci, başlanğıc komponentidir. Əzrail (Azrail) İzrail... Göründüyü kimi, “izrail” 3-cü variantdır. Və o, ərəb tələffüzündə “azar” sözündən formalaşmışdır. Deməli, Azərbaycan dilindəki “əzrail” (Əzrayıl) “ərəb mənşəli” yox, “ərəb qəlibli” sözdür. Yəni Azərbaycan dili üçün həmin sözün özü yox, “qəlibi”—tələffüz forması gəlmədir.

Məzmundan onu da bilmək olur ki, əzrail insanın və hər bir canlının özü ilə birlikdə doğulur, birlikdə də ölür. Onun işi Əhrimənin — ölümün “tapşırığını” icra etməkdir. Əzrailin Azərbaycan dilindəki qədim adı “kəmtər” olub. Bu da “qəm-kəm od, az od, “ölümə çatdıran od” məzmunundadır. Əzrail (Azrail) Azar-a-il sözündə də qəm məzmunu — qəm mələyi-anlamı açıqlanır. Hər bir canlı bütün ömrünü əslində, ilk andan son ana qədər Əzrailə mübarizə şəraitində yaşayır. Ağrı — əzraillikdir, onun əlamətidir. Heç bir ağrı-acımız olmayanda da, yol, maşın təhlükəsindən uzaq, rahat, dinc anımızda da Azar-Azarail-Əzrail yanımızdadır. Acanda deyirik: “Acından öldüm”. Bizi eşq dərdi üzür, əridir ürəyimizi, o həddə qədər ki, ulu Zərdüştdəyən kimi: axırda ölümü də sevirik. Ölümü sevmək — Əzraili sevmək deyilmi? Dərdimizi qəlbimizdə əzizləyirik, onu kobud sözlərdən, vəhşi səslərdən və daha nələrdən qoruyuruq. Bəs, bu da dərdə-əzrailə-ölümə sevgimiz deyilmi? Əlbəttə ki, biz yaşamaq istəyirik. Amma içimizdəki, bədənimizdəki, ruhumuzdakı “Əzraillik” əlamətlər bizi sonumuza yaxınlaşdırır. Eşitdiyimiz

bəd xəbərdən sarsılıraq. Və bu sarsılmağımız da “əzrailik” iş olur. Əzrailin işi ölümə sona çatır. Yə’ni əslində Əzrail özü də Ölüm özü də bizimlə birlikdə ölür. Hər canlıda çoxəlamətli bir əzrail yaşayır, o canlıni sona yaxınlaşdırmaq və çatdırmaq üçün.

Məzmun sübut edir ki, Əzrail — bütün dillərdə ağrı, acı, qorxu, xəstəlik, dərd, qəza-qədər, ölüm... kodlarında açılır.

“Qurban” sözü də əzəli məzmunu ilə Əzrailə aiddir. Sözlük-də belə təqdim olunur: “Qurban/ərəb/I/bir məqsəd üçün kəsilən qoyun və ya başqa heyvan. 2/Məcəzi mə’nada: bir yolda fəda olmaq¹. “İzah”ın alayarımcılığı və bəsitliyi göz önündədir. Belə çıxır ki, “qurban” sözü e.ə. II — I minilliklərdə hansı ərəbin, yaxud yəhudininse “ilk dəfə” “qoyun kəsməsindən sonra” yaranıb? Axı, heç uşağa da belə “nağıl” deməzlər! Dini rəvayət və onunla bağlı yaranmış müqəddəs Qurban bayramından—o müqəddəs tarixi-əfsanəvi gündən “qurban” sözünün meydana gəlməsinə qədər olan məsafə yüz min illərlə ölçülə bilər.

“Qurban” — Əhrimənin — Yeraltı, Qaranlıq dünyanın hökmdarı “AKURMAN”ın variantlarından biridir. Burada “qur” öz başlanğıcını Yeraltı “Ölüm çayı” “Kur”un adından-onun məzmunundan almışdır. “Ban” isə man/ban/mən/bən—var olan, od-maddədir. Yə’ni “qurban”-Akurman-Əhrimən adından ayrılmaqla yeni məzmun çaları qazanmışdır. Əzəli məzmun isə dəyişməmişdir.

“Qurban”ın “qur” kökü bilavasitə “g o r” — qəbir kodu ilə üst-üstə düşür. “Kurqan”/“Qurqan” sözü də “qəbirüstü təpə”, “qurulan” mə’nalarında şərh olunur. Əlbəttə, kurqan-təpə olmağına təpədir, lakin buradakı kur/qur təpənin sonrakı adıdır. Həmin kur/qur Yeraltı, Ölüm çayı “Kur” adının variantlarından-
dır.

Şumer dövründə də kur/qur² — təpə, dağ məzmununda açıqlanıb. Bu, dağın “qor” adının məzmunu ilə də bağlıdır. Dağlar “dağ” və “qor” adlarını Yerin bətnində yanib qovrulmaları ilə — belə bir əzəli əlamətlə bağlı olaraq “qazanmışlar”. Dağların sonrakı — çöl əlamətləri: yumru ucalıq olmaqları da “dağ” və “qor”, həmçinin “mont” və başqa adlarla təqdim olunur. Hər üç adın daxili məzmundan doğrulması isə, şəksiz, hamı üçün deyil, tədqiqatçı üçün gərəklidir.

“Azər”in “azar” variantının və başqa variantlarının çoxlu məzmun və mə’na çalarlarının şərhinə onlarca səhifə həsr etmək mümkündür. Lakin bununla da kifayətlənək. Və əlavə edək ki, “azar”, “azrail”, “əzrail” kimi, “qurban” sözü də bu günədək

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1.c.s. 168.

² S. N. K r a m e r. Gösterilən əsəri. səh. 73.

şərh edildiyi kimi, heç də “ərəb mənşəli” deyil, bilavasitə Azərbaycan mənşəlidir. Bunu misal gətirilən sözlərin öncə mifologiya ilə bağlılığı bir daha sübut edir. Və elə yuxarıdakı təhlildən də bir daha aydın olur ki, sözün və dilin mənşəyini mifologiyadan kənarda düşünmək mümkün deyil. Sözün və dilin mifologiyaya — insanın ilkin inamlarına bağlılığı-qanunauyğunluqdur.

SÖZÜN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Cümlə təhlili, yə'ni cümlənin qrammatik: morfoloji və sintaksis təhlili ilə yanaşı, cümlə tərkibindəki sözlərin etimoloji təhlili də elmi fikrin inkişafı baxımından gərəklidir. Fikrimizcə, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində **“SÖZÜN ETİMOLOJİ TƏHLİLİ”** ayrıca, yaxud köməkçi fənn kimi tədris edilə bilər. Belə təhlil dilçiliklə yanaşı, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, folklorşünaslıq və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri üçün də gərəklidir.

Məsələn, “Dostum mənə yardım etdi” — cümləsindən 1-ci sözü alaq: “İzahlı lüğət”dən: “Dost. İsim/fars. dust/. 1. Birisi ilə dostluq münasibəti olan adam. yaxın yoldaş, arxadaş. 2. Sifət mənasında. Dostluğa əsaslanan, dostanə. Zərf./Fars. dustanə¹. Burada sözün məna və məzmun şərhilə razılaşmaq mümkündür. Lakin sait ardıcılığı göstərir ki, məhz “dust” “dost”un variantıdır. Yə'ni sözün əsl məhz “dost”dur. “O” “a”-ya daha yaxındır. Sait ardıcılığında “dastan”, “dəstə”, “dəst”, “dost”; Şumer “duus” variantı sübut edir ki, “dost” türk mənşəlidir. Dost: bir-birinə yaxın, sıx olan odlardır, dostluq “ist”ilikdir, dəst dəstə — yə'ni yenə də bir yerdə olmaqdır. Astan-a/astanavi-ostanavi/ostan-vilayət, stan-ölkə, ərazi adının sonluğu, stansiya: dayanılan, düşülən, həyatı olan, qələbəlik olan — “odları olan” qəsəbə, dayanacaq /astanovka-ostanovka/ və s. Həmin məzmunundan törəmişdir. İsti/istə-mək /isit-mək də “dost”la eyni koddandır. Bütün bunlar onu da sübut edir ki, dost-mütləq istidir, o, heç vaxt “soyuq”, biganə, laqeyd, unutqan, xain, düşmən, yad... ola bilməz. Bizə qarşı isti-e'tibarlı, sədaqətli, dəyənətli olmayana dost demirik.

Misal gətirilən cümlədə 2-ci söz: “mən” — birinci şəxsin təkli olmaqla “man”dır. Man: oddur, od-kütlədir, od-kütlə kimi-xalqdır, yenə də od-kütlə kimi, yer, torpaq, ərazi-ölkə məzmunundadır, odun özü kimi-Tanrıdır/Od-Tanrı: Günəşdir, Yenə də odun özü kimi: qüvvətdir-puldur. Man-mən-men/min-min, mun-mün, mon-mən — ayrıca söz və komponent kimi, bütün dillərdə, həm də məhz eyni məzmununda iştirak edir.

¹ Azərb. dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı. 1980. səh. 140.

Cümləmizdə 3-cü söz: “yardım”-“yar” koduna bağlıdır, yar: Yaradan, yar-sabah, Günəş, dost, sevgili, istəkli, e'tibarlı... məzmunlarında e'tibarlı, güclü köməkdir, yar: işıqdır, parlaqlıqdır/yar-kiy/ istinin — yazın gəlişidir, yaz-lıq: yar-ovoydur/yar-ovoy: yazlıq bitgi-buğda/ və s.

Nəhayət: 4-cü söz: “etdi”—et-“od”-“ot” kodundandır. Etmək-odun hərəkətidir.

Beləliklə, etimoloji təhlildə hər söz bir neçə sirri açmış olur və bir daha belə bir qənaəti əsaslandırır ki, hər söz mütləq mifoloji kökə-koda-məzmununa malikdir. Deməli, etimoloji təhlil eyni zamanda mifologiyanın, oyun və suyun, yaradılışın sirrini açmağa xidmət edir. Məzmunun-kodun təhlilə cəlb edilməsi sözün yaranması, formalaşması, müxtəlif dillərdə — dil qəliblərində fonetik dəyişikliyə uğraması və başqa əlamətləri müəyyən edilir. Sözün etimoloji təhlili-açımı bilavasitə xalqın tarixi ilə bağlıdır.

Etimoloji təhlilə əvvəlki tələb belə idi: “Sözün əvvəllər hansı morfoloji quruluşa malik olduğunu, qədim, sözdüzəltmə əlaqələrini, nə zaman və hansı mənbədən təşəkkül edib yayıldığını¹, hansı vahidlərdən düzəldiyini müəyyənləşdirmək məqsədi güdür. Deyilən məqsəd yeni etimoloji prinsipə əsaslanmaqla bir daha özünü doğrultmuş olur. Məhz yeni etimoloji prinsip əsasında təhlildə məzmun-kod açıldıqca açılır. Məsələn, yuxarıdakı “dost” sözünün “ən yaxın” məzmun çaları qardaş, yoldaş, arxadaş... sözlərini də eyni məxrəcdə-kodda aşkarlayır. Məsələn: qardaş — özü də ikinci oddur — “qardost”dur. Qardaş-qar”das”, qarqar(!) — qardaşlar.

Qarabağ və Göyçə azərbaycanlıları əmi, dayı arvadlarına “əmidostu”, “dayıdostu” deyirlər. Bu da qanunauyğundur. Ərlə arvad və qardaşlar da gərək bir-biri ilə dost olsunlar. Sevgilinin də bir adı “mənim dostum”dur. Görürsünüzmü, etimoloji təhlildə “DOST” sözünün məzmunu və mənası necə parlaq şəkildə açılır. Burada biz dostu və “dost” sözünə verilən obrazlı, tərifli ifadələrdən, qiymətlərdən söz açmadıq, biz bu ulu sözün ulu qiymətinin, hər hansı obrazdan, tərifdən daha yuxarıda dayanan qiymətinin şahidi olduq. “Qardaşın kimdir. Tanımıram, çünki hələ dost olmamışam”. Bu da obrazlı, həm də real qiymətdir.

“Yoldaş”ın sadə anlamına əsaslanaraq, onu “cənab”dan, “bəy”dən “aşağı mərtəbədə” qəbul etməklə, bu ulu sözün leksikondakı yerini azaltmış oldular. Bir yolun, əqidənin dostu-yolçusu olmaq “cənab”dan “bəy”dən yuxarı mərtəbədə dayanır.

¹ M. Adilov, Z. N. Verdiyeva, F. M. Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı. 1989. səh. 99.

Sait ardıcılığı kimi, samit ardıcılığı da Ulu dildən gəlir. Samit ardıcılığı maddi unvanın “istilik fərqi” ilə müəyyən edilir. Fikrimizcə, bu ardıcılıq səslərin daxili-gizli yaxınlıq prinsipinə əsaslanır.:

B-V-P-F;

K-Q/dil arxası “k”/

K-G/dil önü “k”/

K-Q-Ğ-X-h/dil arxası “k”/

K-G-/Q/-Ğ-X-H/dil önü “k”/

K-Ç-X-R/dil önü “k”/

T-D; T-D-J-Z;

C-Ç; N-M;

T-D-Z-J-C.

Göstərilən ardıcılıq—yaxınlıq həm sağdan sola, həm də əksinə müşahidə edilir. Məsələn: J-Z-D-T, Ş-S-, S-Ş, K-Ç, Ç-K/dil önü “k”/. və s. Bəzi samitlərin: R,Y,L samitlərinin yaxınlıq əlaqələri—əlamətləri dürüştəşdirilməlidir.

Samit ardıcılığı ilə “istilik fərqi”: ab-av-ap-af, aba, ava, apa, afa; oba, ovlaq, əppək/appaq, ağappaq, şəffaf, əflak-fələk;

Samitlərdə fərdi əlamətlər: R-hərəkət, Z-təzəlik, L-qalınlıq, X-quruluq-”susuzluq”, F-”ən çox” və s. bildirir. Bu əlamətlər səsin, sözün: dilin yaranması çağlarında formalaşmışdır və ilkin inamlarla: Od və Su inamları ilə bağlıdır, mifologiya ilə bağlıdır.

“AZƏRBAYCAN” “ATÜRKBAYCAN”, “ODLAR YURDU”—”TANRILAR YURDU”

“Azərbaycan” sözünün bugünkü “azər” komponenti hələ şifahi “Avesta” dövründə: 7 — 12 min il əvvəl müstəqil söz-ad kimi işlənmişdir. “Avesta”da “Azər”in “Od Tanrısının oğlu” olması onun bilavasitə od məzmunu ilə bağlıdır. “Azər” — iki komponentli, düzəltmə sözdür. Ulu dil çağlarında — ilk başlanğıcda sözlərin hamısı bir hecalı — bir saitli olmuşdur. Hələ lap yaxın vaxtlarda-Şumer dövründə də — 6 — 10 min il əvvəl birhecalılıq özünü bariz şəkildə göstərirdi.

“Azər”də “Az” komponenti az-ad, az-at-ad, at-ad-az variantlarının ardıcılığı ilə bağlıdır. Samit ardıcılığında d-z, t-d-z, z-d daxili yaxınlığa malik İKİLİ səslərdir, şifahi nitqdə bu səslərin bə’zən biri o birini əvəz edir. Xüsusən, Z — D əvəzlənməsi /S-Ş, K-Ç/ dil önü “k” ilə yanaşı/ daha çox müşahidə edilir. At-ad, ot-od, ad-az belə əvəzlənməni əks etdirir. Bu gün bəzi Hind-Avropalılar: ruslar, slavyanlaşmış bolqarlar və başqaları

“Azərbaycan” adını “Aderbaydjan”, “Adzerbaydjan”, “Adjerbaydjan” və s. şəkillərində tələffüz edirlər.

Unudulmaz dilçi alimimiz Ə.Dəmiçizadə yazır ki, e.ə.IV əsrdə “Azərbaycan” sözünün ən yaxın variantı **“Aturpatkan”** olmuşdur. Herodotda **“Atropaten”**, qədim gürcü mənbələrində **“Adra-badaqani”**, ərəb və fars mənbələrində **“Adzərbaykan”**, **“Adzərbaycan”** şəkillərində qeydə alınmışdır¹. Suriya, Bizans qaynaqlarında: **“Adorbiqan”**, **“Adarbaqan”**, sonrakı qaynaqlarda **“Aderbi-jan”** və b. variantlara da rast gəlinir².

“Azərbaycan tarixi”ndə aydın şəkildə yazılmışdır: **“Xroni-min/ölkə adının/ əmələ gəlməsində iki komponent: atr /atur, və adir/adər sözləri iştirak etmişdir”**. **“Türk”** sözünün daha ilkin olan **“tur”**, **“a-tur”** variantlarına Şumer gil lövhələrində də rast gəlinir. Yenə də **“Azərbaycan tarixi”**ndən: **“Adər”** sözü... türk toponimiyasında indi **“adır”** şəklini saxlayır, lakin xroni-minin tərkibində **“azər”** fonetik dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Mövcud formalardan çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan adının erkən formasında adır/adər/adir komponenti əks olunmuşdur³. Nəhayət, **“Azərbaycan”** adının Şumer dövründəki **“Aratta”** ölkə adı ilə bağlılığı da tarixçilərimiz tərəfindən e'tiraf olunur⁴. Aratta, Şumer dövründə: e.ə. IV — III minilliklərdə ikinci şumer dilli ölkə ərazi kimi qeydə alınmışdır⁵. Şumerşünasların həmin fikrinə əsaslansaq, demək lazım gəlir ki, Şumer dilinin qədim Azərbaycan dili, yə'ni bu günkü Azərbaycan dilinin əsası-kökü olduğuna heç bir şübhə qalmır.

Bütün bunlar göstərir ki, **“Azərbaycan”** sözünün **“azər”** komponenti hələ 5 — 6 min il əvvəlki çağlarda da asanlıqla adr/adır/, azr, atur/adur variantlarında da səslənmiş, belə bir mərhələni keçmişdir.

“Azərbaycan”ın, sonrakı variantlarda “bayqan” komponenti Muqan/Muğan, Turan — yer adları kimi, “an” tərkibi “Tanrı”, “ana” “yer” məzmunu daşımışdır. Baqan-baq/boq: Tanrı yeri, Turan-tur/otr/adr/antır: Tanrı yeri, hər ikisi “Tanrıçılardan yeri” məzmunundadır. Dünyanın ən qədim dini — Tanrıçılıq: tək, vahid, bir olan Tanrıya inam bilavasitə Azərbaycan və başqa türk xalqlarının adı ilə bağlıdır. “Azərbaycan”ın bu günkü “can” komponenti daha qədim “kan”/“qan” variantlarından törəmişdir.

¹ Ə. Dəmiçizadə. 50 söz. B. 1968. səh. 10.

² Yenə orada. səh. 10 — 12.

³ Azərbaycan tarixi. B. 1994. səh. 17 — 18.

⁴ Yenə orada. səh. 18.

⁵ Yenə orada. səh. 17 — 18.

Bu gün “Turan” deyəndə təkcə Orta Asiya və Qazaxıstanın və Qərbi Sibirin nəzərə gəlməsi azdır. Məlum tarixi dəlillər göstərir ki, Azərbaycanın da qədim adlarından biri “Turan” olub. Bunu Firdovsinin Şahnamə¹si də tam sübut edir. Azərbaycan: Tanrı məskəni, Tanrıçılar məskəni olması ideyası hələ 6—7 min il əvvəl Şumer mifologiyasında da əksini tapmışdır¹.

Tur: uruq-tur/uruğun-turuğun artsın, nəslin /soyun/ xalqın /ailən artsın, çoxalsın/ — açımı ilə “od nəslı”, “oddan yaranan od” məzmunu daşıyır.

“Azərbaycan”ın 2400 il əvvəlki “Aturpatkan” variantında həmin “tur”/türk!/ komponentinin iştirakını görürük. Buradan bir daha aydınlaşır ki, “AZƏRBAYCAN” — həm də: “ATURBAYCAN”/“ATÜRK BAYCAN”dır. Və həm “azər”, həm də “türk”/“tur”-“tur-uq” — T-URUK — Şumerin ulu paytaxtı “Uruk”!/ eyni ulu məzmun kəsb edir: “hərəkət edən, yaradan, oddan törənən od”.

“Azəri türkləri”, “Azərbaycan türkləri” ifadələri bu gün daha çox səslənir. Bu, yenə də yuxarıdakı, eyni məzmunun ifadəsidir. Deməli, “Azərbaycan” adında həm də “türk” adı min illərdən bəri, öz əzəli məzmunu-kodu ilə hifz olunmuşdur. Və bu gün “dilimiz Azərbaycan dilidir” — deyərkən, həm də “dilimiz Türk dilidir” demiş oluruq. “Azər”, “türk” və “oğuz” — üstündə doğulduğumuz torpağın (ərazinin) ölkənin eyni məzmunlu adları olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın, doğma ana dilimizin doğma adlarıdır. Bu adlardan heç biri tarixin arxivinə getməmişdir. Bu ulu adlardan üçü də eyni dərəcədə qədimdir. Bu adlardan heç birini digərinə qısqanmağa ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, belə bir mübahisəyə də bir daha cavab vermək lazım gəlir: Doğrudanmı “yerin, ölkənin adı xalqın, dilin adı ola bilməz?” — Bu fikri ərəb ölkələrinin təmsalında misal çəkirlər: Misir, Liviya, İrak, Yəmən... ərəb dilli ölkələrdir, yəni ölkələrin adları ayrı, dillərin isə adı birdi: ərəb dili. Amma belə nümunələr azdır. Həm ölkənin, həm də xalqın-dilin adının eyniliyinə misal daha çoxdur: Çin ölkəsi-Çin dili, Yaponiya-yapon dili, Gürcüstan-gürcü dili, Ukrayna-ukrayna dili, Rusiya — rus dili, Rumıniya-rumın dili, Estoniya-eston dili, Belorusiya-belorus dili, Polşa-polyak dili və s. Türk dilli ölkələrdən: Tatarıstan-tatar dili, Qazaxıstan-qazax dili, Qırğızıstan-qırğız dili, Türkmənistan-türkmən dili və s. Və bu qayda ilə Azərbaycan: ölkəsi, xalqı, dili-deyilməsi tamamilə qanunauyğundur.

Bununla yanaşı, xatırladaq ki, uzun müddət, heç bir tarixi dəlil, arqument olmadan “Azərbaycan” sözü “gəlmə”, “yad mənşəli” hesab edilmişdir. Və yenə Molla Nəsrəddinin inəyi yada dü-

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 135 — 137.

şür. Özgələr, şovinst tarixçilər qırx lotu sayığı, xorla “Azərbaycan” sözünü xalqımızın, dilimizin adına “yaddır, gəlmədir!” — dedilər. Axırda öz müəlliflərimiz də qoşuldular onlara və yə-nə də “e’tiraf” etdilər: “Azərbaycan” — yurdumuzun adıdır, di-limizin adı deyil. “Belə “e’tiraf”lara əsaslansaq, gərək “Dədə Qorqud Kitabı”ndan da imtina ediləydi (?). Çünki ulu dastanı-mızda da “türk dili və xalqı” yoxdur, “QALIN OĞUZ ELİ” — Azərbaycan eli var!

Əslində, meydanda bir e’tiraf qalır: Azərbaycan xalqı və Azərbaycan adlı ölkə ta əzəldən çox adlıdır. Həm də AZTÜRK-BAYCAN/ATÜRKBAYCAN məzmunlu AZƏRBAYCAN adı xalqımızın öz ulu inamlarının yaratdığı ulu adlar çoxluğun-dan süzülərək, yurdumuzun və dilimizin vahid adı kimi ümu-miləşmişdir. Soykökümüzdə və tarixi adlarımızda “gəlmə”lik axtarmağın heç bir elmi-tarixi-məntiqi əsası yoxdur. AZƏR-BAYCAN: həm də OD YURDU, həm də: OĞUZ YURDU, həm də: ATÜRKBAYCANDIR.

E.ə.IV əsrə aid “Aturpatkan” variantındakı “tur” komponenti “tür-k sözünün kodu-köküdür. Herodotda bundan iki əsr əvvəl /e.ə.VI əsrdə/¹ “Atropaten” variantının aşkarlanması da sübut edir ki, bugünkü “Azərbaycan” sözü “Aturpatkan”-“ATÜRK-BAYCAN” məzmunu ilə formalaşmışdır.

7 — 9 min il əvvəl “Avesta”da — şübhəsiz, Şifahi “Avesta”da “ATAR-PATAR” dörd saitli “AZƏR-BAYCAN” üçün başlanğıc forma/baş qəlib/ olmuşdur. Güman ki, həmin uzaq çağlarda da “Atar”—“Azər” çevrilmələri də mövcud imiş. Həmin “Atar=Pa-dar”ın “Padar” variantı sonralar qəbilə və yer/ Padar, Padar çöl: Kürdəmir və Ağsu rayonlarında/ yaşamaq haqqını qazan-mışdır.

“BAYCAN”dakı “bay” öncə “bağ”/baq/boq/—Tanrı məzmunu daşdığı kimi, “pat-ar/pad-ar/ “pad-re”-müqəddəs ata”-pad-i-şah: YER TANRISI, YERİN TANRISI məzmunu üçün “pad” kodu in-kar edilməzdir.

Beləliklə, bir daha aydınlaşır ki, Atar-patar, Aturpatkan, /Atürkbaycan/—Azərbaycan adları: TANRI SEVƏRLƏR — TANRIÇILAR XALQI/ELİ/YURDU, VƏTƏNİ məzmunundan doğulmuşdur.

Bu nəticə belə bir fikrə aydınlıq gətirir ki, Azərbaycana “Odlar yurdu” deyilərkən söhbət təkcə bu torpaqda zühur edən təbii odlardan: neftli qazlardan getmir, öncə TANRIÇI-LIQ inamından gedir. OD-Tanrı — Tanrının yaratdığı Tanrı kimi düşünülmüşdürsə, “Od yurdu”/“Odlar yurdu” deyildikdə TANRI YURDU — TANRIÇILAR YURDU/ anılmışdır. Bu tor-

¹ Herodot. İstoriya. M.-L. 1972.

pağın — Azərbaycanın yer altından zühur edən yanar qazları — odları OD-TANRININ ƏLƏMƏTİDİR — anlamının bir daha təsdiqinə, möhkəmlənməsinə çevrilmişdir. Yəni ki, hər iki halda “Od yurdu” — “Tanrı yurdu — TANRIÇILAR-TANRI SEVƏRLƏR yurdu” məzmununda qəbul edilmiş, bir elin və onun doğulduğu torpağın Yaradana-Tanrıya inamdan yaranmış adına çevrilmişdir.

“Odlar yurdu” deyərkən, təkcə fiziki məzmununda “odlar” yox, “Tanrıçılar yurdu” məzmunu təkrar edilmiş olur. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, Od: qüvvət mənbəyi kimi, Tanrının baş əlaməti hesab edilmişdir. Tanrıçılıq-dünyanın ən ilk, ən qədim dinidir. Qədim azər də Günəşə Ulu Od, Od-Tanrı deyərkən, Tanrının tək və görünməz olduğunu düşünürdü, bilirdi.

Bütün tədqiqatlar belə bir fikri bir daha açıqlamağa əsas verir ki, Tanrının təkliyi-vahidliyi ideyası ilk dəfə məhz qədim Azərbaycanda yaranmış və formalaşmışdır. Tanrıçılıq Azərbaycan xalqının və ümumi halda bütün türk xalqlarının da ən qədim dini olmaqla, xristian dininin də yaranması üçün başlanğıc—əsas-özül rolu oynamışdır. “Tanrının oğlu” adlandırılan İsa peyğəmbər “Tanrıçılıq dinindən-inamından yaranmış” məzmunu ilə yeni dinin-xristianlığın yaradıcısı sayılmışdır.

Azərbaycan — Tanrıçılığın beşiyidir — fikrini başqa misallarla da bir daha əsaslandırmaq olar. Məsələn, “Avesta”dakı “daena”-“Tanrı” sözünün yəqin ki, ən qədim şəkildən elm üçün dəyərli soraqdır. Bu günkü “dan”/dan yeri/ sözü həmin “daena” və “tanrı” üçün ortaq koddur Od-Tanrının əlamətidir, dan yeri-odun yeri-Tanrının yeri/Tanrının yaratdığı tanrının yeri!/ məzmunu daşıyır. “Da”bəli, “dan-” verildi “dar”-hədiyyə-yenə də TANRININ VERDİYİ məzmunundadır-“da” kodu ilə. Söz yaradıcılığında odun da/ad/at... kodları ilə minlərlə söz yaranmışdır. Ada-ata, dada-dədə-dede-dedüş-ka və s. həmin koda bağlıdır.

Tan-dan: Tan-rı məzmunu onu da aşkar edir ki, “Tanrı” sözü də başlanğıcda bir hecalı/bir saitli/ olmuşdur, “Tanrı”dakı “r” hərəkəti—odun hərəkətə gəlməsini—Günəşin çıxmasını və göydə şahlıq etməsinin ünvanıdır. “Tanrı”nın tan-q-rı, ten-qri, ten-ir, tan-ır, tan-rı... variantları Günəşin hərəkət məzmunlu adları: RA/AR/ƏR-lə qoşalaşmasından yaranmış və Tanrı-Ya-ra-dan: həyat verən/!/ məzmunu kəsb etmişdir. Əlbəttə, söhbət yenə də Günəşdən—Tanrının yaratdığı Tanrıdan gedir.

Bütün dillərdə işlənən minlərlə söz Günəşin “üz” adının/Günəşin üzünün, təzəliyinin, qızğın, qızmar, qız-armış və s. əlamətinin/koduna bağlıdır. Və yenə də minlərlə söz Od-Tanrının say-sız əlamətlərinin ünvanı tək yaranmış kök-sözlərin/kodların/əsasında doğulmuş, artmışdır.

Tanrının adlarından biri: AĞ sözü: Günəşin—Od-Tanrının/Tanrının yaratdığı Tanrının!/toplu işıq görümündən yaranmışdır. Azərbaycan dilində “hə” deyəndə həm də “ağ” dediyimiz—yə’ni bu ulu məzmunun fərqinə varmırıq. Bunu səslərin qanunauyğun inkişaf prinsipi aşkar edir. “H” səsinin “Q”-dan sonra gəldiyini bilirik. /Biz bunu “Dədə Qırqud yurdu” kitabımızda şərh etmişik. /Belədə bəlli olur: hə/ha, qə/qa-əq/aq: Ağ: toplu işıq. Günəşin adıdır.

Etimoloji prinsip əsasında hər söz həndəsi silsilə kimi, zəncirvari reaksiya kimi, onlarca, yüzlərcə sözə bağlı şəkildə açıqlana bilər. Və bir daha xatırladıyıq ki, bütün sözlər-adlar öncə Od-Tanrının/Tanrının yaratdığı Tanrının/ görünən və görünməyən/duyulan, təsəvvür edilən/ əlamətlərinin ünvanları kimi yaranmış və söz yaradıcılığı üçün əsas /kod/ olmuşdur. Və bütün dillər çox uzaq keçmişdə mövcud olmuş, bəşəriyyətin birgə fəaliyyəti sayəsində on min illər ərzində yaradılmış Ulu dilin dialektləri kimi meydana gəlmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bütün dillərdə eyni söz köklərinə/kodlarına/ rast gəlinir. Bu, ilk baxışda nəzərə çarpmayan qanunauyğunluqdur.

AZƏRBAYCANLI — AZƏR

“Azərbaycanlı” adı daha sadə — “azər” adından törəmişdir. Və bu törəmədə məzmun yeniləşmişdir. Belə ki, “mən azəram” eyni zamanda: “mən oğuzam”, “mən türkəm” məzmununda qəbul olunur. Bu ulu məzmunun nə əlavəsi, nə də inkarı yoxdur. Bununla yanaşı, “mən azərbaycanlıyam” sözü — ifadəsi mənim Azərbaycan torpağının, Azərbaycan ölkəsinin, respublikasının vətəndaşı olduğumu təsdiq edir. “Mən azərbaycanlıyam” deyərəkən “mən Azərbaycanda yaşayan ləzgi, talış, tat, kürd, avar... qardaşlarımla birlikdə azərbaycanlıyam” - fikrini də vurğulamış oluram. Belə ki, Azərbaycanda doğulan, Azərbaycan torpağını mənim kimi, özünə doğma Vətən bilən ləzgi, talış, tat, kürd, avar... qardaşlarım da mənimlə bərabər hüquqda a z ə r b a y c a n l ı d ı r. Mən özüm həmin qardaşlarımla birlikdə “azərbaycanlı” olmaqla a z ə r ə m. Azəram — yə’ni türkəm, oğuzam. Bu üç ad: azər, türk və oğuz mənim mənsub olduğum xalqın — soyun ən qədim adlarıdır. Hər üç ad: azər, türk və oğuz — üzərində doğulduğum torpağın maddi məzmunu və həmin məzmunu öz dünyabaxışı, öz soypsixologiyası ilə dərk edən babalarımızın ən ilk inamlarından, Od və Su inamlarından doğulmuşdur. Babalarımız Oda və Suya Tanrı əlamətli, Tanrının yaratdığı Tanrı demişlər. Tanrının dərk edilən qüdrəti öncə onun Yaradan, Yaradıcı keyfiyyətində görünmüşdür. Qədim azər — türk, oğuz doğulduğu torpağı: azər — adər — odar — o d l a r y u r d u —

adlandırarkən onu: T a n r ı l a r y u r d u məzmununda düşünmüşdü. İrəlidə dediyimiz kimi, bu günkü “odlar yurdu” sözləri də məhz “Tanrılar yurdu” anlamındadır. Və söhbət “Tanrının yaratdığı Od — Tanrıdan” (tanrılardan) — “görünən tanrılardan” gedir. Başımızın üstündə Göy — tanrıdır, Günəş — Göydəki Baş Tanrıdır. (Bir daha: Göy də, Günəş də — “Görünən Tanrıdır”).

Mən “azəri” yox, “azər”əm! Azər, şumər, kənkər, ovşar (əfşar, əfsər), sakər (ərsak — arsak!), xaçər, qacar, qarcar, qarqar! düğər, maqər, macar, hunər, hunqar, günər, alpər, tatar (tatər), bayər (boyar), tavar (tavər-tavr) və s. Bunlar da türk — azər — oğuz soylu qədim qəbilə birləşmələrimizin adlarından tarixi soyaqlardır.

İranlı—fars qardaşlarımızın tələffüzündə “Azər” adını “Azəri” təkrarı sıxışdırmışdır. “Azəri” sözündəki “i” yönük, təyinlik bildirən şəkilçidir. Və “azəri” kəlməsi məhz həmin “i” şəkilçisi ilə “azərbaycanlı”, “Azərbaycan vətəndaşı” məzmununda səslənir və bu mə'nada soy — xalq adından sanki uzaqlaşmış olur.

Deməli, biz “azəri” yox, “azər”ik. Bu mə'nada “azəri türkü” ifadəsi də özünü doğrultmur. “Azəri türkü” — həтта bir qədər yanlış səslənir. Axı, bu, mənim qoşa adımdır! Axı, “rus slavyanı”, “ukrayna slavyanı” və s. deyilmir. Bizimkilər “azəri türkü” ifadəsini yaratmaqla adımızda “türk” sözünü vurğulamağın vacibliyini əsaslandırırlar. Bu bir də ondan irəli gəlir ki, biz “Azər xalqı”, “Azər dili” əvəzinə “Azərbaycan xalqı”, “Azərbaycan dili” deyirik, yazırıq. Bizdən əvvəl deyildi ki: hər iki ad Azər xalqına — Azərbaycan xalqına tarixin töhfəsidirsə, hər halda dəyərli töhfədir. Və bu töhfə “mən azər oğluyam”, “azər qızıyam”, “Azər dili”, “Azər xalqı” deyilməsinə və yazılmasına heç bir veto (“yox!” - işarəsi) qoymayıb.

“Türk” adımızın guya “qəribçiliyə salındığını” iddia etməyə də heç bir əsas yoxdur. Bir daha “Dədə Qorqud Kitabı”nı göz önünə gətirməliyik. Həmin müqəddəs Kitabımızdakı müqəddəs, hər birimizə doğmadan doğma, şirin “Oğuz”, “Oğuz eli” - xalqı, “Qalın Oğuz yurdu” (“Böyük Azərbaycan” məzmununda) adlarının da “qəribçiliyə salındığını” e'tiraf etməliyikmi? Axı, hamımız böyük iftixar hissi ilə deyirik ki, “Dədə Qorqud Kitabı” — Azərbaycan xalqının ana kitabıdır! Həmin müqəddəs Ana Kitabımızdakı adımız da “türk” deyil və buna görə Ana Kitabımızı “günahlandırmaq”, əlbəttə ki, bağışlanmaz günah olardı.

Bir daha e'tiraf edək ki: üç qədim adımız: azər, oğuz və türk — eyni məzmun daşıyır və üçü də bizə eyni dərəcədə əzizdir. Vaxt adlı səmada bu üç müqəddəs adı bir qatarda hərdən öz yerini dəyişən durnalara bənzətmək olar. Qatarla uçan durnalar

öncüllüyü növbə ilə və könüllü surətdə bir-birinə ötürürlər. Onu da e'tiraf edək ki, adlardan yaranmış durna qatarımızda durna — adlarımız çoxdur və onların da çoxunu, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, şəhərlərimizin, kəndlərimizin, dağlarımızın, çaylarımızın, düzlərimizin və s. adlarında yaşadıırıq.

RƏSUL RZANIN YENİ SÖZLƏRİ

Xalq şairi Rəsul Rza “d a ş” sözünü dilimizin bir sıra sözlərinə qoşmaqla yeni sözlər yaratmışdır.

“Mən sənin ilk sevgilin,
Sən mənim könüldaşım”.

“Onlar sənin döyüşdaşın
Qəti vuruş ayağında”¹.

Sovet imperializmi — “Kapitalizmi əvəz edən sosializm” hər sahədə “yenilik uğrunda!” şüarını irəli sürmüşdü. Yenə də hər sahədə “köhnəliyə qarşı hücum” pərdəsi altında xalqların öz milli dəyərlərinə qarşı yürüş e'lan edilmişdi. Dilin yeniləşməsi, saf-laşması onun yeni adlar, terminlərlə doldurulması ilə də müşahidə olunurdu. Kolxoz, revolyusiya, kultura, kombayn, komsomol, soyuz, revkom, komintern, bayavoy, dayoş, daloy, prezidium, kompozitor, ximprom, Azərsol, Bakisol, Bakraboçi və s. rus dilinin qarışığı və onun vasitəsilə Azərbaycan dilinə gətirilən sözlər, üstəlik də şəhər və rayonlarımızda, kəndlərimizdə rus, erməni və başqa yad adların bilavasitə ünvanlara çevrilməsi belə “yeniliklərdən” idi. Belə bir vaxtda Rəsul Rza dilimizin söz yaradıcılığından əsil ustad məharəti ilə istifadə etmiş, Azərbaycan dilini onun öz sözləri ilə xeyli zənginləşdirmişdir. Unudulmaz şairimizin bu sahədəki böyük xidmətlərini filologiya elmləri doktoru, professor Ağamusa Axundov yüksək qiymətləndirmişdir. Filologiya elmləri doktorları: Tofiq Hacıyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Nizami Cəfərov, Qara Məşədiyev, xalq şairi Qabil, başqa dilçi və ədəbiyyatşünaslarımız da böyük vətənpərvər Rəsul Rzanın Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübariz rolunu xüsusi nəzərə çatdırmışlar.

Rəsul Rza söz yaradıcılığında məzmunu əsas götürməklə siyasətdən, hər sözə mikroskopla baxan Kekebenin nəzərindən yayına bilmişdir. Böyük şair öz poetik axtarışlarında, fikrin obrazlı deyimində yenilik yaratmışdır. Fikrin sərbəst ifadəsindən, şe'r in sərbəst üslubundan söz yaradıcılığına yeni istiqamət vermişdir. Rəsul Rzadan sonra, hələ hörmətli şairimizn sağlığında — 1970-ci illərdə Azərbaycan dilinin bilgi (mə'lumat), bilgin (bilici,

¹ R. R z a. Əsərləri. 2-ci cild, səh. 11, 408.

alim, mütəfəkkir), dəstək (tərəfdar olmaq, müdafiəçisi olmaq, razılıq), öncül (qabaqcıl, irəlində getmək, irəlində gedən), baxış (nöqteyi-nəzər) və s. kimi, öz doğma sözlərinin kitab səhifələrində və mətbuatda görünməsi də qısqanlıqla qarşılanırdı. Lakin yol açılmış, xalqın yaddaşı oyadılmışdır. Və hamı e'tiraf edirdi ki, bu öncül oyadıcı unudulmaz şairimiz Rəsul Rzadır.

"Biz səninlə həmsəhərik,
Gündəş, ildəş, vətəndaş"¹.

Başqa bir şe'rində şair "işçi" əvəzinə "işdəş" işlətmişdir. Bundan əvvəl "vətəndaş", "yoldaş", "qardaş", "sirdaş" sözlərində gördüyümüz "daş" sözü şəkilçi rolunda qəbul edilsə də, Rəsul Rzanın "işdəş", "gündəş" və "ildəş", "könüldəş", "döyüşdəş" sözlərində müstəqil söz kimi diqqəti cəlb etmişdi. Belə ki, "işçi", "əkinçi", "yenilikçi" sözləri "çi" şəkilçisi ilə düzəltmə sözlərdir. "İşdəş", "ildəş", "döyüşdəş", "Gündəş", "könüldəş" isə "daş" komponenti ilə mürəkkəb sözdür, çünki iki müstəqil sözdür hər biri. Həmin mürəkkəb sözlər həm obrazlı, bədii təsir oyadır, həm də obrazlı kimi də bilik verir. Gündəş kimdir?—eyni gündə doğulmuşlar, eyni günün sevincini və ağrı-acısını daşıyanlar, eyni günü nə iləsə əlamətdar edənlər, eyni gündə-dərddə olanlar və s. Beləcə, bir söz böyük bir hekayətə çevrilmiş olur. Qeyd edək ki, "daş" heç bir sözə heç də şəkilçi kimi qoşulmur. Daş "od" məzmunundadır. İnsan da məhz "od" məzmunundadır. Yoldaş—yol odu, bir yolun, əqidənin, inamın, ideyanın yolçuları; vətəndaş—vətənin övladları—odları, ana odun od balaları; işdəş—eyni işi icra edənlər. Göründüyü kimi, "işdəş"lə "işçi" eyni məzmununda səslənmir. İşçi — bir işi görən, fəhlə, "işdəş isə"—hər hansı işi icra edənlər olur. Könüldəş - daha geniş və lirik məzmunludur: könlümə yar olan dost, həmdəm, həmdərd, həmsəvinc olan, könlümcə olan, ürəyimcə olan, sevgisini ürəyimdə yaşatdığım, könlümdən keçəni duyan, könül verdim və s. Burada da bir söz bir neçə hekayənin açılmasına xidmət edir. Və hər hekayət özü də məzmunudur. Döyüşdəş - sadəcə döyüşçülər deyil, bir cəbhədə bir amal uğrunda döyüşənlərdir ki, bu döyüşün şərəfini də göz önünə gətirir. Və bu yenə də məzmunun xidmətidir.

Böyük şairimiz vertolyotu "pərvanəbel, dikuçan" adlandırır və bu da həm fikrin obrazlı ifadəsi, həm də uçan aparatın "növu"nü yada salmaqdır. Göründüyü kimi, bu adlar da məzmun-dan yaranmışdır.

Biz Azərbaycan poeziyasının sonuncu dahilərindən biri, hələ sağlığında ikən öz məktəbini yaratmış xalq şairi Rəsul Rzanın məzmunun açımına xidmət edən cəmi bir neçə sözünü misal gətirdik. Rəsul Rza yaradıcılığı isə bütöv bir ümmandır.

¹ R. R z a. Əsərləri. 2-ci cild. Bakı. 1968. səh. 96.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN ONOMASTİKASI HAQQINDA

Azərbaycan onomastikasının tarixi çox qədimdir. Bu qədimliyi Şifahi “Avesta” və Şumer-türk abidələrinin yarandığı çağlarla da bağlamaq mümkündür. “Avesta”nın yaradıcısı Zərdüştün, bəzi mənbələrin xəbər verdiyinə görə, “Əflatunun vəfatından 6000 il əvvəl, Troya müharibəsindən 5000 il əvvəl yaşadığı” güman edilsə, bu tarixə 10 000 — 12 000 il yaş vermək olar. “Avesta”nın Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi olduğunu və bu ulu abidənin məhz Azərbaycanda, ən əski Azərbaycan dilində “Prazərbaycanca-Pratürkcədə” və ən əski türk-Azərbaycan əlifbası ilə (Orxon-Yenisey əlifbasının da həmin əlifbanı yaşatdığını qeyd etməklə) yazıldığına əsaslanaraq, Azərbaycan dilinin — Azərbaycan türkcəsinin ən uzaq laylarının da həmin dövrlərlə bağlılığını düşünmək olar.

Ən yeni “Azərbaycan tarixi”ndə Azərbaycanın ən qədim adlarından birinin “Aratta” olduğunu, Şumer-türk ədəbi abidələrindən birinin “Enmerkar və Aratta ölkəsinin şahı” adı ilə qeydə alındığını və hər iki ARATTA adındakı eyniliyi də təsadüfi hesab etmək olmaz. Bu da Azərbaycan dilinin 4500 — 6000 il əvvəlki çağlarından soraq verir.

Azərbaycanın məşhur dilçi alimlərindən professor Tofiq Hacıyev “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair” elmi məqaləsində e. ə. III minillikdən, yəni azı 5000 il əvvəldən soraq gətirən bir neçə sözü — məhz Azərbaycan dilinə aid sözü tarixi dəlil kimi misal çəkir və xüsusi olaraq, qeyd edir ki, 5000 il əvvəl “Ön Asiyanın onunla yaşlı qədim dillərinin yazılarında saxlanan hər bir AZƏRBAYCAN SÖZÜ bir kitabə dəyərindədir”¹.

Nəhayət, böyük Norveç alimi və səyyahı Tur Heyerdal, Qafqazın ən qədim sakinlərinin a s e r l ə r — a z ə r l ə r, A S E R xalqı - AZƏR xalqı — AZƏRBAYCAN XALQI olduğunu və onların e. ə. III-II minilliklərdə də həmin ərazidə, həmin adla tanın-

¹ T. Hacıyev. Göstərilən əsəri. Azərb. filolog. məs. II c. s. 27.

dıqlarını xüsusi qeyd etmişdir¹. Azərbaycan xalqının və dilinin ölməz abidəsi “Dədə Qorqud Kitabı”nın yazıya qədərki dövrü də Mif çağlarından, azı bir neçə min ilin əlçatmazlığından xəbər verir.

Təqribən 1300 il əvvəl yazıya alınmış bu ulu “Kitab”, XII-XI əsrlərin yadigarı “Qisseyi-Yusif” poeması, XIV əsrdə Nəsimi, XVI əsrdə Füzuli, XVII əsrdə Sarı Aşıq, XVIII əsrdə Vəqif... Azərbaycan dilinin, Azərbaycan onomastikasının canlı, həmişə-yaşar səhifələridir. Dünya ədəbiyyatının ən böyük dahisi Nizami öz ölməz “Xəmsə”sini, dövrün tələbi ilə fars dilində yazmağa məcbur olsa da, onu doğma Azərbaycan ruhu ilə, həm də Azərbaycanın canlı xəritəsi kimi, qələmə almışdır. Azərbaycan onomastikasının qədimliyini və zənginliyini sübut edən başqa misallar da gətirmək olar.

Azərbaycan onomastikasının tədqiqi tarixi isə xeyli cavandır. Bu cavanlıq eyni zamanda, ümumdünya miqyasında onomastik vahidlərin öyrənilməsinə də aiddir.

Onomastikaya **xüsusi adlar** haqqında elm kimi tərif verilir. “Onomastika” dedikdə, söz haqqında hərtərəfli anlayış — sözün yaranması, tarixi səbəbləri, məzmunu, məna çalarları, hansı dillə aidliyi (hansı dildə formalaşması), xüsusi və ümumi adlarda iştirakı, fonetik və leksik yaxınlığı olan digər sözlərlə oxşarlığı və oxşarsızlığı, nəhayət, dilin meydana gəlməsi, dilçiliyin tarixi və inkişafı, xalqın cəmiyyətin həyatında rolu və s. haqqında da düşünmüş oluruq. Və bu mə'nada Onomastika — həm də **söz və dil haqqında elm** məzmununda da qəbul oluna bilər. Hələ qədim Şumer dilinin sözləri — dil materialı əsasında zənginləşən, formalaşan sami dillərdə Şumer - Sami (Şumer-Babil və s.) sözlüyü (lüğəti) bir neçə yüz il ərzində mövcud olmuş, fəaliyyət göstərmişdir. Sözlüyü Şumer alimləri — dilçiləri tərtib etmişdilər və həmin sözlükdə Şumer sözlərinin, öncə, daşdığı mə'nalar açıqlanmış və bundan sonra gələn tələffüzlərdə — akkad, sami: yəhudi, ərəb, elam, hurri və s. dillərin “qəlibində” də hər necə yadlaşmış olsa da, əzəli mə'na və məzmunu ilə yaşamışdır. Bu faktın özünü də Azərbaycan (və ümumən türk) onomastikasının öyrənilməsinin ilk mərhələsi adlandırmaq olar. Onomastikamızın öyrənilməsinin ikinci — yaxın mərhələsi isə, yeni realist ədəbiyyatımızın və dramaturgiyamızın banisi M. F. Axundovun və böyük vətənpərvər alim A. A. Bakıxanovun adları ilə bağlıdır.

Onomastikamızın tədqiqinin 1930-cu illərdən başlamış üçüncü və ən yeni mərhələsi daha geniş və olduqca səmərəlidir. Bunu, onomastikamızın öyrənilməsinin əsaslı dönüş mərhələsi adlandırabilirik. Bu mərhələ xüsusən 1970-ci illərdən başlayaraq, bir

¹ T. H e y e r d a l. Azərbaycan teli. Azərbaycan. Los-Anceles. 1997. s. 27.

sıra dəyərli axtarışlarla, sanballı kitablar, monoqrafiyalar, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları ilə fərqlənməkdədir. Bir sıra məcmuələrdə, qəzet və jurnal səhifələrində Azərbaycan toponimlərindən, antroponimlərindən və s. bəhs edən onlarca elmi-kütləvi və publisistik yazılar dərc edilmişdir. Bütün bu əsərlər bir ümumi mövzuya: Azərbaycanşünaslığa həsr olunmuşdur. Məhz həmin mövzuya həsr edilmiş əsərlərin bir qismi gərgin və səmərəli tədqiqatın bəhrəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Həm də bu sahədə təkcə dilçilərimiz və ədəbiyyatşünaslarımız deyil, tarix, coğrafiya və digər elm və sənət nümayəndələri, yazıçılar, jurnalistlər də fəaliyyət göstərirlər. Unudulmaz alimlərimiz: H. Araslı, Ə. Abdullayev, Ə. Dəmirçizadə, Q. Voroşil, M. Seyidov, M. Hüseynzadə, Ə. Hüseyni, A. Məmmədov, R. Zərinəzadə, M. H. Təhmasib, M. A. Şirəliyev, çağdaş alimlərimizdən: A. Axundov, T. Hacıyev, A. Qurbanov, V. Aslanov, Z. Verdiyeva, B. Budaqov, K. Vəliyev, M. Adilov, Q. Qeybullayev, M. İsmayılov, E. Əlibəyzadə, K. Əliyev, T. Əhmədov, Q. Məşədiyev, A. Nəbiyev, Z. Mahmudov, S. Əliyarov, Y. Seyidov, S. Əlizadə, N. Xudiyev, N. Cəfərov, Q. Cəfərov, Y. Yusifov, B. Əhmədov, Cənubi Azərbaycanın görkəmli cərrah və alimi C. Hey'ət və başqalarının onomastikamızın tədqiqinə və ümumən azərbaycanşünaslığa həsr edilmiş əsərləri yüksək elmi dəyərə malikdir.

Bu sətirin müəllifi də son illərdə azərbaycanşünaslığın, xüsusən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan onomastikamızın tədqiqi ilə ardıcıl surətdə məşğul olur.

Onomastikamızın yeni mərhələdə tədqiqi Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf yolunun, etnogenezisinin, soy psixologiyasının öyrənilməsinə, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi mə'nəvi dəyərlərin aşkarlanmasına, bununla da tarixi və elmi həqiqətin üzə çıxmasına xidmət göstərən mühüm amildir. Bu həm də xalqın yaşamaq haqqının, öz doğma yurdunun — torpağının sahibi ola bilmək haqqının elmi yolla bir daha və dö-nə-dönə əsaslandırılmasının tarixi zərurət olmasından irəli gəlir. O səbəbdən tarixi zərurətdir ki, ötən əsrlərdə imperiya diqtələri ilə hərəkət edən şovinist dilçilər, tarixçilər və qeyriləri türk xalqlarının, öncə Azərbaycan xalqının tarixi, qanuni haqqını heçə çıxarmağa, onun çox zəngin mifologiyasını, qədim mədəni irsini zorakılıqla mənimsəməyə və onu öz doğma torpağına "gəlmə" qələminə verməyə çalışmış, bununla da tarixi və elmi həqiqəti təhrif etmişdir. Bəzi Azərbaycan müəllifləri də həmin təhrifçilərin tə'siri altına düşmüş, həm öz xalqına, həm də elmin, xüsusən də dilçiliyin və onun əsas şö'bələrindən olan onomastikamızın daha geniş, daha dərin və daha əhatəli şəkildə öyrənilməsinə ciddi ziyan vurmuşlar. Nəticədə, elmin di-

gər sahələrində olduğu kimi, onomastikamızın tədqiqində də ehkamçılıq kök salmışdır.

1970-ci — 1980-ci illərdən başlayaraq onomastik vahidlərin tədqiqində ehkamlarla barışmamaq, əvvəllər yol verilmiş təhrifləri elmi faktlarla dəf etmək günün tələbinə çevrilmişdir. Bu sahədə elmi mübahisələr davam etməkdədir. Həmin mübahisələrin gedişində tarixi-müqayisəli təhlil və elmi-məntiqi ardıcılıq getdikcə daha çox üstünlük qazanmaqda və əsl elmi yol — üsul kimi, özünü doğrultmaqda, təsdiq etməkdədir. Bu prosesdə etimoloji təhlilin yozum təhlillərdən fərqləndirilməsi və bunlardan birinciyə üstünlük verilməsi irəliyə atılan elmi addımlardandır. Bu addımların davam etdirilməsi həm Azərbaycan dilində, həm də bütün dillərdə onomastika sahəsində axtarıqların daha da genişləndirilməsinə və səmərəliliyinə yeni təkan verə bilər.

Bir sıra yazılı mənbələrdə və xalq arasında belə fikir var ki, bütün dillər vahid bir dildən törəmişdir və bütün xalqların bir-birinə qohumluğu şəxsizdir. Bu fikrin geniş elmi şərhinə həmişə ehtiyac duyulub. Lakin məsələyə siyasi yönümdən yanaşılması elmi həqiqətin açıqlanmasını ləngitmişdir. Siyasətdən yan keçərək, əsl elmi həqiqəti aşkar etmək üçün **SÖZLƏRİN ETİMOLOJİ XƏRİTƏSİNİ** yaratmaq zəruridir. Bu ağır elmi yükün öhdəsindən bir tədqiqatçının gələ bilməsi, əlbəttə, çətindir. Lakin hər bir dilin də ayrılıqda etimoloji xəritəsini yaratmaq mümkündür. Belə xəritənin özü də çoxsaylı tədqiqatların məhsulu ola bilər.

Dilçilikdə belə fikir də məlumdur: **bir dilin etimoloji mənzərəsi onun qalan dillərlə semantik əlaqə sistemini aydınlaşdırır.** Mövcud fonetik qanunlar isə etimoloji tədqiqatlarda əsasdır. Son illərdə Azərbaycan dilinin də etimoloji xəritəsinin yaradılması istiqamətində bir sıra dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Biz də həmin istiqamətdə araşdırmalar aparmış və düşündürücü, inandırıcı nəticələrə gəlmişik. Fikrimizcə, **Azərbaycanın yer, su, qəbilə, insan ... adları kompleks şəkildə öyrənilməlidir.** O səbəbdən ki, həmin adların çoxu, bəlkə də hamısı Azərbaycan xalqının ən əski inamlarından doğulmuşdur, yaxud həmin inamlarla bu və ya digər dərəcədə bağlıdır.

— Belə adlardan biri **“AZƏRBAYCAN”**dır. Bu adın şərhinə son illərdə daha çox nəzər yetirilmişdir. “Mə’na”dan danışanlar məzmunu unutmuşlar. (Əvvəlki fəsildə biz həmin məziundan söhbət açmışdıq.) Bir daha xatırladaq ki, “filan söz filan mə’nadadır” — dedikdə, səbəb qalır sual altında. Deyilən “mə’na”nın yaranma tarixindən danışmaq mümkün olmur. “Filan mə’nadadır” ifadəsi yüzlərlə ehkamdan birinə çevrilir, məzmun isə öncə səbəbi göstərir, yə’ni axtarılan “nə üçün?” sualına cavab verir.

— Ən ulu məzmun, irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, oddur. Hələ yunan alimi Heraklit 2500 il əvvəl demişdir: **“hər şey oddan**

əmələ gəlir, mütəmadi olaraq dəyişir, suya, torpağa, havaya dönüb, sonra yenidən oda çevrilir. "Oğuznamə" isə yazır ki, "Od — imandandır". Bu isə o deməkdir ki, **OD — ƏN ULU QÜVVƏDİR**. Ən ulu qüvvə isə — **TANRIDIR**. Tanrı: inamın, pərəstişin, andın, ümidin baş ünvanıdır. Əski azərbaycanlı Yərə — yer kürəsinə həm də "Z e r" deyib. Onu (Yeri) Ulu Odun — Günəşin Zərrəsi, Tanrı odundan qopmuş zərrə kimi düşünüb. Çox uzaq çağlarda artıq dillərə, xalqlara ayrılmış bəşəriyyət Günəşə məhz yaradan, yaşadan qüvvə, Od-Tanrı kimi, Tanrı demişdir. Sivilisasiyanın mərkəzlərindən sayılan Azərbaycan yer altından və dənizdən çıxan təbii odlarına: neftə, yanar qazlarına görə də "**ODLAR YURDU**" yeri, məskəni adlanıb. Yə'ni ki, bu ad həm də məzmunundan: **ODLU OLMAQDAN DOĞULMUŞDUR**. Bunu "Azərbaycan" və onun yazılı mənbələrdən bəlli olan daha qədim variantları: Atropaten-a, Andriatian-u, Aratta, Atar-Patar... haqqında söyləmək lazım gəlir. Və bu "lazım gəlir" heç bir gümana, "bəlkə"yə söykənmir. Əgər kainatda hər şey oddursa, elm də bunu təkzib etmirsə, onda tamamilə təbiidir ki, bütün adlar da məhz odun adlarıdır.

— "**Atar-Patar**" "Avesta"da məhz yer: vilayət, ərazi, ölkə... adı ilə xatırlanır. Fikrimizcə, bu, ən qədim variantdır. "Azərbaycan" sözünə hətta "Atropaten"dən də yaxın görünür: Atar (Adar) Azər, Patar (baydar)baycan Şumer-Türk dastanlarında gözəlliyinə tərif qoşulan **ARATTA ÖLKƏSİ**nin qədim Cənubi Azərbaycan olduğu bildirilir. "Aratta"dakı "ar" və "Azər"dəki "ər" Günəşin "**hərəkət edən od**" məzmunundandır.

"At" — "od"dur. "Azərbaycan"ın "Adərbaycan" variantındakı "Ad" kimi, odun hərəkəti: işıq — həyat verməsi, yaratması, yaşatması anlamında, inamında düşünülmüşdür. Elə həmin məzmununda "Aratta" da: Odlar yeri, yurdu, ölkəsidir. Bu təhlilin ardınca daha irəli getmək olar. Lakin elə bu misalardan da bir daha belə nəticəyə gəlmək olur ki, "Azərbaycan": yer adı kimi, bu yerin-ərazinin öz tarixi-coğrafi-maddi məzmunundan doğulmuşdur. Bu məzmun: od-Tanrıdır; od yurdu - Tanrı yurdudur.

— Azərbaycan xalqının çoxadlı olması isə başqa məsələdir. Həmin adlar da "imandan (inamdan) olan od" məzmunundan doğulub, eyni məzmunun müxtəlif əlamətlərinin ünvanları tək düşünülüb. Eyni bir xalqın üç əsas adı: **OĞUZ, TÜRK, AZƏRBAYCAN**. "Oğuz" - Günəşin: **OD** - Tanrının "+" — xaç görünməndən doğulub: "a k s" şəklində. "Aks"dan yaranan "Oğuz"un "öküz" şəkli (formas)ı və məzmunu ilə qəbul edilməsi, qədim türk ellərində "bütün çayların "öküz" adlanması ulu məzmunun çox uzaqlarda qaldığı və məzmunla hesablaşmağın sirri aşkar edilmədiyi səbəbindən irəli gəlmişdir. Çaylar: Araz — Araks, Amu Dərya — Oks: Od çayı, Od axarı - məzmununda ikən, hətta

dahi Mahmud Kaşqarlıının vaxtında da Zahirî səs oxşarlığı ilə “öküz” mənasında (məhz mənasında!) qəbul edilmiş, bunun belə olmadığı düşünülse də, səbəbini şərh etmək mümkün olmamışdır.

Bu təhlilin də ardınca çox getmək olar. Tək onu əlavə edək ki, “ak(ı)s”ın - “aks”ın inkişafı kimi meydana gəlmiş “Oğuz” öncə OD-TANRININ adı olub. Sonra Tanrının yaratdığı: insan, insan birliyi-toplusu: xalq adı daşıyıb. Oğuz — aks (oks) -kas-kaş-kaç-xaç; yenə də: Oğuz — akıs-aks: sak və onun təhrif variantı: skif (iskif), sfinks... şəkillərində də müxtəlif dillərdə fərqli mənalarda işlənib. Ən qədim xəritələrdən birində, məsələn, Erotesfonin xəritəsində¹ (e. ə. III əsr) Yer kürəsinin bütün quru hissəsi “Skifiya”, yəni skif-sak-aks-oğuz — insan məskəni kimi; Şimal Buzlu okeanı: “Skifiya dənizi” — OĞUZ DƏNİZİ adlandırılıb. Bu şəkildə adlanmaların da səbəbi açılmayıb. Türkölogiyada “oğuz” sözü bir çox mənalarda (yenə də məhz mənalarda!) araşdırılıb. Və ən yaxşı halda “oğuz—bacarıqlı insan-mənasındadır” yazılıb. Elə isə bəs, “bacarıqsız insan” necə adlanırmış? Mənanın səbəbi araşdırılmayıb bu qəbildən çox suallar çıxıb bilər meydana.

“TÜRK” də Azərbaycan xalqının üç əsas adından biridir. Fikrimizcə, bu sözün ən qədim komponentlərindən biri “otr” - “Azərbaycan” adının “atr” - “adr” - “azr” komponentləri ilə eyni koddandır. Otr: atr (atrak) sonralar atrak (ətrak) variantlarında da səslənib. Otrk: Zerin-Yerin: Odun əlavəsi, “davamı”, törəməsidir.: torpaqdır. TORPAQ: ODUN HƏRƏKƏTİNİN MƏHSULUDUR, əski inamda “ODDAN YARANAN OD”dur. “Tanrının yaratdığı Tanrıdır. İnsan, insan birliyi, xalq yenə də (yeni əlamətlə) tanrının adını daşıya bilərdi. Otr-tor-tar-tur-turk - t ü r k — variantlarında yeni məzmun və məna çalarları qazanıb.

“Türk” sözünün də məzmunu kifayət dərəcədə araşdırılmadan, onun bəzi mənalarından danışılıb. Dahi Nizaminin “Xəməsə”sində “türk” sözünün mənaları: qüvvət, igidlik, gözəllik, əyilməzlik, sədaqət, təzə, təmiz, müqəddəs, ülvî və s. adlar-əlamətlərlə tərənnüm edilib. Sonrakı çağlarda həmin əlamətlərdən “qüvvətə” üstünlük verilib. Lakin bu da yalnız şərti olaraq qəbul edilib. Həmin məna ilə də — “qüvvət”lə də razılaşımayıb, uydurublar ki, guya bütün türk qəbilələri “köçəri olub”, “təkcə kiçik bir türk tayfası oturaq həyata keçib”, hərəkət etməyib, eləcə “yerində durub”. Bu səbəbdən həmin tayfaya “dur-anlar” deyilib². Sonra “başqa türk tayfaları da “duranlar” adlanıb. (?). Təbii ki, bu cür yozum-uydurmaların elmlə heç bir əlaqəsi ola

¹ N. M a k s i m o v. Fiziki coğrafiya, 1991, səh. 9.

² “Yol” qəzeti, № 4. 1992.

bilməz. Sözün əzəli məzmunu sübut edir ki, “türk” məhz od kimi: qüvvətdir, igiddir, əyilməzdir, dönməzdir, gözəldir, sədaqət timsalıdır, təzədir, təmizdir, müqəddəsdir, ülvidir. Nə zamansa deyilmiş, eşidilmiş, əsası, səbəbi göstərilməyən və axtarılmayan “məna”nın ehkam tək qəbul edilib, məzmunun diqqətdən kənarda qalması səbəbindən yenə də türkologiyada “türkmən” adının mənşəyi bu günədək açılmayıb — yazılır. Çoxsaylı məzmun çaları olan “man” öncə oddur, od-qüvvətdir, od-kütlə (maddə)dir, od-kütlə kimi-xalqdır-insan toplusudur; yer-od kimi: ərazi, torpaq sahəsi, vilayət, ölkə məzmununda da səslənir. “man”: od-qüvvə kimi “man-at”dır, “mən-lik”dir, yenə də pul vahidi: “tümən”dir. Nəhayət, odun özü kimi, insandır, birinci şəxsdir: “mən”dir. “Mən-man” eyni, oxşar və əlavə məzmun və mənalara bütün dillərdə p a r a l e l s u r ə t d ə işlənməkdədir. “Türkmən” də “TÜRK ELİ, XALQI”DIR. Dilimizdə “uruğun-turuğun artsın” — alqışı var. Bu alqışda da “türk”ün “tur-uq” variantından: “oddan doğulan od” məzmununu görmək çətin deyil. “Oddan doğulan od” həm də “hərəkətdə olan od” məzmunu daşıyır. TƏRƏKƏMƏ də - hərəkətdə olan: dağdan arana, arandan dağa köçən, qoyunçu-maldar türkdür. Türkün, tərəkəmənin bir sıra kitablarda “yurdsuz, vətənsiz, şəhərsiz, əkin-biçinsiz, oturaq həyata öyrənməmiş” qələminə verilməsi də “qələmin düşmən əlində olması”ndan irəli gəlmişdir. Əslində türkün-tərəkəmənin köçərliyi eyni məkanda: dağı və aranı olan Azərbaycanda baş verir. Tərəkəmələrin leksikonunda işlənən “türkmən” sözünün də həm də Azərbaycan mühitinə aidliyi var. Məsələn, “Dədə Qorqud Kitabın”da olduğu kimi, bu gün də azərbaycanlı ana inadkar qız uşağını “a türkman!” — deyərək danlayanda, onun “od kimi: qüvvət göstərib üzə durmasını” yada salmış olur. Ayrıca türkmən — türkmənistanlı da, əslində öz adında odun “qüvvətli, səhra kimi düz, doğruçu” xasiyyətini də daşıyır.

— Deməli, “türk, türkmən və oğuz adlarında “odlu” əlamətləri nəzərə alınmaya bilməz.

— Azərbaycanın qədim paytaxtı B A K I əslində Odun üreyində yerləşir. Əski insan bu şəhəri TANRI YERİ — MƏSKƏNİ adlandırır. Məşhur alim S. Aşurbəyli bu şəhərin “B a g - i” (bağ-lar, bağ-lar, boq-lar: tanrılı olanlar. - Ə. F.) türk qəbiləsinin adını daşdığını bildirir¹. Elm bu fikri qəbul edəndən sonra da yozumçular geri çəkilmək bilmir. S. Aşurbəylinin misalında “Bakı”nın ən qədim, yazılı variantı “Bakhau” — 4000 il əvəldən soraq verir. Yozumların çoxu isə ən yaxın variantlardan biri — “Bakuh” ətrafındadır. Burada sözün kök hissəsi zorla parçalanır, “bak-uh” əvəzinə “ba-kuh” şəklində. “Ba” dönüb olur fars

¹ S. Aşurbəyli. Bakının tarixi. 1964. səh. 14.

dilində “külək”, “kuh” da yenə də fars dilində “dağ”. Həqiqətdə isə “Bakı” adının kökündə bak/baq/bağ/boq: Tanrı — dayanır və həmin birhecalı “bak” - “bag” heç cür parçalana bilmir, bu mümkün deyil. Yuxarıdakı parçalanma elmin əksinə gedən siyasət üsuludur. Qəbilənin adı da ərazinin od-məzmununa, odun “Tanrı” sayılmasına əsaslanıb. Həmin əsasla: Bakı—Bak /Baq/Bağ/Boq: TANRI ŞƏHƏRİDİR. TƏBRİZ də AZƏRBAYCANIN qədim paytaxtlarındandır. Bu şəhərin də adı və yaşı çox təhrif edilib, yenə də “filan mə'nada”. Məsələn, guya xəlifənin arvadı burada xəstələnib, tər töküüb. Buna görə də bu şəhər də “adsız” ikən, “xəlifənin arvadının tər tökməsinin şərəfinə” “Tər tökdürən” adını alıb və bu da guya fars dilində “fonetik dəyişikliyə uğrayıb” və olub: Təbriz. Birincisi: Təbrizin adı və yaşı-tarixi ilə müqayisədə “xəlifənin arvadı” dünənki əhvalatdır. ikincisi: “t a v r” - Od -Tanrının: Günəşin “vurma işarəsi”: “X” şəklində qəbulundan (şəffaf müstəvidə və gözdə belə qəbul olunur və bu təbii fiziki hadisədir) doğulmuşdur: “yandıran, qovuran, cəzalandıran, hökm edən, təsdiq edən, nişanlayan-möhürləyən” və s. məzmunlarda və yenə də Tanrının adlarından biri və yenə od-kütlənin, oda aid olanın adı: mal: inək, öküz və od materialı: mal-parça, paltar və s. və türk qəbiləsinin adı: TAVR da məhz həmin məzmundadır. Digər dillərdə, məsələn, rus dilində “tavr” köklü-kodlu onlarca sözə rast gəlmək olur: tavr-enniy/damğalanmış, tavr-oviy /damğa, damğalı/, hətta italyanca: tav/e/r-na /aşxana/ — bəllidir ki, burada da xörək bişirilir-qovrulur/. Yenə Azərbaycan dilində: davar-inək-mal-qara, rus dilində: tovar/tavar/mal, əmtəə/, tovar-iş/ yoldaş: yol daşı-odu/, tovar-ka / rəfiqələr: “od bacıları” və s. məhz ulu od-məzmunun törəməsidir. Kiçik Asiyadakı iki qədim dağ silsiləsi: Böyük T A V R, Kiçik T A V R. Azərbaycan (və ümumən türk) mifologiyasına görə dağların qədim adları da “Tanrı” məzmunludur. O sıradan Tavr dağları da “Tanrı dağları”dır. Krım yarımadasının qədim adı: TAVR-İDA, Qərbi Sibirdə “Tavriz” şəhər və çay adı kimi, Cənubi Azərbaycanın paytaxtı TƏBRİZ də öz adını türk xalqlarının, öncə Azərbaycan xalqının oda bağlı inamlarından almışdır.

Azərbaycan toponimləri, etnonimləri və s. saysız qədər çoxdur. Onların hər birinin adının mə'nası və məzmunu, etimologiyanın bu kitabda şərh edilən prinsipləri əsasında açıqlanarsa, elmi və tarixi həqiqəti sübuta yetirməklə yanaşı, onomastikanın tədqiqini də genişləndirmək olar.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ TARİXİ-COĞRAFI ÜNVANLAR

— Fikrimizcə, dahi Nizaminin ölməz “Xəmsə”sini — beş böyük poemasını Azərbaycanın canlı söz xəritəsi adlandırmaq olar. Belə ki, dahi sənətkar öz əsərlərində həтта ayrıca, konkret bir ünvan: şəhər, kənd, dağ, çay, çöl və s. yazmadığı misralarında da doğma yurdunun şəhər və obalarını, dağlarını və çaylarını, çəmənlərini və s. tərənnüm etmişdir. Bunları şairin qəlbindən qələminə, qələmindən misralarına köçmüş doğmalıq hissindən şairin lirik düşüncələrindən, gələcək nəsle müraciətlərindən, nəhayət, “Xəmsə”dəki təsvirlərin bə’zi parçalarda həm də öz adları ilə təqdim olunmasından bilmək olur.

Bə’zi nizamişünaslar yazırlar ki, böyük vətənpərvər olan Nizami bütün ömrü boyunca Gəncə şəhərindən, Gəncənin həndəvərlərindən uzağa getməmişdir. Bu fikrin həqiqətə yaxınlığı inkar olunmur. Lakin Nizaminin gənclik illərində və sonralar da doğma yurdunun bir sıra oba və oymaqlarında olmadığını, Gəncə ilə yanaşı, Azərbaycanın o zamankı digər məşhur şəhərlərini də gəzib görmədiyini söyləmək mümkün deyil. Nizamini — “Xəmsə”ni daha diqqətlə oxuduqda, şairin öz sevimli yurduna təkcə xəyalən deyil, həm də onu doyunca gəzib-görməklə, onun hər daşına, qayasına, çölünə-çəməninə bilavasitə yaxından bələd olub, heyretə gəlməklə, vurulmaqla ilhama gəldiyini demək mümkündür.

Nizaminin öz xalqına böyük övlad kimi, məhəbbətindən söz açılarda da bu qənaət hasil olur. Nizami öz doğma Vətəni-Azərbaycana və onu doğub, böyüdüb, öyrədib yetirən, onu kamala çatdıran, məşhurlaşdıran, onu sənət zirvəsinə ucaldan və onun böyük, şöhrətli adı ilə öyünən doğma xalqına yaxından bələd ola bilməsəydi, şübhəsiz ki, o, ölməz “Xəmsə”sini yarada bilməzdi və Nizami ola bilməzdi.

— Nizami “Xəmsə”sində Azərbaycanın tarixi-coğrafi ünvanları: Gəncə, Bərdə, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan, Kür, Araz, Xəzər dənizi, Göygöl, Kürbasar, Arazbasar, Qarabağ, Şirvan, Muğan, Ceyrançöl, Kür Muğanı, Şəhriyar düzü, Şah dağı, Elbrus dağı, Murov dağı, Həmdünyan kəndi, Mərzənküş kəndi, Xoy kəndi, Tanrı dağı, Aran, Ağ bağ və başqa ünvanlardan məhəbbətlə söhbət açılır. Nizami öz qəhrəmanları: Leyli və Məcnunu Ərəbistan səhrasında deyil, Gəncə və Bərdə həndəvərində, Şəki bağlarında “görür” və qələmə alır.

“Şəki alması tək çənəsi vardı”¹ —

¹ N. G ə n c ə v i. Leyli və Məcnun. 1984. s. 176.

Bu misrada Leylinin rəfiqəsi Zeynəbdən söz açılır. Yə'qindir ki, Zeynəb "ərəb qızı" olsa da, Nizami onu öz doğma xalqının: türk-Azərbaycan xalqının qızı kimi düşünüb. Başqa ərəb, rum, fars qəhrəmanları haqqında da dahi şairin qənaəti belədir. "Rumlu İskəndər" "yunan paltarı geyinmiş, türk ürəkli, türkdür". Xosrov da Şirini sevəndə dönüb olur "türk-azərbaycanlı". Axı, Nizamidən əvvəl dahi Firdovsi öz "Şahnaməsində" yazırdı ki, "fars heç vaxt türklə evlənə bilməz. Xüsusən də əgər bu fars şahdırsa, şahı əvəz edəndirsə, bu tam yolverilməzdir." Bu səbəbdən Nizaminin Xosrovu Firdovsinin Xosrovundan "Türk xasiyyətli" olması ilə də fərqlənir. Məhinbanu və onun qardaşı qızı Şirin Bərdədə doğulublar və öncə türk-azərbaycanlı, üstəlik od-sevər - atəşpərəst olmaqları ilə də fəxr edirlər. Türknaz məhz türk qızı olmağını başı üzərində bayraq kimi dalğalandırır. Fərhad da türk-azərbaycanlıdır. Qədim — e. ə. VII-VI əsrlərdə yaşamış Maday-Cənubi Azərbaycan hökmdarlarından ikisinin adı "Fraort" olub. "Fərhad" "Fraort"un fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. Şirin və rəfiqələri türk-azərbaycanlı adətincə, ulu Azərbaycan-massaget-oğuz hökmdarı Tomrissayağı, amazon qızları tək oğlan paltarı geyinib Qarabağ və Mil düzlərində at çapırlar. Nizamidə Mil düzü "İlcuk — Əncuk" kimi yazılıb: İlcuk — Əncərək çölü. "Xosrov və Şirin" in axırını — 1984-cü il nəşrində İlcuk - Əncuk: İlcuq - Əncərək sözünün yer adı-toponim olduğunu unudub, onu səhvən "axar-baxarlı" yazmışlar. Axı, Nizami "axar-baxarlı" çöldən, bağdan, çəməndən bütün "Xəmsə"də, "İlcuk - Əncuk" çölündən isə yalnız bir yerdə danışır. Həm də məhz çöl adı kimi. "Qarabağ" sözü "Xəmsə"də "Baxərzan" və "Buğra çölü", "Murov"dağının adı "Cərrum" və "Cəhrum", "Ceyran çöl" — "Məntur çölü", "Kür Muğanı" — "Kürmux", "Şəhriyar düzü" — "Şəhrud", "Tanrı dağı" — "İnhiraq" kimi, fars tərcüməsində verilmişdir.

Bu misallar göstərir ki, "Xəmsə"də aşkara çıxarılmalı tarixi-coğrafi ünvanlarımız hələ çoxdur. "Xosrov və Şirin"də Xosrovlə Məhin Banunun görüşdüyü yerin adı "Mərzənküş"dür, poemadakı təsvirdən həmin yerin indiki "Mərzili" (Ağdam rayonunda) kəndi olduğu aydınlaşır. Bütün bunlar göstərir ki, Nizami əlyazmalarına, onun fars dilini bilən həmvətənləri, tədqiqatçıları yenedən və daha diqqətlə nəzər yetirməlidirlər.

"Nə zaman yeddi xətt uyar, yar olar,
Səadət nöqtəsi aşkar olar".

"Yeddi gözəldən" gətirilən bu misralar Azərbaycan mifologiyasından gəlir. Dahi sənətkar poemada yeddi xətti yeddi işıq kimi: işığın doğulması kimi, əzəli ardıcılıqla vermişdir. Belə ki, əski azərbaycanlının maddi kökə əsaslanan mifik təfəkküründə

ışıq “qara xətdə doğulur, “ağ xətdə” tamamlanır. Nizami məhz bu ardıcılığa əməl edərək, yeddi gözəllə görüşü “qara” otaqda başlayıb, “ağ” otaqda tamamlayır.

Nəhayət, dahi şairin öz misralarının yanlış təhlili, yozumu səbəbindən onun özü və ata-anası haqqında yazdığı, söylədiyi fikri təhrif olunmuşdur.

“Gör mədəri-mən Rəiseyə-qord
Mədar səfətani pişə - mən mord”¹.

Həmin misra səhvən belə tərcümə olunub:

“Mənim anam kürd Rəisə
Ana sifətində qarşımda öldü.”

Axı, Azərbaycan dilində “ana sifətində” yox, “ana surətində” deyilə və yazıla bilər. İkincisi, Azərbaycan dilində “kürd” təkcə xalq adı deyil: kürd-ü — qolsuz, isti qadın geyimi. Başqa misallar da tapmaq olar. “Kürd” xalq adı olmaqdan əvvəl “isti” məzmunlu “kür-ə”: ocaq və həmin koddan törəyən onlarca ünvanda da aşkarlanır. “Qord” isə fars dili ilə yanaşı, bir sıra hind-Avropa dillərində “qord-ıy” — vüqarlı, əzəmətli, şan-şöhrətli və s. mə’nalarında daha çox işlənir. “Qord”un xalq adı kimi yozulması (məhz yozulması!!) dahi şairin aşağıdakı misralarının da əsl mə’nasının düzgün açılmamasından irəli gəlmişdir:

“Bu ikdiş Nizami qərib haldadır,
Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır”².

Tərcümədə həmin misralara tam yanlış “izahat” verilir: “ikdiş - metis deməkdir.: Nizaminin atası azərbaycanlı, anası isə kürd olmuşdur”, “ikdiş” sözündə Azərbaycan dilinə aid “iki” sayını görmək çətin deyil. Deməli, Nizami “ikdiş” deyəndə: “ikiliyəm”, “iki əlamətliyəm” - fikrini nəzərə çatdırmışdır. “Metis”ə isə burada yer qalmır. Tərcüməçilər Nizaminin fikrinin mə’na və məzmununu araşdırmağa, dərk etməyə borclu idilər. Haqlı sual doğur: bu müqayisədə Nizami atasını pisləmiş olur, yoxsa anasını? “Sirkə - tünd, acı...dahi şairin atasıdır, yoxsa anası? Axı, Nizami nə üçün belə gərəksiz, göydəndüşmə “müqayisə” aparmış olsun?!

— Azərbaycan dilini, yaxud hər hansı dili bilmək - o dilin təkcə sözlərini bilmək deyil. Bununla yanaşı, həmin dildə fikrin, mühakimənin, bənzətmənin, deyim tərzinin və s. bilinməsi də

¹ N. G ə n c ə v i. “Xosrov və Şirin”. səh. 24.

² N. G ə n c ə v i. “Xosrov və Şirin”. səh. 21.

vacibdir. Yuxarıdakı tərcümələrdə məhz bu cəhət unudulmuşdur. Azərbaycan dilinin ruhu unudulmuşdur.

Əslində isə, “ikdiş” sözü ilə Nizami demək istəmişdir ki, “Mən bu həyatın özü kimi, ikiliyəm - iki təbiətliyəm: yarım oddur, yarım su, yarım sirkə kimi turşdur, acıdır, yarım bal kimi şirin, yarı gülürəmsə, yarı da ağlayıram, yarı toy içində, yarı yas içindəyəm, yarı gündüzəm, yarı gecə...” Bu fikir də Nizamiyə öz doğma Azərbaycan xalqının mifologiyasından, mif-fik düşüncələrindən, həyata baxışından, şifahi yaradıcılığından əyan olmuşdur.

Və bu şərhin özü də göstərir ki, dil heç də tək-cə sözlərdən ibarət, sözlər isə tək-cə səslərdən və işarələrdən ibarət deyil. Sö-zün daxili yükü və o “yük”ün açımının saysız çalarları var. Sö-zün daxili, gizli fəlsəfəsi var. O “fəlsəfə”ni açmaqla çox-çox mətləblər də açılmış olar.

“Hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır”.

AĞAMUSA AXUNDOV

XALQ VƏ DİL

Dilin varlığı — xalqın varlığıdır. Dil - xalqın bütün sirrini özündə gizlətməmiş olur. Dil - xalqı əriməkdən, məhv olmaqdan qoruyan ən güclü, ən e'tibarlı silahdır. Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqı üçün belə bir silahdır. Və bu mə'nada Azərbaycan dilçilərini: “AZƏRBAYCAN DİLİ” - adlı silahın daşıyıcıları, “itiləyiciləri” və qoruyucuları adlandırmaq olar. Azərbaycan dilçilik məktəbinin tarixi çox uzaq əsrlərə - uzaq minilliklərə gedib çıxır. Bu, Şifahi “Avestanın” tarixi ilə bağlıdır və azı 10 — 12 minillik bir dövrü əhatə edir. Şifahi “Avesta”ımızdan bizə onlar-cə söz, o sıradan ən aydın bir söz - “a ç u m” sözü də gəlib çatıb — “a ç ı m” - “a ç m a q” anlamında. “Avesta”nın minlərlə sözü - bütün mətni isə ən qədim Azərbaycan — ən qədim türk dilində aşkarlanmışdır¹ və bu fakt özü də Azərbaycan dilçiliyinin tarixindən danışılmaz bir soraqdır. Əlbəttə “dilçilik” deyərkən, nəzərimizə dərhal müasir qrammatika gəlir və tələb olunur ki, məsələyə məhz həmin prizmadan baxılsın. Lakin “dərinə getdikcə, hər şey qaranlıqlaşır” fikri elmin ünvanına yazıla bilməz! “Dərindən” — ən qədim çağlardan gələn soraqlara “qaranlıqdır” — deyib, yalnız üzdə olan “hazır” mə'lumatlara söykənilib dayansa

¹ “Zəka” jurnalı, 1993, № 1-2, səh. 11—15.

idi, elm yerində sayardı, ehkamlar hər vaxt meydan sulayardı. Həm də təkcə dilçilik sahəsində yox!

DÜNYADA İLK LÜĞƏT — SÖZLÜK Şumer azərbaycanlılarının - azərlərinin, türklərinin dili əsasında yaradılıb. Bu böyük tarixi missiyanı Şumer Azərbaycanının dilçi alimləri (!) həyata keçiriblər və bu tarixin ən azı 4 — 5 min il yaşı var! Və həmin tarix məhz yazılı - yazılmış (!) mənbədir və heç bir “qaranlıqdan” — ehkamdan qorxmur¹. Bəs, bu da Azərbaycan dilçiliyinin tarixi inkişaf mərhələsində danılmaz bir səhifə, inkaredilməz, elmi sübut-dəlil deyilmir?

Ümumdünya miqyasında isə dilçiliyin tarixinə 2500 il yaş verilir. Bu isə **LATINDAN BAŞLANAN** tarixin yaşıdır. Amma bəlli oldu ki, tarix Latından yox, **ŞUMER AZƏRBAYCANINDAN** başlandı². Nəhayət, **TARİX “AVESTA”DAN BAŞLANDI**.

Ərəb dilində yazan, ərəb dilinin (VII-IX əsrlər), fars dilində yazan fars dilinin (XI — XIII əsrlər) qrammatikasını tərtib edən Azərbaycan dilçiləri haqqında mənbələrdə kifayət qədər məlumat verilir³. Nəhayət, dilçiliyimizin yaxın (XIX əsr) və müasir dövrü (XX əsrin əvvəllərindən 1996-cı ilədək!) haqqında da geniş danışmağa hər cür əsas var! Azərbaycan dilçilik məktəbinin XX əsr dövrü geniş tədqiq olunmağa layiqdir. Bu kitabda həmin mövzudan kiçik bir söhbətlə kifayətlənirik.

Azərbaycan dilçilik məktəbinin son nümayəndələrindən biri, — filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Milli Yaratıcılıq Akademiyasının akademiki Ağamusa Axundovdur. O, **FONETİKAMIZIN USTADI** kimi, daha çox tanınır - həm Azərbaycanda, həm də onun hüdudlarından kənarda! Ümumiyyətlə, fonetika Ağamusa müəllimin elmi yaradıcılığının əsas simasıdır. Amma hörmətli alim özü e'tiraf edir ki, fonetik olacağı bir vaxt ağına da gəlməzdi. Dilimizin tarixi yolunu, inkişaf mərhələlərini tədqiq etməsi onu həmin yola gətirib çıxarmışdır. Ağamusa müəllim haqlı olaraq, Azərbaycan dilini Ümumdünya dilçiliyi sistemində izləməyi vacib bilmişdir. Bu sahədə o, məhz dilçi kimi, çoxcəhətli fəaliyyət göstərir. “Dil və üslub məsələləri”, “Dilin estetikası”, “Şe'r sənəti və dil”, “Torpağın köksündə tarixin izləri”⁴, “Tipoloji dilçilik”, “Dilçilik və antropologiya”, “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”, “Azərbaycan dilinin fonetikasi”⁵, “Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi”, “Fe'lin zamanları”, “Müasir Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dili-

¹ S. N. K r a m e r. İstoriya naçinaet v Şumere. M. 1965, s. 126.

² *Yenə orada*. səh. 127.

³ M. M a h m u d o v. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII — IX əsrlər. B. 1983.

⁴ A. A x u n d o v. Torpağın köksündə tarixin izləri. B. 1983.

⁵ A. A x u n d o v. Azərbaycan dilinin fonetikasi. 1984.

nin fonetikasından mühazirələr”, “Dilçiliyə giriş” (mərhum professor Nəsir Məmmədovla birlikdə), “Riyazi dilçilik”, “Ümumi dilçilik”¹... Bunlar Ağamusa müəllimin 40 illik elmi-pedaqoji yaradıcılığının bəhrəsi: kitabları və məqalə və mühazirələrinin toplusudur. Görkəmli Azərbaycan alimi, Əməkdar elm xadimi, respublika Dövlət mükafatı laureatı Ağamusa Ağası oğlu Axundov 30 ilə yaxındır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində nəşr olunan dilçilik jurnallarının redaksiya heyətinin üzvü və elmi məsləhətçisidir. Bunlar da onun ümumdünya şöhrətinə parlaq misaldır.

Dünyanın bir çox ölkələrində: Amerikada (ABŞ-da), İngiltərədə, Yaponiyada, Hindistanda, İranda, İraqda, Misirdə, Çexiyada (Çexoslovakiyada), Almaniyada, Türkiyədə, Macarıstanda, Fransada, .. dilçi alimlərin məclislərində müntəzəm iştirakı, həmin ölkələrin çoxunda dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə mühazirələr oxuması, həmkarlarına: dil mütəxəssislərinə, alimlərinə dəyərli məsləhətlər verməsi ilə də o, Azərbaycan dilçilik məktəbini dünya miqyasında tanıtmış və ona şöhrət gətirmişdir.

Azərbaycan Dünyası Azərbaycan - Amerika Dostluq Cəmiyyətinin sədri Ağamusa Axundovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti çoxcəhətli və çox gərəklidir. Təkcə bir fikri nəzərə çatdıraq ki, dünyanın demək olar ki, bütün böyük, şöhrətli dilçiləri Azərbaycan aliminin: Ağamusa müəllimin elmi-nəzəri görüşləri və nəticələri ilə hesablaşır, ondan öyrənir və onunla həmrəy olduqlarını bildirirlər.

“AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ-ETİMOLOJİ LÜĞƏTİ”: Ağamusa müəllimin son illərdə üzərində işlədiyi kitabı belə adlanır. Azərbaycan dilinin tarixi etimologiyası Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, folklorunun açarı olsun gərək! Ağamusa müəllim gənc dilçilərə sabahın dilçilərinə məhz bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməyi tövsiyyə edir. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və coğrafi tarixi də Azərbaycan dilinin tarixi etimologiyası prizmasından görünməli, öyrənilməli, tədqiq olunmalıdır. Və etimologiya dilçiliyin sərhədlərini aşıb keçir, professor Əli Sələddinin dediyi kimi, elmin bir çox sahələrini özündə birləşdirmiş olur.

Ümumi dilçilik — tarixi etimologiyanın yenidən (!) elmi tədqiqat mövzusunə çevrilməsinə təkan vermişdir. Ümumi dilçiliyin bir neçə min il, yaxud heç olmasa lap yaxın: 2500 illik tarixi olsa da, keçmiş SSRİ-də və onun bir respublikası olan Azərbaycanda da tədrisinə, deməli həm də öyrənilməsinə çox gec: 1960-cı illərdən sonra başlanılmışdır. Məhz 1960-cı ildən sonra Azərbaycanda həmin mövzunu əhatə edən bir neçə dərslik meydana gəlmişdir. Professor Afat Qurbanovun “Ümumi dilçilik”

¹ A. A x u n d o v. Ümumi dilçilik. B. 1979.

(1989), professor Əbülfəz Rəcəbovun "Dilçilik tarixi" (1988) belə əsərlərdəndir. Azərbaycanda ilk "Ümumi dilçilik" kitabı isə Ağamusa müəllimidir. Həmin kitab 1979-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Ümumi dilçiliyin geniş elmi mənzərəsini verən, dünya dilçilik məktəblərinin nailiyyətləri ilə yanaşı, bir sıra qüsurların cəhətlərini də açıb göstərən A. Axundov öz kitabında həm də yeni elmi nəticələrə gəlir. Məsələn, o, göstərir ki, dilçilik bir elm sahəsi kimi də o qədər qədimdir ki, humanitar elmlər içərisində, görünür, bu sahənin yaşıdı yoxdur. Dilçiliyin Şumer azərbaycanlılarından başlanan 5000 illik tarixini Ağamusa müəllim "dilçiliyin təşəkkül dövrü" adlandırır¹. A. Axundov Azərbaycan dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrinin elmi xidmətlərini qədərincə dəyərləndirir. Bu məktəbin təşəkkülündə və inkişafında mühüm rol oynamış Mirzə Kazım bəyin (XIX əsr), Mirzə Əli Bakılının, Lazar Budaqovun, M. A. Vəzirovun, M. L. Məmmədovun, S. M. Qənizadənin, B. Çobanzadənin. X. Səidin, F. Ağazadənin, Q. Bağirovun, Ə. Babazadənin, Muxtar Hüseynzadənin, Məmmədəğa Şirəliyevin, S. Cəfərovun, Ə. Abdullayevin, Zərifə Budaqovanın, Tofiq Hacıyevin, Tofiq Əhmədovun, Ə. Dəmirçizadənin, Yusif Seyidovun, Vaqif Aslanovun və başqa görkəmli alimlərimizin adlarını hörmətlə çəkir².

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında çoxcəhətli fəaliyyəti ilə seçilən, məşhur alim və pedaqoq, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, professor Afət Qurbanov Azərbaycan onomastikasının böyük tədqiqatçısı kimi tanınır. Afət müəllim hələ 1980-ci illərin ortalarında N. Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində Onomastika mərkəzi yaratmağa və qısa müddətdə onun fəaliyyətini xeyli genişləndirməyə nail olmuşdur. 1986-cı ilin noyabrında Azərbaycan Dövlət pedaqoji institutunda (indiki N. Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində) Afət müəllimin şəxsi təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş respublika ali məktəblərarası konfrans azərbaycanşünaslığın inkişafına yeni təkan verən mühüm tədbirlərdən olmuşdur. Həmin konfrans ərəfəsində professor A. Qurbanovun özünün tərtib etdiyi "Azərbaycan dilinin onomastik leksikasının toplanmasına dair proqram"da xüsusi olaraq göstərilir ki, Azərbaycan dilinin müasir inkişaf mərhələsində onun onomastik leksikası daha da zənginləşmişdir. Bu leksikanın tərkib hissələrini antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər və başqa xüsusi adlar qrupu təşkil edir. Onomastik leksikanın öyrənilməsi müasir dil, dil tarixi və dialektologiya

¹ A. Axundov. "Dil və mədəniyyət". B. 1992. s. 12.

² *Yenə orada*. səh. 12.

üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. **Onomastik material dil tarixinin öyrənilməsində zəngin mənbədir¹.** Bir sıra dil hadisələri daşlaşmış şəkildə qədim toponimlərdə, hidronimlərdə, antroponimlərdə, etnonimlərdə yaşamaqdadır. Onomastik materialın ətraflı toplanması və öyrənilməsi sahəsində professor A. Qurbanovun işləyib hazırladığı onomastik proqram, şübhəsiz öz müsbət təsirini göstərəcək və bəhrə verəcəkdir.

Azərbaycan dilinin qədim laylarının öyrənilməsində və bu sahədə bir sıra qiymətli nəticələrin əldə edilməsində filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyevin alim-pedaqoq və tədqiqatçı əməyi təqdir edilməyə layıqdır. Dilimizin qədim tarixinin öyrənilməsinə Tofiq müəllim bütöv bir ömür həsr etmişdir. Onun bu sahədəki çoxlu əsərləri, mühazirələri sırasında **“Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında”² və “Azərbaycanın qədim onomastikasına dair”** iki məşhur əsərini göstərmək də kifayətdir. Tofiq müəllim haqlı olaraq göstərir ki, **xalqın tarixi ən pozulmaz şəkildə dil faktlarında yaşayır. Dilin leksik material kimi, yaşayan toponimikası və ümumiyyətlə, onomastikası, qədim adət-ənənlərə güzgü tutan frazeologiyası tarixi öyrənmək üçün e'tibarlı mənbədir.** “Tarixi öyrənməyə yarayan dil faktları eyni zamanda xalqın mə'nəvi tarixinin tərkib hissəsi və ən başlıca komponenti kimi dilin özünün də törəmə və gəlmə yolunu izləməyə imkan verir”³. Öz fikrini bilavasitə əsaslandırmaq üçün Tofiq müəllim Şumer-türk/Azərbaycan dil (söz) paralellərinə müraciət edir, şumer və türk (Azərbaycan) dillərinin faktları arasında müşahidə edilən, aydın görünən təbii uyğunluğu bu dillərin həm fonetika, həm qrammatika, həm də leksikasında görür⁴.

Tofiq müəllim **SÖZÜN ETNİK TƏHLİLİNƏ** xüsusi diqqət yetirir. “Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərində (xüsusilə ən qədim, qədim və ilk əsrlərdə) etnonimlərin insan adlarına və insan adlarının etnonimlərə çevrilməsi müntəzəm və qanunauyğun semantik inkişaf kimi görünür, etnonimlə antroponim arasında fasiləsiz, yayvarı gəlişmə olur; antroponimlərin aydınlaşdırılması üçün sözün etnik təhlili yeganə açardır”⁵.

Nəhayət, professor Tofiq Hacıyevin belə bir fikri - onun gəl-di-yi elmi nəticə çox qiymətlidir ki, **Azərbaycan xalq dilinin tə-**

¹ A. Q u r b a n o v. “Azərbaycan dili onomastik leksikasının toplanmasına dair proqram. B. 1986. s. 3 — 4.

² Azərbaycan filologiyası məsələləri. 1. 1983. səh. 25.

³ *Yenə orada*. səh. 25.

⁴ T. H a c ı y e v. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. B. 1983. s. 26.

⁵ T. H a c ı y e v. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. Azərbaycan filologiyası məsələləri. B. 1986. s. 34.

şəkkülü, qonşu dillərə tə'siri, ölkənin siyasi, iqtisadi, mədəni yüksəlişi, hərbi qüdrəti kimi kompleks amillərlə bilavasitə bağlıdır. Deməli, tarixi hadisə kimi xalqın təşəkkülünü tə'min edən lazımi siyasi, iqtisadi, mədəni şərait olmuşdur¹.

Azərbaycan xalqının və dilinin bir neçə minillik tarixindən söhbət açan filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyev bu sahədə keçmiş sovet alimlərinin və bə'zi Azərbaycan alimlərinin də qeyri-elmi fikirlərini kəskin tənqid etmişdir. O, öncə diqqəti belə bir tarixi - elmi həqiqətə cəlb etmişdir ki, Azərbaycan dilinin yaranması, inkişafı və milli əsaslar üzərində yenidən təşəkkülü türk dillərinin ümumi tərkib hissəsini təşkil edir. "İstər Azərbaycan dilinin, istərsə də türk dillərindən hər hansı birinin tarixi türk dillərinin ümumi soy kökü tarixini heç bir dövrdə, mərhələdə inkar etmir. Bə'zi alimlər isə azərbaycanlıları əzəli türk kökündən uzaqlaşdırmağa səmərəsiz sə'y etmişlər". Bə'zilərini fikrincə, guya azərbaycanlıların etnogenezində "irandillilər də iştirak etmişlər"². N. Xudiyev bu uydurmanın məhz uydurma olduğunu, elmlə, tarixi həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmadığını söyləyir. Professor Nizami Xudiyev Şumer - Azərbaycan dil eyniliyini bir daha müdafiə və təsdiq edir³.

Əsərlərində ən qədim Azərbaycan mədəniyyətinin tipologiyasından geniş söhbət açan filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərov dərin elmi təhillər əsasında xüsusi olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən bütün maddi-mədəni varlığı ilə indiki Azərbaycan ərazisinə bağlıdır. Və məhz bu ərazidə "müsləman mədəniyyəti regional mədəniyyət idi: əsasən ərəb, fars və türk komponentlərindən ibarət olsa da, Şumer dövründən etibarən bu və ya digər regionda lokallaşan ümumi şərq tipologiyasının tarixi (və bir sıra hallarda eklektik) davamı kimi meydana gəlmişdir, bir neçə min illik varislik əlaqəsi vardır⁴. Burada professor N. Cəfərovun məhz ŞUMER DÖVRÜNÜ xüsusi olaraq misal çəkməsi təsadüfi deyil. Azərbaycan dilinin qədim laylarında ərəb-fars tə'sirindən danışarkən ərəbdən və farsdan daha əvvəl — azı 2000 il əvvəl var olmuş, mövcud olmuş Şumer dövrü, Azərbaycan dilinin çox qalın Şumer layı mütləq nəzərə alınmalıdır. Şumerlərin Mesopotamiyaya - İkiçay arasına: Dəclə və Fərat sahillərinə Urmiya ətrafından köçüb getdiklərini (S. N. Kramer, Tofiq Hacıyev, Vəli Həbiboglu və b.) nəzərə alsaq və həmin Urmiya gölü ətrafında e. ə. II minilliyin IV yüzilliyində Turu vilayətinin varlığından, orada

¹ Yəne orada.

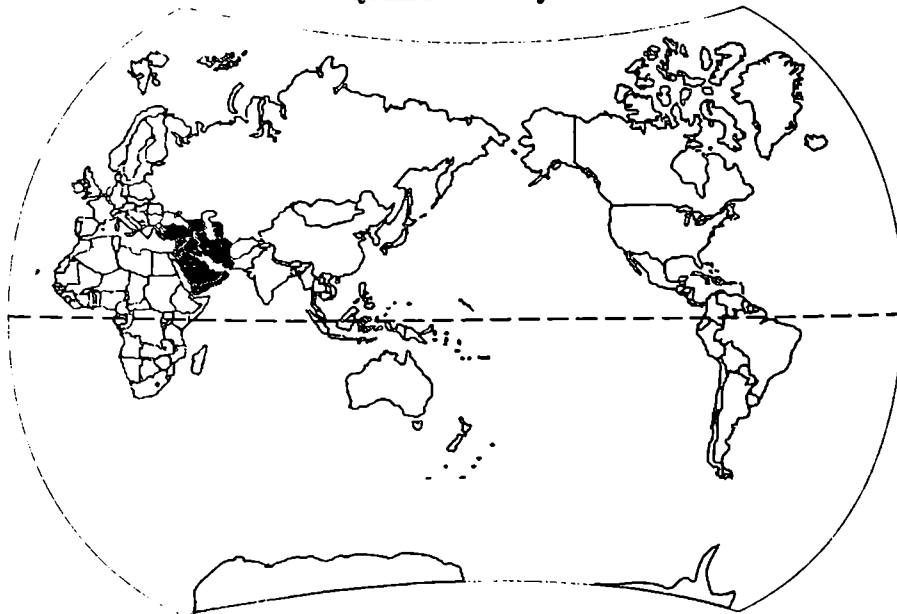
² N. X u d i y e v. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B. 1995. səh. 6 — 7.

³ Yəne orada.

⁴ N. C ə f ə r o v. Füzulidən Vaqifə qədər. B. 1991. s. 4.

məhz turkilərin¹ yaşadıklarından bəhs edən danılmaz tarixi dəlillərə də diqqət yetirsək, bir daha e'tiraf etmək lazım gəlir ki, həqiqətən də Şumer-Qobustan mədəniyyəti eyni mədəniyyət olmuşdur. (Tur Heyerdal), ŞUMER-AZƏR xalqı eyni xalq olmuş, ŞUMER-AZƏR dili - AZƏRBAYCAN DİLİ eyni dil olmuşdur. Və məhz bu dildən: Şumer-Azər (Azərbaycan) dilindən e. ə. III — I minilliklərdə sami-ərəb və fars dillərinə yüzlərlə-saysız qədar sözlər keçmişdir və məhz həmin sözlərin bir qismi sonralar ərəb—fars qəliblərində Azərbaycan dilində işlənməyə başlamışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan dilinin, professor N. Cəfərovun xüsusi olaraq qeyd etdiyi: “bir neçə minillik varislilik əlaqəsi” tarixi həqiqətdir.

Qədim Azərbaycan

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 37. V. Həbiboglu. Qədim türklərin dünyagörüşü. B. 1996. s. 61. Azərbaycan tarixi. B. 1994. s. 80.

VI FƏSİL

ANA KİTABIMIZ

“**D**ədə Qorqud Kitabı” Azərbaycan xalqının şah əsərlərindən biri, Azərbaycan dilinin ölməz abidəsidir. Məhz dil abidəsi kimi, bu ulu Kitab əvəzsiz bir xəzinədir. “Dədə Qorqud Kitabı” Azərbaycan dilinin həm dünya dilləri, həm də türk dilləri arasında aydın görünən, seçilən yerini həmişəlik təsdiq edən canlı sənəddir. O mə'nada canlıdır ki, yaşarı, inkişaf edən sənəddir. Yazıya alındığı 1300 il ərzində bu dastanlar toplusu Azərbaycan xalqının hər nəslinin ömründə, tələyində, yaddaşında, arzu və ümidlərində daim təzədən yazılmışdır. Bu ulu Kitab həqiqətən pozulmaz yazı olmuşdur. O, oxunduqca, tədqiq edildikcə, açıqlandıqca, xalqımızın ömründə, gələcəyə bəslədiyi ümidlərində yenə təzədən yazılır, təzədən bizimləşir və müasirləşir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında Azərbaycan dilinin sirri hifz olunub saxlanmışdır. Bu sirrin açıqlanması yolunda son illərdə Azərbaycanda çox iş görülmüşdür. Dastanı ilk dəfə 1939 və 1962-ci illərdə Azərbaycanda çap etdirən mərhum akademik H. Araslinin bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur. Unudulmaz türkoloq F. Zeynəlovun, M. H. Təhmasibin, M. Seyidovun, K. Vəliyevin, Ş. Cəmsidin, E. Əlibəyzadənin, S. Əlizadənin, Ə. Dəmirçizadənin, Ə. Abidin, S. Əliyarovun, Ə. Səfərlinin və başqa müəlliflərin də dastanın öyrənilməsi, dil abidəsi kimi tədqiqində dəyərli xidmətləri var. Türk alimlərindən O. Ş. Gökyay, M. Erkin və başqaları, rus alimlərindən V. A. Bartold və digər tədqiqatçılar da dastanın dili, yazıya alınması, yazıdan əvvəlki dövrü, dastanda cərəyan edən hadisələrin coğrafi yeri və s. haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər. — Bununla yanaşı, “Dədə Qorqud Kitabı”nı, onu bilavasitə yaradan xalqın əlindən almağa, ən yaxşı halda bu dastanı Azərbaycana “gəlmə” qələminə verməyə də səmərəsiz cəhdlər olmuşdur. Doğrudur ki, “Dədə Qorqud” dastanlarında digər türk xalqlarının da ümumi payı var. Dastanın ən qədim çağlarla səsleşən süjetləri: Dəli Domrulun Əzrailə, Basatın Təpəgözlə vuruşduğu boylar türk xalqlarının dillərinin

bir-birinə daha yaxın olduğu ən əski çağlarla səsleşir. Lakin səsleşmə ilə bir xalqın yaradıcılıq məhsulunu eyniləşdirmək, dastanın bilavasitə Qafqaz-Azərbaycan mühiti ilə bağlılığını “görmək” elmi həqiqətdən yayınmaqdır.

“Dədə Qorqud” dilinin poetikası — obrazlılığı etimoloji təhlildə daha əhatəli şəkildə açıqlanmış olur. Bu sətirələrin müəlifidə dastanla bağlı araşdırmalarını məhz həmin istiqamətdə davam etdirir. Biz belə nəticəyə gəlmişik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının, Azərbaycan təfəkkürünün, mədəniyyətinin abidəsi olmaqla yanaşı, həm də ilk növbədə Azərbaycan torpağının bəhrəsidir. Bu dastanı yaradan inam: miflərdə, maddi abidlərdə və s. ifadə olunan inam - bilavasitə Azərbaycan torpağının: odunun və suyunun, Yerinin və Göyünün... görünən, duyulan, dərk olunan bəhrəsidir, məhsuludur. Dastanın dili, buradakı nəql etmə, danışiq tərzidə özlüyündə sübut edir ki, onu yaradan, söyləyən, çatdıran ozan: Ozan Dədə - Dədə Qorqud türkdilli olmaqla yanaşı, məhz azərbaycanlıdır. “Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi”, “Bayat boyından, Qorqud ata diyərlər, bir ər qopdu”, “Nə dersə olardı”, “Axır zaman olub, qiyamət qopınca”, “Qorqud ata oğuz qövminin müşkilini həll edərdi”, “Allah-Allah diməyincə işlər onmər”, “Qadir tanrı verməyincə ər bayımaz”, “Əcəl vədə ırməyincə kimsə ölmər”, “Ulaşiban sular daşsa, dəniz dolmaz”, “kül təcik olmaz”¹, “qarı düşmən dost olmaz” və s. Bu, həm Dədəm Qorqudun Zamanında, həm ondan neçə min il əvvəl, həm də bu gün yalnız Azərbaycan dilinə aid sözlərdir, söhbətdir. Əgər bu sözlər bu söhbətlər dastanın dünyaya bəlli olan hər üç əlyazma nüsxəsində: Drezden, Vatikan və Berlin nüsxələrində misal gətirilən şəkildə də gedibse, onun azərbaycanlılardan başqa digər türkdilli xalqlara birbaşa aidiyi yoxdur. Dədəm Qorqudun heç bir dəlil, sübut olmadan guya “Sır-Dərya sahilində doğulduğunu”, hətta orada da “dəfn olunduğunu” və sonra da guya bu dastanların “Sır-Dərya sahillərindən, Azərbaycanın başının üzərindən aşaraq, Anadoluya gəldiyini”² nəhayət, lap axırda “həm də Azərbaycana gəlib çıxdığını” iddia etmək elmi mühakimə deyil, uydurmadır. Azərbaycan xalqına qarşı edilən tarixi ədalətsizlikdir. Belə səhvlərə Fəruq Sumər və Xəlq Koroğlu kimi elm adamları yol vermişlərsə, onlara elmi yolla da cavab vermək vacibdir.

— Dastanda Azərbaycan dilinin ən qədim qatlarına aid sözlər tarixi və elmi mahiyyət kəsb edir. Məsələn: “Qazılıq at” - hündür, yalmanına, belinə əl çatmayan atdır. Bənzətmə bu gün arxaikləşib. Ulularımız Qafqaz dağlarına da “Qazılıq dağı” deyib-

¹ KDQ. səh. 31.

² F. S u m ə r. Oğuzlar. 1994. s. 19.

lär. Yenə də: ən uca, şöhrətli dağ, ayrılıqda “qaz” odun əlamətidir, Uca dağ “qaz buludu” tək təsəvvür olunur. Bununla yanaşı, “qaz” odun “yumru” görümüdür.

Bu gün “qazalaq”, yaxud “arabanın qazalağı” deyirik, söhbət arabanın “hündürdə” - təkərdən yuxarıda görünən hissəsindən gedir. “Qoz”-meyvə, “yük daşımaqdan belinin qozu çıxdı”, “qoz-bel” sözlərində də maddənin-əşyanın: od materialının “yumru” halından bəhs olunur. Qaz-ı: ruhani, dini rütbə, din başçısı, -burada da “ən uca” məzmunu iştirak edir. Qazyan / Qaz-ıyan: kənd adı. - Burada “yan” qədim Azərbaycan dilində cəm şəkilçisidir. - “tərəf-yan” məzmunu ilə. Kəndin Qazyan /qazı-lar adı artıq konkret bir din başçısını deyil, ümumi halda: dindar, mö'min, bu səbəbdən də mə'nəvi ucalıqda olanlar məzmununu göz önünə gətirir. “Qazı-qazı danışmaq” - özünə güvənərək, lovğa-lovğa, böyük-böyük danışmaq. Müxtəlif dillərdə işlənən “qaz” - “qoz” komponentli onlarca sözün də odun əlamətindən doğan məzmun və mə'na çalarlarını açıqlamaq lazım gələrdi.

—“Kənəz yerlər” — “kən” - “Gün” kodundandır, söhbət “günəşli, işıqlı çöllükdən-çöllərdən gedir. “Dölümündən ağarsa, baba görklü” - Saçları ağaranda baba görümlü, timsallı, müdrik, el hörməti qazanan ağsaqqal. Dölümü- həm də “nəslin - dölün başlanğıcı” anlamındadır. Bu gün də deyirik: “Gəldilər bura döl saldılar”. döl: d—öl, öl-əng: odlu-sulu olmaq, həyatın doğulmasına xas əlamətdir. “Yerindən uru durdu” - tez durdu — söhbət cəld, sür'ətli hərəkətdən gedir “Ətmək gətir” - çörək gətir. “Ətmək” və “əppək” — “çörək” sözünün Azərbaycan dilində ən qədim variantlarıdır. Bu günümüze gəlib çatan bir atalar sözündə də deyilir: “Bir tikə ətmək olar, mənzilə yetmək olar.” Hacı Oruc Şahverdi oğlu — Lənkəran — Mamusta kəndi) Çörək — insanı yaşadan ən ulu qüvvədir. Ən ulu qüvvə isə əski oğuzun — azərbaycanlının nəzərində od olub. “Ətmək” - “otmaq” - odmaq - variantlarından törəmiş olardı. Necə ki, ayrılıqda “ət” “od”-dur, od materialıdır. “Ətmək”də mək”maq”dır, “maq” — od kütlesidir. “Qamğan” oğlu Xan Bayındır yerindən turmuşdı.” Arxaikləşmiş “Qam”odun “qam-ış” kimi düz işığıdır, (“qam-ma” şüasındakı “qam da həmin kodu əks etdirir). Günəşin qam-düz işığı “qaba ağacın” koğuşuna düşmüş, oranı qızdırmış və oradan ilk insan: Gil adam-Adəm, Gilqamış, Oğuz-Aks (Ak(1)s): Odun “üstəgəl” - xaç görümlü nişanı, əlavəsi, Oddan doğulan od — Qam xanın oğlu” dünyaya gəlmişdir. Qamğan - Işıq xandır.

—Daha bir misal: “Göl kimi qımız sağdır”. - Göl qədər, qımızlaşmış-turşməzə tamına çatmış süd sağdır, tedarük etdir. 1950-ci illərdə Moskvanın hədələməsi ilə “Dədə Qorqud Kitabı”nı qadağan etmişdilər: həm azərbaycanlılara, həm də dastanı iqtibas edən türkmənlərə. Azərbaycanda bu ulu abidəmizi “rədd

etmək üçün" bəhanə axtarıb, həmin "qımız" sözünü tapmış və demişdilər ki, bəs "qımız — at südüdür. Azərbaycanlılar at südü içmirlər. Odur ki, bu Kitabın Azərbaycana heç bir aidliyi yoxdur!"¹. Doğrudur, hətta belə bir "fakt" da "Dədə Qorqud Kitabı"nın Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasına zərrə qədər əsas verə bilmədi. Bununla yanaşı, unudulmuşdur ki, "qımız" Azərbaycan dilinin bu gün də ən işlək sözlərindəndir. Bir qurtum içdim, lap qımız kimdir, qalıb qımıza dönüb və s. süd azacıq turşuyanda qımıza dönmüş - qatığa yaxınlaşmış olur. Qımızlaşmış süd yayda sərin içkidir. Həm də qımızlaşmış südün inək, camış, qoyun, keçi, at, dəvə... südü olmasını təyin etmək vacib deyildi. Orta Asiya türklərinin təkcə at südünə: qımız deməkləri isə onların məişətləri ilə bağlıdır və bizim dastandakı "göl kimi qımızı" təkcə at südü ilə məhdudlaşdırı bilmir. Elə həmin boyda ("Dirsə xan oğlu Buğacın boyunda) "dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırıldığından" danışılır².

"Dədə Qorqud Kitabı"nın Azərbaycan dilinin canlı abidəsi olmağını sübut etməyə, əlbəttə, heç bir ehtiyac yoxdur. Bununla yanaşı, bu ulu dastanın dilinin, poetikasının, buradakı tarixi-coğrafi ünvanların, insan, predmet və s. adlarının etimoloji təhlili xalqımızın bəşəriyyət qarşısında tarixi xidmətlərinin bir daha aşkarlanmasına, dastanın daha geniş təbliğinə xidmət edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda "Fyuzat", "Dirilik", "Şəlalə" jurnalları nəşr olunmuşdur ki, onların dili "Dədə Qorqud Kitabı"nın dili ilə müqayisədə gerilikdir və əslində çox anlaşılmaz, bərbad edilmiş, şil-şikəst edilmiş dildir. Bu jurnallar da bizə "Dədə Qorqud Kitabı"ndan azı 1500 il — 1300 il yaxın olan dövrdə öz növbələrində Azərbaycan dilinin məktəbi olmalı ikən, bu müqəddəs vəzifənin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Professor Tofiq Hacıyev "Şəlalə" jurnalının 1914-cü il 25 yanvar sayından bir parça misal gətirmişdir. Onu biz də təkrar edirik:

"Bə'zən qərarır üfq-i-kəbudum,
Dil qüsseyi-ələmlə mükəddər,
Mə'lufi-qəmi-budu kəbudum"³.

Bu da 1500 il əvvəlki (əslində daha uzaq minilliklərdən gələn) "Dədə Qorqud" sözü:

"Bəri gəlgil
Başım baxtı,
Evim taxıl

¹ Ə. T a h i r z a d ə. Kəndi əslim, kəndi köküm dandığım yox. "Yeni fikir" qəzeti. 1991. 08. 1.

² KDQ. səh. 34.

³ T. H a c ı y e v. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı 1987. Səh. 188

Xan babamın göygüsü,
Qadın anamın sevgisi,
Atam-anam verdügi,
Göz açuban gördüğim,
Könül verib sevdüğim,
Bəg yigidim Qazan!"¹.

Boyu uzun Burlaxatın ərinə — Qazana bu dildə müraciət edir. Oğlu Uruzdan nigaran ananın qayğılanması dastanda belə təsvir edilir:

"Qarğu cida oynadanlar vardı, gəldi,
Altun cida oynadana, yarəb, noldı?
Qaraquc ata binənlər vardı, gəldi,
Bədəvi atlı bir oğula, yarəb, noldı?
Nökər gəldi, nayib gəldi,
Yalquz bir oğula, yarəb, noldı?"².

Geniş təhlil aparmadan" Dədə Qorqud"un nəsrı və şe'ri ilə müqayisədə 1914-cü ilin "Şəlalə"sindən gətirilən şe'rə Azərbaycan dilinin şe'ri demək çətinidir. Bu bir də onu göstərir ki, "Dədə Qorqud" boylarını düzüb qoşan və onu min illər ərzində şifahi yaşadan, ağızdan-ağıza ötürən ozanlar, bilicilər ana dilinə — Azərbaycan dilinə son dərəcədə qayğı və məhəbbətlə yanaşmışlar. Bunun nəticəsidir ki, dastanın dilindəki obrazlılıq təkcə sözlərdə deyil, fikrin özündədir. Və bu fikir də emosional tə'sir gücündədir. Necə ki, Burla xatın ananın sözləri onun ana qəlbinin həyəcanlarından doğan obrazlı, emosional tə'sir gücünə malikdir. Ana: " — Nə oldu, — deyir, — ilahi, adi qarğıdan - tez tapılan materialdan cidası — nizəsi olanlar salamat qayıdıb gəldilər, amma qızıldan nizəsi olan oğul qayıdıb gəlmədi! Axı, bu igid oğul hamı igidlər minən atlardan minməmişdi, ən güclü, ən sürətli at minmişdi, belə igidin qayıdıb gəlməyə daha çox haqqı var idi!" Bu həyəcanlı, haraylı çağırışda Burla xatının bir igid ana kimi, öz obrazı da, fədakarlığı və qeyrətliliyi də aşkar olunur.

Dastanın dilindəki ritm və intonasiyadan bəhs edən professor Kamil Vəli Nərimanoğlu yazır: "Dədə Qorqud"un ritmik-sintaktik strukturasının əsası budur ki, hər bir cümlə böyük və ya kiçik ritmin təşkil edicisidir³." Alimin qeyd etdiyi kimi, dastanda cümlə konstruksiyalarının lakonikliyi, hərəkət semantikasını fə'l-lərin bolluğu, at ayaqlarının səsinə andıran təkrarlar "Dədə Qorqud"a spesifik bir ritm vermiş, bu ritm də öz növbəsində boyların dilini qanadlandırmışdır.

¹ KDQ. Bakı 1988. Səh. 72.

² Yenə orada. Səh. 73.

³ K. V ə l i y e v. Dastan poetikası. B. 1983. səh. 7.

Dastanın dilindən danışarkən onun tək cə sintaksisindən, buradakı sözlərin fonetikasından danışmaq azdır. Qorqudsünaslarımız bu məsələləri kifayət dərəcədə şərh etmişlər və belə bir nəticəni aşkarlamışlar ki, bu ölməz dastanın az qala hər sözü saz üstündə - qolça qopuzla, musiqinin ahəngi ilə deyilmişdir. Bununla əlaqədar professor Elməddin Əlibəyzadə qeyd edir ki, "Kitabi Dədə Qorqud"da söz, saz-qolça qopuz elə bil hər şeyə təkən və rən qüvvə, hər şeyin başı-başlangıcıdır. "Qorqud Atanın sözündə elə qüdrət var ki, onunla "Tanrıya-Allaha da təsir göstərmək, onu rəyindən döndərmək"¹ olur. Müəllif daha sonra yazır ki, Qorqud Atanın fikrincə, ona bəxş edilmiş ne'məti insan oğlu, məsələn, Dəli Domrul və Yeynək layiqincə, yüksək səviyyədə mənimsədiyi və ağılı ilə düşündüklərini sözü ilə gözəl ifadə etdiyi üçün Tanrının onlardan xoşu gəlmiş, Dəli Domrulun günahından keçmiş, onun ömrünü daha da uzatmış, Yeynəyin isə gücünü artırmış, onun düşmən üzərində qələbə çalmasına kömək etmişdir. "Burada bədii, gözəl sözün, şe'rin, mahnının Tanrıya təsir edə, onu yumşalda, hökmündən döndərə biləcək yeganə qüvvə olduğu fikri söylənilir. Bu, sözün təsir gücünün, nitqin, dilin, şe'rin, mahnının ilahiləşdirilməsi idi"².

Ümumiyyətlə, qədim yazılı və şifahi abidələrin yaşarılıq haqqı öncə dilin hünərinə bağlıdır. "Dədə Qorqud" dastanları bu cəhətdən də parlaq nümunədir. Əgər biz xalq sözündən danışırıqsa, digər yazılı və şifahi abidələr içərisində daha çox məhz "Kitabi Dədə Qorqud" göz önünə gəlir. Xalq yaradıcılığının araşdırılması, dilin və tarixin qədimliyi və zənginliyi haqqında fikir yürütməyə əsas verir.

"Dədə Qorqud" dastanlarında xalq zəkası xəzinəsinin ən nadir inciləri toplanmışdır. Bunun dastanda, xüsusən də onun müqəddiməsində verilmiş atalar sözləri və məsəllər haqqında demək mümkündür. Mərhum professor Zinyət xanım Əlizadə özünün məşhur sanballı əsəri "Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı" kitabında "Dədə Qorqud" dastanlarında bizə gəlib çatmış atalar sözü və Zərb məsəlləri bir neçə qrupa - əsasən iki qrupa ayırır və yazır ki, dastanın müqəddiməsində verilmiş atalar sözü və zərb - məsəllərin miqdarı o qədər çoxdur ki, onları bir növ "Atalar sözləri lüğəti" adlandırmaq da mümkündür. "Doğrudur, onların bə'zilərinin formaları, sintaktik quruluşu, mənası öz işləklilik xüsusiyyətini ya zəiflətmiş, ya dialektlərə keçmiş, ya da tamamilə itmişdir; lakin bə'ziləri indi də dilimizdə bədii yetkinlik nümunəsi kimi, yada gəlməz uzaq keçmişlərdən soraq verən çox xəsrli sənəd səciyyəsi daşıyır"³.

¹ E. Əlibəyzadə, Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı. 1987. səh. 32 — 33.

² Yenə orada. səh. 33.

³ Z. Əlizadə, Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. B. 1985. səh. 33.

Zinyet müəllimə dastanın müqqədiməsindəki atalar sözü və zərb-məsəllərdən on birini müasir dövrümüz üçün işləkliyinə görə səciyyəvi sayılanlar (I-ci qrup), on doqquzunu isə “əvvəlki məzmun əsasında yaranan semantik paralellər” kimi (2-ci qrup) səciyyələndirmişdir.

Birinci qrup:

“Əski pambıq bez olmaz”,
“Qarı düşmən dost olmaz”,
“Çıxan can geri gəlməz”,
“Ölən adam dirilməz”,
“Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz”,
“Ana haqqı - Tanrı haqqı” və s.¹

İkinci qrup:

“Təkəbbürlük eləyəni tanrı sevməz”. Unudulmaz alimimiz 2-ci qrupa daxil etdiyi atalar sözü və zərb- məsəllərin bu günkü paralellərini də misal gətirmişdir. Məsələn, yuxarıdakı atalar sözünün (2-ci qrup) müasir şəkli bu cür səslənir:

“Ağac bar verəndə başını aşağı dikər”².

Professor Nizami Cəfərov yazır ki, həm maddi, həm də mə'nəvi mədəniyyətin öz arxeologiyası var. “Maddi arxeologiya göstərir ki, Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən bütün maddi-mədəni varlığı ilə indiki Azərbaycan ərazisinə bağlıdır, — mə'nəvi arxeologiya — folklorşünaslıq da eyni həqiqəti təsdiq edir”³. Nizami müəllim bu həqiqətin təsdiqi kimi, “Kitabi Dədə Qorqud”u misal çəkir, göstərir ki, bu dastan qədim Azərbaycan mədəniyyətinin faktı kimi universal məzmunla malikdir. Burada həm elmi, həm də ədəbi-bədii təfəkkür əks olunur⁴. Dastanda azərbaycanlılıq xəttini xüsusi qeyd edən hörmətli alimimiz bu xəttin ümumtürk konteksti ilə birlikdə təqdim edildiyini göstərir. Nizami müəllim yazır: “Oğuznamə mövzusunun ümumtürk keyfiyyəti “Kitabi Dədə Qorqud”dakı azərbaycanlılığı istisna etmir. Ümumixalq Azərbaycan dilinin formalaşmasının tarixinin III əsrdən başladığını qeyd edən N. Cəfərov bu formalaşmanın birinci növbədə folklor dilinin mərkəzləşməsi hesabına getdiyini xüsusən nəzərə çatdırır. Şübhəsiz, “Dədə Qorqud” dastanları da həmin mərkəzdən qidalanmış, bəhrələnmiş və getdikcə özü də həmin mərkəzin özülünə-özəyinə çevrilmişdir.

¹ Yenə orada a. səh. 33.

² Yenə orada. s. 35.

³ N. Cəfərov. Füzulidən Vəqifə qədər. Bakı. 1991. səh. 4.

⁴ Yenə orada a. səh. 4.

“Dədə Qorqud”un dili - milli dildir. Milli dil — milli şüurdur, həm də oyanmaqda, öz təsir dairəsini genişləndirməkdə olan şüurdur. Milli dildən-Milli şüurdan birlik ideyası yaranmış olur. Məhz milli birlik ideyasından söhbət açan professor Nizami Cəfərov haqlı olaraq göstərir ki, bu ideya “xalqın mə'nəvi ehtiyacına çevrildiyinə görə”¹ məhv olmur. “Kitabi Dədə Qorqud”da Azərbaycan xalqının mə'nəvi ehtiyacından yaranmışdır. Onun əzəmətinin, möhtəşəmliliyinin sirri də bundadır.

“Dədə Qorqud” dastanlarına, xüsusən də bu abidənin dilinə 1951-ci ildən sonra da hücumlar davam etmişdir və bu gün də davam etməkdədir. Hələ bir qədər əvvəl erməni şovinistləri “Kitabi Dədə Qorqud”da guya “erməni sözlərinin də olduğunu” iddia etmiş, bununla da Azərbaycan xalqının mə'nəvi dünyasında “erməni ünsürləri” olduğunu uydurmuşlar.

Professor Kamil Vəliyev erməni müəlliflərinin bu uydurmalarının heç bir elmi və tarixi kökü olmadığını məhz elmi və tarixi dəlillərlə sübuta yetirmişdir². Kamil müəllim məsələnin belə bir cəhətinə diqqət yetirir ki, yüzilliklər boyu qonşuluq şəraitində yaşayan xalqların birindən o birinə söz keçməsi qanunauyğun olsa da, bu proses araşdırılarkən elmi ölçü gözlənilməlidir. Ölçünü gözləməyən erməni müəllifi “Kitabi Dədə Qorqud”un mətnindən 19 sözü “seçmiş” və onların əslində Azərbaycan dilinə və ümumən türk dillərinə aid olduğunu danaraq, “erməni sözü” qələminə verməyə çalışmışdır. Kamil müəllim, adını çəkmədiyimiz erməni müəllifini “Sovet dövründə” yumşaq şəkildə tənqid etmiş, onun nəzəri və təcrübi yanlışlıqlarını nəzərinə çatdırmış və al, qut, orğan, qıvanmaq-güvənmək, qıvrmaq /qarlaşmaq, çürümək, kəpəz, sür/sür-mək, sünük, ərquru, qoru/qorumaq, qoruq/, şuna, dadı, kəlisə, xaç, təkur,, pılan, əznəvur sözlərinin erməni mənşəli olmadığını, bunların məhz Azərbaycan dilinə, — türk dilinə aid olduğunu isbat etmişdir³.

“Dədə Qorqud” dastanlarına hücumlar Azərbaycan xalqına, Azərbaycan dilinə hücumların tərkib hissəsi kimi, erməni və fars millətçiləri və başqa şovinistlər tərəfindən xüsusən son illərdə daha da genişlənmişdir. Bununla əlaqədar ermənilərdən təkrar misal gətirməyə ehtiyac yoxdur. Fars şovinistlərinin “Dədə Qorqud” dastanlarına hücumları, dastandakı bə'zi təsvirləri, boyları təhrif etmələri ilə müşahidə olunur. Belə təhriflərə Cənubi Azərbaycanda son illərdə bir müddət çap olunmağa imkan tapmış “Yeni yol” məcmuəsində kəskin cavab verilmişdir. Bu

¹ Y enə o r a d a. səh 4.

² K. V ə l i y e v. Sözü'n sehri, Bakı, 1986. səh. 142 — 153.

³ Y enə o r a d a. səh. 153.

fakt hörmətli alimimiz Nizami Cəfərovun da diqqətini cəlb etmişdir¹.

“Kitabi Dədə Qorqud” möhtəşəm folklor abidəsidir. Məhz folklor abidəsi kimi, burada bə’zən cümlə sərhəddini müəyyənləşdirmək çətin olur. Professor H. Mirzəzadə bununla əlaqədar “Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvi olan bir sıra mürəkkəb sintaktik birləşməni təhlil edir. O, göstərir ki, “Dədə Qorqud”un dilindəki mürəkkəb sintaktik birləşmələr etnik təfəkkürün və dilin inkişaf tarixində maraqlı bir mərhələdir. “İnsanlar sözlərlə yazmazdan əvvəl bütöv fikirlərlə yazmışlar.” — J. Vandriesdən həmin fikri misal gətirən alim bunu “Dədə Qorqud” kitabına da şamil edir. O, yazır: “ümumiyyətlə, bizdə elə bir yazılı abidə yoxdur ki, sintaktik strukturu “Kitabi Dədə Qorqud”dakı qədər arxaik olsun”².

“Kitabi Dədə Qorqud”un dili, professor H. Mirzəzadənin yazdığı kimi, ən azı iki dəfə - təqribən XI-XII və XV-XVI əsrlərdə - katib-mütəxəssis təfəkkürünün prizmasından keçirilmiş, bu zaman isə daha çox leksika dəyişdirilmişdir, sintaksis nisbətən sabitliyini saxlamışdır³.

Müasir dilçi alimlərimizin gəldikləri həmin nəticəyə əsaslanaraq, “Kitabi Dədə Qorqud”a Azərbaycan dilinin ən arxaik abidəsi demək olar. Bu isə əslində Azərbaycan dilinin azı 1500 il əvvəlki duruluğundan, aydınlığından, rəvanlığından xəbər verir. Bu rəvanlıq və aydınlıq bizi “Dədə Qorqud” dastanlarının yazıya qədərki ömrü haqqında daha nikbin düşünməyə əsas verir. Azərbaycan dilinin məhz Azərbaycan dili kimi, şifahi dövrü Dədəm Qorqudun özünün Bayat boyundan qopduğu — doğulduğu çağlara, — Rəsul Əleyissələmin yaşadığı VI əsrə və daha qədimlərə aparıb çıxarır. Belə ki: “Dədə Qorqud soylamış (söyləmiş), görəlim, xanım, nə söyləmiş (soylamış)” cümləsi Dədəm Qorqudun dilindən alınmış atalar sözlərini bir daha yada salır:

“Kül təpəcik olmaz”,
“Qarı düşmən dost olmaz” və s⁴.

Bu sözlərin, bu günün qrammatik normaları baxımından mübtədasi da, xəbəri də, — ismi də, fe’li də yerində olan, “bitmiş bir fikri ifadə edən”, hətta bu günkü dilimizin şivələrini — ləhcələrini belə ötüb keçən, bu günün ədəbi normasında cavab verən bu dərəcədə aydınlıq, duruluq, təmizlik, axarlıq - gözəllik görə-

¹ N. Cəfərov. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar. Bakı 1990, səh. 119.

² H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B. 1990, s. 324.

³ Yəne orada. səh. 324.

⁴ KDQ. 1988. səh. 31.

sən hansı yoldan keçib? Bu aydın fikirlər azı 1500 il əvvəllər də bu şəkildə səslənibsə, bu Azərbaycan dilinin şifahi ömrünün neçə min il də ondan əvvəlki sədasi deyilmi?! Bu deyim, bu söz, bu səs Azərbaycan torpağı, Azərbaycan xalqının Qafqaza, Azərbaycana heç də “gəlmə” olmadığı ilə də bağlıdır. Dastanda belə aydın fikirlər, aydın sözlər, cümlələr saysız qədərdir. Bu aydınlıq və rəvanlıq, axarlıq, musiqilik bizə Azərbaycan dilinin məhz Azərbaycan adlı torpaqda, Azərbaycan mühitində, Qafqaz mühitində təşəkkül tapdığını söyləməyə bir daha əsas verir.

Türk qardaşlarımız: hunlar: xəzərlər, qıpçaqlar, kəngərlər, səlcuqlar.. Volqa boyundan, Orta Asiyadan, Qazaxıstandan, nəhayət, uzaq Alatay diyarından köçüb Qafqaza gələndə, burada türk dillərinin anası sayılmalı olan Azərbaycan dili ilə qarşılaşırlar. Başqa türk qəbilə birləşmələrinin Azərbaycana və ümumən Qafqaza və Kiçik Asiyaya — Türkiyəyə — Anadoluya, həm də onların hamısının deyil, bir qisminin köçüb kəlməklərindən Azərbaycan dili, onun lüğət fondu və lüğət tərkibi daha da zənginləşmək imkanı qazanmışdır.

“Dədə Qorqud” dilinin tarixin ən uzaq qatlarından xəbər verdiyini xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə də xüsusi qeyd etmişdir. Hörmətli şairimiz yazır: “Öncə bizi valeh edən bu kitabın Azərbaycan təbiətindən — quşlarının cəh-cəhindən, sularının şırıltısından, küləklərinin nəğməsindən qopan, ana laylası kimi şirin, dadlı-duzlu dilidir. Ulu əcdadımızın qopuzundan süzülən bu dil nəğmə kimi şirin, göy gurultusu kimi əzəmətlidir¹. Hörmətli şairimiz demək istəyir ki, bu müqəddəs kitabın hər səhifəsində, hər cümləsində məhz Azərbaycan dilinə xas olan gözəllik, zəriflik, duruluq, təmizlik duyulmaqdadır.

Dastandan demək olar ki, Azərbaycan dilinin ruhu duyulur.

“DİLİN RUHU” — bu ifadənin özü də dastanın mətnindən doğulur. Qazan xanın (dastanda ona həm də bəy-bəg deyilir) dilindən verilən bu sözlərə diqqət edək: “Mərə, dəlü ozan! Məndən nə dilərsən? Çətirli otaqmı dilərsən? Qul-qaravaşmı dilərsən? Altun ağçamı dilərsən, verəyim! — dedi². Sanki bu günkü yazıçılarımızdan birinin əsərini oxuyuruq. Bu günkü “ey” müraciəti yerində “məre” işlənmişdir. Ardıcıl gələn həmin cümlələrdəki birçə “məre” sözü də arxaikləşmiş olsa belə, heç bir ağırlıq, anlaşılmazlıq yaratmır. Belə misalları bütün boylardan, Kitabın bütün səhifələrindən gətirmək mümkündür.

“Dədə Qorqud”da tək ad, daha doğrusu, obraza çevrilməmiş, bədii səviyyəyə qaldırmamış ad tapmaq çətindir. Həm insan adlarında, həm də heyvanların, quşların, suyun, ağacın, dağın,

¹ B. V a h a b z a d ə. “Dədə Qorqud”u oxuyarkən. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 19. VII. 1995.

² KDQ. 1988. səh. 64.

hətta geyimin: köynəyin: çuxanın, papağın və s. obaraza çevrilmiş adı var:

...Ulaş oğlu, Tülü quşun yavrisı, bizə miskin umudı, Amit soyunun aslanı, qaracüğün qaplanı, Qonur atın iyəsi, xan Uruzın ağası, Bayındır xanın göyğüsü, Qalın Oğuzın dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan: At ağuzlu Uruz Qoca¹; Bayındır xanını yağısın basan Şir Şəmsəddin⁴, İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş, Atı bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq Banu Çiçək: Burla Xatın, Bamsı Beyrək, Dəli Domrul, qazılıq at, axıntılı görkli sular, ağca sazlar — göllər, qab qayalar, gög ala görqlü çəmən, alar sabah, ağ işıqlı alplar, iləri yatan Qara dəniz, Ağ saqqallı Dədə Qorqud² və s.

Fikrimizcə, bu cəhət özü də bilavasitə Azərbaycan dilinə xas olan bir əlamətdir. Belə ki, Azərbaycan dili bədiiyyə, musiqiçiliyyə sanki özü şərait yaradır. Yə'ni ki, dilin təbiəti belədir. Bu da həmin dili yaratmış xalqın öz təbiətindən, öz ruhundan doğulur.

Elə Dədəm Qorqudun öz adına da diqqət yetirək. Belə ki, o sadəcə Qorqud-Qorqut deyil, Dədədir — Dədə Qorquddur. Bütün dastan boyunca o, "Ağ saqqalı Dədədir", sadə dədə-baba deyil, müdriklər müdriki olan Dədədir, Gələcəyi qabaqcadan xəbər verən, Tanrıdan "vəhy alan", ilham alan və bu ilahmla da Qalın Oğuz elinin müşkülünü — çətinini asan edən Dədədir. Hörmətli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin qeyd etdiyi kimi, Dədə Qorqud — Baş Dədə, birinci Dədə, ilk Dədə olub.

Dədəm Qorqud zamanında — Oğuz zamanında hər kəs gərək özünə öz xeyir əməli, yaxşı işi ilə, igidliyi, qəhrəmanlığı ilə ad qazana idi. Məsələn, Buğacın əvvəlki, yə'ni onu tanıtmayan, məşhurlaşdırmayan, "Buğac" adını qazanandan sonra isə tamam kölgədə qalan adı nə imiş? Meydanda, qızmış buğanı yerə yıxıb başını kəsdiyinə görə, bununla da xalqı — qız-gəlinləri, qocaları, uşaqları baş verə biləcək faciədən qurtardığına görə isə o, Dədə Qorqud tərəfindən həmin layiqli — Buğac adını qazanmışdı.

Dədə Qorqud - Oğuz zamanında ad verilməsinin sorağı, min illəri aşaraq, son əsrlərə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, dahi mütəfəkkir M. F. Axundovun ölməz komediyalarının qəhrəmanları belə düşünürlər: Hamı bilir ki, sənin əlindən heç bir iş gəlməz, bir oğurluqda, bir quldurluqda, bir qoçaqlıqda adın çıxmayıb. ..Sən də bir hünər göstər, bir adam soy, pul gətir, parça gətir, ya bir at oğurla, ya bir mal oğurla, desinlər ki, filankəs də bu hünərin sahibidir. Sən ömründə nə bir iş tutubsan, nə ad çıxarıbsan ki, qızlar səni sevsinlər?³ Lakin görüldüyü kimi, burada

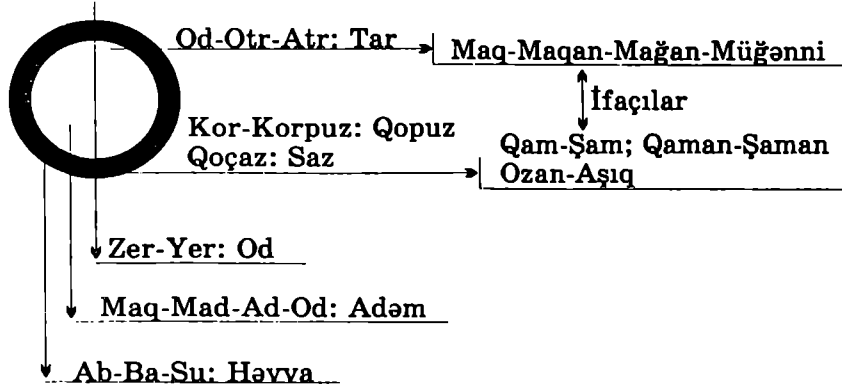
¹ Y enə o r a d a. səh. 42.

² Y enə o r a d a. səh. 42, 49.

³ M. F. A x u n d o v. Komediylar. Bakı. 1982. səh. 70, 73.

“qoçaqlıq, hünər” - oğurluq, quldurluq kimi də nəzərə gəlmişdir və M. F. Axundov məhz bu şəkildə - yə'ni oğurluqda, soyğunçuluqda “ad qazanmağı” kəskin surətdə pisləmişdir, yə'ni burada da xalqın ulu adəti - Dədə Qorqud - Oğuz zamanından gələn: xalqa, cəmiyyətə xeyir verən ad, yaxşıqla qazanılmış ad göz önünə gətirilir. Necə ki, bu gün də yaşanan xalq misalında deyilir: “İgidin adı yaxşılığa çıxmalıdır”. Dədəm Qorqudun verdiyi və onun - Oğuzun zamanında adlar Azərbaycan dilinin öz doğma adları olurdu: Buğac, Bamsı Beyrək, Qaraca Çoban, Alp Aruz, Bükdüz Əmən, Selcan Xatun, Salur Qazan, Bayandur xan, Qarabudaq, Qaragünə, Dəli Dondaz, Basat, Yeynək, Banu Çiçək, Baybecan, Baybura, Dirsə xan, Uruz bəy, düşmən adları: Şöklü Məlik, Qıpcaq Məlik və s. ən qədim Azərbaycan-oğuz-türk adlarıdır. Doğma adların bolluğu da doğma dilin saflığına xidmət etmişdir.

Mifik təfəkkürdə
tarın və sazın yaranması

VII FƏSİL

ŞUMER TÜRKLƏRİ DÜNYA XALQLARININ MÜƏLLİMİDİR

Sumeroloqlar çoxdan bəri bu nəticəyə gəlmişlər. Şumer-Türk öyüdləri: atalar sözü və məsəlləri həm də bütün bəşəriyyət-bütün xalqların övladları üçün deyilmişdir. S.N.Kramer də həmin müdrik kəlamlardan bəhs açarkən belə doğru nəticəyə gəlir ki, bu xalqın: Türk-Şumer xalqının yaratdığı misilsiz söz inciləri bütün xalqlar üçün yaxın və doğmadır. Bununla da bir daha inandırır ki, bütün xalqlar bir xalqın övladıdır, bir xalqdan törənmişdir və yalnız sonralar müxtəlif xalqlara ayrılmalı olmuşlar. “Одној из отличительных особенностей пословиц вообще является их общечеловеческий характер. Если вы когда нибудь вдруг усомнитесь в единстве человеческого рода, в общности всех народов, и рас, обратитесь к пословицам и поговоркам, к народным афоризмам и изречениям! Пословицы и поговорки лучше всех других литературных жанров взламывают панциры культурных и бытовых наслоений каждого общества, обнажая то основное и общее, что свойственно всем людям, независимо от того, где и когда они жили или живут”¹. Beləliklə də Amerika alimi elmi-məntiqi əsasla göstərir ki, Şumer azərləri (türkləri) bütün xalqlar üçün özlü, başlanğıc olmuşlar. Doğrudur, o, bu fikri birbaşa söyləmir, amma bütün axtarış və mülahizələrində məhz həmin nəticəni vurğulayır.

Dahi şumeroloq Amerika və Türkiyə muzeylərində üz-üzə dayandığı şumer-türk sözlərini müasir türk dilləri, yaxud başqa bir dillə müqayisə etmir, dil paralelləri aparmır. Ən başlıcası, S. N. Kramer etimoloq kimi çıxış etmir. Amma bol-bol **xam material** təqdim edir ki, elmi həqiqətlər də həmin materiallardan tam aşkarlanır. Guya “Şumer dili müasir dillərdən heç birinə bənzəmir”—uydurması öncə siyasi məqsədlərdən doğmuşdur.

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 141 — 142.

Bu bağlı hipotezanın daşlaşması bütün anti türklərin ürəyindən idi. Elə Oljas Süleymenovun müəllimi "V. V." diplomatik gedişlə antitürklərin cəbhəsində dayanır və böyük Oljasa deyir ki, "Şumer dili ilə məşğul olmaq boş şeydir. Bundansa otur təzə şe'rlər yaz". Görürsünüzmü, bu alim Oljasın həтта "qayğısına qalır". Amma o, həm də yaxşı bilir ki, Oljas dahiyənə şe'rlər yazmaqla dünya şöhrəti qazansa da, "şumerdən yan keçməklə" böyük bir həqiqət kölgədə qalar. Türk xaqqlarının bəşəriyyətin atası və müəllimi olması qırx arşın quyunun dibində, qaranlıq zindanda qalması şovinstlərin təsəllisi idi. Amma haqqın qarşısına nə qədər daş basmaq olardı!? Həqiqət radium kimi, bütün əngəl daşlarını əridib, özünü Günəş işığına çıxarmalı idi və çıxardı da!

S.N.Kramer dərin axtarışları sayəsində şumerlərin bütün xalqların atası və müəllimi olduqları qənaətində möhkəm dayanmaqla, əslində sübut etmiş olurdu ki, **bütün xalqların atası olan bir xalq həm də bütün xalqlara bənzəyir**, daha çox isə onun "TENQRİ"sini məhz "TENQRİ"-**"TANRI"** kimi yaşadan xalqa bənzəyir və əslində məhz həmin xalqın-böyük türk xalqlarının genidir, köküdür — özüdür Şumer xalqı! Odur ki, Şumer Azər-Türk həqiqətini dolaşdırırlar çox uzağa gedə bilmədilər.

Şumer-Türk hikmətlərindən söz açan Amerika alimi daha sonra deyir: **"И тем не менее пословицы древнего Шумера в основе своей удивительно близки к нашим. Без труда различаем мы в них отражение наших собственных чаяний, надежд, слабостей и затруднений, узнаем свои собственные взгляды"**¹. Bədii yaradıcılığı, misilsiz söz sərvətləri, adət və ən'ənələri, qəlbinin genişliyi, uzaqgörənliyi, nəhayət, nəcib əməlləri 6 min ildən sonra da müasir səslənən Şumer türklərinin bəşəriyyətin atası adlanmağa tam haqqı var. Dünyanın ən məşhur şumeroloqları məhz belə nəticəyə gəlmişlər.

ŞUMER-AZƏRBAYCAN-TÜRK ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİ

1. Kasıb üçün ölmək yaşamaqdan asandır.
2. Kasıbın çörəyi varsa, duzu yoxdur.
Duzu varsa, çörəyi yoxdur,
Əti varsa, quzusu yoxdur.
Quzusu varsa, əti yoxdur.
(Burada ayrıca ət ehtiyatından söhbət gedir).

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. s., 142.

Kasıbın obrazını yaratmağa həttə bu gün də bundan tə'sirli mənzərə təsəvvür etmək çətindir. Kasıb iki ne'mətdən birinə sahib ola bilmir. Bu, sanki onun alın yazısıdır.

3. Kasıb öz gümüşünü yeyir. (Bəs, neyləsin!? Ə.F.Q.)
4. Kasıb borc aldı — öz dərdini, qayğısını artırdı.
5. Zəhmət çəkənin yuxusu şirin olar. (Əlbəttə, həmişə yox! Ə.F.Q.).
6. Yatmasan hamilə ola bilməzsən.
7. Yeməsən kökəlməzsən.
8. Səni suya salsalar—su da quruyar. (Bu gün deyirik: Elə bəduğursan ki, (bə'zən: bədbəxtsən ki, axar suyun üstünə getsən, su da quruyar.)
9. Səni bağa salsalar—meyvələri çürüyər.
10. Mən uğursuz gündə doğuldum.
11. Onsuz da öləcəyik, gəl, nəyimiz varsa xərcləyək.
Yox, hələ ömrümüz çoxdur, gəl yığaq.
12. Bəlkə faraş arpa dən verdi, nə bilmək olar?!
Bəlkə suvar arpa dən verdi, nə bilmək olar?!
13. Kimin gümüşü çoxdursa, bəlkə də xoşbəxt odur?
Kimin arpası çoxdursa, bəlkə də xoşbəxt odur?
Amma heç nəyi olmayan gecələr hamıdan rahat yatır.
14. Mən cins, qaçağan atam, amma qatırla bir ipə bağlanmısam. (Bu gün deyirik: Dəvənin ovsarını ulağın quyruğuna bağladılar.)
15. Mən qaçağan, yüyürən atam, qatırla bir ipə bağlandım.
İndi gəl bu qatırla bir yerdə araba çək, yük daşı!
16. Asılıqanda dayananın paltarı həmişə çirkli olar. (Söhbət hansı asılıqandan gedir görəsən? Əlbəttə, teatr asılıqanından! Şumer türklərinin teatr tamaşalarından bəhs edən gil lövhələr bunu xəbər verir!).
17. Bu o xidmətçidir ki, Şumercəni öyrənib.
(Yə'ni savadlı adamdır, yazıb-oxumağı bilir).
18. Yaxşı yazan odur ki, əli ağızdan geri qalmasın.
(Yə'ni müəllimin, yaxud dövlət adamının dediklərini gil lövhəyə tez və səliqə ilə köçürsün.)
19. Eh, bu necə mirzədir, heç Şumercəni bilmir!?
(Pis yazıb-oxuyan haqqında deyilmişdir.)
20. Öz qəlbimi mən kimə verməliyəm?

**Ким ки, чохлу дөвләт јығыб, ким ки, хејли варлыдыр!
“Кому мне подарит своју лјубов? У кого всего в изобилии,
кто достаточно богат!”.**

(Bu gün Üzeyir bəyin qəhrəmanı Telli deyir: "Mən gedərəm o oğlana, Onun pulu çox olsun!")

21. Kim arvad, ya uşaq saxlamayıbsa, o, burnunda üzük gəzdirməyib.

(Şumer türkləri dustaqların burnuna metal halqa keçirirdilər. Ola bilsin ki, burun halqasında dustağın sayı (nömrəsi) yazılmış, yaxud burnunda halqa olmaq— dustaqlığın xüsusi əlaməti imiş. Yuxarıdakı misalda kişi üçün ailə saxlamağın çətinliyi nəzərə çatdırılır.)

22. Arvadım—Od evində,
Anam—çay kənarında,
Mənsə acından ölürəm.

(Şumer azərləri (türkləri) müqəddəs ocağa, su tanrısına və başqa müqəddəslərə dua oxumağa gedirdilər. Bə'zən bu ibadət hər gün olurmuş. Bə'zən ailə üzvlərinin ibadəti çox çəkirmiş və bu səbəbdən evdə qalan kişinin naharının vaxtı keçirmiş.)

23. Evdə narahat qadın-yalnız dərd-qəm artırır.

24. Xoşbəxtlik-evlənməkdədirmi?
Bəlkə ayrılmaqdadır? (Bəlkə subaylıqdadır?)
(Bu gün deyilir: Subaylıq sultanlıqdır.)

25. Gəlinin qəlbində sevinc,
Bəyin qəlbində qəm daşır.

(Şumer azərlərində-türklərində ata-analar oğlanlarını bə'zən onların sevmədikləri qızla evlənməyə məcbur edirdilər.)

26. Səhrada su bardağı—kişinin həyatıdır.
Ayaqqabı — kişinin iki göz-bəbəyidir.
Arvad — kişinin gələcəyi,
Oğul — kişinin sığınacağı,
Qız — kişinin xilaskarı.

Şumer türklərinin qadına, oğula və qıza verdikləri tərif-qiy-mət digər ulu dastanımız — "Dədə Qorqud Kitabı" ilə çox yaxından səslənir. Dədəm Qorqud deyir:

"Oğul atanın yetiridir,
İki gözünün biridir.
Dövlətli oğul qopsa ocağının közüdür (tirkeşində tiridir).
Dövlətsiz (yə'ni ağılsız, fərasətsiz) oğul qopsa ocağının küridir"¹ (külüdür).

27. Tanışlıq bir gün çəkir,
Doğmalığ ömür boyu.

28. Öküz çöldə şırım çəkir,
Köpək pozur şırımları.

29. Öz evini yalnız köpək tanımır.

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh.

30. Dəmirçinin köpəyi zindanın üstündən aşağı bilmir, amma su dolu bardağı aşırır.

31. Qayıqçı həmişə davakar olur.

32. O, hələ tülkünü tuta bilməyib,
Amma ondan ötrü quyu düzəldir.

33. Xam öküzdən birtəhər qaçıb qurtara bildi,
Xam inəklə toqquşdu.

34. Əllər, yenə də əllər! —
— Ev tikildi, hazırdı!
Ah, səni, qarınqulu! —
— Ev darmadağın oldu!

(Zəhmətin, istə'dadın, ilhamın qüdrəti, halallığın, təmizliyin, müqəddəsliyin, qədrşünaslığın təntənəsi ilə yanaşı, nankorluğun, nadanlığın, haqsızlığın, istə'dadsızlığın ifşası necə də yığcam və poetik vüs'ətlə təqdim olunur!).

35. Bəy kimi işləyənlər —
Qul kimi yaşadılar.
Qul kimi işləyənlər —
Bəy kimi yaşadılar.

(Bu gün deyirik: Kişi öz evinin həm bəyidir, həm də nökeri. Gətirilən zərb-məsəldə isə ictimai haqsızlıq tənqid atəsinə tutulur. Birinci misrada "Bəy kimi işləyənlər"—ləyaqətli, istə'dadlı adamların yaradıcı əməyinin lazımınca qiymətləndirilməməsi və bu səbəbdən də onların maddi-məişət şəraitinin ən aşağı səviyyədə — qul səviyyəsində olması, üçüncü misrada "Qul kimi işləyənlər"— fikrimizcə, məhz evinin nökeri—qulu olanları, eyni zamanda istə'dadsız qarınqulunu nəzərə çatdırır.)

36. Əgər ölkə yaxşı silahlanmayıbsa,
Düşmən hər vaxt qapını kəsdirəcək.
(Sanki lap bugünkü Azərbaycan üçün deyilib!)

37. Allahın da varsa,
Şahın da varsa,
Yenə hamıdan çox —
Sən ağadan qorx!
(Son 6 min ildə bir zərrə belə köhnəlməyən həqiqət!)

38. Ov zamanı pişik çox fikirləşir,
Manqust isə vaxtı əbəs itirmir.

39. Əgər evdə yemək varsa, manqust tələf edəcək. Əgər yeməkdən manqust mənə də bir şey saxlasa, onu da kimsə bir yad gəlib oğurlayacaq.

40. Mənim manqustum yalnız iylənmiş ət yeyir, amma pivənin və ərinmiş yağın xatirinə o, çox hərəkət etmir.

ŞUMER — AZƏRBAYCAN TƏMSİLLƏRİ

“Однако сегодня мы знаем, что по крайней мере част басен, приписываемых Езопу, была известна лјудјам за долго до него. Во всяком случае, басни о животных типа “Езоповых басен” появились в Шумере на тысячу с лишним лет раньше”. Америка alimi “na tısyacı s lişnim let” deyərək hər halda ən yaxın məsafəni nəzərdə tutur. Həmin Şumer-Azərbaycan təmsillərinin şifahi yaşını təqribən hesablamaq lazım gəlsə, şübhəsiz, bu — 10 min illəri, bu təmsillərin yaranma tarixi isə ən azı 100 min ili əhatə edir.

Amerika alimi Edmund Qordan 295 şumer-Azərbaycan təmsilini ingilis dilinə tərcümə edib. Biz də onlardan bəzi nümunələri oxucuların nəzərinə çatdırırıq:

1. Tülkü xam öküzün dırnağını basdaladı və dedi: səni çox incitmir ki?!
2. Tülkü özünə ev qura bilmirdi. Odur ki, dostunun evinə gəldi və oranı zəbt etdi. (Sanki bugünkü ermənilər haqqında deyilib!)
3. Tülkü əlində dəyənək aparırdı və deyirdi: mən kimi döyməliyəm?
4. Tülkü əlində rəsmi sənəd aparırdı və soruşurdu: mən nə tələb etməliyəm?!
5. Tülkü dişlərini itilədikcə başı gicəllənirdi.
6. Tülkü arvadına dedi: “gedək mənimlə, bu Uruk şəhərini dişimizdən keçirək. Sonra Kullab şəhərində ehsanımızı yeyək. Kullab şəhəri lap yaxında—ayağımızın altındadır. Amma tülkü və arvadı 600 qarov /təqribən 3 kilometr. — Ə.F.Q.) getməmiş itlər hürüşdü: Qeme-Tummal! Qeme-Tummal! — Qayıt, rədd ol! — Və tülkü və arvadı qayıtdılar.

(Bu təmsildə güman edilir ki, “Qeme-Tummal” tülkünün arvadının adı olub. Yaxud bu, Şumer türklərində tülküsfət adamlara—qarınqulu, heç kimə xeyir verməyib, ancaq qarnını otaran adamlara verilən ümumi ad imiş). Qeme-Tummal: Qelme-gəlmə, Tumbal-Tullan get! (?)

7. Tülkü Tanrı Enlildən (Külək tanrısından) tələb etdi ki, ona da xam öküzə verdiyi buynuzlardan versin. Tülküyə həmin buynuzlar verilir və dərhal da güclü külək qalxır və sel kimi yağış yağmağa başlayır. Tülkü nə qədər çalışırsa öz öküz buynuzları ilə öz mağarasına girə bilmir. Şəhərə yaxın soyuq külək və yağış daha da güclənir. Tülkü öz-özünə deyir: “Ah, bircə şəhər açıla idi! Tanrıya yalvaracağam ki, bu buynuzları məndən rədd eləsin!”
8. Eşşək öz ayağının altındakı döşənəcəyi də yeyir.

9. Eşşək çayda üzürdü, it ondan geri qalmır və deyirdi: bil-mirəm sən nə vaxt çaydan çıxacaqsan? Axı, mən səni ye-məliyəm!
(Yəqindir ki, buradakı it deyil, canavar olub.)
10. İt ehsan yerinə gəlmişdi, gördü ki, süfrədə ancaq sür-sü-mük qalıb, oradan uzaqlaşdı və öz-özünə dedi: indi o yerə gedəcəyəm ki, orada mənim üçün də yağlı yemək tapıla-caq.
11. Qancıq (dişi it) fəxrlə deyirdi: fərqi yoxdur, küçüklərim sarışın olacaq, yaxud ala-bula, mən onsuz da küçükləri-min hamısını sevirəm.
12. 10 canavar sürüdən 10 qoyun oğurladı. 10-cu canavar de-di: Mən bu ovu Sizin üçün belə bölürəm: 9 qoyun və mən, bərabər olduq 10-a. Siz də 9 canavar və 1 qoyun, bərabər oldunuz 10-a. Belə bölgü çox ədalətli olar. (Ezopdan Hik-mət Ziyaya qədər bu təmsilin çoxlu oxşar variantları yara-dılıb.)
13. Ey aslan /şir/, sıx cəngəllik—sənin müttəfiqindir.
14. Şir cəngəllikdə onu tanıyan adamı yeməz.
15. Şir qoyun damına gələndə gördü ki, it orada yun kəndirlə bağlıdır.
16. Şir donuzu cəngəllikdə yaxaladı və başladı parçalamağa və parçalayarkən deyirdi: sənin ətindən hələ ağzıma bir şey çatmayıb, amma səs-küyün, cığirtın baş-qulağımı dəng elə-di!
17. Şir köməksiz keçini tutdu. Keçi dedi: Məni burax, əvəzinə sənə öz rəfiqəmi—yağlı qoyunu verərəm yeyərsən. Şir de-di: Mən səni buraxaram, amma əvvəlcə sən mənə öz adını de. Keçi dedi: Sən məgər mənim adımlı bilmirsən? Adım budur: “Mən müdrikəm!” Onlar qoyun damına gəlib çatır-lar. Şir keçini buraxır və deyir: hə, mən səni buraxdım, sən də sözünə əməl et! Keçi deyir: Doğrudur, sən məni bu-raxdın. Amma sənin ağlın yoxdur. Mən sənə heç bir qoyun verməyəcəyəm. Özümü də ki, sənin pəncəndən xilas etdim. Çünki doğrudan da mən müdrikəm!
18. Fil dedi: Heç kəs mənə tay olmaz. Gicitkan kəpənəyi dedi: Çox da lovğalanma, bil ki, mən də sənə kimi, yaradılmışam!
19. Sənin köməksiz eşşəyin bütün sür'əti (yerişini) itirdi.
Ey Tanrı Enlil, sənə köməksiz adamın bütün gücünü itir-di.
20. Mənim eşşəyim yorğa getmək üçün yaranmayıb, anqırmaq üçün yaranıb.
21. Eşşək başını aşağı tutdu; sahibi onun çənəsini yumruqladı və dedi: getmək vaxtıdır, tez ol, hərəkətə gəl!

22. Eşşək alığını (çulunu) belindən aşırıdı və dedi: bu köhnə lə'nətə gəlmişlər hələ də mənim qulağımı doldururlar! (Yaxud, məni qulaqlarıma qədər yükləyirlər).
23. Azad olub çölə qaçan eşşək kimi, mənim dilim də ağzımda nə fırlanır, nə də geri dönür.
24. İpindən açılıb qaçan eşşək kimi, mənim gənclik gücüm də belimdən açılıb qaçdı.
25. Bir əkin əkməyən, zəhmət çəkməyən eşşək tapılsa, ona sürücü gerek olmaz (?).
26. Mən heç vaxt az yaşlı qızla evlənməyəm. Bu yalnız eşşəklərin işidir.
27. At atlını belindən aşırıb dedi: əgər ömrüm boyu bu cür yük daşısam, gücüm qalmaz.
28. Sən at kimi tərləmişən, bu onu göstərir ki, sən möhkəm içmişən.
29. Ey qatır, səni kim tanıyır? Atan, yoxsa anan?
30. Yem verilmiş donuzun ayaqlarını bağladılar (başını kəsmək üçün).
Donuz dedi: Bunun hamısı o yediyim yemə görədir.
31. Onun səbri tükəndi, axırda donuzunun başını kəsdi.
32. Qəssab donuzun başını kəsirdi və deyirdi: əbəs yerə zingildəmə, sənin ata-babaların da bu yolu gediblər. Nə qədər zingildəsən də, sən özün də bu yolu gedəcəksən.
33. Bütün Erida çiçəkləmişdi, lakin "Böyük musiqi evində" meymun elə hey atılıb-düşmək, tullanmaq istəyirdi.
34. Lusilus, ey mənim anam, söylə bir, bu meymunlar nə danışıır?

"Ur — tanrı Nannanın gözəl paytaxtı,
Gözəlləşən Eridu—tanrı Enki şəhəri!
Mən isə oturmuşam bu Musiqi evinin
qapısı arxasında,
Hər kim nəyi tullasa üstümə,
Yeyəm gerek.
Qorxuram bundan ölüm!
Mənə bir tikə çörək,
Bir qurtum pivə çatdır.
Mənə atlı göndərin, tərkində pay da olsun!"

MƏNİM SEVİMLİ BALIĞIM

(Lirik poema)

Mənim gözəl balığım,
Sənə bir ev qurdum ki,
Keşiyində durdum ki,
Yaşayasan şən, rahat.
Dadlıca yeməyin var,
O, sənə verər həyat.
Sən onu ləzzətlə dad.

Evində pivə hər gün.
 Lap çay kimi axsa da,
 Qovmursan milçəyi sən.
 Hər şeylə boldur evin,
 Asudə ömr edirsən.
 Ətirlidir evin min bir çiçəklə,
 Şirin içkilərlə, ballı çörəklə.
 Dadlı pivəyə də söz ola bilməz.
 ...Qoy gəlsin yanına bütün tanışlar,
 Bütün doğmaların qonağı olsun.
 Gəlsin atan, baban və qardaşların
 O qardaşlarının uşaqları da,
 Sevimli anan və qadının gəlsin,
 Gəlsin övladların, dostların gəlsin
 Qayınların gəlsin, qaynanan gəlsin.
 Gəlsin yaxın-uzaq qonşuların da
 Sənin sevincinə ortağ olsunlar,
 Görsünlər xoşbəxtsən necə dünyada.
 ...Çıx mənim gözəl oğlum,
 Çıx, a mehriban oğlum.
 Mənim gözəl balığım!
 Gün keçir, gecə keçir,
 Kim gəlsə rahat olsun,
 Qoy mən də rahat olum.
 Evinin ortasında
 Bax, lojan da var sənin!
 Səs-küy də etməz heç kəs
 Sənin dövrəndə yaqın.
 Gəl bəri, gözəl oğlum,
 Mənim mehriban oğlum,
 O şor kanal kimi, axar çay kimi,
 Çağlayan sular tək, sənin yadlığın
 Çırpılıb qoyulub. Yanında çıraq,
 Gəl taxtında otur, ətrafına bax.
 Necə öküz, qoyun və o köpek də
 Öz yerinə gələr...
 ...Kimin bığları var-ə'la, — sənin tək!?
 Kim yeyir ləzzətlə şirin ot, çiçək!?
 Qoy o böyük balıq-Suxur da gəlsin,
 Suxur adlı kiçik balıq da gəlsin,
 Gəlsin, kimin varsa qalın dodağı,
 Kim ki, şirin kalış sorur hər zaman.
 Qud adlı balıq da gəlsin birçə an.
 Dayansın səninlə burda yanbayan.
 Bəs, o hansı balıqdır — oxşayır qayıqların
 Qara, dor ağacına?
 Özü də sulara yox, bataqlıqda doğulub?
 Qubi deyilən balıq nə vaxt sənə tay olub?
 Baş toxaya, kətmənə,
 Dişləri darağa, qılınca bənzər
 Sümükləri ağacın quru budaqları tək...
 ...O qarnının dərisi
 Suların dəri xəzi —
 Xoşlar onu necə də.
 Çobanlar tanrısı — böyük Dumuzi

Yoxdur o dərinin yunu, saçı yox,
 Aşılmağa da ehtiyacı yox.
 O, özündən aşılıb,
 Özündən də pardaxlanıb,
 Onun nazik quyruğu—
 Balıqçının qamçısı.
 Sudan sıçrayan balıq öz-özündən hamardı,
 Parlaqlıq və gözəllik əzəldən onda vardı.
 İçi aşkarda deyil...
 Balıqların içində bir balıq da var ki, o,
 İynəsi, dırnağıyla
 Parçalayır rəqibin əlini, ayağını.
 O, — Qadağan balıqdır
 "Olmaz"—"tabu" nişanlı.—
 Onu heç vaxt şəhərdə
 İbadət evlərinin qoymazlar mehrabına.
 Mur-söyləyərlər ona¹.
 Qoy o Mur balığı da səninlə qoşa gəlsin,
 Mənim gözəl balığımı!
 ...Bəs, o kimdir ki, çayda, göldə haray qoparır?
 Vahiməli səsiylə?
 O, — **Akan** adlı quşdur, o, səni tezəcə udar,
 Mənim gözəl balığımı!
 Bəs, o kimdir ki, açıb qanadlarını tor tək,
 Sularda üzə-üzə?
 Səndən çəkmir gözünü.
 Ubur adlı quşdur o, tez parçalayar səni,
 Ondan gözlə özünü,
 Mənim gözəl balığımı!
 Hələ o uzun ayaq, xoruldayan o quş ki,
 Uzaq sulardan gəlir,
 Caynaqlarının izi sahildə, gildə qalır.
 O, — **Anşəbar** quşudur, o da tez yeyər səni,
 Mənim gözəl balığımı!
 O köntöy, yaraşıqsız—yarı quş, yarı balıq—
Kib adlı yırtıcı quş,
 Səni heç tərپənməyə qoymaz, tezəcə məhv edir,
 Mənim gözəl balığımı!
 O dörd ayaqlılara hücum edən Timsah da
 Səni tezəcə parçalar,
 Mənim gözəl balığımı!
 ...Əgər istəyirsən ki, səni heç kim tutmasın,
 Parçalayıb udmasın,
 Vaxtı itirmə əbə, tez gəl mənim yanıma,
 Mənim gözəl balığımı!
 Balıqçıların şahı—iləhə Nanşe, inan
 Razi qalar, səninlə bir yerdə olmağımdan... (s.156 — 160).

Həmin poemadakı lirik duyğular, evdə, şüşə qabda saxlanan kiçik balığa uşaq sevgisi həтта bu gün də tə'sirli səslənir.

Biz rus dilindən tərcümədə ritmi və ahəngi saxlamağa, adını bilmədiyimiz 4500 il, bəlkə daha əvvəl yaşamış Şumer-azər

¹ Mur: murdar (mundar).

(türk) şairinin fikrini mümkün qədər qorumağa çalışdıq. Poemanın Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının ən qədim nümunəsi kimi, orta və ali məktəb dərsliklərinə daxil edilməsini də mümkün hesab edirik. Poemada təsvir edilən balıq və quş adları Azərbaycan-türk dilinin qədim laylarını öyrənmək baxımından da gərəklidir. Nəhayət, əsərdə o dövrün inamları və məişəti də müəyyən dərəcədə əks olunmuşdur.

VAHİD QAFQAZ-AZƏRBAYCAN-ŞUMER MƏDƏNİYYƏTİ

Şumer Azərbaycan-türk filosofları və ədəbiyyatçıları təbiətin çox sirrini aşkar ediblər. “Длинные списки названий растений, животных, металлов и камней, которые составляли как пособие для преподавания в школах, свидетельствуют о подробном изучении природных явлений и живых существ”¹. Məktəblərdə keçilən təlim öncə materialist əsaslara söykənirdi. Şumer-türk babalarımız bugünkü təbiətsünaslığın, kimyanın, insanşünaslığın, fizikanın, coğrafiyanın, nəhayət, dilçiliyin tərkib hissəsi kimi, yazı mədəniyyətinin və ədəbiyyatşünaslığın əsasını qoymuşlar. Şumer-Azərbaycan-türk mədəniyyətinin yüksək elmi səviyyəsinin şərhinə S.N.Kramerlə yanaşı, digər şumeroloqlar da xüsusi nəzər yetirmişlər. Və bütün şərhlərdən bilmək olur ki, Şumer-Azərbaycan (Türk) mədəniyyəti e.ə. IV — III minilliklərdə heç də birdən-birə meydana çıxmamışdır. Bu, həmin dövrə qədər on min illərlə yol gəlmiş mədəniyyətin zirvəsi olmuşdur. Və bu mədəniyyət bizim XX əsrin böyük alimi Tur heyerdalın da qeyd etdiyi kimi, ən azı Şumer-Qafqaz, Şumer-Azərbaycan ərazisini əhatə etmişdir². Və bu, ən qədim Azərbaycan-türk mədəniyyətinin bir hissəsi, yaxud bütünlüklə eyni bir xalqın mədəniyyətidir.

Şumer-Qafqaz-Azərbaycan bütövlüyü e.ə. II min illikdən — həmin ərazilərə sami və iran dillilərin axını ilə əlaqədar **zonalara bölünməyə başlamışdır**. Nəticədə Xəzərin Qərb-Qafqaz sahilləri ilə Dəclə və Fərat çaylarının mənşəbi — indiki İran körfəzi arasında coğrafi uzaqlıq yaranmışdır. İndiki İran yaylasının və Kiçik Asiyanın da əsasən Şərq hissəsini əhatə edən Qara dəniz-Xəzər dənizi və hind okeanı arasındakı çox böyük ərazidə **Qafqaz-Şumer mədəniyyətinin vahidliyindən** dahi İsveç alimi Tur heyerdal dəfələrlə söhbət açmış və o da belə nəticəyə gəlmişdir ki, **Qafqaz-Şumer mədəniyyəti bir ərazinin və bir xalqın öz, şərik-siz məhsuludur və məhz bir xalq-azərlər-türklər tərəfindən ya-**

¹ S.N.Kramer. Göstərilən əsəri. səh. 71.

² S.N.Kramer. Göstərilən əsəri. səh. 71.

radılmışdır. 4000 — 4500 il əvvəlki mənbələrdə Qafqaz türkləri həm də Qafqaz Aserləri-Azərləri kimi qeydə alınmışdır¹. Bugünkü norveçlilər də öz ulu babalarını Aserlər-Azərlər adlandırırlar və onların indiki Şimali Avropaya, o cümlədən Norveçə məhz indiki Azərbaycandan köçüb gəldiklərini bildirirlər². Tur heyerdal bununla əlaqədar yazır ki, Şumer-Qafqaz ərazisində e.ə. X — III min illiklərdə sakin olan AZƏRLƏR-AZƏR XALQI Skandinaviyada AZER-ASƏR kimi xatırlanmışdır.

Tur heyerdal—bu dahi norveç, tarixin daha dərin qatlarına enir və bizə çox qiymətli soruşlar gətirir. O, miqrasiyanın Avrosentrik nəzəriyyəsinə tənqidi nəzərlə yazdığı "AZƏRBAYCAN TELİ"1 məqaləsində xüsusi olaraq göstərir ki, son illərdə dünya tədqiqatçılarının diqqətinin daha çox məhz Azərbaycana yönəlməsi tamamilə qanunauyğundur. Getdikcə belə bir həqiqət aşkarlanır ki, "Bakı ətrafında yerləşən indiki Azərbaycan Respublikası bir vaxtlar dəniz sahilində yaşayan, Asiya və Avropaya mal göndərən, böyük dinamik həyat tərzini keçirən bir xalqın varisidir. Belə fakt diqqətimi cəlb etmişdi ki, e.ə. 3000-ci ildə Ərəbistan yarımadasında yerləşən üç böyük sivilizasiya eyni dərəcədə inkişaf etmişdir və hər üçü arasında böyük oxşarlıq olmuşdur. Başqa yerdən gələn şahlar burada yerli qəbilələr üzərində ağalılıq etmişlər..."³. Bəs, həmin şahlar haradan gələ bilərdi? Norveç alimi belə cavab verir: "Sivilizasiyanın başlanğıc nöqtəsi mövcuddurmu? Mən bu fikrə gəlmişəm ki, qədim gəmi rəsmləri bu sirrin açarı ola bilər". T.Heyerdal ən qədim gəmi rəsmlərinə həm Qobustanda, həm də dünyanın bir çox qitələlərində, hətta Afrikanın quru səhralarında belə rast gəlir və onların hamısını tutuşdurur, müqayisə edir və onlardakı eyniliyə heyran qalır və belə düzgün nəticəyə gəlir ki, qaya rəsmləri bəşər arxitekturasının ilk nümunələridir. "Mən bu cür rəsmlərə ekvatorun aşağısından tutmuş Şm.Norveçdən Antarktida qütbünə qədər uzanan ərazidə rast gəlmişəm. Harada olur-olsun, onlar sübut edir ki, cəngəlliklərdə yollar çəkilməzdən əvvəl qayıq insan üçün təhlükəsiz nəqliyyat vasitəsi idi.

Norveç alimi də bəşəriyyətin "2 milyon il yaşı" olduğunu bildirir. Bundan əvvəl isə bizim qeyd etdiyimiz və azı bir neçə yüz milyon ili — azı 1 MİLYARD İLİ əhatə edən YADDAŞ MƏDƏNİYYƏTİ dövrü mövcud olmuşdur. Yerin 70 faizi su altındadır. (Bunun da səbəbi araşdırılmalıdır). Heç olmasa "sahil rayonla-

¹ Bax. Amerikada nəşr olunan "İnterneşnl Azərbaycan" jurnalı, N1, 1995-ci il.

² "Azərbaycan İnterneşnl" jurnalı, ingilis dilində, ABŞ, Los-Anceles, 1995, № 1.

³ Azərbaycan İnterneşnl jurnalı, ingilis dilində. ABŞ, Los-anceles, 1995, № 1.

rında hələ sualtı arxeologiyaya başlanmayıb. Bu isə o deməkdir ki, bəşəriyyət min bir sirrin məskəni olan Yerin “zirzəmisindən” hələ də xəbərsizdir.

“Qədim AZƏRLƏRİN gəmiləri Xəzər dənizində və rus çaylarında gedib-gəlirdi və onların qayalarda çəkdikləri gəmi rəsmləri ilə min il sonra vikinqlərin Norveçdə çəkdikləri rəsmlər arasında oxşarlıq təsadüfi ola bilməzdi. “Qatlanmış gəmilərdən”, “dəri gəmilərdən” söhbət açan avropalı səyyah, bu tipli gəmilərə Qobustan qaya rəsmlərində rast gəldiyini və Norveç dastanlarında-saqalarında həmin gəmilərdən bəhs olunduğunu da qeyd edir. “Saqlılardan biri 1241-ci ildə islandiyalı Snorr Sturlasan tərəfindən yazılıb. Saqaya görə vikinq kralları Odinin nəslindəndir. Mühacir Odin Skisblansir (Sindbländer) adlı gəmidə gəlir. Gəmini parça kimi qatlamaq olardı. Odin Aser adlanan yerdən gəlir və buna görə də ona tez-tez “ASAR-ODİN” deyirlər. Snor öz saqasında ASAR/ASER adlanan əfsanəvi xalqın yaşadığı yeri dəqiqliklə təsvir edir. Onlar Qafqaz dağlarının və Qara dənizin şərqində yaşayırdılar. Saqaya görə qatlanmış gəmisi olan Odin öz xalqını yığaraq Aserdən mühacirət edir. Rusiya, Saksland və Danimarkadan keçərək İsveçə gəlir. Odin İsveçdə vəfat edir. Norveç tarixçiləri ASA-ODİN, onun gəmisi və səfəri barədə saqanı orta əsrlərin əfsanəsi hesab edirlər. Hərçənd onlar norveçlilərin qafqazlı olduqlarını qəbul edirlər. Lakin yəqin ki, Odinin gəmisi aserlərin torpaqlarının Qafqazın şərqində, Xəzər dənizi sahilində yerləşdiyini göstərir”¹.

Göründüyü kimi, bu dahi norveç hər şeyi öz adı, ünvanı ilə dəqiq göstərir. İsveç, norveç və bir sıra digər Şimali Avropa xalqlarının ulu babaları Aser-Azər-Azərbaycan torpağından köçüb gəlmişlər. Ulu baba — Odin — Od övladı məzmunundadır. İndiki Skandinaviya torpaqlarının adı isə Odinin gəmisinin adından-SKİSBLANSER-SKA-AKS-OĞUZ-Yaradan Od, insan toplusu, insan, canlı varlıq, Aks-Oğuz-Ulu od-Günəş məzmunundan törəmişdir və bilavasitə həmin kökə-koda bağlıdır. ASER-Asar ölkə və xalq adında da “A Z Ə R” kökü əlavə isbat tələb etmir. (Bu “tələbi” içimizdəki başabəla antiözümüzlər, öz manqurtlarımız tələb edir və bizlər uzun və çətin illərdən bu günədək yaxamızı öz manqurtlarımızın əlindən qurtara bilməmişik. Ulu dili, türk-oğuz-Azər-Azərbaycan qədimliyini bir daha aşkara çıxaran dahi norveç alim və səyyahı Tur heyerdala isə təşəkkürü və ulu qiyməti tək biz yox, həm də qoca tarix verir!) hələ dünənə qədər Cənubi Azərbaycanda-Urmiya gölü ətrafında 3 — 4 min il əvvəlki **TURU VİLAYƏTİNİ** və həmin ərazilərdə yaşayan yerli xalqın **TURUKKİLƏR** və bir qədər təhrif olunmuş

¹ Tur heyerdal. Göstərilən mənbə.

STRUXATLAR adını, Türkiyənin qədim **TROYA** adını, Avropa xalqlarının özlərini **TROYALILARIN-TÜRK LƏRİN NƏSİLLƏRİ** hesab etməkləri “təsadüf” qələminə verilirdi-yenə də öz manqurtlarımız tərəfindən ki, yazdıqlarını da təmiz Azərbaycanca-Azərbaycə (türkcə) yazsa bilmirdilər, eyni zamanda bizləri bədnam 37-Cİ İL dəyəneyi ilə hədələyirdilər və həmin 37-Cİ İLİ qaytara bilməməklərindən indi də əzaba düşər olublar! Və bir də ona görə ki, onlar “Tarixin atası”-dahi yunan Herodotun oğuzlardan “s k i f” adı ilə, onların qatlanan gəmilərindən, digər qədim dünya alim və səyyahlarının da Qafqaz-Azərbaycan həqiqətlərindən bəhs etməklərini aşkarcasına “görməməzliyə” qoyurdular. Amma budur, Herodot Tur heyerdalın da fikrinə dəstək verir: “**Herodot qatlanan gəmilərdən yazıb və onların Asa-Odin saqasında təsvir edildiyi kimi, aserlərin yaşadığı ərazidə istifadə olunduğunu göstərirdi. İndiki a z ə r l ə r i n yaşadığı yerlər həmin ərazini təşkil edir**”¹.

T.Heyerdal xüsusi inamla bildirir ki, onun skandinaviyalı əcdadlarının çıxıb getdiyi torpaqlara sonradan vikinqlərin hücum etdikləri torpaqlar kimi deyil, **Cənubdan-Azərbaycandan mühacirət edənlərin torpaqları kimi baxmağın vaxtı çatmışdır**. “**Əcdadlarımdan Cənubdan mühacirət etməkləri aydındır**”. “**Əcdadlarımdan fiziki görünüşünə q a f q a z l ı deyirlər və onların əslisi Qafqazın cənubu və Türkiyənin şimalındadır. Buna görə də ehtimal edirəm ki, indiki a z ə r xalqı və saqalarda təsvir olunan a s e r l ə r i n kökü eynidir... AZƏRLƏR asanlıqla dəniz vasitəsi ilə qədim sivilizasiyaların mərkəzləri və Volqa çayı ilə indiki Moskvanı keçərək Rıqa ətrafına, Baltik dənizinə tökülən Dvina çayının yuxarılarına qədər üzə bilirdilər. Norveçin ilk xristian vikinq kralı Olov Triqvason məhz Rıqada anadan olmuşdur. Maraqlıdır ki, “saqa” - saq/sak/aks-oğuz, “Olov”-Alov məzmunu ilə türk Azərbaycan mənşəlidir. “Və “Azərbaycan—Qafqazın yayım mərkəzidir**”. Belə çıxır ki, Şimali Avropa deyil, məhz Azərbaycan—Qafqaz xalqların yayım mərkəzi olub... Qafqazlıların guya Avropanın şimalından gəldikləri yanlışdır. Müasir Azərbaycan alimlərinin fikrincə, aborigen azərlərdə sarışınlıq və açıq rəngli dəri əlamətləri olmuşdur. **Sonradan romalıların və ərəblərin işğalı azərlərin ilkin görünüşünü dəyişmişdir**”.

Avrosentrik baxıma yeni nəzərlə baxmağı irəli sürən dahi Norveç alimi qeyd edir ki, avropalıların guya bütün dünyanı kəşf etməsi yalnız ehkamdır. Biz bu ehkamın-doqmatik fikrin arxasına baxmalıyıq. “**Krit gəmiləri Yaxın Şərqdən Cənubi Avropaya yazı və sivilizasiya gətirməzdən əvvəl Asiya, Afrika və**

¹ Göstərilən mənbə: “İnterneşnl Azərbaycan” jurnalı.

Mərkəzi Amerikada gəmiçilik və yazılı sivilizasiya var idi. Avropa tarixi başlamazdan əvvəl Afrikadan gələn gəmiçilər Kanar adalarında, Amerikadan gələn səyyahlar Qərbi Hindistanda sığınacaq tapmışlar. "Avropa deyil, məhz Azərbaycan qaynayan sivilizasiyanın bir mərkəzi olmuş, gəmiçilər vasitəsilə erkən ticarəti və mədəniyyəti ucqarlara yaymışlar... Alimlərin qarşısında duran əsas məsələ indiki Azərbaycanın yerləşdiyi ərazinin xarici əlaqələrinə dərinlən diqqət yetirmək, qədim kökləri və telləri aşkara çıxarmaqdır.

TANRILAR ÜÇÜN CƏNNƏT

Şumer azərlərinin — türklərinin Yeraltı dünyası, ümumiyyətlə, öləri insanlar üçündür, lakin burada tanrılar da görünürlər-tanrılıq edirlər. Həmin Yeraltı dünyanın-cəhənnəm kimi təsvirində, sonrakı cəhənnəmlərdə gördüyümüz — "şərh edilən" say-sız əzablar: qır qazanlarında yanmaq və s. nəzərə çarpmır. Belə ki, Şumer-türk Yeraltı dünyası məhz Yeraltı dünyadır — hələ əsl "cəhənnəm" deyil, "öləndən sonra" orada "yaşamaq" hələ mümkündür.

Sonrakı dinlərdə Şumer-azərlərinin türklərinin 7 Yeraltı tanrısı — "əsl cəhənnəmin" 7 qatına — təbəqəsinə çevrilir. Sonrakı "əsl cənnətin" 8 qat olması da Dilmun cənnətində gördüyümüz 8 xilasedici tanrıdan iqtibas edilmişdir.

"Dədə Qorqud kitabı" ilə daha bir uzlaşma: "В стране, откуда нет возврата, существует незыблемый Закон: тот кто прошел сквозь адские врата, может вернуться назад, в мир живых, только в том случае, если найдет себе Замену". Dədə Qorqud qəhrəmanı Dəli Domrul çox axtarışlardan sonra, ölümün qapısı ağzında ikən onun sevimli xatını ərinin-Domrulun əvəzindən ölümü qəbul etməyə razılıq verir. Ulu Tanrı isə bu fədakarlığı yüksək qiymətləndirir, Domrula və ömür yoldaşına daha 100 il ömür bağışlayır.

Nəhayət, "Enki və Ninxursaq" poemasının (və digər Şumer-Azərbaycan dastanlarının da) təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, CƏHƏNNƏM — ÖLÜMÜN ÖZÜDÜR. CƏNNƏT isə — HƏYATDIR! Yə'ni BU DÜNYA-İŞIQLI DÜNYA — axtarılan CƏNNƏTDİR! Yeraltı dünya — qaranlıq, əbədi Zülmət dünyası — O DÜNYA — CƏHƏNNƏMDİR. Həmin nəticədən 2000 — 2500 il sonra dünyaya gələn dinlər (Xristianlıq, İslam və b.) buna öz əlavələrini və düzəlişlərini vermişlər. Düzəliş və əlavələri isə bundan ibarətdir ki, öləndən sonra həm cənnətə gedilir,—əlbəttə, Ulu Tanrının məsləhəti ilə, həm də cəhənnəmə. Günahın varsa-deməli, son mənzilin-cəhənnəmdir, günahın yoxdursa-şüb-

həsiz, cənnətin əbədi sakinisən! Cənnətin və Cəhənnəmin əsas əlamətləri sonrakı dinlərdə də dəyişilməmişdir.

Bu cənnət “ENKİ VƏ NİNXURSAQ” adlı poemada təsvir olunub. Poemadan 278 sətir salamat qalıb. Şumerstanın tarix səhnəsindən uzaqlaşdığı və öz yerini assurlara, vavilonlulara, arameylərə, xurritlərə və b. tərk etdiyi vaxtdan təqribən 1000 il sonra dünyaya gələn xristian dini və onun müqəddəs kitabı — “İncil” bu “Cənnət” ideyasından bol-bol bəhrələnmişdir¹.

Poemada DİLMUN ÖLKƏSİNİN əlamətləri xeyli aydın cizgilərlə nəzərə çatdırılır. DİLMUN — təmiz, işıqlı, eyibsiz, nöqsansız yaranmışlar ölkəsi, heç vaxt heç bir xəstəliyi olmayan, acı suların yol tapmadığı, həyat üçün, bitgilərin və heyvanların yaşaması üçün ən əlverişli şəraitə malik, ölümsüz ölkədir. Sonrakı dini kitablarda da “Cənnət” təqribən həmin əlamətlərlə təqdim edilir. Şumer azərlərinin Sular tanrısı Enki Günəş tanrısından-Utudan tələb edir ki, o, Dilmuna Yer suyu göndərsin.

YER SUYU-nun şumer, şumir, nəhayət, mur, mor/e — ana su, böyük su, çox su və mir- sulu ərazi, dünyanın da sonrakı, əsasən hind-avropa dillərində formalaşmış “mir” adının — sulu torpaq, sulu yer, hərəkətdə olan sulu diyar, həyatı olan, yaşamaq üçün ən əlverişli olan diyar, məskən, yurd... məzmununda qəbulu dünyamızın — Yer kürəsinin özünün də məhz cənnət kimi düşünülməsindən və məhz “Cənnət” adlandırılmasından e'tibarlı soraq verir. Və “Cənnət”in baş məzmunu — yaşamaq üçün şəraiti olan məskəndir. Həyat üçün ulu Tanrımızın seçdiyi planetdir, ulduzdur, kürədir, dünyadır, işıqlıdır. Və əslində poemadakı Cənnət-Dilmun — Şumer-Türk ölkəsinin odu, işığı və suyu bol olan ölkənin özüdür.

Günəş tanrısı UTU Su tanrısı Enkinin tələbinə əməl edir. Dilmuna Yer suyu göndərir. Yer suyunu — həyat planetinin suyunu içən Dilmun torpağı başdan-başa çiçəkli bağlar, çəmənlər yurduna çevrilir. Və bu Cənnət bağında böyük ana—İlahə Ninxursaq 8 bitki yetişdirir, həm də xeyli Zəhmət sayəsində. Və bu bitki yetişdirmə prosesi uzun bir dövrü əhatə edir. Belə ki, həmin müddətdə tanrıların üç nəslə bir-birini əvəz edir. Tanrı Enki istəyir ki, tanrı Ninxursaqın yetişdirdiyi bitkilərin dadını bilsin. Enkinin elçisi ikiüzlü İsimud (bu, sonrakı dinlərdə Cənnətdə Adəmlə həvvanı azdıran Şeytanın-İblisin prototipidir) həmin 8 bitginin hamısını kökündən qırıb gətirir Enkiyə, o da bunların hamısını yeyir. Tanrı Ninxursaq bundan bərk qəzəblənir, Enkini lə'nətləyir, hətta onu ölümə hədələyir. Enkinin bu hərəkətinə e'tiraz əlaməti olaraq tanrı Ninxursaq tanrılar cəmiyyətini tərk edir.

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 35.

Enki isə sağlamlığını itirir, bədəninin 8 üzvü xəstəlik tapır. Bundan bütün tanrılar matəm paltarı geyirlər. Hətta Şumer azərlərinin-türklərinin baş tanrısı ENLİL də bu dərdin qarşısında çarəsiz qalır. Bu vaxt haradansa bir tülkü peyda olur və deyir ki, əgər onu mükafatlandırsalar, o, tanrı Ninxursağı tapıb gətirə bilər. Nəhayət, tanrı Ninxursaq qayıdıb gəlir, Enkidən bədəninin hansı üzvlərinin ağrıdığını soruşur və həmin 8 ağrıya-xəstəliyə qarşı 8 dərman — ölməzlik-allah əə ilahə yaradır və Enkiyə bağışlayır. Və həmin tanrılar (bojestva)-ölməzlər hər biri ayrılıqda Enkinin bir dərmini-xəstəliyini sağaldır. Və Enki ilə birlikdə bütün tanrılar cəmiyyəti də qəmdən azad olur.

S.N.Kramerin fikrincə, Cənnət diyarı — Dilmun ölkəsi indiki Qərbi İranda olub. Bizim qənaətimizə görə bu ərazi indiki UR-MİYA GÖLÜ rayondur — qədim CƏNUBİ AZƏRBAYCANDIR! Və ümumiyyətlə, Tanrılar bağının, sonralar İrəm bağı, Gül bağı, GÜLÜSTANI-İRƏM—Cənnət bağı, dirilik suyu, əfsanəvi Musa qayası, indiki ÇIRAQQALA Zonası (Şimali Azərbaycanda) və “Cənnət” ideyasının özü qədim Şimali və Cənubi Azərbaycan torpağında, onun əzəli, yerli sakinləri — İlkin odsevərlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Şumer-azərləri-türkləri də İlkin odsevərlərin nəsiləri, davamçıları olmuşlar. Amerika alimi yazır: “Прежде всего есть основания полагать, что сама идея рая, Сада богов, Зародилас в Шумере”¹. Sonralar vavilonlular, yəhudilər və b. “öz cənnətlərini” məhz həmin ərazidə: Dəclə, Fərat və daha 2 böyük çayın (Kür və Arazın) başlanğıcını götürdüyü TAVR dağlarının ətəklərində — Urmiya gölüne yaxın ərazidə-Dilmund ölkəsində yerləşdirmişlər².

Bəs, “Bibliya”-İncil nə yazır? “Но пар поднимала с Земли и орошал всю поверхность Земли”. (Книга Бытия, 2,6).

Enki 8 qadağan edilmiş bitgini yedi. Sonrakı dinlərdə Adəm və həvva gah alma, gah da buğda yeyirlər. Deməli Şumer-Azərbaycan mifindən gələn dəqiqlik pozulmuşdur. 8 “qadağan olunmuş” bitgi və 8 xəstəliyə qarşı göyərdilən-yetişdirilən 8 bitgi unudulmuşdur. Yaxud, onlardan ikisi: alma və buğda qeydə alınmışdır. Bəs, doğrudanmı alma və buğda “xəstəlik verən” bitgilər olub? Əslində isə, mif xəbər verir ki, Dilmun-Cənnət ölkəsi-Tanrılar diyarı-Bağıstan — Boq-Bağ-Tanrı məskəni məhz tanrılar və sonradan tanrılıq-ölməzlik verilənlər üçün düşünüldüyü səbəbindən oradakı maddi ne'mətlər yeyilməməlidir. Yemək inkişafın atributlarından, hərəkətin, həyat institunun tələbindən doğulur. Həyata isə gəlirlilik-gedimlilik xasdır, qalımlı olmaq-əbədi olmaq həyat institutundan kənar əlamətdir.

¹ S. N. K r a m e r. səh. 172.

² Yəni orada, səh. 173.

Enki-tanrı ikən (sonralar bu tanrı “mələk” olur), həyat institutunun işinə qarışır, məhz həyat üçün yaradılmış 8 bitgini yemiş olur. Və həmin 8 ağrıdan-xəstəlikdən Enkini yenə də tanrılıq əlamətləri-8 tanrı-tanrılıq-bojestva sağaldır, yə'ni onu-Enkini tanrı olub, tanrı kimi qalmağa, **həyata qovuşmamağa** imkan verir. Mif deyir ki, Tanrının tanrı yeri, başqa canlıların, o cümlədən insanın da insan yeri var. **Cənnət ona görə əbədidir ki, tanrılıq əbədidir.** Nəhayət, Cənnətin “8 bitgisi” ilə sonrakı dinlərdə təsvir edilən “8 təbəqə” arasında əlaqə olmamış deyil. Bu əlaqə tədqiq edilməlidir. Adəm və həvva Enkidən fərqli olaraq, Cənnətdəki 8 bitgidən-həyat üçün yaradılmış 8 tanrı ne'mətindən bir neçəsini (almanı, buğdanı və daha nəyi isə) yeməklə-hərəkətə-inkişafa başlamaqla həyatın qoşa özülünü, həyat evinin qoşa sütununu yaratmış, həmin qoşa sütuna—qovuşan Oda və Suya çevrilmiş olurlar.

Ulu Mifdən, **YADDAŞ MƏDƏNİYYƏTİNDƏN** gələn soruq 100 000 illərin, milyon-milyon illərin uzaqlığına bağlıdır. Sonuncu 4 — 5 min il ərzində doğulan dinlər ulu Mifdən ona gəlib çatan soruqları “özünüküləşdirmiş” və onun “tərpənməzliyi”, “dəyişilməzliyi” üçün tabu-qadağan qoymuşlar.

Şumer-azərlərinin (türklərinin), müəllifi mə'lum olmayan **“ENKİ VƏ NİNXURSAQ”** poeması bütün sonrakı qadağanların heç bir əsası olmadığını danılmaz şəkildə sübut edir. Adəm və Həvva haqqında xristian və ondan sonrakı dinlərin əsaslandığı mənbə — məhz **ŞUMER-AZƏRBAYCAN MƏNBƏLƏRİDİR.** **“В основе библейской легенды о рае лежит литературная традиция шумерской поэмы о Дилмунде”¹.**

S.N.Kramer “Həvva” adının hansı məzmundan doğula biləcəyini araşdırmayıb. “Ninxursaq” tanrı adında Nin-anadır, qadındır, ananın anası—bugünkü **N Ə N Ə** dir. Son 5-6 min il ərzində Nin (ə,Nən)ə variantlarını keçib gəlmiş doğma Azər-oğuz-türk sözü! Anamızın anası-Nənəmiz!

Şumer-azərləri-türkləri Nin-ti deyəndə “beldən, qabırğadan doğulmuş” məzmununu ifadə etmiş olublar¹. **Ti-di, ti-kilən, ti-kilmiş, qurulmuş bədən, ti-di-di)**3. Ümumiyyətlə, Tövrəti və İncili yaradanlar Şumer Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələnmiş, lakin onu “özünüküləşdirmək” xatirinə bilərəkdən bə'zi təhriflərə yol vermişlər².

S.N.Kramerlə yanaşı, həm də ondan əvvəl, fransız assiroloqu Şeylem də bu nəticəyə gəlmişdir³. Şumer-azərləri türkləri öz Dil-

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 171.

² *Yenə orada.* səh. 170 — 171.

³ *Yenə orada.* səh. 170 — 171.

mun-Cənnətlərini öləri insan üçün yox, əbədi tanrılar üçün yaratmışlar¹.

Bu ideyanın danılmaz, maddi əsası var. Dünya insan üçün gəlimli-gedimlidir, son ucu ölümlüdür. "DƏDƏ QORQUD KİTABI"ndakı məşhur ideya da bu fikri təsdiqləyir. Göstərilən Şumer-Azərbaycan poeması ilə "Dədə Qorqud Kitabı" arasındakı həmin ideya-fəlsəfi fikir birliyi eyni bir xalqın ədəbi yaradıcılıq məhsulu kimi, qanunauyğun səslənir. "Enki və Ninxursaq" bütövlükdə ümumi Azərbaycan (türk, oğuz) mifologiyasının əsasında yaradılmışdır. Əsərdən gətirilən misallar da deyilən fikri bir daha təsdiq edir.

...Dilmundda qarğalar qarılı salmır,
"İttiddü" quşu heç şivən qoparmır,
Aslan heç bir kəsi basıb öldürmür,
Canavar quzuya düşmən kəsilmir,
Keçinin qatili-vəhşi çöl iti
Yaşamır bu nurlu, gözəl diyarda.
Taxıl yeyən deyil Dilmundda heç kəs.

Sonuncu misrada Adəmlə Həvvanın buğda yeyib, behiştədən çıxması haqqında dini hekayələrin başlanğıcını-əsasını görmək çətin deyil. Maraqlıdır, bəs, Dilmundda-Cənnətdə taxıl nə üçün "yeyilmir"? Poemadan başqa suallar da doğur:

...Dilmun cənnətində dul qadın yoxdur (?)
Quşlar istədiyi qədər uçurlar (?)
Göyərçin gizlətmir heç vaxt başını,
"Ah, başım ağrıyır"-deyən tapılmaz,
"Ah, gözüm ağrıyır"-deyən tapılmaz.
Nə qarı var burda, nə qoca kişi,
Yoxdur qocalmaqla heç kəsin işi.
Çaylar ölüm suyu axıtmaz bura.
Burda nalə çəkən kahinlər olmaz,
Müğənni gileyli mahnı oxumaz,
Şikayət etmər o, öz mahnısında...
...İlahə Ninmu çıxdı yenə çay sahilinə,
Enki qamışlı gölün ortasında dayanıb
Baxır hey sağa, sola.
Açıb deyir sirrini elçi İsimudaya:
"Gənc, dilbər gözəlimi-sevgili Ninmunu mən
Öpmək istəmirəmmi?!"
Cavab verdi İsimud: "Sən öp gözəl Ninmunul
Mən tufan qopardaram öz şahım-Enki üçün".
Enki təkcə oturdu qayığa elə bu dəm,
Qucaqladı Ninmunu, doyunca öpdü onu...
Sonra 9 ay kimi, 9 gün gəlib keçdi,
Ninmu yağ kimi rahat, qoydu həmlini yerə. —
Doğdu o, Ninkurranı—o gözəl ilahəni.
...Enki yenə qamışlı göldə durub deyirdi:

¹ Yenə orada. səh, 170 — 171.

"Mən gərək bələd olum bu sirrli bitgilərin
Taleyinə, qəlbinə".
İsimud dedi: "Şahım, bu bitgi bir ağacdır",
Və Enki üçün qırdı, Enki də onu yedi.
Yenə dedi İsimud: "Mənim Şahım, bu da ki,
Yol üstə bitən otdur".
Və Enki üçün qırdı, Enki də onu yedi.
Yenə söylədi: "Şahım, bu ki, su bitkisi".
Və Enki üçün qırdı, Enki də onu yedi.
Və yenə dedi: "Şahım, bu, tikanlı bitgidir".
Və Enki üçün qırdı, Enki də onu yedi.

(Tərcümələr müəllifindir)

Sonra Ninxursaq gəlib, ölüm ayağında olan, son nəfəsi qalmış Enki ilə yanaşı oturur və ondan harasının ağrıdığını soruşur. Enki bədəninin ağrıyan yerlərini sadalayır. Ninxursaq hər ağrı üçün bir tanrı, yaxud ilahə ("boq", yaxud "boqinya") doğduğunu deyir. Və Enkiyə "qardaşım"- deyə müraciət edir:

— Qardaş, haran incidir?

— Mənim buram incidir.

(Gil lövhədə həmin-birinci ağrıyan üzvün adı oxunmur. Amma çarə edənün ünvanı bildirilir):

— Mən elə sənün üçün doğdum tanrı Abunu.

(Yə'ni mənim yaratdığım Abu sənün həmin yaranı sağalda-
caq.)

Ninxursaq yenə sordu: — qardaş, haran incidir?

— Məni çənəm incidir.

— Mən tanrı Nintullanı doğmuşam sənün üçün.

— Qardaş, haran incidir?

— Məni dişim incidir. (Mənim dişim ağrıyır.)

— İlahə Ninsutu mən doğmuşam sənün üçün...

Enkini "ağzı incidir"-ağrıyır, Ninxursaq onun üçün ilahə Ninkisini doğur. Enkinin yenə də nəyi isə "incidir"-gil lövhədə bu xəstəliyin də ünvanı oxunmur-Ninxursaq həmin ağrı-xəstəlik üçün ilahə Nazini doğur. Enki əllərinin ağrısından şikayətlənir, Ninxursaq onun üçün ilahə Azimuanı doğur, nəhayət, Enki qabırğasının ağrısına əlac istəyir, Ninxursaq onun üçün ilahə Nintini doğur. S.N.Kramerin fikrincə, Nin-ti-həyat verən xanım, hətta "Qabırğa xanım"dır. (Qospoju Rebra- deyir ona).

Və yenə də adı bilinməyən bir xəstəlik üçün tanrı **Enşaqa** doğulur. Ağrılara-xəstəliklərə qarşı doğulan **8 tanrı-allah və ilahə-8** həkimin sanki mifik obrazıdır. Həkim bu gün də insanı hər bir xəstəlikdən sağaltmaqla ona yenidən həyat vermiş, bu səbəbdən də sağaltdığı adamlar üçün tanrı-allah-ilahə rolunda çıxış etmiş olur! Həkimin "xilaskar" adı-rütbəsi onun gördüyü işin məzmunundan doğulur. Xilaskar olmaq isə mütləq Tanrıya

xas olan əlamətdir. Xilaskarlıq rolunda çıxış etmək üçün doğulanlardan üçü tanrı-allahdır, beşi ilahə/mələk-Tanrı Anadır. Sağaltmaq, şəfqət, mərhəmət göstərmək ta əzəldən kişidən çox, qadına xas əlamət olduğunu da e'tiraf etmək lazımdır. Necə ki, bu, Mifin yaddaşından da oxunur. **Bu cənnətin-Dilmundun sakinləri insan görünümündə olan tanrılardır.**

8 xəstəliyə-ağrıya qarşı 8 dərman! Burada "8" sayı da təsadüf deyil. Fikrimizcə, bu, Günəşin işığının ikiqat qəbulu, üst-üstə düşən iki xaç-işıqdır. Ulu Mifdən süzülüb, əsatirdə izi qalıb. Ulu Mifə isə ondan əvvəlki Yaddaş Mədəniyyətindən gəlib çatıb.

"DİLMUN ÖLKƏSİ" — DİLMAN KƏNDİ

"Dilmun ölkəsi" öz ulu adı və tarixi-coğrafi məzmunu: relyefi, iqlimi, havası, suyu, torpağı ilə də bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Bu gün də Azərbaycanın cənnət guşələri çoxdur: Qarabağda, Gəncəbasarda, Kəlbəcərdə, Lənkəran-Astara, Quba-Qusar-Qonaqkənd, Zakatala-Balakən, Gədəbəy-Daşkəsən, nəhayət, Şamaxı-İsmayilli zonalarında belə guşələrimiz insana gəl-gəl deyir.

Ağsuyun Dilman zonası da belə cənnət məkanıdır. Dilmanla bir oymaqda qərar tutmuş Kalva, Xatman, Hacman, Pirqaraçuxa, Suraxanı kəndlərinin də eyni təbiəti var: burada dağların döşündən qaynayan bulaqlar can dərmanıdır. Neçəsi də mineral bulaqdır və şəfaverici xassəyə malikdir. Qara və tünd şabalıdı rəngli torpaq gübrəsiz də bərəkətlidir.

"DİLMAN" kənd adının "DİLMUN" — ölkə və cənnət adından cəmi bir səs fərqi var. 6000 il əvvəl yazılan mənbədən hətta cəmi bir səs: "u" — fərqlə çatsa da, bugünkü Cənubi Azərbaycanda elə həmin şəkildə: "Dilmun" adlı kəndlərimiz bəllidir. Cənubi Azərbaycanda danışq dilimizdə sözün son hecasının "u" saiti ilə əlamətlidir. Şirvanda Ağsuyun "Dilman", Təbriz-Urmiya zonasında "Dilmun" kəndinin, dağının, bulağının mövcudluğu bir daha qədim Şumer-Azərbaycan dastanı—"Enmerkar və Aratta ölkəsinin şahı"nda təsvir olunan "Dilmun"-cənnətin: Tanrılar məskəninin yaşarı əks-sədasıdır. Ağsu rayonundakı Dilman kəndi, Dilman yolu, məktəbi, dağı... həmin ulu adı bu yerin təbii-coğrafi yerinə, bütün fəsilərdə xoş, mülayim havasına, sərin bulaqlarına, əbədi meşələrinə, yaşıllıqlarına, qarlı zirvələrlə qonşuluğuna görə həmin müqəddəs adı: Dilman—Cənnət adını daşımaqdadır.

Şumer azərləri (türkləri) cənnəti məhz "Dilmun" adlandırmışlar. Bu ulu ad iki komponentlidir: "dil" və "man" (mun). Göründüyü kimi, "dil" bu adın—Cənnətin baş kodudur. "Dil"-öncə ürək—qəlb—kənül məzmunu daşıyır. Ağızdakı dil qəlbin-ürəyin

tərcümanıdır. Bir növ əsil dilin: ürəyin—qəlbin əlavəsi, onun “xəbər daşıyanı”, ondan keçənləri izhar edən, onun köməkçisi-dir, davamıdır. Bu izharçı, köməkçi: yə’ni ağızdakı dil ürəyin-qəlbin heç də bütün xəbərlərini çatdırmaq, izhar etmək gücünə malik deyil. Məsələn, o, hissləri, həyəcanları, göz yaşlarını “tərcümə edə”, çatdırı bilmir. Deyirik: sevindiyimdən söz tapa bilmirəm. Bir söz var idi, sən dedin, mən nə deyim ki?! Səni görüb dayanmışam nitqi lal... Cənnətin əsas əlaməti—ışıqlı olması, Cəhənnəmin əsas əlaməti—qaranlıqdır.

Bir daha xatırladıırıq ki, Şumer-Azərbaycan əsatirləri Ulu Mifdən, Ulu Mif isə öz növbəsində **YADDAŞ DÜNYASINDAN** qidalanmışdır. Məsələni sərt və çox soyuqqanlı şəkildə irəli sürən də Şumer-Azərbaycan mifidir: **Bu Dünya — Cənnətdir, O dünya — Cəhənnəm. Həyat — Cənnətdir, Ölüm — Cəhənnəm. Və ulu İkilikdən də açıqlanır ki, Bu dünyanın sirri Bu dünyadadır, o Dünyanın sirri — O Dünyada.** Eyni zamanda, həm Bu dünya, həm də O dünya ayrılıqda da ikilidir. Hər ikisində həm cənnət var, həm də cəhənnəm. Məsələn, bu dünyada çəkilən maddi və mə’nəvi əzablar, həbsxana və sürgün-katorqa həyatı—əsil cəhənnəm deyilmi!? Bu dünyada xoş gün-güzəran, maddi və mə’nəvi rahatlıq — əsl cənnət deyilmi!? Keçən günlərdən bir soraq: “11 ay işləyəndən sonra mənə növbəti mə’zuniyyət verilib, putyovkam da hazırdı, düz bir ay sanatoriyada — cənnətdə ola-cağam...” Cəhənnəmdən misal gətirməyə isə ehtiyac qalmır... O dünya ilə də işimiz yoxdur.

BİLQAMIS ANDI

Nəhayət, Şumer-Azərbaycan dastanlarının zirvəsi—dünya şifahi ədəbiyyatının şah əsəri **BİLQAMIS HAQQINDA POEMA**nın izi ilə dünyamızın ilkinə gedib çıxmaq olurmuş... “С точки зрения раскрытия человеческой психологии и по своей драматичности “Епос о Гилгамеше” не имеет себе равных. Здес в тсентре события — человек, который лжубит и ненавидит, горжует и радуется, дерзает и изнемогает, надеется и отчаивается... Проблемы и устремления, о которых идет реч в епосе, близки всем народам всех времен”¹.

Ulu dastanımıza verilən bu parlaq qiymətlə yalnız fəxr etmək olar. Şumer-Azərbaycan oğlu Bilqamısın ölməz dastanı, onun misilsiz qəhrəmanlıqları və etik-fəlsəfi görüşləri bütün bəşəriyyətin, müasir xalqlardan hər birinin elmi və bədii düşüncəsinin formalaşmasına xidmət göstərmişdir. Gil lövhələrə köçürüldüyü vaxtdan 5000 il keçsə də, “Bilqamıs dastanı” bu gün də dünya

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 216.

ədəbi fikrinə öz güclü tə'sirini göstərməkdədir. Bunu Amerika alimi də xüsusi olaraq nəzərə çatdırır: “Нет ничего удивительного о том что, “Епос о Гилгамеше” оказал сильное влияние на эпические произведения близких к нему эпох. Даже сегодня нас волнует общечеловеческая тема поэмы, первоизданная мош трагедии древнего героя”¹.

“Bilqamis dastanı” öncə dostluq haqqında parlaq bir himndir. O, insana inamı, sədaqəti ən yüksək mərtəbədə tərənnüm edir. Bilqamis Fərhad kimi, yenilməz gücə malik, dağ gövdəli pəhləvan olmaqla yanaşı, Fərhad kimi də zərif təbiətli, incə ruhlu, müdrik və lirik düşüncəli bir igiddir. O, dost yolunda min bir əzabı minnətdarlıqla qəbul edir. Bilqamis o yolu gedir ki, neçə min ildən sonra dahi Nizaminin qəhrəmanları: Fərhad, İsgəndər və Bəhram da həmin yolu təkrar getməli olublar. Bəllidir ki, Xızır peyğəmbər də Nizaminin qəhrəmanları sırasında çıxış edir və Bilqamisın başına gələn bə'zi hadisələr dahi Nizaminin Xızır obrazında da üzə çıxır. Bəhram ildırım tək gurlayıb, qaranlıq mağarada yoxa çıxır. Bilqamis qaranlıq dağların altında, Zülmət diyarda neçə gün, neçə ay yol gedib, “Dünyanın o üzündə” dənizin sahilinə çıxır. İsgəndər dirilik suyunu axtarmağa gedir, Xızır yoldaş olur. Lakin Dirilik suyunu içmək və tanrılar kimi, əbədlilik—yaşarılıq qazanmaq Xızıra qismət olur. İsgəndər isə öləri insan kimi, öz taleyi ilə barışmalı olur.

Bilqamis da dənizin dibinə baş vurur, əbədi həyat çiçəyini üzür, lakin onu bilərəkdən özü yemir, əbədi həyat çiçəyini doğma xalqına, bütün insanlara çatdırmaq istəyir. Qoy tək Bilqamisın yox, onun **doğma xalqının, bütün bəşəriyyətin** qisməti olsun bu əbədi həyat! Bu ölməzlik! Amma heyhat!.. Dədəm Qorqudu hədələyən ilan Bilqamısı da “öləri insan” institutunda qoyub gedir və onun bir anlıq kənara qoyduğu əbədi həyat çiçəyini yeyib “cavanlıq” qazanır.

“Bilqamis”da Xızırı Utnapiştım əvəz edir. Sözü açımı diqqəti çəkir: Utnapiştım-Tanrılaşdım. Əbədi oda çevrildim! **Utu: Od-Tanrıdır.** Xızır da əbədi oddur. Xızər-Xız-od gətirəndir. Xız-ər, yə'ni Od kişidir. Ömrünün əbədiliyi də elə başdan ayağa od olmasıdır. Səməndər quşu da Şamandar-şamandır — şam tanrı-Tanrı şamı-Tanrı quşu — Od quşudur. Bu səbəbdən də odlarda əbədi yanması Səməndər quşu üçün qorxulu deyil. Əbədi yanması — onun əbədi yaşamasıdır.

Bilqamis dostu Enkidu üçün göz yaşları axıdır. Dost yolunda ağlamağı şöhrət səviyyəsinə qaldırır. Və öyrədir ki, ağlamaq da yarasır insana! Dost yolunda ağlaması insanı ucaldan parlaq keyfiyyətlərdəndir. Nizaminin Fərhadı, yenə də Nizaminin və

¹ S. N. K r a m e r. səh. 216.

Füzulinin Məcnunları dost yolunda ağlamağın ülviyyətindən söz açırlar.

Bilqamıs da Dədə Qorqud və Koroğlu kimi, iki çağın-iki dünyanın vətəndaşıdır. O, həm Bilqamıs (Gilqameş) adlı Şumer-Azərbaycan Şumer-Türk hökmdarı, tarixi şəxsiyyətdir. Başqa Şumer dastanlarında da onun adı çəkilir ki, bu, tarixiliyi sübut edən əlamətdir. Bilqamıs eyni zamanda Şumer-Türk ölkəsinin, Uruk şəhərinin şahı, baş sərkərdəsi, baş müdriki — peyğəmbəridir. Nəhayət, Bilqamıs “Enki və Ninxursaq” dastanında Yeraltı dünyanın baş hökmdarıdır. Bu, dünyəvi insanın Mifə çevrilməsi, yaxud, Mifin özündə çoxdan mövcud olmuş əsəri qəhrəmandır, tarixi şəxsiyyət olan Bilqamıs (Gilqameş) sonralar onun adını daşımışdır.

Hökmdar Bilqamısın qüdrətli ordusu, qalalarla, xəndəklərlə dövrələnmiş şəhərləri, bərəkətli tarlaları və xoşbəxt xalqı olan gözəl ölkəsi var. Bilqamısın adı gələndə düşmənlər zağ-zağ əsir. Bilqamıs doğma Vətənin müdafiəsinə birinci dərəcədə diqqət yetirir. Doğma xalqının dinc və xoşbəxt yaşaması onun amalıdır. Bilqamıs həm də əfsanələr dövrünün qəhrəmanıdır. Poemada onun Şumer-Azərbaycan tanrıları ilə görüşləri və söhbətləri, Yeraltı dünyaya gedib, oradan xəbər gətirməsi, dənizin dibinə enməsi, həyat çiçəyinin mütləq dənizin dibində olması, Bilqamısın öz dostu-Enkudu ilə birlikdə sidr meşəsindəki Dinozavrı—yeddi işıq-ıldırım paltarı-qanadı olan humbabanı öldürməklə, öz ölkəsini və bütün dünyanı xilas etməsi onu öz dövründən çox-çox uzaqda qalmış Mif epoxasına aparıb çıxarır. Mifik keyfiyyətləri Bilqamısı peyğəmbər səviyyəsinə qaldırır. Bilqamıs da, dastanın əvvəlində, Dədə Qorqud kimi, gələcəkdən xəbər verən, hər şeyi qabaqcadan bilən, müdrik el atası kimi təqdim olunur. Onun elə öz adı da bu ulu məzmundan doğulub: Bil-qamıs/ı—hər şeyi—hamı şeyləri bilən adam! (İsmayıl Vəliyev).

Bilqamıs həm də ulu Zərdüşt peyğəmbərin nişan verdiyi yol ilə gedir: **yaxşı fikirləşir, yaxşı söz deyir, yaxşı işlər görür.** Bilqamıs və dostu Enkudu xeyir qüvvələri təmsil edirlər. Bilqamısın bütün işi — şər qüvvələrlə, bir an belə dincəlmədən mübarizə aparmaqdır. Bilqamıs insan oğlunun, bütün bəşəriyyətin faciəsini yaşayır, tale ilə, fələklə, qəza-qədərlə güləşir. Bilqamıs da Dədəm Qorqud kimi, dünyanın gəlimli-gedimli, son ucunun ölümlü olması ilə barışmır!

Bilqamıs bəşəriyyətin ilk müdrik övladıdır ki, bütün varlığı və ciddiliyi ilə dərk edir ki, insan öz parlaq istedadı ilə, öz lirik, Zərif qəlbi ilə yalnız ölməzliyə layiqdir! İnsan öz tükənməz yaradıcı qüdrəti ilə bütün Kainatın fövqündə dayanır və bu qədr uca mərtəbədə, allahlarla yanaşı dayanan insan mütləq mə'nada əbədi həyata layiqdir! Və Bilqamıs bütün ömrünü, fikri-

ni, düşüncəsini, ildırım saçan qılıncını, iti zəkasını ölümə qarşı mübarizəyə həsr edir. Bilqamıs ölümə milyon dəfə nifrət edir. Ölməzliyi axtara-axtara Bilqamıs da gəlib Dədə Zərdüştün fəlsəfəsində dayanır və ondan təsəlli tapır ki, **insan öz xeyir əməlləri ilə mütləq ölməzliyə qovuşur!**

Bilqamısdan bugünkü xeyriyyəçilik hərəkətinə sehrli tellər uzanır.

Bilqamısın qəhrəmanlığını Türk-Başqırd oğlu Ural-Batır təkrar edir. Dirilik bulağına çatan Ural-Batır ondan bilərəkdən içmir, o, dirilik suyunu Vətəninə dağlarına, çöllərinə, çəmənlərinə səpir, dirilik suyunu xalqı üçün aparır. Və məhz xalqının səadəti yolunda bilərəkdən ölümü qəbul edən türk övladları: Bilqamıs və Ural Batır dünya ədəbiyyatında misli olmayan qəhrəmanlardır.

Bilqamıs öz ölməz əməlləri ilə ömrü boyu soracağı düşdüyü ölməzliyə qovuşmuşdur. Bilqamıs dərk edir ki, **öləri insan olmaq — “ölməz” mif olmaqdan min qat şərəflidir!** Bu parlaq fikrin, bu ölməz ideyanın şərəfinə Bilqamısın dastanı torpaq altında belə on min illər ərzində də itib-bata bilməzdi! Bilqamıs dünya poeziyasının və epik ədəbiyyatın ən yaşarı qəhrəmanıdır. Yunanların heraklı və Prometeyi də fədakarlığı Bilqamısdan estafet kimi qəbul etmişlər. Dünya xalqlarının yüzlərlə, minlərlə nağıl qəhrəmanları Bilqamıs hünərindən və fədakarlığından bəhrələnmişdir.

Adəm və Həvvanın və ümumiyyətlə, insanın torpaqdan—gildən yaradılması haqqında mif də “Bilqamıs dastanında” öz əksini tapmışdır. Bilqamısın yenilməz qəhrəman kimi, təkliyi tanrıları düşündürmüş və bu qəhrəmana onlar tərəfindən, Bilqamısın özü kimi, dağ gövdəli bir dost-Enkidu göndərilmişdir. Tanrı Aruru Enkidunu gildən yaradır və “bir daş kimi” göylərdən yerə atır. Qeyd edək ki, Bilqamısın “Gilqamış” adı da Adəmin “gildən yaradılması” haqqında mifik təsəvvürlə eyni kodda görüşür. “Gil” və “qamış” ayrılıqda ulu azər-türk sözləridir. Sonralar ərəb dilində formalaşmış “qılman”- g i l m a n—gil insan məzmunu ilə də bu fikri bir daha təsdiq edir. İlk insan məhz Gil insan—torpaq insan—Od insan—Oddan doğulmuş, odun doğma övladıdır. Sonralar yüz yerə haçalansa da, vahid mif meydandır və o da mütləq maddiyə əsaslanır. Gilqamış-Gilqameş adında qamış-qameş bugünkü müstəqil məzmununda qamış-bitgi kimi də yozula bilir. Belə də Oğuzun doğulması yada düşür. Oğuz ya Qaba ağacın koğuşunda, ya da bataqlıqda, qamışın dibində dünyaya gəlmiş olur. Qaba ağacın koğuşuna da, bataqlıqda qamışın dibinə də Günəşin şüası düşür. Od Su ilə qovuşur, tənləşir və həyatı—İnsanı yaradır. Qamış/qameş sözünün qamıs-qamısı-hamısı-hamı olan bütün-bütöv olan məzmununa malik olması da inandırıcı-

dır. Bu fikrin müəllifi, filologiya elmləri namizədi İsmayıl Vəliyevin poemanı həm də Azərbaycan türkcəsinə çevirməsi, şübhəsiz, Azərbaycan şumerşünaslığına və ümumən azərbaycanşünaslığa qiymətli töhfədir.

“Göylərdən atılan daş”-Enkidu)Enki od—Yengi od, Yeni od!) “Dədə Qorqud kitabı”nda Basatı xatırladır. Basatı da “göydən enən pəri qız” bulaq başında qoyub gedir. Həm Enkidu, həm də Basat insan tərbiyəsi ilə insanlaşır və Enkidu sidr meşəsində yaşayan dinozavri-humbabanı öldürdüyü kimi—Bilqamısla bir yerdə!—Basat da Təpəgözü öldürür. Yarı mif, yarı insan olan Enkidu öləri insan kimi, ölməz əməlində və bir də sədaqətli dostu Bilqamısının qəlbində və isti göz yaşlarında yaşayır. Basatın da son aqibəti “öləri insanın” aqibəti olmalı idi! İnsanlaşmış Enkidunun Bilqamısla ilk tanışlığı—çəkişib-bərkişmə prosesindən keçir. Bu, Koroğlunun Dəli Həsən ilə ilk görüşünü də yada salır. Koroğlu ilə Dəli Həsən də əvvəlcə çəkişib-bərkişir, sonra ömür boyu ayrılmaz, sədaqətli dost olurlar.

Əbədi həyatın sirrini axtaran Bilqamısa tanrıların özləri də deyirlər ki, bu, **Baş Tanrının əzəli qərarıdır** və heç vaxt dəyişilə bilməz. Burada görünməz, vahid Tanrıdan söhbət gedir. Və o, nə Anudur, nə Utu, nə Enlil/Göy, Günəş və Hava (Külək tanrıları) — deyil. Ona-Baş Tanrıya dastanda ad verilmir. O, yalnız Baş Tanrıdır. Bütün yerləri və göyləri və bütün tanrıları da yaradan tanrıdır. Beləliklə, o da bəlli olur ki, Tanrının tək, vahid, şəriksiz olması öncə məhz türk xalqları, Şumer-azərləri türkləri tərəfindən dərk edilmişdir və bunun ən yaxın tarixi 6000 ilə bərabər olur. Bununla yanaşı, düşünmək olar ki, Tanrının vahidliyi ideyası on min illərlə uzaq çağlardan insan düşüncəsində kök salmışdır.

Nəhayət, qeyd edək ki, Baş Tanrıdan sonra gələn Şumer-Azərbaycan (Türk) tanrılarının da sonrakı dinlərdə, xüsusən də Xristian, Buddizm və İslamda sayca az miqdarda başqa funksiyalar daşıdığı diqqəti çəkir. Belə ki, həmin dinlərdə “**çox tanrıları**” “**çox mələklər**” əvəz etmiş olur. Mələklərdən Əzrayıl, Cəbrayıl, İsrail, sağ çiynimizdə xeyir əməllərimizi, sol çiynimizdə şər əməllərimizi “yazan” mələklər və s. buna misal ola bilər.

ŞUMER — AZƏRBAYCAN NUHU

Gil lövhələr xəbər verir ki, cənnətə-Tanrılar məskəninə bir nəfər qeyri-tanrının, öləri insanın da yolu düşüb. S.N.Kramer o şəxsi “Şumer Nuhu” adlandırır¹. “О том что библейскиј расказ о потопе не јављајетсја оригиналној легендој созданној

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 219 — 224.

древнееврейскими авторами, известна с тех пор, как Джордж Смит расшифровал одиннадцатую табличку вавилонского “Эпоса о Гилгамеше”. Однако сам вавилонский миф о потопе восходит к шумерскому первоисточнику”¹. Əvvəla, ulu fikir bundan ibarətdir ki, insanlar tanrılara xidmət etmək üçün yaradılıb. Ulu Mifdən əli üzülən əsətir bu qənaətdə min şükür!-deyir. Sonra da xəbər gətirir ki, gözlənilən daşqından insan nəslini xilas etmək gərəkdir ki, yenə də tanrıların xidmətində dayansınlar.

...Tanrılar: An, Enlil, Enki və Ninxursaq “qara başlı xalqı” da elə bu məqsəd üçün yaratmışdılar². Qarabaşlı xalq — Şumer-azərlərinə-türklərinə deyilib”. Dədə Qorqud kitabı”nda da çox işlənən “qara başım qurban olsun”—müraciəti də həmin mənbədən gəlir. Qara başlı xalq-burada qara rəngdən daha artıq “od” məzmununa daha yaxındır. Və bu “qara başlı” olmaq ağıllı, müdrik, tanrı sözündən çıxmayan anlamında düşünülmüşdür. “Qara başlı xalqı” bu gün “qara camaat” ifadəsi əvəz edir. Qara camaat da müdrik, sadə, tanrını sevən, əməkçi xalqdır.

Şumer-Azər tanrıları dünyada 5 əsas şəhər yaradırlar və burada qədim Şumerstan — bütün dünya kimi düşünülmüşdür. 5 şəhərin, 5 müqəddəs məkanın 1-cisi ERİDU şəhəridir ki, Baş tanrı onu “rəhbər” Nudim Muduya verir. 2-cisi BATİBİR, 3-cüsü LARAK şəhəridir, onu Endur-bil-Xursaq üçün verir. 4-cüsü SİPPAR şəhəridir, onu Utu adlı qəhrəmana verir. Və 5-cisi ŞURUPPAK şəhəridir ki, Tanrı onu da Suduya bağışlayır.

Dünyaya daşqın göndərilməsi xəberindən tanrıların çoxu narahatdır. Sonra səhnədə ZİUSUDRA görünür — Sudu — Ziu/sud/ra eyni addır və o, Şuruppak şəhərinin şahıdır. “Tövrat”dakı Nuh Şumer-Azərbaycan Nuhunun prototipidir. O, — Ziusudra özü də tanrını tanıyandır. Tanrılara sevgisinə görə tanrılar da ona vaxtında xəbər göndərir. “Yerə daşqın gələcək və insan nəslini məhv edəcək. Odur ki, tədbir gör”. Bu xəbərdən:

Nə vaxt ki, hıçqırmağa başladı tanrı Nintu
İlahə İnanna da ağladı öz xalqına,
Oturub özü ilə məsləhətləşdi Enki.
An, Enlil, Enki ilə bir də tanrı Ninxursaq
Yerlərin və Göylərin tanrılarına dedi
Tanrı An ilə Tanrı Enlilin adlarını.
O zaman Ziusudra-Sudu şah, Sudu paşa
Nəhəng bir gəmi qurdu.
Xəbər gəldi Tanrıdan:

¹ S. N. K r a m e r. Gösterilen əsəri. səh. 219 — 224.

² S. N. K r a m e r. Gösterilen əsəri. səh. 219 — 224.

"Gəl divarın yanında, mənim solumda dayan,
Eşit tapşırığımı. Bizim qərarımızla
Daşqın, tufan ibadət ocaqlarını belə,
İnsanın nəslilə
Bir yerdə batıracaq.
Yeddi gün, yeddi gecə daşqın ara vermədi,
Yeddi gün, yeddi gecə onun nəhəng gəmisi
Küləklərin ağzında burulğanları aşdı,
Yalnız 8-ci gün Günəş tanrısı Utu
Yenə dünyaya baxdı. Onun nur işığından
Şadlanan Ziusudra öküzü və qoyunu
Günəşə qurban kəsdi...

Bu hünərinə görə tanrılar: An və Enlil də gəmiçi Ziusudranı alqışlayırlar. Və ona Tanrılıq — Tanrı kimi ölməzlik bağışlayırlar. Və ona Dilmun ölkəsində (Cənnətində) Günəş doğan yerdə yer verilir.

"Bilqamısın dastanı"nda isə Dünya daşqınından bir qədər fərqli söhbət açılır. Burada UTNAPİŞTİM Bilqamısa çox uzaq çağlarda tanrıların Şuruppak şəhərinə tufan göndərdiklərindən danışır. ...Şuruppak şəhərinə yaxın olan tanrıların könlü tufan istəyir. "Tanrıların ataları Anu ora gəlir, qəhrəman Enlil onlara məsləhətçi olur. Çaparlı Ninurta, mirablı Ennuki, Səma gözlü Eya da onlarla bir yerdə and içmişdi. Lakin Eya "sirrləri" daxmaya danışmışdı.

Sirri Yerə-Utnapiştimə çatdırmaq üçün—həm də andı pozmadan-onu "daxmaya danışmaq" bir çıxış yolu idi. 1-ci (misal gətirdiyimiz) variantda tanrı (bilinmir hansı?) elə bu məqsədlə "divarın yanına çağırırmışdı və o da sirri" divara danışmışdı. "Bilqamıs dastanı"nda göy tanrısı Eya Şuruppak şəhərində Ubar-Tutunun oğluna deyir ki, qoy o, tezliklə dördkunc bir gəmi düzəltsin və bütün canlıları ora yığsın. Gəmi düzəlir. Leysandan qabaq göylərdən "Taxıl yağışı yağır". (Mifdən gələn daha bir sirrin açılması gələcək araşdırıcıları düşündürməlidir!) Axır ki, gözlənilən vaxtda tufan başlayır və o qədər güclənir ki, tanrılar özləri də bundan vahiməyə düşürlər... Bu variantda daşqın 7 gündən sonra dayanır. Və gəmiçi Nisir dağında tanrılara qurban kəsir. Baş tanrı Anu — (Burada Baş tanrının adının Anu olduğu yazılmışdır.) bütün tanrıları bir yerə yığır. Tanrı Enlilə isə qəzəblənir ki, Yerə daşqını göndərən odur və o, çox pis iş tutub! Enlil e'tiraf edir ki, tutduğu işdən peşimandır. O, yalnız günahı olanı cəzalandırmalı idi, bütün insanları məhv etməli deyildi. Sonra tanrı Enlil də gəmiyə daxil olur, gəminin sahibi Utnapiştimə, insan nəslini xilas etdiyinə görə, Tanrılıq haqqı verir.

Şumer-Azərbaycan Cənnətinə, Tanrılar bağına yol tapan yalnız Utnapiştim olur. Ziusudra-Utnapiştim... Bəs, NUH? "Nuh"

peyğəmbərin adı nə vaxtdan meydandadır? Nuhun tufanı—Dünya daşqını doğrudanmı Dəclə və Fərat çayları arasında, 12 min il əvvəl olub? Güman edilən tarixdə-e.ə. X min illikdə məhəlli daşqınlar ola bilərdi və o daşqınların izləri də qalmış olardı. Lakin daşqın haqqında əsatirlərin kökü daha uzaq epoxalara gedib çıxır. Və bu kökün mütləq elmi-maddi əsası var.

Əslində söhbət o daşqından gedir ki, Yer kürəsini tam, bütöv ikən — materiklərə və adalara parçalayıb, nəticədə bütöv qurunun üçdən ikisini əbədi olaraq sulara qərq edib. Yə'ni söhbət təqribən 1 milyard il əvvəl baş vermiş kosmik fəlakətdən gedir. Məhz həmin fəlakətdən əvvəl Yer üzü insanların məskəni idi. İnsanlar vahid xalq idi, vahid dildə danışır və hələ güman ki, irqi fərqlər də ciddi nəzərə çarpmırdı. Kosmik fəlakət anamız Yeri bütöv “küpe” ikən sındırılmış və “sınıqları” içərisinə basdırılmış “küpeyə” döndərib. Və “küpe”mizin qütblərindən əriyən buzlar onun bütün sınıqlarını su ilə doldurub. Anamız Yer kürəsi bugünkü “sınıq” formasını alana qədər, yenidən insana — **YENİDƏN DOĞULAN İNSANA** məskən olana qədər 100 min illər ötüb keçib. Yenidən doğulan insan yenidən mədəniyyət yaratmağa başlayıb.

Və o uzaq fəlakətdən əvvəl mövcud olmuş Ulu dildən yaddaşlarda qalan sözlər, söhbətlər **Mif torundan süzülüb** və dərin, çox uzun müddət keçilməz olan sularla-dənizlər və okeanlarla ayrılmış hər qit'ədə, hər böyük, kiçik adada yaşayan, törəyib artan insanların dilində, yaddaşında sözlər və süjetlər yaşarılıq tapıb.

Bu səbəbdəndir ki, bütün dillər bir-birinə heyratəmiz dərəcədə yaxındır. Bütün ən qədim süjetlər də eyni ana xətt üzərində təzədən bir-birinə qovuşur, bir-birini təkrar edir.

Fərdiliklər və paralellik Dünya daşqınından — 1 milyard yaxud 600 milyon il əvvəlki çağlardan e'tibarən özünü göstərməyə başlamışdır. Lakin məsələnin kökü-əsl səbəbi bu günədək aşkarlanmadığına görə “Nuhun tufanı” min illərin mübahisəsinə çevrilmişdir. Hər qit'ədə, adada, hər dağın, çayın, meşənin keçilməzdiyi ilə sərhədlənmiş, “maddi blokadaya alınmış” xalq deyir ki, Nuh peyğəmbər məhz onun babası olub və Yer üzündəki başqa xalqlardan heç birinin babası olmayıb! Beləliklə də hər xalqın yalnız “öz əfsanəsi”nə çevrilən “Nuhun tufanı”, “Nuhun gəmisi” əhvalatını yekunlaşdırmaq, mübahisə edənlərin sanki “sözünü kəsmək” üçün Dünya daşqınının “konkret” ünvanı, həttə “konkret” vaxtı da meydana çıxmışdır. Son elmi araşdırmalardan bu qənaətə gəlinmişdir ki, daşqın heç də bütün dünyada yox, yuxarıda deyildiyi kimi, Dəclə və Fərat çaylarının arasında baş veribmiş. Və lap yaxın vaxtda—e.ə. X minillikdə (?).

Əlbəttə, “Nuhun Tufanı” və “Gəmisini” əhvalatının Şumer türklərinin başına gələn qəza-qədər kimi bütün dünyaya yayılması və illər, yüz illiklər keçdikcə hər bir xalq tərəfindən “özləşdirilməsi” heç də inkar olunmur. Lakin, əvvəllər də şərh etdiyimiz kimi, bütün araşdırmalar bir daha bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, **NUH-DÜNYANI YENİDƏN DÜNYAYA QAYTARAN peyğəmbər** olub. “Nuh” ulu Od tanrısının-Günəşin adlarındandır. İnsanın — 1 milyard il əvvəl yaşamış insanın da ilk, əsas, maddi müşahidəsi bu olub: Ulu Od tanrısı, ulu Günəş hər sutkada — hər 24 saatda (onun da hər 12 — 14... saatından bir) yenidən doğulur və dünyanı yenidən dünyaya gətirir. Məhz bu mə'nada “Nuh” adı “Ziusudra” və “Utnapiştim” adlarından daha qədimdir və daha geniş məzmun kəsb edir. Məhz Nuh-Gün 1 milyard il əvvəlki Kosmik fəlakətdən sonra YER adlı kürəmin — “küpəmizin” yenidən ətə-qana gəlməsinə və yenidən — yüz yerindən sınıq olsa da — həyat ocağına-İşıqlıya — Cənnətə, İNSAN EVİNƏ çevrilməsinə qərar vermiş, ULU TANRININ-mərhəməti ilə bəşəriyyəti yenidən yaşatmağa başlamışdır. Və Yenidən doğulmaq öncə Günəşin əlamətidir və bu səbəbdən də Günəşin ilk adlarından biri “Y E N / İ”dir. Bu ulu adın müxtəlif dillərdəki variantlarından bir qismini yenə xatırlayaq: Gün-Kun-Qun-Gün-hun-Noy-Nyu-Nyus-Noy-es (es-Nov)-Nov-ruz-Nuv-Nub-Nəb-i. Yenə də: Nov-Noy-Yon-Yen/i, Yeni Gün, Yenidən doğulan Gün! Yenidən doğulmağın-Tanrı tərəfindən bağışlanmağın sevincini insan hər vaxt bayram edir. Dünyanın ən ilkin, ən qədim bayramı-NOVRUZ bayramı da Günəşin bütün həyatı, bütün ömrümüzü hər 12 aydan sonra yenidən doğmasının bayramıdır. **HAMI YENİDƏN DOĞULMALIDIR!** — Ulu Tanrıdan ulu məsləhətdir bu! Yenidən doğulan insan Tanrı qarşısında tövbə etmiş olur; bir də onun yolundan—haqq-ədalət yolundan çıxmayacaq. Hər dəfə gecəni-qaranlığı-Zülməti görüb qayıdan insan işığa-həyata yenidən qovuşmasına şükr edir. Günəşin Yenidən doğulmasından saysız əfsanələr, əsatirlər yaranır. Kosmik fəlakətdən sonra dünyanın yenidən doğulması Nuhun tufanı — Nuhun gəmisini əfsanəsinin yaranmasının da maddi başlanğıcı olmuşdur.

I milyard il yaxud 600 milyon il əvvəl nə baş vermişdir? Fikrimizcə, Tanrının insanlara qəzəbindən söhbət açan Şumer-türk, sonralar Skandinav və Qvatemala əfsanələri Kosmik fəlakət dövründən bir soraqdır. Bu gün də okeanların əlçatmazlıqlarındakı tək-tək quru hissələr-adalar o uzaq Kosmik fəlakət dövründən qalmış “küpə”mizin sınıqlarının canlı nişanəsi deyilmil? Beləliklə də, təqribən I milyard il əvvəl baş vermiş Kosmik fəlakəti, əsil Dünya daşqını sün'i surətdə “məhəlli daşqın” adlandırmağa heç bir əsas yoxdur. Dünyanın fiziki xəritəsinə bir daha

diqqət yetirmək gərəkdir. Mə'lum Kosmik fəlakətdən əvvəl Yer üzündə su nə qədər olub? Hər halda elm "Suyun yaşından" söhbət açır. Və təsdiq edir ki, **SU ODDAN SONRA DOĞULUB. Su DOĞULMAQLA HƏYAT DOĞULUB.** Neçə milyard illər əvvəl isə **YER ÜZÜ YALNIZ QURU OLUB.** Yer üzündə suyun necə əmələ gəlməsinin şərh-i bizim mövzumuza daxil deyil. Bu, fiziklərin işidir. Bəs, Yer kürəsi öz quru sahəsini nə zamandan itirməyə başlayıb? Kosmik fəlakətə qədər Yerin neçə hissəsi quru, neçə hissəsi "sulu" imiş?! Yəqin ki, bu sualın da cavabı fiziklərin payına düşür. Hər halda Yerin "ətə-qana dolması"-nı və getdikcə "qanının"-suyunun çoxalıb, "ətinin"-quru hissəsinin azalmasını və bir gün də bu "ətin"-qurunun yüz yerə parçalanıb pərən-pərən düşməsinin inkar etmək mümkün deyil!

Yerin "qanı"-suyu bu gün də "ətini"-quru hissəsini yeməkdə azaltmaqdadır. Hətta dərslik kitablarında da yazılır ki, dağ çayları və daşqınlar hər il neçə min ton dağ süxurlarını, yamacların daşını, torpağını yuyub okeanlara aparır. Yaxud, son illərdə gözüümüz baxa-baxa Xəzərin səviyyəsi qalxıb neçə kəndi köçürüb, min hektarlarla torpağı suya qər-q edib.

TUFANDAN ƏVVƏL...

Qərb yarımkürəsinin yerli xalqlarının — mayya, keçua və başqa "hindu" xalqlarının dilində azər-türk sözlərinin çoxluğunun inkar edilməzliyi tədqiqatçıları axır ki, düşündürmüşdür. Və belə nəticələr çıxarılmışdır ki, 20 — 40 min il əvvəl (?) Asiya qit'əsinin-əsasən Sibirin türk dilli xalqlarının bir hissəsi Berinq boğazından Amerika qit'əsinə keçmiş, orada məskunlaşmış, yerli xalqlarla qonşuluq etmiş və guya bu qonşuluqdan həmin xalqların dilinə həm də bə'zi türk sözləri keçmişdir. Yaxud, Sibirdən köçən türkdilli xalqlar Amerika qit'əsində "assimilyasiya" uğramış və Şumer türkləri öz dillərini və mədəniyyətlərini akkادلara və vavilonlulara verib, özləri tarix səhnəsindən çıxdıqları kimi, (?) Sibirdən köçənləri də belə bir aqibət izləmişdir (?) Yalnız aşkar çarəsizlikdən belə yozmaq olar.

Üstəlik, həmin çarəsiz "yozumu" "əsaslandırmağa" çalışıblar ki, guya 20—40 min il əvvəl Asiya və Amerika qit'ələri "bitişik olub", lakin bu fikri elmi əsasla deməyi də unudurlar. Çünki hələlik əsas yoxdur. Asiya və Amerika arasında e.ə. 20-ci — 40-cı min illiklərdə gəmiçilik-dəniz əlaqəsi mümkün ola bilərdi. Lakin bu güman da türkdillilərin Qərb yarımsarına kütləvi şəkildə keçməklərini əsaslandırma bilmir.

Bəs, əslində necə olmuşdur? Kosmik fəlakətdən əvvəl, Yer kürəsi cəmi bir "bütöv qit'ədən" ibarət olub və bu bir "qit'ə" həm də su ilə əhatələnmiş olub. Elmi soruşların da qənaəti belə-

dir. O uzaq çağlarda — **Yaddaş mədəniyyəti epoxasında** bəşəriyyət vahid bir dildə danışan vahid bir xalq olub. Kosmik fəlakət Yerin vahid quru hissəsi ilə birlikdə onun sakinlərini də bir-birindən materiklər, böyük, kiçik adalarla, keçilməz su sərhədləri ilə ayrı salıb. Çox uzun müddətdə əlaqələr kəsilib. Bəzi materiklər (Qrenlandiya, Antarktida və b.) əvvəllər adət etmədiyi “**əbədi soyuq**” qurşaqlara düşdüyündən onların sakinləri də bütövlükdən məhv olmuşdur. Digər materiklərdə isə **fərdi şərait fərdi əlamətlər doğmuşdur**. həm də böyük fəlakətdən-tufandan sonra təkcə dənizlər, okeanlar deyil, iri çaylar, göllər, dağ aşırımları da vahid insan birliyini qruplara ayırmışdır. **Hər qrup-bölgə öz fərdiliyini inkişaf etdirməli olmuşdur**. Yerin bir qit'ədən-materikdən ibarət olduğu çağlarda bütün insan birliklərinin vahid yaradıcılıq məhsulu kimi, doğulmuş ulu dilin bazasında yeni dillər təşəkkül tapmağa başlamışdır. — Hər materikdə, dağ, meşə, uçurum, çay, göl və s. sərhədləri daxilində. Bu gün hətta quru statistika xəbər verir ki, **Yerin dağlıq ərazilərində dillər daha çoxdur**. Məsələn, Baş Qafqaz dağ silsiləsinin hər iki üzündə, himalay dağlarının, Afrikada Nil çayının mənbəyində daha çox dillərdə danışılır. Zaman keçdikcə yeni yaranan dillər və onların dialektləri məhz bir zaman mövcud olmuş Tufandan əvvəlki Ulu dilin bazasına əsaslandığı üçün həmin dillərdə bir-birinə oxşarsızlıqlarla yanaşı, oxşarlıqlar da müşahidə edilməkdədir.

Məhz bu səbəbdən bu gün də bütün dillər heyrətamiz dərəcədə bir-birinə oxşayır. (Humbolt). Çünki, hamısı “**bir materialdan**” — “**biçilmişdir**”.

Amerikanın qədim, yerli xalqlarının dilində Azərbaycan-oğuz-türk sözlərinin aşkarlanması da həmin “**materialdan biçilməyin**” nəticəsidir.

ORTAC KARVANI

Bu ulu “karvan” öz tarixi səfərini bu gün də uğurla davam etdirir. Bu karvanın izi ilə gedərək, onun çox vacib bir əlamətini: bir qaynaqdan baş alıb gəldiyini, bütövlüyünü, vahidliyini görmək mümkündür. Bu “karvan”ın hər “**pilləsinin**” bu günədək ayrı-ayrılıqda, həm də müxtəlif siyasi bucaqlar altında öyrənildiyini də danmaq olmaz.

XIX əsrdən başlayaraq Orxon-Yenisey əlifbasının aşkarlanması, (onun məhz türk əlifbası olması), “Avesta”, “Dədə Qorqud Kitabı”, “Koroğlu”, “Bilqamısın dastanı”, Şumer-Türk qədimliyi və bu qədimlikdə Azərbaycan xalqının xüsusi yeri və tarixi haqqı elmi söhbətlərin başlıca mövzularından birinə çevrilmişdir. Həmin söhbətlərin mərkəzində “**DƏDƏ QORQUD KİTABI**” dayanır. “Dədə Qorqud Kitabı”nı “**çox pilləli**” karvanın o r t a

p i l l ə s i hesab etmək olar. Özündən əvvəl və sonra gələn “pillələr”i: dastanları, nağılları, əsatirləri, rəvayətləri və s. görmək baxımından “Dədə Qorqud Kitabı”, fikrimizcə, orta-ortac-pillə adlanmaq haqqına daha yaxındır. Dediymiz “çox pilləli”, çox dəvəli” karvana dünya xalqlarının bir sıra dastanlarının və ümumi halda folklor abidələrinin qoşulması da tarixi həqiqətdir.

Uzaq Mif dünyasından gələn yollar “Avesta” körpüsündə görüşür və yenidən ayrılmalı olur. Baş yol isə gəlib çatır Şumer—Türk, Şumer—Azərbaycan körpüsünə.

Şumerləri Şumerstana “gəlib”-“gəlmə” göstərmək ehtiyacı necə yaranıb? Öncə belə yaranıb ki, bütün xalqlar ta əzəldən bir yerdə qərar tutmayıblar, Şərqdən Qərbə, Şimaldan Cənuba və əksinə, yə’ni **HƏR YERDƏN HƏR YERƏ** hərəkət ediblər. Məhz “hər yerdən hər yerə” hərəkət etmək haqqı sonralar siyasi məqsədlər üçün dəstək-bəhanə rolu oynamışdır. Bu fikir, Azərbaycanın əleyhinə yönəldiləndə olub “tarixi fakt”, Azərbaycanla yaxınlıq görünəndə, “fərziyyə” qələminə verilib. “SSRİ” vaxtında belə “faktlara” çox istinad edilmişdir.

Şumer lövhələri 1872-ci ildən “dil açıb” danışmağa başladı. İngilis Corc Smit şumeroloq kimi, əsil şöhrət qazandı. Belə ki, təqribən 4000 ildən sonra şumer qəhrəmanları bu fədakar ingilislə ilk dəfə, “kəlmə kəsdi”. İnsanı yalnız insan danışdıra bilər. Bəs, nələrdən danışdı şumer lövhələri? İgid Bilqamışın-Gilqamışın başına gələnlərdən, Utnapiştimin-Nuhun gəmisindən, əbədi həyat çiçəyindən, şumer tanrılarından, şumer məktəblisindən, Şumer dövlətinin iki palatalı parlamentindən, şumerlərin öz qonşuları ilə, xüsusən də digər şumer—türk dövlətləri ilə mübaribələrindən, şumer mifik təfəkküründən, şumer poemalarından, təmsillərindən, şumer “yazıçılar birliyi”ndə gedən qızgın ədəbi diskussiyalardan-müzakirə və mübahisələrdən, şumer əkinçilərindən, şəhər sənətkarlarından və s.

C. Smitdən sonra da şumer lövhələrini oxuyanlar oldu. N. Şnayder, A. Pyobel, N. Lixaçov, B. Şleyko, A. Riftin, İ. Dyakonov, L. Lipin və başqaları. Samuel Kramer isə şumeroloq kimi, əsl fədakarlıq göstərdi! 1950-ci illərdə lövhələri oxuyub başa çıxan S. N. Kramer dünyaya e’lan etdi ki, eşidin, tarix nə Misirdən, nə Yunanıstandan, nə də Hindistandan, Çindən və s. deyil, Şumerdən başlanır! “Hindavropalı” dünya mə’yusluq dalğasında sükuta getdi. Və düz 40 ildən sonra tam çarəsiz qalıb e’tiraf etməyə başladı ki, tarix Şumerdən başlanır-demək — Türkdən, Azərbaycandan başlanır deməkdir! Şumerin türk olmağını 1950-ci illərdə S. N. Kramer özü də hələ tam yə’qinliklə bilmirdi.

Hindavropaçıların dilində təhrifə uğramış “skif” sözü var ki, bu, “Oğuz”un “Aks” — (kas) sak şəklindən — əslindən yaran-

mişdir. Hindavropaçılar isə həmin təhrif olunmuş: xalq, el, ulus, insan toplusu, insan — canlı varlıq, nəhayət, Tanrı məzmunlu—Od-Tanrı(!) “Skif”i, yə’ni “OĞUZ”u “Hindavropalı”, “İrandilli” hesab edib dayanırdılar. Azərbaycanda yaşayan bir sıra tədqiqatçılar da onların tərəfinə keçmişdilər. Lakin getdikcə, tədqiqatlar yeni-yeni danılmaz sübutlar aşkar edirdi ki, həmin “skiflər” türk dillilər olublar. Nəticədə İKİLİ fikir yarandı: “Skiflərin bir hissəsi Hindavropalı, digər qismi isə türklərdir”. Etimologiya qaldı bir tərəfdə və yada düşmədi ki, lap qədimlərdə indiki Avropa və Asiyanın çox hissəsi və Şimal Buzlu okeanı da “Skifiya” — “Oğuz” adlanıb. Bu adlar Ulu dildən gəlirdi və dünyanın, çox uzaq çağlarda VAHİD BİR XALQ VƏ BİR DİL ümumiliyindən soraq verirdi. OĞUZ (Skif) — Sak-Aks-kas-kaç-xaç-xas... ayrıca bir xalqın: Azərbaycan xalqının və digər türkdilli xalqların adı olmaqla yanaşı, həm də ümumi halda “xalq” — insan toplusu-birliyi” məzmunu daşımışdır. Başabəla Hindavropaçıların üz-üzə gəldikləri “İkilik” bu səbəbdən meydana çıxmışdı. Lakin “ümumiyyətlə, xalq”, “ümumiyyətlə, insan toplusu”, “ümumiyyətlə, insan!” başqa anlamdır. Əsil adı, uzaq keçmişlərdə olduğu kimi, sonuncu min illiklərdə də (e. ə. IV—III minilliklərdən bəri) Oğuz-aks-kas-sak olan türk xalqlarını ulu dil çağlarının “Ümumi insan toplusu” ilə qarışdırmaq olmaz. Və herodotun “Tarixində”, ondan əvvəl və sonra mövcud olan yazılı və şifahi mənbələrdə rast gəlinən SKİF — yəni OĞUZ-AKS-Sak-KAS xalqları məhz Oğuz-türk xalqlarıdır, o cümlədən Azərbaycan xalqıdır.

Bununla belə, “Skifin yarısı türkdillidir, yarısı irandilli” deyənlər öncə ona nail olurdular ki, türk mədəniyyətinə “şerik” çıxırdılar. Və mə’lumdur ki, necə əl əsas və gözə gəlimli nailiyyətləri mütləq “iran dilli skiflərə” aid edirdilər. İkincisi, türkü nəinki Qafqaza, üstəlik Orta Asiyaya da “gəlmə” qələminə vermək üçün bəhanə tapılırdı.

Skifin “yarı türk, yarı iran dilli” adlandırılmasında bə’zi elmi “əsaslar” da meydana var idi və bu gün də hələ qismən meydandadır. Belə ki, bə’zi sözlərin, adətlərin, ayinlərin eyniliyi, odla, odsevrəliklə, “Avesta” — Zərdüşt inancları ilə bağlı eyniliklər, bu qəbildən digər oxşarlıqlar, üstəlik antropoloji oxşarlıqlar heç də inkar olunmur. Məsələn, Hindavropaçı tədqiqatçıların özləri də belə nəticəyə gəlmişlər ki, türklərin heç də hamısı “monqoloid” olmayıb. “Hindavropalı” antropoloji genli türk dillilər lap uzaq keçmişdə də olub. Amma yenə də “Dünya bir zaman vahid dildə danışan vahid bir xalq olub” ideyası bir sıra “böyük” alimlərin inadkarlığı üzündən tam təsdiqini almamışdı. Həmin ideyanın təsdiqi, həm də yeni tədqiqatlara səsləyir.

Nəhayət, demək lazım gəlir ki, "Avesta" Hindavropaçıların əlindən çıxandan sonra, "Skifin" də yarısı iran dillilərin (yənə də Hindavropaçıların!) əlində qala bilmir. Nəticələr gəlib bir mərkəzdə görüşür: Hind Avropalıların Ulu dil hesab etdikləri Sanskrit də Azərbaycan dilinə — Azər-türk-oğuz dilinə oxşayır. Qafqaz və sami dillərinin də Azərbaycan türkcəsinə oxşarlığı inkar edilmir. Və belə fikir də mövcuddur ki, bütün dillərin anası bəlkə də — türk dili — Azərbaycan dili olmuşdur. "Avestanın" Azərbaycan-oğuz-türk dilində qələmə alındığı sübut edilmişdir. Deməli, bəşəriyyətin ən yaxın ulu dili Azərbaycan (Türk-oğuz) dilidir söyləməyə əsas var. Lakin fikrimizcə, dillərin müqayisəli təhlilini daim genişləndirmək, bütün mə'lum həqiqətləri, fərziyyələri dönə-dönə tədqiqata cəlb etmək, fonetikanın ümumi qanunlarının incəliklərinə qədər araşdırılması və tarixi dilçiliyin həm Azərbaycanda, həm də Ümumdünya miqyasında inkişafının izlənməsi, şübhəsiz, çox sirri aşkar edəcəkdir.

Bir daha xatırladaq ki, yüz illər ərzində elmdə çox böyük mübahisələr doğuran, bir sıra ziddiyyətlərə və yanlışlıqlara səbəb olmuş "Skifiyyə — "Skif" sözü "Sak" və "AKS" sözlərinin təhrifindən doğulub. Buradakı SK komponenti sonralar da min bir söz yaratmışdır: Ska/ndinaviya, ska/z/ka, ska/ç/ka, e/ks/tra, anqlo-sa/ks-lar, kara/kas, və s. Belə ümumi sözlərə "9 İKS": aks, oks, ıks, iks, əks eks, öks, uks, üks; "9 MƏN": mən, man, mon, mın, min, men, mön, mun, mün, "QOR" silsiləsi: qor, kor, qir, kir, qar, kar, ker, kər, gər, qur, kur, və s. "TAR" silsiləsi: tar, tor, tir, tur ter, və s. nəhayət, Tanrının saysız adlarını və s. və i. a. misal gətirmək olar. KARAKAS ölkə, şəhər və xalq adının açımı: "QARA OĞUZ"dur. Lakin burada söhbət Dədə Qorquddakı OĞUZ-türk-Azərbaycan xalqından getmir. "OKS"dan doğulan "OĞUZ": insan, canlı, yaranmış, insan toplusu, baş od-Günəş, tanrı, və s. ilkin, ulu məzmunları əks etdirir. "TAVR" — TAVAR (TOVAR) TOVAR — İŞ — insan, od, mal-öküz, inək, parça, paltar, müxtəlif əşyalar, insan toplusu, xalq, dost, yoldaş, ulu od-baş od-Günəş-Tanrı və s. ifadə edir. "tavr" ilə semantik qohumluğu olan "zavr" — : dinozavr, mavr" — qara, yanmış, yanmış qovrulmuş, həbəş, ərəb, zənci və s. bu komponentlərdən yaranan saysız sözləri də misal çəkmək olar. Ümumilikləri araşdırmaq, eyniliklərin səbəblərini öyrənmək elmin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

S. N. KRAMERİN GƏLDİYİ NƏTİCƏLƏR

Dünyada ilk məktəb — Şumer—Azər—Türk məktəbi olub. Şumer—Azər—Türk məktəbi öz fəaliyyətinə yazı ilə başlayıb. Bu, bəşər mədəniyyətinə yeni, böyük hədiyyə idi. Şumerin bütün

şəhərlərini məktəb şəbəkələri bürümüşdü. Baş şəhər URUK isə ən savadlı, yazıb oxuyanlar, bilik sahibi olanlar şəhəri idi. Şumerin uruğu-turuğu, ürüyüb-artan nəslı-soyu öz ulu paytaxtına Uruk-uru olan—Yetkin olan adını vermişdi. Bu gün də “bostan urulandı — yə’ni yetişdi, artdı, böyüdü, barı-bəhrəsi dəridi” deyirik. Ürüyüb-artan-inkişaf edən məzmunu ilə açılır. Uruk-öl-kənin ən inkişaf etmiş şəhəri idi. Qədim Uruk şəhər yerindən 10 000-dən çox gil lövhə tapıldı. Qədim türklərin dərs vəsaiti idi bu lövhələr. Bunlarda təsərrüfat, məişət bilgiləri də yada salınır. — Budur, bir lövhədə şagird əzbərlədiyi sözləri yazıb, ikinci lövhəni isə onun müəllimi yazıb — nümunə kimi, yəni: “sən də belə yaz!”

Digər lövhələri də öyrənən S. N. Kramer belə nəticəyə gəlir ki, e. ə. III minilliyin ortalarında Şumerdə məktəb şəbəkələri çox geniş yayılmışdı¹. “Шумерские школы достигли своего расцвета во второй половине III тысячелетие до н. е.”². Minlərlə yazılı lövhə URUK və ŞURUPPAK şəhərlərinin altında qalıb. Hər iki şəhərdə azı bir neçə min savadlı adamlar: yazarlar (mirzələr, katiblər) yaşayıb. Yazarlar təbəqələrə ayrılırdı: şah mirzələri-şahların sərkərdələrin gündəliklərini, əmr və fərmanlarını yazanlar; saray mirzələri: sarayın işlərini xalqa çatdıranlar; Nəhayət, təsərrüfat-ticarət yazarları, məktəb yazarları-müəllimlər və onların yetirmələri.

Bəs, Şumer məktəbi hansı dərs sistemində əsaslanırdı? Bə’zi lövhələrdə şumer məktəbinin həyatı və dərs proqramları da təsvir olunmuşdur. Şumer-türk məktəbi öncə “yazmağı və oxumağı bilən” şagirdlər-tələbələr yetişdirirdi. Dərs proqramları keçilən dərslər üzrə müəyyən edilirdi. 4 — 6 min il əvvəlki şumer-türk məktəbinin dərs fənnləri bu güngü fənnlərlə son dərəcədə oxşar səslənir.

1. **Tanrıçılıq.** (Bu gün İlahiyyat deyirik). hər bir şagird Tanrının övladıdır. Tanrı bütün yerlərin və göylərin sahibidir. İnsan nə düşünürsə, Tanrı onu bilir. İnsan yalnız Tanrının yolu ilə ilə getməlidir. Ata-ananı da, müəllimi də Tanrı yaradıb. Həyatımız, yurdumuz, dünyamız üçün hər vaxt Tanrıya borcluyuq. Sonra bu borucu ödəməyin şərtləri bildirilirdi.
2. **Botanika.** (Təbiətşünaslıq). Tarlamız, bağ-bostanımız, yaşıl dünyamız, çəmənliklərimiz, çölümüz, dağlarımız — onları necə tanıyır, necə sevir və qoruyuruq?
3. **Zoologiya.** heyvanlar aləmini necə tanımalıyıq?

¹ S. N. K r a m e r. Историја начинает в Шумере. М. 1965. С. 17.

² *Yenə orada.*

4. **Mineralogiya.** (Bu güngü kimya). Əlvan daşlar, mineral maddələr haqqında nəyi bilməliyik.
5. **Coqrafiya.** Yurdumuz, qonşularımızın yurdları, dünya-mız, çaylar, göllər, dənizlər, dünya okeanı, dağlar, səh-ralar.
6. **Riyaziyyat.**
7. **Qrammatika və dilçilik.**
8. **Ədəbiyyat və tarix¹.**

Amerika alimi yazır²: В отличие от современных учебных заведений, шумерские школы были своеобразными литературными тсентрами. Здес не толко изучали и переписывали литературные памјатники прошлого, но и создавали новые произведения³. Şumer-türk məktəbinin 4 — 6 min il əvvəlki bu təcrübəsi nəinki təqdir edilməyə, həm də diqqətlə öyrənil-məyə və öyrədilməyə layiqdir! Belə ki, hər bir şumer-türk mək-təbi xalqın qədim keçmişini, qədim şifahi kitabları öyrənməyi, Keçmişlə Gələcək arasında qırılmaz əlaqə yaratmağı və həmin əsasla xalqın ruhunu və əxlaqını tərbiyə etməyi özünün əsas məqsədi hesab edirdi. Şumer-türk müəllimi bütün fəaliyyəti ərzində ataların yolunu — çox əsrlik döyüş və mübarizə ruhunu gənc nəsllə aşılamağı özünə borc bilirdi. Dünəni öyrənərək yaşatmaq! — Bu idi baş məqsəd. Keçmişini yaşatmayan, yaşada bilməyən xalq öz kitabını bağlamış olur.

Şumer-türk məktəbinin minimum proqramı bu idi: ölkənin hər bir vətəndaşı mütləq yazmağı və oxumağı bilməlidir. Bu, əs-lində, dünyada “ilk icbari təhsil sistemi” idi. Amerika şumero-loqu bunu bu güngü, beləd olduğumuz təhsil sistemləri ilə mü-qayisə edir. Onun gil lövhələrdən gətirdiyi misallar fikrimizi təsdiq edir. Ölkənin, o cümlədən məktəbin öz həyatı, müəllim-sagird, məktəb-valideyn, məktəb-təsərrüfat, məktəb və ictimai həyat, məktəb və dövlət istiqamətində çox ciddi iş görülürdü. “В истории человечества это единственный случај, когда мы можем узнат так много о школах стол отдаленнј эпохи”³. Beləliklə S. N. Kramer özü də şumer-türk məktəbinin o qədər əlçatmazlıqdan həttə bu güngü məktəblərə xeyli dərəcədə örnək ola bilmək gücünə heyrətini gizlətmir.

Şumer-türk məktəbi **kadr məktəbi** idi. Dövlət və təsərrüfat idarələri və ibadət ocaqları hər vaxt bu kadrların yolunu gözlə-yirdi. Şumer-türk məktəbində ayrıca dini məktəblər şəbəkəsi — bu güngü mədrəsələr kimi, — fəaliyyət göstərmirdi. Çünki buna ehtiyac yox idi. Dini ocağın “kadri” da hərtərəfli bilik sahibi ol-

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 19.

² *Yenə orada.*

³ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. s. 19.

malı idi. Və şumer-türk məktəbi bunun üçün özünü cavabdeh bildirdi. Və heç də təsadüfi deyildi ki, tanrışünashlıq şumer-türk məktəbinin baş fənni sayılırdı.

“Школы постепенно становятсја очагами шумерској културы и знанија. В них формировалсја тип универсалного “ученого” спетсиалиста”¹. Hər fənn, hər bilik sahəsi üzrə şumer-türk məktəbində yüksək səviyyəli alim-tərbiyəçilər, alim-mütəxəssislər hazırlanırdı. Şumer məktəbi ədəbi müzakirələr, diskussiyalar mərkəzinə çevrilmişdi. Burada klassik əsərlər oxunur, qiymətləndirilir, təbliğ edilir, eyni vaxtda müəlliflərin təzə və orijinal yaradıcılıq nümunələri sınağa çəkilirdi. Şumer-türk dili və ədəbiyyatı daha da inkişaf etdirilirdi. **Şumer-türk məktəbini bitirənlərin müəyyən təbəqəsi sonralar bütün ömrünü elmə və pedaqoji fəaliyyətə həsr edirdi.**

“Подобно университетском профессорам наших дней, многие из этих древних ученых зарабатывали себе на жизнь преподавателској деятельностью, посвящая свое свободное время исследованиям и литературному труду”². Və cəmiyyət bütün bu elm və sənət adamlarına, tədqiqatçı alimlərə, yaradıcılara-şair və dastançılara xalqın qaymağı kimi, yüksək hörmət və ehtiram göstərirdi. Bununla yanaşı, əlimizə çatan sənədlərdən bilmək olur ki, 4 — 6 min il əvvəl şumer-türk məktəbinin yaradıcıları da bir sıra dünyəvi çətinliklərlə üzləşmişlər.

İlk vaxtlar din məktəbdən ayrılmasa da, dindarlar özləri getdikcə qapalı ibadət həyatlarına çəkilmişlər və “dunyəvi bilik sahiblərindən” uzaqlaşmışlar. Dini ocaqlar “dini vergilərlə” yaşamış, dünyəvi bilik sahibləri isə şagirdlərinin ödədiyi “məktəb haqqı” ilə güzəran keçirməli olmuşlar. Və hər necə acı da olsa, e'tiraf etmək lazım gəlir ki, elm və sənət adamları 4—6 min il əvvəllər də bu güngü tək maddi və mə'nəvi ehtiyac içərisində, yoxsulluq həddində yaşamışlar. Din xadimləri, dövlət idarələrində çalışanlar — onların bir qismi — və varlı sahibkarlar: məktəbin, tarlanın, bağ və fermanın, sexlərin və s. sahibləri 5 — 6 min il əvvəllər də bu güngü tək, maddi ehtiyaclardan azad olmuşlar. Və bu da bir həqiqətdir ki, ziyalı — elm, mədəniyyət və ədəbiyyat xadimləri maddi yoxsulluq içərisində ömür sürən cəmiyyətlər çox yaşaya bilmir. Elə qədim şumer-türk cəmiyyətinin də parçalanıb dağılmasının əsas səbəblərindən biri — məhz onun ziyalılarının maddi çətinliklərlə təkbətək qalmaqaları olmuşdur.

Şumer-türk məktəbi getdikcə zəifləyirdi. Maddi çətinlik bütün cəmiyyəti bürüyür, şagirdlər məktəb haqqını ödəyə bilmirdi-

¹ *Yenə oradı. Səh. 19.*

² S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri, səh. 21.

lär. “Беднѣе было нелегко найти время и денег для продолжительной учебы”¹. Assiroluq N. Şnayderin oxuduğu gil lövhələrdən bilmək olur ki, məktəblərdə əsasən “varlı ataların uşaqları” oxuya bilirdilər².

Şumer-azər-türk məktəbinin başçısı UMMİA adlanırdı. Bu, bu gündü “müəllim” sözünün ulu variantıdır və tam sübut edir ki, “müəllim” sözü heç də ərəb mənşəli deyil. Məhz şumer-azər-türk mənşəlidir. UMMİ — “Avesta”-da ilk ananın — İMA-nın adından doğulmuşdur və həm şəkil, həm də məzmunca “Ummia”-nı və bu gündü “müəllimi” tamamlayır. İma-Uma-Ummia-Umay-Humay-Hüma quşu-humanist-hümanizm... — Ama-mama-ana-tərbiyəçi. Bu gün İmmi — qadın adı da lüğətlərdə “ərəb mənşəli” yazılır. Lakin göründüyü kimi, həmin söz də ərəb dilinə qədim azərcədən-türkcədən keçmişdir. Ummia — “məktəbin atası”, şagirdlər isə “məktəbin oğulları”, fənn müəllimləri — baş müəllimin-müdirin köməkçiləri — “böyük qardaşlar” adlanırdı. “Böyük qardaş” sinif müəllimi, yaxud bugün günümüzə uzadılmış məktəblərdə olduğu kimi, tərbiyəçi-müəllim idi. O, şagirdləri dinləyir, onların şifahi və yazılı biliyin yoxlayır, qiymətləndirir, onların “dəftərlərini-küçük yazı lövhələrini — oradakı yazıların səhvlərini düzəldir və yeni mövzunu onlara şərh edirdi.

Şumer-azər-türk məktəbində dərsə gecikmək, dərs buraxmaq olmazdı. — Buna tam ciddi şəkildə nəzarət edilirdi. Şumer-türk dilinin qrammatikası böyük dəqiqlik və çox ciddi səylə öyrədilirdi. Şumer dövləti dağıldıqdan sonra bu ölkəni zəbt edən sami dillilər necə böyük və yüksək səviyyədə inkişaf etmiş mədəniyyətlə üz-üzə gəldiklərini görmüş və heyrətlənmişlər. Və onlar bu mədəniyyəti mənimsəmək üçün şumer-azər-türk dilini, onun qrammatikasını öyrənmək qərarına gəlmişlər. Və şumer-azər-türk alimlərini bu sahədə onlara kömək göstərməyə dəvət etmişlər. Belə ki, şumer-türk alimlərinin köməyi ilə Şumer-Akkad, Şumer-Assur sözlükləri tərtib olunmuşdur. Şumeristana gələn sami dillilər akkadlar, yəhudilər, daha sonra isə assuriyalılar, ərəblər, farslar və başqaları şumer-azər-türk dilindən uzun əsrlər ərzində saray dili, elm və ədəbiyyat dili kimi istifadə etmişlər. Şumer azərləri-türkləri uzun müddət bu xalqların müəllimi olmuşdur. Şumer-azər-türk dili e. ə. 1 minilliyin ortalarına qədər, azı 1500 il ərzində bütün Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda, Şimali Afrika və Cənub-Şərqi Avropada beynəlxalq dil, yazı və mədəniyyət dili kimi, bütün bəşəriyyətə xidmət etmişdir. Və həmin dövrdən öz yerini qismən Latin

¹ S. N. K r a m e r. Köstərilən əsəri. səh. 21.

² S. N. K r a m e r. Köstərilən əsəri. səh. 21.

dilinə verməli olmuş, əslində Latin-yunan dilinin “bətində” öz məzmun ilkinliyi ilə yaşamışdır və bu gün də yaşamaqdadır. Bu gün latın (yunan) dilində “filan söz filan deməkdir” ifadələri ilə yüzlərlə, bəlkə də saysız qədər şumer-azər-türk sözü Latin-Yunan “paltarında” çıxış edir. (Bu, başqa bir söhbətin mövzusuudur. Əslində Latin-yunan dilində şumer-türk sözlərinin yalnız bir qismi fonetik dəyişikliyə mə’ruz qalmışdır.

Bəşəriyyət Latin-Yunan dilinə, Latin-Yunan-Roma (Bizans) mədəniyyətinə Şumer-türk mərhələsindən keçib gəlmişdir. “В последнеј четверти III тысячлетија до н. е., когда семиты Аккада постепенно завоевали Шумер, шумерскиј педагози создали первые известные нам “Словари: Дело в том, что завоеватели семиты перенјали не только шумерскују писменност, они также высоко тсенили литературу древнего Шумера, сохранили и изучали ее памятники и подражали им”¹.

Türk xalqlarının yaşadıkları geniş ərazilərin, o ərazilərdəki çayların, dağların dənizlərin və ulu türk inamlarının — ulu Od və ulu su inamının bir sıra əlamətlərinin də adları sonralar türk xalqlarının öncə öz adlarına çevrilmişdir. Elə bu səbəbdən də türk xalqları, o sıradan şumer türkləri-azərləri də saklar-kaslar-akslar-oğuzlar (kas-pilər), mannalı-lar-mannaslar-madaylar, maqlar, turlar-turuklar (turukkilər-troy-lar-troyanlar-troyalı-lar, s (truxatlar), dailər, bağlar-bayatlar-boqoyatlar, qobuy-lar, qaqlar-qaç (ərlər-qacarlar, tavl-lar alplar-albanlar-albəndələr-alp oğuz-lar, azərlər-asərlər-asərlər və s. adlarla tanınmışlar. **ÇOXADLI-LIQ TÜRK XALQLARININ TARİXİ QİSMƏTİNƏ ÇEVRİL-MİŞDİR.** Şumer-azər-türk dili heç də ölüb getməmişdir. E. Ə. II. vin illiyin axırlarında şumer-türk dövləti zərif çiçək kimi, tir-tikanlı-kobud, yarımvəhşi qonşularının aramsız hücumlarından sonra süquta uğramışdır. Və onu həmin vaxtdan manna-Maday-Kiçik maday-Aratta-Atropaten-Azərbaycan dövlətləri əvəz etmişdir. Şumer türkləri-azərləri öz əzəli İkiçay arası torpaqlarından — qədim şumerstandan Urmiya gölü, Araz çayı və Savalan dağları ətəklərinə — öz qohumlarının, soydaşlarının yanına və yenə də əzəli türk torpaqlarına köçmüşlər. şumer türklərinin bir qisminin buradan da Orta Asiya, Qazaxıstan və Altay ətrafı torpaqlarda, yə’ni yenə də əzəli türk torpaqlarında yaşayan soydaşlarının yanına köçməkləri də tamamilə təbiidir.

Şumer-Türk dilinin semit (Sami) və Hindavropa dillərinə tə’siri çox güclü olmuşdur. (Bu ayrıca söhbətin mövzusuudur).

Şumer-türk-azər ədəbiyyatının, xüsusən də poeziyasının şöhrəti Şumer-Türk dövlətinin süqutundan min illər sonra da sönməmişdir. “Литература была особенно богата, текстов бы-

¹ S. N. K r a m e r . Göstərilən əsəri. s. 21.

ли сотни и почти все они представляли собою стихотворные произведения”¹. Şumeroloqlar bu əsərlərin 50 misradan 1000 misraya qədər poetik incilər olduğunu xüsusi qeyd edirlər. Şumer-Türk poeziyasının 5 — 6 min illik tarixi inkaredilməzdir². Və bunu S. N. Kramerlə yanaşı digər şumeroloqlar da bəyan etmişlər. O sıradan Azərbaycan poeziyasının da tarixi XI — XII əsrlərdən deyil, Şumer-Türk-Azər dövründən, Şumer-Aser-Azər mədəniyyəti dövründən (Tur Heyerdal) hesablanmalıdır. Bu heç də bizim “kəşfimiz” deyil, danılmaz tarixi dəlildir. Hələlik bizə belli: 5 — 6 min illik yaşı olan poeziyamızın bunlardan da qədim olan nümunələri Şifahi “Avesta”da toplanmışdır. Şifahi “Avestanın isə 10 — 12 min illik, bizim fikrimizcə isə, azı 100 min illik tarixi var. Biz ulu YADDAŞ MƏDƏNİYYƏTİ DÖVRÜNDƏN süzülüb gələn, şifahi kitablar, şifahi biliklər dövrünü nəzərdə tuturuq.

ŞUMƏR-TÜRK MƏKTƏBLİSİ

“Шумерский школьник, о котором повествует текст, очень похож на современного”³. Gil lövhələr heyratamız bir həqiqəti aşkara çıxarıb: 5 — 6 min il əvvəlki Şumer-Türk məktəbi az qala bu güngü məktəbin, hətta keçmiş sovet — SSRİ məktəbinin də eyni olub. Şumer-azər-türk məktəblisinin üzləşdiyi çətinliklər və uğurlar bu güngü məktəblinin günü-güzəranı ilə xeyli dərəcədə üst-üstə düşür.

Şumer-azər (türk) məktəblisi dərsə gecikməkdən qorxur, geciksə müəllim onu çubuqla cəzalandıracaq. Yuxusundan oyanan kimi o, anasını tələsdirir. Anası ona səhər yeməyi hazırlayır və o, tezəcə nahar edib, səliqə ilə geyinib, hələ axşamdan hazırladığı gil lövhəciklərini heybəsinə yığıb məktəbə gəlir. Məktəbdə dərslərin sonuna qədər o, müəllimlərinin ciddi nəzarəti altında ayrı-ayrı fənlər üzrə tapşırıqları yazır, əzbərləyir və heç bir intizamsız hərəkətə yol vermir və yalnız cəzadan qaçır və mütləq nümunəvi şagird olmağa çalışır. Belə şagird müəlliminin də sevincidir, ata — anasının da.

Şumer-azər (türk) məktəblisinin ata-anası kasıbdır, ailəni güclə, bir təhər dolandırır. Müəllim isə azacıq maaşla gün keçirir. Və kasıb müəllimin də təsəllisi odur ki, ölkə və cəmiyyət üçün bilikli və intizamlı, əxlaq nümunəsi olan gənc nəsil hazırlayır. İmkanlı valideynlərdən hərdən əlavə mükafat: pul,

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri s. 21.

² *Yenə orada*. Səh. 21.

³ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 21—23.

taxıl, yağ, meyvə, paltar və s. alan müəllim bundan xeyli şad olur.

Azər (Türk) şumer məktəblisi müəlliminin sullarına cavab verir:

— Sən hara gəlmisən?

— Mən məktəbə gəlmişəm.

— Sən məktəb üçün nə iş görmüsən?

— Mən öz lövhəmi əzbər söylədim. yazmaq üçün təzə, “ağ” lövhə hazırladım, sonra da onu yazdım. Müəllim mənə şifahi tapşırıq verdi. Günüortadan sonra isə müəllim mənə yazı tapşırığı da verdi.

— Sən məktəbdən çıxıb hara getdin?

— Mən ancaq evimizə getdim.

— Sənin bu lövhən heç nəyə yaramaz! Sən yazmağı öyrənə bilmirsən! Sən dərs vaxtı çox danışib müəllimini dəng edirsən! Sən bu gün məktəb qapısından bayıra da çıxmısan! Sən məktəbin arpa zəmisini becərməyə getməmişən! Odur ki, sən cəzaya layıqsən!”¹.

Məktəbli evinə döndü və atasına dedi: — “Müəllimi evimizə qonaq çağır”. “Atası müəllimi qonaq çağırırdı. Müəllimin barmağına qiymətli üzük taxdı, ona dəyərli hədiyyələr verdi. Süfrəni bəzəməkdə məktəbli özü də iştirak etdi. Bu dəfə müəllim şagirdini təriflədi:

“ — Sən çox qabiliyyətli uşaqsan. Sən tezliklə hamıdan yaxşı yazacaqsan. Sən lap əla oxuyacaqsan və sən mütləq yüksək bilikli mirzə (katib), müəllim, alim olacaqsan. Sənin yüksək vəzifən olacaq!”. Azər (Türk)-şumer məktəblisinin öz müəllimi ilə canlı söhbəti yazılmış gil lövhələr hazırda İstanbulda, Parisdə və Amerikanın bir neçə muzeyində saxlanılır. Başqa lövhələrdən də bilmək olur ki, 5—6 min il əvvəl türk-şumer məktəbinin sərt şəraitinə davam gətirmək asan olmayıb. Kasıblıq üzündən bəzi uşaqlar məktəbdən vaxtından əvvəl ayrılıb, “əmək cəbhəsində” güclərini sınayıblar. Amma bütün hallarda Şumer Azər (Türk) gənci insan adının şərəfini doğrultmağa, adlı-sanlı “nəmli-nişanlı” — şöhrətli olmağa çalışıb. Ulu Şumer-Azər (Türk) sözü: NAMLULU gil lövhələrdə daha çox əks olunub. NAMLULU — nam, nam-nişan. Bu gün deyirik: bu nəmdə (namda), bu inşanda bir dostum var idi. NAMLULU-nəmli-nişanlı, yaxşı əlamətli, “çeloveçnost”. — insan olmaq, insan adının şərəfinə nail olmaq məzmunu ilə oxunmuşdur. Və aydın olur ki, “n a m” sözü də “ərəb mənşəli” deyilmiş, xalis azər-türk sözü imiş! Bəs, müasir ərəb dilində nə qədər azər(azərbaycan) — türk sözü var? Təkcə onu əlavə etmək

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 23.

qalır ki, bu gün ərəbdilli xalqların məskun olduqları ərazilər 5—6 min il əvvəl və daha qədimlərdə azər-türk soylarının doğma məskənləri olub. ərəb, fars və başqa sami və hindavropa dillərində türk sözlərinin bolluğu həm də bununla izah edilməlidir.

Türk-Şumer gənci məktəbdə müəllim, evdə ata-anasını razı salmağa cəhd edir. Atasına deyir: “Mən öz atamın, atam da öz atasının, babasının və daha əvvəlki ata-babalarının yolu ilə getmişik və getmişlər. Sənin də borcundur ki, bu yolu axıradək keçib gedəsən”.

Nəhayət, türk-şumer gənci dövlətinin və onun qanunlarının e'tibarlı keşikçisidir. “ENMERKAR VƏ ARATTA ÖLKƏSİNİN ŞAHI” poemasında gənc azər (türk)-şumer döyüşçüsünün igidliyi tərənnüm edilmişdir və S. N. Kramer həmin poemanı dünya epik ədəbiyyatının ən parlaq incisi adlandırmışdır¹.

İLK İKİ PALATALI “PARLAMENT”

Şumer-Türk dövlətinin şöhrət və əzəmətini şərh edən şumeroloqlar bu dövlətin — bu ölkənin yüksək dərəcədə inkişaf etmiş maddi mədəniyyətindən, yaxın-uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrindən, burada hələ 5—6 min il əvvəl dəniz kəmiçiliyinin sür'ətlə inkişaf etməsindən, şəhərlərdə möhtəşəm saraylar və çoxmərtəbəli ictimai binaların inşa edilməsindən, bu şəhərlərin yaşıllıq və parklarından, geniş xiyabanlarından, nəhayət, bu ölkədə ədəbiyyat və incəsənətin — xüsusən də poeziya və musiqinin, fəlsəfə və hüquq elminin qiblə ediləcək nailiyyətlərindən söhbət açırlar. “Çetire-pyat tısyacıletiy nazad Şumer slavilsya svoimi mnoqolyudnımi qorodami, v tsentre kotorix vozvişalis velikolepnie obşestvennie Zdaniya. Qoroda veli şirokuyu suxoputnuyu i morskuyu torqovlyu so vsemi sosednimi stranami. Talantliveyşıye xudojniki i mısılteli Şumera sozdali sistemu reliqiozno-filosofskix predstavleniy, kotoraya svyato çtilos ne tolko na ix rodine, no i vo mnoqix stranax Blijneqo Vostoka. Odarennie poetı Şumera vospevali svoix boqov, qeroev i tsarey. İ nakones, v Şumere postepenno razvilas pismennost. (Pisali trostnikovimi paloçkami po sıroy qline). Vpervie v istorii pozvolivşaya çeloveku podrobno i nadejno zapeçatlet svoi dela i mısıli, svoi meçtı, nadejdi, sujdeniya i verovaniya. Poetomu net niçeqo udivitelnoqo v tom, çto Şumer daleko prodvinulsya vperıyod i v oblasti političeskix uçrejdeniy. İmenno zdes bil sdelan pervıy şaq k sozdaniyu demokratiçeskoqo

¹ S. N. K r a m e r Göstərilənəsəri. səh. 25.

pravitelstva oqranicheniya vlasti tsarya i priznanie prav narodnoqo sobraniya”¹.

Bir qədər uzun sitat gətirməklə biz Amerika aliminin fikrini bir daha açıqlamaq istədik. Geniş təhlil aparan bu fədakar şumeroloq 4—6 min il əvvəl Yaxın Şərqdə—Şumer-Türk dövlətində iki palatalı parlamentin fəaliyyət göstərdiyini bilavasitə maddi dəlillərlə sübut edir. Doğrudur, Samuel Kramerə bu məsələdə e'tiraz edən də tapılmışdır, lakin həmin e'tirazçı: V. V. Struve ümumi sözlərdən uzağa gedə bilməmişdir. Təəssüf ki, V. V. Struve, İ. M. Dyakonov kimi alimlər tərəzinin “SİYASƏT” gözündə oturmağa həmişə qızgın həvəs göstərmişlər.

Şumer-Azər-Türk dövlətində şahın özü də parlamentin iradəsi ilə hərəkət edirdi. Bu isə xalq demokratiyasının tarixdə ilk nümunəsidir. Şumer türklərindən 2 min il sonra yunanlar və romalıları, 4 min il sonra Avropa və Amerika həmin dövlət sisteminin keçmiş olduğu yola gəlib çıxacaqlar. Şumer-türk parlamentinin yuxarı palatası — “senat” ağsaqqallardan, aşağı palata isə xalqın sırayı nümayəndələrindən təşkil olunurdu. Aşağı palatanın iclaslarında xalqın bütün təbəqələrindən olan adamlar: müəllimlər, sənətkarlar, polis və ticarət-təsərrüfat işçiləri əsgərlər və başqaları iştirak edə və öz sözlərini deyə bilirdilər².

BİR ŞEKEL — BİR ŞAHI!

Şumerdə ən kasıb adamın da azacıq da olsa, torpaq sahəsi, evi, mal-qarası olub. Sənətkarlar (dülğər, dulusçu, metalçı (!) və b., öz əməyinin məhsulunu bazarda azad surətdə sata bilirdi. Şumer türklərində pul vahidi “Ş E K E L” adlanırdı. Bu, bizim bu gündə Ş A H I-nın 5—6 min il əvvəlki nümunəsi olub! Şek-şah, şekel-şahi məzmunundan yaranmışdır. Son illərə qədər Azərbaycanda 1 şahı 5 qəpiyə, bəzən də 20 qəpiyə deyilmişdir.). ŞEKEL-ŞAKI-ŞAHI. Göründüyü kimi, həm fonetik, həm də məzmunca eyni kodda aşkarlanır. Və bu misalın özü də “şah” və ondan düzələn “şahi” sözlərinin heç də fars mənşəli deyil, məhz azər-Azərbaycan (türk) mənşəli olduğuna danılmaz sübutdur. (Yəhudi pul vahidi “şekel” də buradan iqtibas edilmişdir.)

¹ S. N. K r a m e r Göstərilənəşəri. səh. 25.

² Yənə orada. səh. 25.

AMARQI— AZADLIQ, DINCLİK

Şumer-Azər-türk polisi oğrulara və bütün qanun pozucularına qarşı ciddi mübarizə aparırdı. Kasıb malına göz dikən “varlıları” məşhər ayağına çəkən polis, vergi yığanların da köməyinə gəlirdi. Şumer-türk ölkəsində vergilər ağır və dözülməz olub. Hətta ölənin vergi borcunu ailəsindən, ailəsi olmayanda qohumundan tələb ediblər.

Gil lövhələrdə Şumer-türk xalq məhkəməsinin bir ölüm işi ilə bağlı hesabatı təsvir edilmişdir. Məhkəmə həmin hadisənin iştirakçılarından — əslində şahidlərindən olan bir qadına qarşı irəli sürülən sərt ittihamı — ölüm hökmünü rədd edən qərar qəbul edib. S. N. Kramer yazır ki, mən həmin qərarı məşhur Amerika hüquqçusu O. C. Robertse göndərdim. O. C. Roberts Pensilvaniya universitetinin hüquq fakültəsinin dekanı idi və 1930—1945-ci illərdə ABŞ Ali məhkəməsinin üzvü olmuşdur. Bu məşhur hüquqçu 5 min il əvvəl qəbul edilmiş məhkəmə qərarına öz heyranlığını bildirib və əlavə edib ki, bu gün (1950-ci illərdə) ABŞ məhkəməsi də həmin cinayət işi ilə əlaqədar eyni qərarı qəbul edərdi — həmin qadının göstərilən şəraitdə günahsız yerə mühakimə edildiyini sübuta yetirər və ona mütləq bəraət verərdi¹.

Bu misalın özü də 5—6 min il əvvəlki Şumer-Azər (Türk) dövlətinin xalq mənafeyinin, demokratiyanın, insan azadlığının keşiyində dayandığını və bu sahədə də bəşər tarixində ilk nümunə-müəllim rolu oynadığını bir daha sübut edir.

Şumer-türk qanun məcəlləsində sıx-sıx işlənən a m a r q i — “azadlıq” sözüdür ki, bu gündə “amur”-amar, “sumar” — “sumer” — “sumerki” — “su rəngi”, “axşam rəngi”, su, sülh, dinclik, rahatlıq, azad arxayın olmaq, rahat olmaq və s. məzmunlarda anlaşılır. Göründüyü kimi, **amarqi** — **“dinclik”** məzmununa daha çox uyğundur və o, məhz “dinclik” mənası ilə də tərcümə oluna bilər.

Bununla yanaşı, Şumer — Azər sözlərindən çoxu, o cümlədən “amarqi” sözü bu gün sami, hindavropa və Qafqaz dillərində işlənən mir- su, dünya, sülh-dinclik, yer suyu, dəniz — more, mare, — sahib — sulu yerin ağası, seyd, başçı-ə/mir, su dumanı — miraj, mir/vari — suya oxşar, su barı, dənəsi, xəzinəsi və s. məna və məzmun çalarlarında işlənməklə, belə bir fikri də bir daha yada salır ki, məhz şumer-azər (türk) dili Ulu dilin qapısı ağzında dayanmışdır və hər halda, Ulu dilə müasir dillərin hamısından daha yaxın olmuşdur.

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 27.

Ulu dilin türk dili olduğunu sübut etmək üçün bu sətirlərin müəllifi son illərdə saysız dəlillər aşkarlamışdır. Lakin bu fikrin tam sübuta yetirilməsi yolunda axtarırları başa çatmış hesab etmirik. Şumer-türk arxivlərinin daha geniş açılması bu sahədə atılan addım kimi də qiymətlidir.

Bəşər tarixində ilk həkim resepti və ilk xəstəlik arayışı, ilk əkinçilik təqvimini də şumer türklərinə məxsusdur¹.

Şumer azərlərinin — türklərinin dilindən elə sözlər tapılır ki, bu gün də dilimizdə çox işlənməsi ilə fərqlənir. Məsələn, əl ilə ölçü vahidi: **QARUŞ** son 6 min il ərzində cəmi bir səs dəyişikliyinə uğramış — bu güngü **QARIŞ** şəklinə düşmüşdür. Yaxud, Şumer-azər (türk) əkinçisinin başqa bir ölçü vahidi: **BURU** — cərgə, burazda-borozda, burulan-qatlanmış yer-vərəq, bur/ıq, bur/la — Burla xatun (KDQ-da) və s. bu günə eyni məzmunla gəlib çatmışdır. **SAMAN** — saralmış taxıl, **SƏMƏNİ**, **ÇƏMƏN** və həmin sözlərdən doğulan **SƏMƏN-sənəm** — gözəl qadın., qız, **BANDU** — bandax — üzüm salxımı, **APPA-ARPA**, arpa unundan bişirilən xörək: **HOPPA**. Hoppaca undan bişirilən xörək. **SARBAT** — **SƏRV** ağacı. S. N. Kramer e'tiraf edir ki, "sarbat" ağac adının bu gün necə səsləndiyini müəyyən edə bilməmişdir².

POEZİYA MİFİ YAŞADIR

Şumer azərbaycanlılarında — türklərində poeziya nəsrə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Şumerskie avtorı yavlyalis pryamimi naslednikami eşyo ne znaxix qramoti pevtsov bolee rannix epox i poeziya bıla im blije çem proza". Poeziyanın şumer türklərinə nəsrədən "data yaxın" olmasının bir səbəbi də, şübhəsiz, fikrin, sözün obrazlı ifadəsinə xalqın ruhən bağlılığı olmuşdur. Mifdən süzülüb gələn qaynaqlar isə məhz obrazlar şəklində, "bədi geyimdə" yaşar, ağız ədəbiyyatına çevrilmişdi. Bu ədəbiyyat e. ə. III min illikdən də çox-çox qabaqki çağlardan soraq gətirirdi. Bu cəhət S. N. Kramerin də diqqətini cəlb etmişdi. Şumer Azərbaycan — türk şairləri miflə sıx bağlıdır. Onlar ilkin odseverlikdən, İlkin (şifahi) "Avesta"-dan gələn İKİLİK təsəvvürlərini tanrıların söhbətləri şəklində qələmə almışlar. DÜNYANIN İKİLİ ANLAYIŞI — ədəbi söhbətlərin, "disputların" əsasını təşkil edirdi. "Estestvennoe sopostavlenie kakix-to dvux ponyatiy ili veşey — vremen qoda, vidov jivotnix ili rasteniy metallov, orudiy proizvodstva, — kotorie nastolka proçno svyazani mejdu

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. s. 70, 85, 88, 92 və s.

² *Yenə orada*. səh. 71.

soboy v našem soznanii, çto nazıvaya odnu veş, mı ne mojem ne vspomnit vtoruyu. Naprimer: zima i leto, serebro i bronza. (Qızıl və gümüş. — Ə. F.)”¹. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, İkilikdən kənarda heç nə yoxdur. Şumer azərləri — türkləri düşünəblər ki, lap ən uzaq ulduzlarda da həyat nişanəsi varsa, o da mütləq ikilidir. Və İkili olmaqlıq dünyanın, kainatın əzəli və əbədi yaşarılıq qanunudur.

Mif donunda qəbul edilən dünya Şumer-Azərbaycan (Türk) körpüsündən keçəndən neçə min il sonra Latın-yunan-roma körpüsündən də keçməli olmuşdur. Və Şumer-Azərbaycan mifindən hər min illikdə neçə xalq özünə “pay” götürmüşdür. “Pay” götürənlər sonralar bu payı verənləri, bu mifin əsl sahiblərini haqsızcasına inkar etmişlər. Lakin cıdanı çuvalda gizləmək olmur. Bütün “yad” izlər bir gün gəlib Şumer-Azərbaycan körpüsündə yenidən doğmalaşır və bir daha aydınlaşır ki, bütün xalqlar eyni bir xalqın övladı olub, yalnız sonradan ayrılıblar.

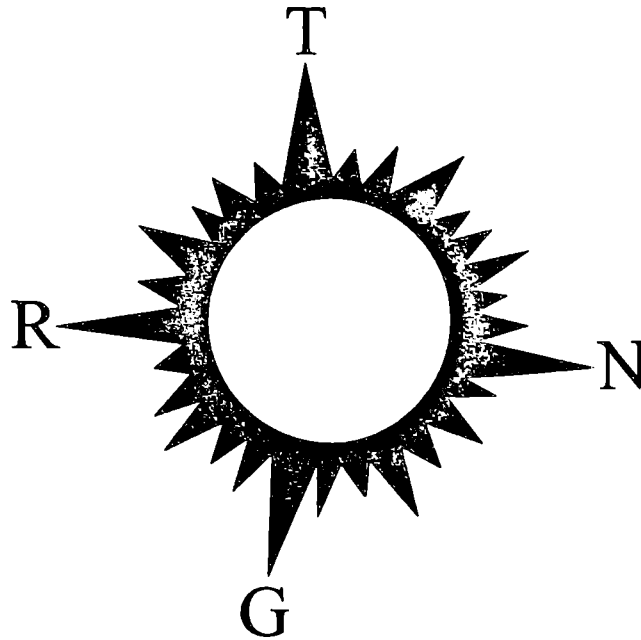
Şumer-Azərbaycan poeziyası miflər, epik dastanlar, və b. Folklor nümunələrindən təsvir və tərənnümdən ibarətdir. Tanrıların, qəhrəmanların, şahların, dini ocaqların vəsfi bu poeziyanın əsas mövzusu. İlk təmsillər, ilk sevgi mahnıları, ayrılıq, həsrət nəğmələri şumer azərbaycanlılarına — türklərinə məxsusdur. Şumer şahları və qəhrəmanları: Bilqamış (Gilqamış), Enkidu, Enmerkar, Tamariska, Luqalbəndə, Aqqa, Şumer-türk tanrıları: Enlil, An, Ki, Dumuzi, Şukallituda, Şunumun, Uşum-qal-anna, Kuli-Enlil, Şumer-Azərbaycan diyarının vilayətləri, şəhər və kəndləri: Uru, Aratta, Maqan (MUGAN—Ə. F.), Dilmun, Meluxxi, Nippur, Kiş, Aqade (Akkad), Sumuqan, Erida və s. Şumer-Azərbaycan şairlərinin dilindən düşmür.

Şumer-Azərbaycan (Türk) poeziyasında, epik dastanlarında ilk fəlsəfi görüşlərdən soraq verir. “Est vse osnovaniya sçitat, çto u şumerov III tısyäçaletiye do n. e. slojilsya ryad metafizičeskiyx i teoloğičeskix ponyatij, kotorie xotya oni ne bili çetko sformulirovani, so vremenem v bolşoğ ili menşeğ stepeni rasprostranilis na vsem Blijnem Vostoke i ostavili zametny sled dajе v reliqii drevnix evreev i vposledstvii, xristian”¹. Bu, Şumer-azərlərinin (türklərinin) elmi-fəlsəfi-dini görüşlərinin, artıq xeyli dərəcədə formalaşdığını söyləməyə əsas verir. Şumeroloqlar belə yekdil fikrə gəlmişlər ki, Şumer fəlsəfəsi öz vaxtına görə bəşəriyyətin dünya görüşünü müəyyən etmişdir. Şumer-azər (türk) filosofu üçün Yer və Göy və bunların arasında “L i l” — yə’ni Y E L — külək var idi.

¹ S. N. K r a m e r. Gösterilən əsəri. s. 161—162.

Dinqir (Tanqır) tanqır-tanrı şumer-azərlərində (türklərində) ali, baş tanrı sayılırdı. Sonra digər tanrılar-ilahi qüvvələr gəlirdi. Öncə 7 ilahi qüvvə, daha sonra 50-yə yaxın kiçik tanrılar -- "sahə tanrıları" gəlirdi. Tanrılardan biri Yerə, ikincisi Göyə, üçüncüsü Dənizə, dördüncüsü Küləyə, — atmosfərə, daha sonra gələnler Günəşə, Aya, müxtəlif göy cisimlərinə, çaylara, tufana, hər bir ayrıca şəhərə, su bəndinə, tarlaya, və s. "nəzarət edir".

İlk nəticələrdən biri isə budur ki, mif uzağa, dərinlərə getdikcə maddi əsasa, kökə daha çox yaxınlaşmış olur. Nağıllaşma, əsatirləşmə prosesi məhz maddi başlanğıcdan üzü bəri gəldikcə baş verir. Və bu prosesdə maddi əsas-Başlanğıc bədii düşüncə-obraz bürüncəyində görünməz olur. Mif paltarı geyinmiş maddi özül sonrakı fəlsəfi düşüncələr üçün də əlçatmaz görünür.

T N G R
Tanqır --- Tanrı
Od-Tanrı (Günəş)

VIII FƏSİL

BİZİM “BİLQAMIS”

Yazıçı, alim, naşir... İsmayıl Öməröğlu (Vəliyev) “Bilqamis dastanını” yenidən qədim şumərlərin öz nəsillərinə: Azərbaycan (türk) oxucusuna qaytarmışdır. İşğalçı akkadlar təqribən 4000 il əvvəl yamsılayaraq öyrəndikləri, nəhayət, tam mənimsədikləri Şumer azərlərinin—türklərinin mədəniyyətini hər necə öz adlarına çıxmağa cəhd etmişlərsə də, həqiqəti batırmaq, ört-basdır etmək mümkün olmamışdır. Elə həmin akkadlar Şumer (Şumər!) alimlərinə “Şumer-akkad sözlüyü”nü tərtib etdirmişdilər. Akkadların da bu güngü nəsilləri Şumer—Azər dili hesabına zənginləşmiş bir dilə sahib olduqlarının fərqiində olmasalar da, bu problem gələcək tədqiqatçıları ciddi düşündürəcək.

“Bilqamis” əsas Şumer dastanlarından biridir və o dərəcədə möhtəşəm bir abidədir ki, Ümumdünya mədəniyyəti ona güvənir, onunla fəxr edir və təkcə qədimliyinə görə yox! “Bilqamis”da qaldırılan problemlər, parlaq bəşəri ideyalar, insan adının ucalığı, Vətən və xalq sevgisi, haqqın-ədalətin, Tanrıya məhəbbətin, dostluğun və qardaşlığın, igidliyin və qəhrəmanlığın, insanın mə'nəvi azadlığının tərənnümü heyratamizdir. Dastanda Şumer—Azər-türk ruhu dünyanın bir sıra böyük alimləri tərəfindən e'tiraf olunmuşdur. Belə bir parlaq əsər təzədən öz doğma xalqına: Azər (Azərbaycan) — türk xalqına qayıtmalı idi.

Uğurla, yenidən dilimizə qaytardığı “Gil lövhələrin dastanı”na—“Bilqamis”a İsmayıl Öməröğlu hər mə'nada desək, ömür bağışlayıb. Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu İsmayıl müəllimin bu sahədəki xidmətini yüksək dəyərləndirmişdir: “İ. Vəliyevin gördüyü çox böyük zəhmət tələb edən iş bizim ədəbiyyatımıza qiymətli hədiyyədir. Azərbaycan oxucusunun, xüsusən gənc nəslin “Bilqamis” eposu ilə tanışlığı onların şüurunda böyük hədisədir, qədim dünya ilə tanışlığın unudulmaz, təkrarsız bir

səhifəsidir. Bu səhifənin hər xətti, hər cümləsi onları yeni istiqamətli yeni-yeni axtarışlara ruhlandıracaq¹.

“Bilqamis”ı və digər Şumer mətnlərini yenidən bizə bəxş edən İmayıl Öməröğlu həqiqətən tarixi bir iş görmüşdür. Bizim şumerşünas “gil kitabların” daha bir neçə sirrindən də qiymətli soraq gətirmişdir. Şumekr babalarımız “gil lövhələr üzərində yazıdan başqa bədii təsvirlər, şəkillər də yaradırdılar və bunların kütləvi buraxılışına ail olurdular. Arxeoloqların əldə etdikləri çoxlu silindrik lövhələr, əslində bu şəkillərin “qəlibləri” olub. Həmin lövhələri gil üzərində hərəkət etdirməklə yazı və şəkillərin üzünü köçürür, surətini çıxarırdılar. Belə lövhələrə — qədim “möhürlərə” arxeoloqlar Azərbaycan ərazisində də təsadüf etmişlər².

Şübhəsiz, İsmayıl Öməröğlunun bizə çatdırdığı bu bilgi Azərbaycan şumerşünaslığına yeni təkan vermiş olacaq, yeni tədqiqatlara yol açacaq.

Xızır haqqında əfsanə “Bilqamis dastanı” ilə çox yaxındır.

“Başına gələnləri bir sal qayaya döydü”³. Beləcə, ulu babamız Bilqamis sal qayanı “alın yazımızın” ünvanına çevirib və xalqının taleyi ona öz əli ilə yazdırılıb. Bu gün Naxçıvan, Kəlbəcər, Şamaxı, Qobustan... qayalarında, nəhayət, uzaq Orxon-Yenisey abidələrində bu “alın yazıları” bizləri düşündürməkdədir...

Biz “Bilqamis dastanı”nın təqdiminə və təhlilinə qayıtmırıq. Amma nəzərə çatdırmağı lazım bilirik ki,, İsmayıl Öməröğlunun 1985-ci ildə bizə təqdim etdiyi bu parlaq və ölməz əsər Azərbaycan şumerşünaslığı üçün ilk möhkəm özüldür, əsasdır, bünövrədir. Azərbaycanda geci-tezi, şumerşünaslıq kafedrası, nəhayət, institutu fəaliyyətə başlayacaq. Son illərdə bu sahədə aparılan tədqiqatlar da bundan xəbər verir.

“DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ ƏN UZAQ SORAĞI

“Dədə Qorqud”un ən uzaq sorağının əski şumer dastanlarından gəldiyi haqqında ilk elmi mə'lumatlara filologiya elmləri namizədi İsmayıl Öməröğlunun (Vəliyevin) və filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəli Nərimanoğlunun bir sıra tədqiqat əsərlərində rast gəlirik. Filologiya elmləri doktorları: Elməddin Əlibəyzadənin, Tofiq Hacıyevin, Firudin Cəlilovun, yazıçı Əlisa

¹ K. V ə l i y e v. Sözü'n sehri. B. 1986. S. 167.

² İ. Ö m ə r o ğ l u V ə l i y e v. İnsan: Sənətdə və həyatda. B. 1998. Səh. 12.

³ Bilqamis dastanı. B. 1985. səh. 9.

Nicatin, mərhum alimimiz Aydın Məmmədovun və başqa müəlliflərin də bu sahədə dəyərli tədqiqatları var. “Dədə Qorqud”un şumer dastanları ilə çox sıx bağlılığı bu dastanların eyni xalq tərəfindən yaranmış olduğunu göstərir. Tarix sübut edir ki, qədim Şumeristanla qədim Azərbaycan həm də ərazi e’tibarilə bir-birinin davamı olub və hər iki ərazidə eyni xalq məskunlaşıb; Bu xalqın: Azər—Şumer—Türk—Oğuz... xalqının çoxadlılığı da çox qədimlərdən gəlir və irəli də dediyimiz kimi, bu çoxadlılıq xalqımızın ulu inamları ilə bağlıdır. Axı, bu gün də: bayatlar, kəngərlər, düğərlər, qacarlar, əfşarlar, tərəkəmələr, təhləlilər, eymurlar, tavrılar, hunərlər, çakərlər, baqlar (bagilər), qobuyılar, kəbrilər, qaramanlar, qaradonlular, qaradolaqlar, qayılar, köyüklər... deyiləndə də söhbət yalnız vahid dildə danışan vahid bir xalqdan: Azər—Azərbaycan xalqından gedir. Başqa ölkələrin tədqiqatçıları bu fərqi bilmir, nəzərə almır, o səbəbdən də “Şumer”lə “Azər” arasındakı kök—məzmun eyniliyini görmürlər. Hələ bu gün də İrandakı azərlərin (azərbaycanlıların) sayını azaltmaq üçün siyasi hiyləyə əl atır, əfşarları, şah-sevənləri, qacarları, təhləliləri... “qeyri-azərbaycanlı türk xalqları” qələminə verməkdən çəkinmirlər¹.

Şumerlərin məhz türkdilli xalq olduğunu dünya alimlərindən: Q. Vinkler, M. Belitski, E. Reklü, D. Reder, böyük qazax alimi O. Süleymanov, Azərbaycan alimlərindən: A. Məmmədov, M. Seyidov, K. V. Nərimanoğlu, E. Əlibəyzadə, T. Hacıyev, A. Axundov, F. Cəlilov, Ə. Nicat, Ə. Tahirzadə, İ. Öməröğlu və başqa tədqiqatçılar da sübuta yetirmişlər². Və “Şumer türkləri deyəndə də təbii ki, “Şumer azərləri — azərbaycanlıları” demiş olurıq.

ŞUMER — AZƏRBAYCAN QƏHRƏMANI: LUQALBƏNDƏ!

Luqalbanda (Luqalbəndə) Albəndə: Od bəndə, Odun yaratdığı. Qarabağda bu gün də ALBƏNDƏ adlı kişiler var. “Bəndə” sözündə “bən” kodu “mən” məzmunundadır. Dahi Füzulinin dilində də “mən” əvəzinə “bən” işlənməsi bilavasitə Azərbaycan

¹ Bilqamis dastanı. (Ön söz). B. 1985. S. 3—5., İ. Öməröğlu. İnsan: sənətdə və həyatda. B. 1998. Səh. 14., K. Vəliyev. Sözün sehri. B. 1986. S. 76. 286. A. C. Məmmədov, H. Soltanova. İranın və Əfqanıstanın coğrafiyası. B. 1989. S. 48.

² Q. Vinkler, Zapadnaya Aziya v drevniy vremena. “İstoriya çeloveçestva”, III t. SPb. 1903. Səh. 7., V. Belitski. Zabıtıy mir şumera. M. 1980. Səh. 17., Reklü. Çelovek i zemlya. SPb. 1906. Səh. 466., D. Reder. Mifi i legendi drevnego dvureçya. M. 1965. Səh. 15. O. Süleymanov. Az-Ya. Bakı. 1993. Səh. 162—194. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı. 1983, 1984, 1991: I, II, III cildlər., E. Əlibəyzadə. Göstərilən əsəri., K. Vəliyev. Göstərilən əsəri. İsmayıl Vəliyev. Bilqamis dastanı. Bakı, 1985. S. N. Kramer. İstoriya naçinaet v Şumere. M. 1965. Səh. 285.

dilinin öz kökü ilə bağlıdır. Şumer azərbaycanlılarının dilində də “bən” (birinci şəxsin təki, ümumi halda “insan”, “Tanrının — Odun yaratdığı və s.) “mən”i əvəz etmişdir. Manna dövründə (e. ə. I minilliyin əvvəllərində) “mən”—“man” şəklində “bən”lə qoşa işlənmişdir. Mannalılar özlərinə “MANNAS”, “Mat Mannas”, “Man Mannas! —”MƏN MANNALIYAM, MAN-OD ELİNİN, YURDUNUN ÖVLADIYAM — deyiblər”. Bu gün də Azərbaycan dilində sözün yerinə görə həm “man” işlənir, həm də “ban”. Məsələn: “bağban” — “bağman” eyni məzmununda: “bağ adamı”, “bağ-çı” deməkdir. Şimali Azərbaycanın qədim adlarından biri: ALBAN/iya: “Uca od ölkəsi”, “Dağlıq Od ölkəsi” məzmunu daşıyıb. Böyük Britaniya adaları e.ə. ki min illiklərdə “Albion” adlanıb, Şimali Amerikada bu gün “Albani” şəhəri var. Avropada “Albaniya” ölkəsi və xalqı da həmin adı daşıyır ki, həmin adlar üçün də ən uzaq mənbə yenə də Şumer-Azərbaycan mənbələridir. Nəhayət, bunu Ulu dil hadisəsi də hesab etmək olar. Ulu dilin qapısı ağızında isə dayanan yenə də Şumer-Azərbaycan dilidir.

Şumerdə üç qəhrəman çox məşhur olub: BİLQAMIS, ENMERKAR və LUQALBƏNDƏ. Hər biri şah nəslinin davamçıları olub. “Vse tri qeroya figuriruyut v spiske tsarskix dinastiy, Samiy spisok, oçevidno bil sostavlen v posledney çetverti III tısyäçeteliy do n. e¹. Bu söhbət Şumerin tarixini e. ə. V—X min illiklərə aparıb çıxarır. Tur Heyerdalın qənaəti də həmin fikirlə üst-üstə düşür: Qobustan və Şumer mədəniyyəti eyni xalqa məxsus, eyni mədəniyyət olub². Tur heyerdal da həmin mədəniyyətə 10—12 min il yaş verir.

Şumer epik ədəbiyyatında “Avesta” və “Dədə Qorqud Kitabı” ilə səslənən epizodlar (süjetlər) aydın görünür. Bunu Şumer dövrünün xalq qəhrəmanları, həm də tarixi şəxsiyyətlər kimi təqdim olunan həmin üç qəhrəman haqqında yazılmış poemalarda da izləmək mümkündür. “Eti tri qeroya figuriruyut v spiske tsarskix dinastiy, istoričskom dokumente, kotoriy tak je kak i naşi epiçeskie poemı”. Bu üç qəhrəman-üç sərkərdə, üç şah Urukun birinci Şah nəslinin — Kiş şahları nəslinin davamçıları olublar. Kiş nəslə Daşqından sonra hakimiyyətə başlayıb². “Bütün Şumerin və Arattanın” şahları: Ennamibaraqqa — Utu, Ensukuşsiranna, və onların vəzirləri Namennadum və Ansaqqarna adları ilə gil lövhələrdə yada salınır. Bu adlarda samitlərin qoşa gəlməsi məşhur sərkədə “ATİLLA”-nı (ATTİLA-nı, “MANNA” ölkə və xalq adını, hunnar, bunnar, (hunlar), ŞAMMAQ — Şamaxı, Şammat-Şəmməd, və

¹ S. K r a m e r. İstoriya naçinaet v Şumer. M. 1960. Səh. 235.

² “İnterneyşnl Azərbaycan” jurnalı, ABŞ, 1995, № 1.

Azərbaycan dilində bu qəbildən onlarca adı və sözü də yada salır. “Bütün şumerin və Arattanın”¹ — AZƏRBAYCANIN həmin şahlarının həyatı, mübarizəsi, daxili yaşantıları, düşüncələri, inamları və s., poemalarda mifik səciyyə daşıyır. Həmin qəhrəmanların (şahların) gil-poemalarda inək, keçi, quzu, canavar, aslan, balıq, quş və s. ilə söhbətləri, göstərilən heyvanların onların həyatında və mübarizələrində iştirakı bilavasitə “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının da həyatı və mübarizələri ilə oxşar səslənir.

“Kahin Maşmaş orda dedi inəyə,
Danışdı onunla (lap insan kimi):
— İnek, qaymağını sən kim içir?
Sənin pendirini, yağlı südünü
Kimlər yeyib-ıçır, de mənə bir-bir.
Mən sənin südünü Tanrı evinə,
Müqəddəs evlərə vermək istərim.
Orda ki, dualar oxunur hər vaxt²...

Amma bu dualar oxuna bilmir, müqəddəslik pozulur. Xain, paxıl qonşular Şumer torpağına hücum edib, onu viranəyə çevirirlər. Ölkədə, hər yanda haqsızlıq baş alıb gedir. Bunları görənlər inək və keçi insanlara süd və qaymaq vermir. Çobanlar göz yaşını axıdır. Və ulu oda-Utuya-Günəşə yalvarırlar... “Enmerkar haqqında poema”dan gətirilən həmin təsvirin davamından bilmək olur ki, ölkəni viranə qoyub, xalqı çətin günlərə salanları tanrılar cəzalandırır. Xeyir Şər üzərində qələbə çalır. “Günahkar şah” İlahə İnannaya yalvarır ki, bir daha xalqa zülm etməyəcək, günah işletməyəcək³. Bu təsvir “Avesta”da Xeyirin Şər üzərində mütləq qələbə çalacağı ideyası ilə yaxın səslənir.

“Luqalbəndə haqqında poema”lar (iki poema) diqqəti xüsusilə cəlb edir. Birinci poemada Luqalbəndə taleyin hökmü ilə uzaq zabu ölkəsinə gedib çıxır və oradan öz şəhəri Uruka dönmək həsrəti ilə yaşayır. Zabü ölkəsində Luqalbəndə saysız çətinliklərlə üz-üzə gəlir. Doğma şəhərinə — Uruka qayıtmağa isə onun heç bir imkanı yoxdur. Lakin Luqalbəndə təslim olmur, çıxış yolu axtarır və qəlbindəki xeyir işığı qəhrəmanın köməyinə gəlir.

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 234.

² Azərbaycan tarixi. Bakı. 1995. səh. 37.

³ S. N. K r a m e r. ...səh. 235.

LUQALBƏNDƏ — MƏLİKMƏMMƏDDİR!

Luqalbəndə İmduqud quşunun rəğbətini qazanmaq istəyir. O, bir gün İmduqud quşunun yuvasına yaxınlaşır və görür ki, quşun balaları acdır. Luqalbəndə quş balalarına piy, bal və çörək verir, onların başını, qanadlarını, tüklərini darayır və bəzəyir və başlarına “şuqurra” tacı qoyur. Bir azdan İmduqud quşu yuvasına dönür, Luqalbəndə yaxınlıqda gizlənir. İmduqud quşu e’lan edir ki, hər kim onun balalarına bu xidməti göstərirsə, ona hər cür kömək etməyə hazırdır. Bunu eşidən Luqalbəndə üzə çıxır və özünü nişan verir. İmduqud quşu onu tərifləyir və deyir ki, sən artıq öz doğma Uruk şəhərinə qayıda bilərsən İmduqu quşu Luqalbəndəni Zabu ölkəsində çoxlu yerləri səyahət etdirəndən sonra Uruka çatdıracağını bildirir və ona dəyərli öyüd-nəsihlər verir. Və tapşırır: “bu elə sirrdir ki, görək heç kim bilməsin”. Luqalbəndə İmduqud quşuna söz verir ki, o, sirri ömrü boyu heç kimə açmayacaq. İmduqud quşu Luqalbəndəni çətin yollardan, keçilməz dağlardan, qorxulu yeraltı çaydan—Kur çayından keçirib, nəhayət sağ-salamat Uruk şəhərinə çatdırır.

LUQALBƏNDƏ — DİRSƏ XANIN OĞLU: BUĞACDIR!

Urukda isə Luqalbəndənin hökmdarı, Urucun şahı, Günəşin oğlu Enmerkar çətin vəziyyətdədir. Artıq xeyli müddətdir ki, Marta ölkəsindən gələn semitlər-samilər Şumeri və Akkadı xaraba qoymuş, Uruk şəhərini mühasirəyə almışlar.

Enmerkar qonşu Aratta ölkəsinə elçilər göndərmək istəyir, ta ki, Aratta ölkəsinin şahı samilərlə döyüşdə onun köməyinə gəlsin. Aratta ölkəsində Enmerkarın öz bacısı — Günəşin qızı İnanna hökmrandır. Amma Arattanın qadın hökmdarı (Nüşabəsi!) Urukdan gələn hər adama — hər elçiye inanan deyil. Enmerkarın belə bir e’tibarlı adamı yalnız igid Luqalbəndədir. Başqa sərkərdələr İnannanın qəzəbindən qorxduqları üçün onsuz da bu tapşırığı icra etməkdən çəkinirlər. Luqalbəndə İmduqud quşunun köməyi sayəsində qaranlıq dünyadan — yeraltı Zabu ölkəsindən öz işıqlı dünyasına — doğma Uruk şəhərinə sağ-salamat qayıdandan sonra dərhal bu tapşırığı icra etməyi öz üzərinə götürür və Aratta ölkəsinə gedəcək nümayəndə hey’ətinə başçılıq edir.

Amma Enmerkar deyir ki, “Sən gərək bacım İnannanın yanına tək gedəsən” və bunu gərək heç kəs bilməsin. “Luqalbəndə vəziyyətin çox çətin olduğunu bilirdi: Arattaya tək getmək olmazdı. Odur ki, Luqalbəndə ən sədaqətli dostlarını öz səfərindən xəbərdar edir. Dostları təkid edirlər ki, “sən gərək bu yoldan qayıdasan”. Axır ki, Luqalbəndə möhkəm silahlanıb yenə

də təkbaşına yola düşür. O, 7 dağ aşır, əvvəl ANŞAN ölkəsinə gəlib çatır, nəhayət, Aratta ölkəsində, hökmdar və İlahə İnannanın sarayına gəlir. İlahə İnanna onu çox hörmət və nəzakətlə qarşılayır, hətta qayğılanır ki, bu qədər uzaq və qorxulu yolu axı, nə üçün tək gəlmisən? Luqalbəndə Enmerkarın tapşırığını bacısı İnannaya çatdırır. İnannanın kömək haqqında qərarı isə qəti bəlli olmur.

“Otvət İnanni, kotorım zavershaetsya poema, vesma temen”¹.

Kömək haqqında cavabdan yayınan İlahə İnanna Luqalbəndədən Şumer-Uruk ölkəsinin hökmdarına — öz qardaşına sifariş göndərir: “Qoy mənim qardaşım yenə o çayın balıqlarından tutub mənə pay göndərsin. Bundan əlavə, qoy Şumer şahı mənə çoxlu, qiymətli metal, qiymətli daşlar, metal və daş (burada söhbət əlvan daşlar”dan gedir. — Ə. F.) işləri görən sənətkarlar, ustalar göndərsin. Kömək haqqında isə bu sifarişdən sonra da bir gəlmə söhbət açılmaz.

Luqalbəndə haqqında 2-ci poemada o, yenə də Aratta ölkəsinə göndərilir. S. N. Krammer həmin poemanı şərti olaraq, “Luqalbəndə və Xurum dağları” adlandırır. Əsərdə Urukun şahı Enmerkar Arattanı Uruka birləşdirmək istəyir. O, çoxlu qoşun toplayaraq Arattanın üstünə yürüş edir. Şumer-Uruk ordusuna “7 şöhrətli sərkərdə” başçılıq edir. Onlar “Kullabın sədaqətli oğullarıdır”. Onları ilahə Uraş doğub və onlara “isti süd içirib”. 8-ci qəhrəman isə Luqalbəndədir. Emerkar və ordusu Xurum dağlarına çatanda Luqalbəndə xəstələnir. Onu ölmüş sanıb, deyirlər ki, “gedək Arattanı işğal edək, qayıdanda Luqalbəndənin cəsədini özünün Kullab şəhərinə apararıq”. Qoşun çıxıb gedir. Tək qalıb unudulan Luqalbəndə ölmür. O, başını qaldırıb Utuya-Od tanrıya Günəşə baxır və yalvarır ki, ona kömək etsin, ölməyə qoymasın. “Burada mənim “oğlum” — deyən atam, “qardaşım” — deyən qardaşım yoxdur”.

Günəş Luqalbəndənin yalvarışlarını cavabsız qoymur, ona “həyat nəfəsi” göndərir. Bundan sonra Luqalbəndə Venera planetinə və ilahə İnannaya yalvarır və onlardan da kömək — “bədəninə möhkəmlik” alır. Sonra Aya — Sinə yalvarır ki, “gecələr göylərdə günəşi sən əvəz edirsən. Sən də öz vaxtın ərzində — gecə “ilan kimi qəddarları öldür” ki mənə yaxın gələ bilməsinlər. Yaralı Luqalbəndəyə Ay da kömək edir. Yeni şəhər açılır, Luqalbəndə Günəşə alqışlar söyləyir, onu “QARA BAŞLI XALQIN ATASI” adlandırır: “O, Utu, pastır zemli otets çernoqolovoqo naroda.

Günəşi, odu, işığı tərif etməsi sayəsində qəhrəman tamam sağalır. O, Günəşi “yolçunun ekiz qardaşı”, onun “ikinci gözü”

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 240.

adlandırır, “İşığın qəlbi” haqqında danışır. “Duşa tvoeqo sveta”, — deyir Günəşə. “Ulu günəşim, sənın qəlbinin ışığı mənı sağıltıdı!”¹.

Artıq tamam sağıalmış Luqalbəndə bir müddət dağları dolanıb özünə yemək axtarır, bitgi və meyvələrdən yeyir. Bir dəfə o, yuxuda “Allah Utunu” — Günəşi görür. (UTU—Q/UTU—X/UDU—XUDA, XUDAYA: TANRI, ALLAH!) Günəş — Od Tanrı məsləhət görür ki, qoy Luqalbəndə vəhşi öküzü öldürsün, onun piyini Günəş tanrıya qurban gətirsin. Luqalbəndə yuxudan oyanır və Tanrı-Günəşin bu məsləhətinə əməl edir. Sonra o, yenə də “Günəş-Utu Tanrının məsləhəti ilə” keçini də öldürüb, qanını çalaya töküb, piyini Günəşə qurban verir. Dörd Şumer tanrısı: An, Enlil, Enki və Ninxursaq üçün də Luqalbəndə xörək və ətirli içgi hazırlayır².

Birinci poemada Luqalbəndə — Məlikməmməddir, ikinci poemada Dirsə xanın oğlu Buğacdır.

Birinci poemada Luqalbəndənin qaranlıq dünyaya-Zabu ölkəsinə düşməyinin səbəbi-bizə gəlib çatmayan gil lövhələrdə yazılmış olardı. Şumerşünasların yazdığı kimi, hələlik əldə olunan və ABŞ, İngiltərə, Türkiyə muzeylərində saxlanan gil lövhələr daha əvvəlki lövhələrin üzündən köçürmələrdir. Həmin köçürmələr vaxtında da nələrsə unudula, ya “qısaldılmaq” xatirinə ixtisar edilə bilərdi.

İMDUQUD quşunun balalarını Luqalbəndə təsadüfən görə bilməzdi. O, qaranlıq dünyada bütün vaxtını qara qüvvələrlə döyüşlərdə keçirir. Necə ki, o, 2-ci poemada “ilan (əjdaha)” ilə döyüşür və həm də məhz gecələr — “Dünyanın qaranlıq vaxtında”. Luqalbəndə xəstə, güman ki yaralı ikən gecənin Səma ilahəsinə: Sınə—Aya yalvarır ki, onun köməyinə gəlsin. Və Ay ışığının köməyi ilə Luqalbəndə — Məlikməmməd “qəddar ilanı” öldürür.

İmduqud — Zümrüd quşunun balalarını da o, “qəddar ilandan” qoruyarkən görə bilərdi. “Məlikməmməd” nağılında qəhrəmanın bu hünərinə-xeyirxahlığına xeyli aydınlıq gətirilmişdir. Və həmin aydınlığın da şifahi ənənənin davamı olduğuna şübhə yoxdur.

Məlikməmməd kimi, Luqalbəndə də Zümrüd-İmduqud quşu ilə qaranlıq dünyada xeyli səyahət etmiş olur və xilaskar quşdan işıqlı dünyanın — Urukun sərhəddində ayrılır. “Luqalbəndə poemasında” işıqlı və Qaranlıq dünyanın ayrıca adları da var: Uruk və Zobi. “Uruk” Ur uk: “Gur işıq nəslı”, “Zobi” — (“Zülmət” — işıqsız su” — ölüm dünyası... məzmununda

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 242.

² Yenə orada səh. 242.

açıqlanır. “Məlikməmməd “nağılında məhz bu adlar “qısal-dılmış”-dır. Məlikməmməd İşıqlı dünyaya qayıdanda ata-anasını və ölkəsini dərd-qəm içində, namərd qardaşlarını isə kef məclislərində, toylar, şənliklər edən görür. Luqalbəndə də Uruka gələndə sevimli hökmdarı Enmerkari dərd-qəm içində, ölkəsini isə namərd samilər tərəfindən xarabalığa çevrilmiş görür. Məlikməmməd namərd qardaşlarından intiqam aldığı kimi, Luqalbəndə də ölkəsini yağılardan xilas etmək üçün Aratta ölkəsindən kömək almağa gedir. Hər iki qəhrəman hər iki dünyada, yəni əslində həm Gündüz, həm də Gecə dünyasında şər — qara qüvvələrlə döyüşür və onlara öz işıqlı düşüncələri və işıqlı əməlləri ilə qalib gəlir. Və hər iki əsər “Avesta”nın baş xəttini: Xeyirin Şərlə əbədi mübarizəsini və nəhayətdə Xeyirin qələbə çalacağını əks etdirir. Məlikməmməd Luqalbəndənin bir neçə yüz il, bəlkə də 1000 il sonra eyni məzmun, eyni xətt üzərində və təbii ki, eyni xalq: Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılmış son variantlarından biridir.

Luqalbəndə haqqında hər iki poemada adların etimoloji açımı da bu həqiqəti təsdiq edir. İşıqlı dünyanın — “Uruk”, “Günəşin “Utu” adları Od və İşıq məzmunu daşıyır və Azərbaycan dilində bu gün də anlaşıqlıdır. “Ut-u”-Ot-u/Od-u-Günəşi, “Günəş” (!), “Zob-i”: zob-il, zob-ul dalgın, sirrli, sehrli. ZABUL muğamı (!) da məhz sirrli, sehrlidir. Əlbəttə, “qaranlıq”la “dalgınlıq” arasında aydın fərq var, lakin kod eynidir. Qeyd edək ki, “zob (u “—” zab)u” sözlərindən yüzlərlə söz yaranmışdır. Sırr “qaranlıq” olandır.

İMDUQUD: Zümrüd/Zümrüd quşudur. əslində bu quş-gecə səyyarəsi: Aydır. Başqa bir Şumer poemasında AY — gecələrin Qu quşu adlandırılır. “gecələrin AY—AĞ quşu olmaq” — Ayın görünən və bədii təsəvvürdəki əlaməti deyilmi? Bütün əfsanə və nağıllarda Ay, xilas etdiklərindən Günəşin gəlişi ərəfəsində, İşığın-İşıqlı dünyanın sərhəddində ayrılır.

Luqalbəndə haqqında hər iki poema tarixilik məsələsinə də aydınlıq gətirir.: Şumer dövrü — Şifahi “Avesta” dövrünün maddi-mifik görüşləri üzərində formalaşmışdır. Və biz bu dünyagörüşündə “AVESTA” — ŞUMER—DƏDƏ QORQUD... karvanını görə bilirik. Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar “Avesta”nı “Şumerin bəhrəsi, davamı, Şumer dayaqları üzərində dünyaya gəlmiş” adlandırırlar. Bu fikir “Avesta”nın yaranmasının e. ə. I min illiyin ortalarına aid edilməsi, Zərdüş-tün “Astiaqın kürəkənlərindən biri olması”, ümumiyyətlə, “Avesta”ya cəmi 2500 il yaş verilməsi və hələ bunlar az imiş kimi, “Avesta”nın guya “pəhləvi əlifbasına yaxın” — İran dillərindən birində yazılması, “Avesta dili”, “Avesta əlifbası” fikrlərinin ortaya atılmasından yaranmışdır. Əgər “Avesta”

doğrudan da Şumerdən sonra yaranmış olsaydı, Şumerlərin samilər tərəfindən işğalı, Şumer-Akkad-Aratta birliyinin samilərə qarşı azı 1000 il ərzində müdafiə olunması, e. ə. II minillikdə Lullubeylərin (Ulu bəylərin. — prof. Tofiq Hacıyev) və Qutilərin, nəhayət, e. ə. I min illiyin əvvəllərində Aşquz—Oğuz—Manna—Maday birliyinin qəddar Assuriya ağalığına qarşı döyüşləri, nəhayət, Şumer dövrü qəhrəmanları: ən azı üç əsas Şumer-Azərbaycan qəhrəmanı: Bilqamis, Enmerkar və Luqalbəndə haqqında söhbətlər, heç olmasa işarələr olardı. Mə'lumdur ki, "Avesta"da bunlardan əsər-əlamət yoxdur. "Avesta"da Oğuz (Aşquz) — Manna-maday birliyinin Assuriya üzərində qələbəsi əvəzinə, həmin döyüşlərdən — e. ə. VII əsrdəhal sonra başlanan İran-Turan mübaribələrindən danışılır. Bu mübaribələrin xüsusən iran-Turan qəhrəmanlarının "Avesta"ya daxil edilməsi, Firdovsinin "Şahnamə"sində də həmin obrazlara gen-bol müraciət edilməsi İran imperiyaçılarının şovinst fitvalarının bəhrəsi olmuşdur.

"Avesta" şünaslar aydın şəkildə göstərirlər ki, "Avesta"nın yaradıcısı Zərdüşt Troya mübaribəsindən 6000—7000 il əvvəl yaşamışdır. Bu tarixi tam dəqiqləşdirmək mümkün olmasa da, avestaşünaslar məntiqi ardıcılığı və bə'zi əfsanələrdən süzülüb gələn izləri görməyə bilməzdilər. "Avesta"ya İran-fars şovinstlərinin özlərinə yararlı, türkə—Azərbaycanlıya zidd əlavələr etməkləri, bu müqəddəs abidəni hömətdən salan, təhqir edən "təsvirlər" uydurmaqları, məsələn, guya "qardaşın öz bacısı, atanın öz qızları ilə evlənməkləri", "itin tüklərinin təmizlənməsi" və s. "Avesta"ya elə həmin iranlı-fars şovinstlərinin uzun müddət yad nəzəri ilə baxmaqlarından irəli gəlmişdir. Bununla belə, "Avesta"nın əzəməti fars şovinstlərini rahat qoymamış və onlar öz uydurmaları, təhqiramiz əlavələri ilə birlikdə "Avesta"nı öz adlarına çıxmışlar. Və bundan sonra əsl yerli-dibli məhv edilmiş və itirilmiş "Avesta" dünyaya "İran" paltarında təqdim olunmuşdur və dünyanın lap son illərə qədər, bütün Avesta şünasları bu ulu abidədən bəhs edərkən "İran abidəsi", "İran mifologiyası" yazırlar. Dünya avestaşünaslarını, o sıradan F. Nitseni, M. Boysu və başqalarını "Avesta"nın ölməz fikirlərinin əzəməti cəlb etmiş və onlar öz şərhələrinə "İran" "qarniri" ələ edərkən məntiqi və tarixi ardıcılığı düşünməmişlər və nəticədə dəhşətli səhvlərə yol vermişlər. Türk alimi Əhməd Cavat, Azərbaycan alimi Elməddin Əlibəyzadə və başqa tədqiqatçılar bütün avestaşünasların həmin bağışlanmaz səhvlərini elmi cəsarətlə aşkara çıxarmış və tam elmi əsaslarla sübut etmişlər ki, "Avesta" həqiqətən yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur, onun şəriksiz abidəsidir və bu abidə dünyanın ən əski əlifbası ilə — əski türk — Azərbaycan

əlifbası ilə və məhz əski türk-Azərbaycan dilində yazılmışdır və bu abidənin tarixi də ən azı 10—12 min ili əhatə edir.

2-ci poemada Luqalbəndənin başına gələnlər “Dədə Qorqud Kitabı”nda Dirsə xanın oğlu Buğacın da başına gəlir. Həm də əhvalat bilavasitə bu güngü Azərbaycan torpağında baş verir. Luqalbəndə çoxlu döyüşçülərlə Aratta ölkəsinə yola düşür. Onların yolu dağlardan, qayalardan keçir. Ordunun 8 əsas qəhrəmanının 8-cisi, həm də ən adlı-sanqısı ən şöhrətlisi, hökmdarın — Enmerkarın ən sevimlisi, ən e’tibarlı sərkərdəsi: Luqalbəndədir. Belə ki, poemada digər 7 sərkərdənin adı çəkilmir, tək Luqalbəndənin adı çəkilir. Qalan sərkərdələrin — qəhrəmanların adlarının çəkilməsi lazım bilinmir. “Dədə Qorqud”da — birinci boyda Dirsə xanın da oğlu atasının 40 döyüşçü əsgəri ilə birlikdə ova — vuruşa gedir. Onlar da çaylar keçib, dağlar aşırırlar. O qəhrəmanlardan da heç biri Buğac qədər şöhrətli və istəkli deyil və Buğacdən savayı heç birinin adı çəkilmir. Luqalbəndə xəstələnir. Ən sevimli ən seçmə, ən birinci qəhrəmanın xəstələnməsi və “müvəqqəti ölməsi” təsadüfi ola bilməzdi. Deməli, o da içəridəki düşmənlərin, öz ordusundakı paxılların əli ilə ölümcül yara almışdır. hər iki qəhrəmanı döyüş yoldaşları dağlarda yalnız qoyub gedirlər. “Dədə Qorqud”da bu dağ Qazlıq dağı-Qafqaz dağlarıdır. Şumer dastanında Xurum dağlarıdır. Xurum dağları bu gün də Cənubi Azərbaycanda, Arazın sağ sahilində mövcuddur. Arazın sağ və sol sahilində — Zəngilan rayonunun ərazisində və qarşı sahilə onunla üzbəüz XURAMA adlı kəndlər də bəllidir.

Dahi Nizaminin “Xəmsə”sində Kiçik Qafqazda — Cərrum-Cəhrum dağ zirvələrindən bəhs olunur¹. Burada “rum” komponenti də diqqəti çəkir. Rum-Kiçik Asiyanın-Türkiyənin guya “Yunan-Roma-Bizans dövründən qalma” adı imiş. “Rum”un kodları da Şumer mənbələrində aşkar olunursa, bu faktı şərh etməyə ehtiyac qalmır. Təkcə onu demək lazım gəlir ki, Türkiyənin qədim “Rum eli” adı Yunan-roma-Bizans dövründən azı 3000 il əvvəl mövcud olub və bu adın “romalıların” ünvanına yazılmasının heç bir tarixi və elmi əsası yoxdur.

Xəstə, yaralı Luqalbəndə Utunu-Günəşi, yaralı Buğac Xızırı yuxusunda görür. Xızır da istinin — Günəşin sehrli istisi, işığıdır. Həyat verən istidir. Luqalbəndə dağ bitkilərini: otlarını, çiçəklərini yeyib sağalır. Buğacın yarasına dağ çiçəyi ilə ana südü dərman olur. Buğac bundan əvvəl meydanda buğa öldürmüşdü². Luqalbəndə dağda vəhşi buğanı öldürür.

¹ N i z a m i. Xosrov və Şirin. B. 1984. Səh. 4.

² S. N. K r a m e r. göstərilən əsəri. səh. 124.

Bilqamıs da dostu Enkidu ilə vəhşi buğaya qalib gəlirlər. Lakin Luqalbəndənin buğa öldürməsi “Dədə Qorqud”la daha yaxın səslənir. Luqalbəndə Od-Tanrını “Qara başlı xalqın atası” adlandırır. “Dədə Qorqud” qəhrəmanları “qara başım qurban olsun oğlum, sana, suyum sana, ağam, sana...” deyirlər. Beləliklə, biz qədim Şumer-Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud Kitabı”nda birinci boyun — Dirsə xan oğlu Buğacın boyunun ən qədim variantını aşkar etmiş oluruq. Bu variant “Kitabi — Dədə qorqud”un yaranması ilə bağlı mə’lum tarixə yenidən nəzər yetirilməsini zəruri tələbə çevirir.

Beləliklə, “Dədə Qorqud Kitabı”nın ən uzaq soracağı: onun ana xətti — əsas ideyası, bir sıra süjetləri, qəhrəmanlarının başına gələn hadisələrin bir qismi hələ tarixin Şumer dövründə — 6000 il əvvəl ilk dəfə Şumer azərbaycanlıları tərəfindən, gil lövbələr üzərində yazıya alınmışdır. **Dastanın 12 boyundan 3-ü: 1-ci, 5-ci və 8-ci boyları öz başlanğıcını bilavasitə Şumer dövründən — Şumer — Azərbaycan mətnlərindən alır. 1-ci boyda Dirsə xan oğlu Buğacın macərası, qeyd etdiyimiz kimi, Şumer-Azərbaycan qəhrəmanı Luqalbəndənin macərası ilə üst-üstə düşür. 5-ci boyda Dəli Domrulun meydanda Əzrailə təkbətək qalması və Tanrının sifarişi ilə ondan öz canının əvəzində başqa bir şəxsin canının tələb olunması ən bəşəri ideyadır. Və həmin ideya “Dəli Domrul boyu”nun əsasını, özülünü təşkil edir. Həmin fikir yoxdursa, Dəli Domrul, onun Əzrailə mübarizəsi, ata və anasına, xatınına, nəhayət, Tanrıya yalvarması və Tanrının onu bağışlaması səhnələri də yox olur. “V strane, otkuda net vozvrata, suşestvuet neziblemy zakon: tot kto proşel skvoz adskie vrata, mojet vernutsya nazad, tolko v tom sluçae, esli naydet sebe zamenu”¹. Dəli Domrul və boyun digər iştirakçıları həmin ideyaya — “kimsə sənin əvəzindən öz canından keçməlidir” — fikrinə əsaslanaraq, düşünülmüş, mürəkkəb folklor qəhrəmanına çevrilmişlər. Bəs, sənin əvəzindən kim keçə bilər öz canından? Bu müqəddəs borc, bu ilahi candan keçmə yalnız sevgililərə aiddir. Leyli Məcnundan ötrü, Məcnun da Leylidən ötrü, Banuçiçək Beyrəkdən ötrü, Beyrək də Banuçiçəkdən ötrü keçər öz canından. “Dəli Ömrul boyu”nda əslində atanın və ananın “müxənnətliliyi” şərtidir, çünki onlar özlərinə aid olmayan borcdan imtina edirlər. Onların “günahları”üzdə, günahsızlıqları mətnin müqəddəs ideyasındadır. Şumer-Azərbaycan şairinin “Ay tanrısının yaradılması”² poemasında irəli sürülən həmin ideya dünya fəlsəfi fikrinin incisi kimi qiymətləndirilə bilər.**

¹ S. N. K r a m e r. Göstərilən əsəri. səh. 184.

² *Yenə orada*. səh. 185.

8-ci boyda Basatın Təpəgözü öldürməsi Şumer poemalarında Luqalbəndənin “qəddar qara ilan”, Bilqamısın və dostu Enkidunun Dinozavrı — humbabanı öldürməsi ilə bir çox cəhətdən tam uyğun gəlir. “Qəddar qara ilan”a Luqalbəndəyə qədər heç kim qələbə çala bilmir. Xumbabanın da önündə Bilqamısa və Enkiduya qədər bütün Uruk xalqı aciz qalmışdı. Təpəgözə də Basat gəlincə heç kimin gücü çatmamışdı. Hər üç yırtıcı imduqud — Zümrüd quşunun balalarına, Uruk və Oğuz xalqına amansız qənim kəsilmişdi. Qəhrəmanların dördü də “Mif dünyasına” baş çəkib qayıtmış, bu səbəbdən də yenilməz gücə malik olmuşlar. Luqalbəndə qaranlıq dünyada qəhrəmanlıqlar göstərib, nəhayət, işıqlı dünyaya qayıtmışdır. Bilqamıs Urukun şahı və sərkərdəsi olmaqla, əfsanəvi gücə malikdir. O, Enkidudan əvvəl Yeraltı dünyaya baş çəkib geri dönmüşdür. Hətta Enkidu, dostu Bilqamısdan xahiş edir ki, izn versin, gedib yeraltı dünyadan onun — Bilqamısın sevimli “pikku” və “mikku”sunu gətirsin. Bilqamıs buna razı olmur, çünki Enkidu “Yeraltı dünyanın qanunlarını bilmirdi”. Lakin Enkidu “daş kimi göydən atılmışdır” Yerə. “Göydən gəlməklə”, Enkidu bilavasitə Mifdən gəlmiş olur. Aruz qocanın oğlu Basat, oba köçərkən “düşüb qalır” və onu “bir aslan alup bəsləyir” və bir gün də ilxıcının xəbər verməsi ilə atası Aruzun yanına, Oğuz elinə qaydır¹. Enkidu uzun müddət insan olmağa alışa bilmədiyi kimi, Basat da bir neçə vaxt “aslan xasiyyətindən” əl çəkə bilmir. Həm Enkidu, həm də Basat insan cəmiyyətinin üzvü olmaq üçün tərbiyə məktəbi keçir. Və bu qəhrəmanların əfsanəvi gücü xalqı “qəddar, qara ilan”, humbabanın və Təpəgözün zülmündən xilas edir. Bu müqayisədən aydın olur ki, “Dədə Qorqud” qəhrəmanı — Aruz oğlu Basat öz şumer qardaşlarının: Luqalbəndənin, Enkidunun və Bilqamısın qəhrəmanlıqlarını təkrar etmişdir.

Dahi yunan homerin qəhrəmanı Odissey də təpəgözü-Polifemi öldürərkən, Luqalbəndənin, Enkidunun, Bilqamısın, nəhayət, Basatın hünərini təkrar etmişdir. Yunan Polifemi Azərbaycan Təpəgözündən iqtibas edilmişdir. Dünya xalqlarının, öncə Azərbaycan xalqının bütün dastan və nağıllarının ana xətti Şumer-Azərbaycan mətnlərinə bağlanır.

Azər — Azərbaycanlı Dədəm Qorqud!

Son illərdə “Dədə Qorqud” dastanlarının yaranma və yayılma arealı haqqında ciddi fikir ayrılıqlarının da şahidi oluruq. “Dədə Qorqud”un ümumi türk dastanı olması onu heç də “müştərək

¹ Dədə Qorqud Kitabı. B. 1988. səh. 98.

dastana" çevirmir. "Dədə Qorqud"un bütün türk xalqları üçün müştərkliyi dahi sənətkarlarımız Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Üzeyir Hacıbəylinin və Səməd Vurğunun da bütün türk xalqlarının MÜŞTƏRƏK DAHİLƏRİ olmasından heç də fərqli deyil. Adı çəkilən sənətkarlarımızın da əsərləri bütün türk dilli xalqlar tərəfindən sevilir və onlardan çoxuna həm şifahi, həm də yazılı variantlar yaradılır. Dahi Nizaminin "Xəmsə"sine dahi özbək şairi Əlişir Nəvainin eyni mövzular və qəhrəmanlar əsasında öz yeni "Xəmsə"si ilə cavab verməsi bu məhəbbətin danılmaz sübutudur. Başqa bir misal: Nizaminin sevimli Afaqı haqqında yalnız birçə gəlmə tarixi misal var: "Afaq qıpçaq gözəlidir". —Vəssalam. Həmin o yeganə tarixi mə'lumata əsaslanaraq son 500—600 il ərzində Orta Asiyada və Qazaxıstanda "Afaq" və "Afaqnamə" dastanları yaranmış və yayılmışdır. Bu qəbildən başqa misallar da gətirmək olar. Filologiya elmləri doktoru Əli Saləddin qardaş türkmən, özbək, qazax və qırğız xalqlarının şifahi yaradıcılığında Azərbaycan folklor və klassik ədəbiyyatının çox geniş yayıldığını və onlara çoxlu şifahi şərh və yazılı oxşarlar — variantlar yaradıldığını öz əsərlərində geniş şərh etmişdir və biz bunu əvvəllər də xüsusi qeyd etmişik. Həm də təkcə "Dədə Qorqud Kitabı" deyil, "Koroğlu", "Aşıq Qərib" "Məlikməmməd" və başqa xalq dastan və nağıllarımız da bir sıra qardaş türk xalqları tərəfindən sevilərək iqtibas edilmiş, onların yeni oxşarları-variantları yaranmışdır. Məsələn, bizim məşhur "Aşıq Qərib" dastanımız Türkmənistanda o qədər geniş yayılmışdır ki, onun əsasında "Şahsənəm və Qərib" adlı türkmən operası yaranmışdır. Təəssüf və təəccüb etmək lazım gəlir ki, türkmən "Aşıq Qərib"ində və "türkmən Koroğlusu"nda heç bir müştərklikdən söhbət getmir, heç olmasa adı çəkilən dastanları yaratmaqda Azərbaycan xalqının böyük tarixi xidməti yada salınmır. Əslində burada da heç bir müştərklikdən söhbət gedə bilməz: çünki "Koroğlu", "Aşıq Qərib" və "Məlikməmməd" Azərbaycan xalqının şəriksiz ədəbi abidələridir və bu fikri bir sıra rus və Avropa tədqiqatçıları da dəfələrlə qeyd etmişlər. Bu abidələrin tarixi-coğrafi yeri, ərazisi, qəhrəmanların və hadisələrin bilavasitə Azərbaycan və ümumən Qafqaz mühiti ilə bağlılığı, nəhayət, həmin abidələrin dili, sənətkarlıq xüsusiyyətləri və başqa əlamətlər də bilavasitə Azərbaycan dilindən — Azərbaycan türkcəsindən və Azərbaycan xalqının tarixi, milli xüsusiyyətlərindən və s. xəbər verir.

"Dədə Qorqud Kitabı"nın "1300 illik" yubileyindən söhbət getsə də, onun əsil yaşı — ilk bünövrə daşlarının qoyulması azı 6000 ilə qədər uzanan möhtəşəm bir zaman məsafəsini əhatə

edir. Və bu məsafə özü də heç bir “müştərekliyə” əl yeri qoymur.

Qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” dastanlarının “başlanğıcının” Azərbaycandan kənarda: Orta Asiya, Qazaxıstan və Altay diyarı ilə bağlı olması gümanı öncə “OĞUZ” sözü ilə əlaqələndirilir.

Tədqiqatçılar “Oğuz” sözünün mə’na açımı ilə çox məşğul olsalar da, bu sözün məzmun açımına lazımınca diqqət yetirməmişlər. Bu sahədə demək olar ki, tədqiqatçıların hamısı yozumlardan uzağa getməmişlər. Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, hər sözün mə’nasını saysız qədər yozmaq olar. Sözün dəqiq ünvanı isə birdi-vahiddir və dəyişilməzdir. Bunu sözlərin yaranmasının vahid etimoloji prinsipi təsdiq edir. Məhz həmin prinsipə əsaslanmaqla tə’yin etmək olur ki, “Oğuz” da “Adəm” kimi, “ilk insandır”, — öncə Od-Tanrının (Tanrının yaratdığı Tanrının) — Günəşin adlarındandır. Sonralar “insan toplusu, birliyi, nəhayət, ayrıca bir xalqın adı” — məzmunu qazanmışdır.

Söz yaradıcılığının inkişafını qanunauyğunluq kimi, izləməklə bilmək olur ki, Od-Tanrının (Tanrının yaratdığı tanrının — Günəşin) “ən çox od”, “yaradan od” məzmunlu AKS (OKS)... adı. AKIS (Aqıs — Ağız, Okus-Oquz-Oğuz) işarə sistem şəklində (4 səslə — işarəli, komponentli) formalaşmışdır. Buradakı “ak” (“aq”), “ok” (“oq”) baş məzmunundan yeni məzmunlar kimi ayrılır. Gətirilən misalda 2-ci variant: “Okus” (“Oqus-Oğuz”) sözündə “ok” (“oq”—“oğ”): od xətti, yə’ni Günəşin Şüası — məzmunu daşıyır.

Mifdə qaba ağacın koğuşuna da məhz od xətti — Günəş şüası düşür və bundan da ilk insan — OĞUZ yaranmış olur.

“OĞUZ SÖZÜNÜN MİFİK HƏQİQƏTİ bundan ibarətdir.

Hər bir sözün mifik həqiqəti həmin sözlə bağlı bütün yozumları rədd edir.

“Oğuz”un kökündə dayanan “aks”-“sak” və həmin kodlardan törəmiş “sak—i” (şak—i, şək-i, adları məhz “oğuzlar” məzmunundadır. 6000 il əvvəlki Şumer gil mətnlərində “sak” və “saki” sözlərinə bol-bol rast gəlirik. Və bu gün həmin “sak” və saki” sözləri və onlardan törənən saysız sözlər təkcə türk dillərində deyil, dünyanın bütün başqa dillərində də işlənməkdədir.

Azərlər (Aserlər) türklər, tavlər, mannalar (mat-mannaslar), madaylar, albanlar, xəzərlər, kaslar (kaspilər) — saklar (haslar-qaslar), aratlar, ərşahlar, maqanlar “muğanlar”, qobuyar ;kovuyar” bak (i(lər)bəylər), şumerlər (şumerlər), günlər (kunlar-hunlar), çakərlər, xaçərlər (xəçmataqlar-, gəncəklər, günərlər, kəngərlər, bayatlar və s. Azərbaycan xalqının çox saylı adlarından olmaqla başqa türk xalqlarının da adlarında

əsas kodlar kimi iştirak edir. Bu kodların qeyri-türk xalqlarının da adlarında aşkarlanması dillərin nə zamansa vahid dildən — Ulu dildən ayrıldığı çox uzaq çağlardan soraq verir.

Deməli, “oğuz” sözünün və oğuzların — dastandakı qalın oğuz elinin guya Azərbaycana “gəlmə” olduqlarını iddia etməyə heç bir tarixi-elmi və məntiqi əsas yoxdur. Azər türklərinin Azərbaycana gəlmə” olduqlarını iddia edən düşmən konsepsiyası bu sahədə də fəaliyyətini davam etdirib. Ayının yüz oyunu bir armudun başındadır — məsələsi “Dədə Qorqud Kitabı”nın “müştərkliyi”ndə də “unudulubmuş”. Keçmiş “sovet” şovinistlərinin təsiri altına düşən bəzi tədqiqatçılar “Dədə Qorqud”dakı “oğuz — Qalın Oğuz eli” sözlərini X—XI əsrlərdə Orta Asiyadan Anadoluya yürüş etmiş və bu zaman “həm də Azərbaycandan keçmiş” Səlcuq oğuzları ilə əlaqələndirmişlər. Qeyd edək ki, bu cür göydən düşmə “əlaqə” həmişə ermənilərin işğalçılıq siyasətinə xidmət etmişdir. Məhz “erməni dəyirmanı” “Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili” ifadələrinin sün’i yolla “cavanlaşdırılmasında” çox maraqlı olmuşdur. Erməni: “siz azərbaycanlı yox, türksünüz” — deyəndə məhz “Səlcuq—Osmanlı türklərinin bir qolusunuz və Azərbaycana X—XI əsrlərdə gəlmisiniz” — fikrini vurğulamışdır. Təəssüf ki, əsil alimlər, qeyrətli tədqiqatçılar da uzun müddət siz türksünüz” deyən erməni fikrinin siyasi astarını görə bilməmişlər və elə bu səbəbdən də “Azərbaycan” sözünün “ögeyliyinə” haqq qazandırmaq istəmişlər.

Bütün tarixi və elmi məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan xalqı tarixdə çoxadlı olması ilə yanaşı, ÜÇ ƏSAS ADI İLƏ tanınmışdır: Azər (Azərbaycan), türk və oğuz adları ilə. Yə’ni biz həm azərbaycanlıyıq, həm türkün, həm də oğuzuq. Deməli, bu üç addan heç biri bizim üçün ögey ola bilməz! Bu üç addan: yə’ni Azər (Azərbaycan), türk və oğuz adlarından heç birini sün’i surətdə “cavanlaşdırmaq” mümkün deyil. Elm və məntiq zorakılığı və kiminsə xoşuna kəlib gəlməməyi qəbul etmir.

Öz dahilərini, öz qəlbinin və ruhunun yaradıcılıq məhsullarını Azərbaycan xalqına qısqanmaq yalnız köhnə bayatıdır. Bu bayatı Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini itirmiş olduğu əsrlərdə çox oxunub. “Dədə Qorqud Kitabı”nın XVI əsrdə Azərbaycandan aparılması — oğurlanması faktı dastanın son nəşrlərində dönə-dönə qeyd olunur. Qısqaclar isə guya bunu görmürlər. 1950-ci illərdə Stalin-Mikoyan repressiyası “Dədə Qorqud Kitabı”nın tarixi əzəməti önündə tir-tir əsərək, onu Azərbaycan xalqına qadağan etmişdir. Qısqaclar bu faktın, faciənin də üstünü vurmurlar.

“Dədə Qorqud Kitabı”nın müştərəkliyini “əsaslandırmaq” üçün onun mətni min dəfə ələk-vələk edilir-araşdırılır. Və mininci dəfə də mə’lum olur ki, dastanın mətni yalnız Qafqazı—Qafqaz Azərbaycanını və onunla bitişik, qonşu əraziləri əhatə edir. Dastandakı bütün coğrafi adlar, cərəyan edən hadisələr: Dərbənd—Naxçıvan, Şəki—Aslandüz (Cənubi Azərbaycanda), Xəzər-Qara dəniz arası ərazilərdə, Böyük Qafqaz (Qazlar) — Kiçik Qafqaz dağları, Şirvan, Mil, Muğan, Qarabağ, Gəncə çölü, Şərur düzü, Bərdə, Gəncə, Əlincə (Naxçıvan), Şəki (indiki Şəki və Ermənistanda qalan Şəki, Göyçə gölü, Kür, Araz, Sürməli, Sarı yer — Sarı Çoban yaylığı (Kəlbəcərdə) dastandakı Qalan Oğuz elinin yurdu-yatağı, məskənidir.

Dastanın birinci boyunda Dirsə xan ilə oğlu Buğacın başına gələn əhvalatların ulu türk xaqanı Mete və oğlu arasında baş vermiş münaqişə ilə bağlılığını iddia etməyə də heç bir əsas qalmır. Birincisi: Mete ilə oğlunun münaqişəsi Dirsə xanla oğlu Buğacın əhvalatından kəskin surətdi fərqlidir. Bu fərqi geniş şərhlə ehtiyacı yoxdur. İkincisi: Buğacın başına gələn əhvalatın miflə bağlılığı irəlidə misal gətirdiyimiz şumer dastanlarında açıqlanır. Şumer dastanlarından böyük türk xaqanı meteyə qədər olan zaman məsafəsi azı bir neçə min ilə bərabərdisə, əlavə şərhlə ehtiyac qalmır.

“Dədə Qorqud Kitabı”nın bə’zi boylarında “Oğuzun öz obasından köç edib yenidən ora qayıtmasından” bir-iki cümlədə ötəri söz açılır. Oğuz öz ərazisində: Əlincə qalasından — Naxçıvandan Dəmir qapı Dərbəndə qədər, Bərdədən Şəkiyə qədər, Gəncədən Sarı Çoban yaylağına — Uzun (Oğuzun bulağına qədər) Gəlbəcərə qədər və s. köç edər, sonra da əvvəlki qışlağına, yaxud yaylağına qayıda bilərdi. Azərbaycan türkləri tə qədimdən arandan yaylağa, yaylaqdan arana köç etmiş, fikrində, yuxusunda “dağı arana, aranı dağa daşımışdır”. Bu fikri “oğuzların hələ Orta Asiyada — Sır Dərya çayının sahillərində yaşayarkən həmin ərazidən — Sır Dərya sahillərindən Azərbaycana köçməkləri” şəklində yozmaq ən azı məntiqsizlikdir. Axı, elmi-tarixi həqiqət əvvəl-axır gəlib öz yerini tapır.

Əlbəttə, böyük fəxrdir ki, “Dədə Qorqud” dastanları zaman keçdikcə həm də ümumi türk dünyasının dastanlarına çevrilmişdir. Bu da onun əzəməti, möhtəşəmliyi, çox böyük təsir dairəsinə və gücünə malik olması ilə bağlıdır. “Yaranmaq” və “yayılmaq” eyni anlayışlar deyil. “Dədə Qorqud Kitabı” Azərbaycanda, Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılmışdır. Və onun məhz yaranma prosesində heç bir müştərəklikdən söhbət açmaq mümkün deyil.

Öz doğma dastanını, doğma balasını, ağlının və ruhunun şirin meyvəsini gah zor, gah da “xoşluqla”, min bir bəhanə ilə onun əlindən almaq istəyənlərə Azərbaycan xalqı o zaman cavab verə bilmirdi ki, onun azad, müstəqil dövləti yox idi. Bu gün şükür allaha, Azərbaycan xalqının var belə bir dövləti! Deməli, bu xalqın qanuni haqqını bundan belə əlindən almaq, yaxud ən azı, ona “şərik çıxmaq” da mümkün olmayacaq! “Manas” da, “Alpamış” da, “Ural-Batır” da ümumi türk dastanlarıdır, amma öncə qırğız, özbək və başqırd xalqlarının dastanlarıdır. Bu dastanlarda da başqa türk xalqlarının folklor yaradıcılığının bu və ya digər dərəcədə təsiri duyulsa da, izlənsə də, onların heç biri “müştərək dastanlar” kimi təqdim olunmur. haqq-ədalət də elə bunu deyir. “Dədə Qorqud Kitabı” da məhz “Manas”, “Alpamış” və “Ural-Batır” kimi, ümumi türk dastanıdır. Amma öncə və bilavasitə Azərbaycan xalqıdır. Və onu “türk, türkmən və Azərbaycan oğuzlarının dastanı” adlandırmaq elmi və tarixi ədalətsizlik olardı. Necə ki, bu ulu dastanımız özü öz mətni ilə, öz coğrafi adları, öz şirin Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan oğuzcası — Azərbaycan dili ilə öz əzəli və əbədi haqqının keşiyində dayanmışdır.

“ALTAYDAN GƏLMƏK” MƏSƏLƏSİ... VƏ MOLLA NƏSRƏDDİNİN İNƏYİ

Elmdə belə fikir kök salıb ki, Qərbi Sibir, Şərqi Qazaxıstan və Altay dağlarının ətrafı türk xalqlarının ilk ana vətəni olub. Və türk dillərinin “ən qədim dövrü də “Altay dövrü” adlandırılır Altay dilləri və Ural-Altay nəzəriyyəsinin açıqlanması ilə də bizim işimiz yoxdur. Türkdilli xalqların, türk dillərinin əmələ gəlməsinin çox qədim və zəngin bir tarixi olduğunu xüsusi qeyd edən mərhum professor türkolq Fərhad Zeynalov onu da nəzərə çatdırırdı ki, hələ “eramızdan çox-çox əvvəl eyni kökdən nəş’ət edən onlarca qəbilə, tayfa və tayfa birlikləri ayrılımlar, birləşmələr və yenə də ayrılımlar nəticəsində əvvəlcə böyük, bir-biri ilə qohum dil ailələrini, sonra isə müasir türk dillərinin əmələ gəlməsini, inkişafını və ədəbi dillər kimi formalaşmasını şərtləndirmişdir¹. Elə bu fikrə əsaslanıb, demək olar ki, təkcə bir ərazinin — Sibir — Altay torpaqlarının türk dilli xalqların “ən ilk məskəni” hesab edilməsi ilə razılaşmaq mümkün deyil.

“Tarix Şumerdən başlandı” sonra mə’lum oldu ki, türkdilli xalqların — soyların “ilk məskənləri” heç də təkcə Sibir—Altay torpaqları deyilmiş.

¹ F. Zeynalov “Türkologiyanın əsasları”, B. 1981. səh. 6.

İlkin Odseverlik, od Mədəniyyəti və od nəzəriyyəsi haqqıda gəldiyimiz qənaətlər (bax: "Dədə Qorqud yurdu" kitabı B. 1989), Xəzər dənizinin hər iki sahilinin də türk-oğuz soylarının məhz ən ilk vətəni — ən ilk vətənlərindən biri olduğunu söyləməyə tam əsas verir.

Türk alimi Əhməd Cavadın "Avesta"mızla bağlı son tədqiqatları, Orxon-Yenisey əlifbasının Finikaya-Latin, yəhudi, ərəb, gürcü, erməni əlifbalarının da ulu babası olduğunu danılmaz şəkildə sübuta yetirməsi də Azərbaycan torpağının türk-oğuz soylarının ən ilk məskənlərindən olduğunu bir daha aşkarlamaqdadır.

Qazax xalqının böyük oğlu Oljas Süleymanov məşhur "Az-Ya" kitabında aydın şəkildə yazmışdır ki, qazax türklərinin ulu babaları Qərbdən, daha doğrusu, Xəzərin Qafqaz sahillərindən köçüb gəlmişlər və bu gün də qazax türkləri dünyasını dəyişən doğmalarını üzü Qərbə — Qafqaza — Azərbaycana sarı — yə'ni öz ulu babalarının ulu yurduna sarı dəfn edirlər.

Odun ilk məskəni — türkün-oğuzun ilk vətənidir. Bu vətənin isə ünvanı ulu adlarının açımından da bir daha bəlli olur: Qafqaz—Oğuz dağı-ucalığı, yə'ni Od ucalığı, Xəzər—Kas—Oğuz—Od dənizi, Azərbaycan—odlar yurdu, oğuzlar yurdu. Və bu adlar bu ünvanlarda lap qədim çağlardan digər soyların-xalqların da, o cümlədən ləzgilərin və talışların da yaşadıklarını zərre qədər belə inkar etmir. (qafqazda sonradan gəlmələr sırasında isə ermənilər birincidir. Hətta "—Tarixin atası" Herodotun xəritəsində də 2700 il əvvəl məhz Qafqaz adlandırılan ərazidə erməninin izi-tozu belə olmadığı da aydınca göstərilmişdir).

Elmdə belə fikir də irəli sürülür ki, şumerlər Dəclə və Fərat sahillərinə çox uzaq çağlarda — e. ə. VI—V minilliklərdə köçüb getmişlər. Bu qənaət tam əsaslandırılmamışdır. Lakin professor F. Zeynalovun yuxarıdakı fikrini bir daha yada salır: ayrılımlar, birləşmələr, yenidən ayrılımlar.

Azərbaycan və ümumən Qafqaz torpaqlarına türk soylarının nə vaxtsa köçüb gəldikləri haqqında da fikirlər mövcuddur və çoxu da əsaslandırılmamışdır. Məsələn, bə'ziləri bu köçüb gəlməkləri eramızın IV—XI əsrlərinə, bə'ziləri eradan əvvəlki VII əsrə aid edirlər. İkincilər herodotun "Tarix"indən yapışırlar. Herodot eradan əvvəlki VI əsrdə yaşayıb. Bəs, herodotdan əvvəl hansı tarixçi və "Tarix" kitabı mövcud olub? Belə mövcudluq bəlli olmadığından herodotu keçilməz divara döndərmək də lazım deyil! Elm əvəzinə süni əhkam səddi yaratmaq — tarixdən əvvəlki tarixi daha da qaranlıqlaşdırmaqdır.

Azərbaycanın Massaget, Manna, Maday dövrlərindən danışarkən herodotdan əvvəlki — məsələn Assuriya mənbələrinə də

müraciət edilir. Nəhayət, bir sıra müəlliflər homerin “İliada”sına və ulu “Avesta”mıza da tarixi mənbələr kimi yanaşır və onlardan olduqca qiymətli dəlillər, sübutlar aşkarlayırlar. Elə “Avesta”mızın qədim Hind “Veda”larının da babası olması fikri də tarixilik baxımından dəyərləndirilə bilər. Qeyd edək ki, elm bu fikri tam açıqlamağa xeyli yaxınlaşmışdır. Həm də bu gün artıq yazıya qədərki “Avesta”mızdan söhbət gedir. Yazıya qədər mövcud olmuş, nəsildən nəslə şifahi şəkildə ötürülmüş, yaşadılmış “Avesta”mıza azı 9 min il — 10 min il yaş verilir. Və həmin “Avesta”mızda Turu vilayətindən, tura-türk xalqından, dai-oğuz ellərindən də danışılır. İndiki Urmiya—Naxçıvan—Təbriz ərazilərini əhatə edən Turu vilayətinin davamı ola bilsin ki, Xəzərin Cənub-Şərqini də birləşdirmiş. Və həmin Turu vilayəti hər halda Massaget-Aşkuz, Manna-Maday çağlarından azı neçə min il əvvəlki dövrləri əhatə edib. Turu vilayətinin və şifahi “Avesta”mızın tarixi araşdırılmayıb, çünki araşdıranların çoxuna sərfəli olmayıb. Bunun əvəzində “Avesta dili” və bu “dil”in qədim Pəhləvi dilinə “yaxın” olması kimi bir güman, aşkar bir uydurma bir kitabdan min bir kitaba köçürülüb və beləcə ehkəmləşdirilib. Türkiyənin qeyrətli alimi Əhməd Cəvət tərəfindən bütün Hind-Avropaçıların və bu sahəyə tam bir acizliklə həvəs göstərənlərin hamısının pat vəziyyətinə salınmasına qədər (1) bu çürük ehkəmə yaxın düşmək mümkün olmayıb.

Ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycana digər türkdillilərin, yəni türkdillilər qrupuna daxil olan digər soyların, qohum qəbilə birləşmələrinin gəlib-gətməkləri tarixi faktdı. Lakin bu fakta bir qayda olaraq elmi deyil, siyasi baxımdan yanaşılmışdır.

Siyasət at oynadan yerdə ortaya bir sual da çıxmışdır: bəs, “ilkin vətən” hesab edilən Sibir-Altay torpaqlarına türk soyları nə vaxt və haradan “köçüb getmişlər”? Bu sualın cavabı yoxdur. Əslində belə sualın bir cavabı” ola bilərdi: “Türk soyları Sibir—Altay—Şumer ərazilərinə və Azərbaycana da Mars planetindən köçüb gəlmişlər”. İmperiyaların təzyiqi dövründə bundan yaxşı cavab tapmaq olmazdı! Qarşı tərəfi qane edən yalnız budur: “türk soyları bu dünyaya bütün xalqlardan sonra gəlmişlər”. Bu isə siyasətin azğınlığıdır. Necə ki, bu gün bütün böyük dövrlər hətta bizim özümüzdən də yaxşı bilirlər ki, Ermənistan qatı, qanlı işğalçıdır. Bu işğalçı elə həmin böyük dövlətlərin xeyir duası ilə xeyli Azərbaycan torpağını işğal edib. Böyük dövlətlər isə guya “günahın kimdə olduğunu” bilmirlər. Eyni zamanda işğalçıya hər gün kömək göstərilir. Əlbəttə, mövzudan uzaqlaşmıyıq. Lakin əlavə edək ki, azərbaycanlıların — türklərin — oğuzların Azərbaycana “gəlmə” olduqları haqqında dumanlı fikirlər, böhtanlar da “Qarabağ müharibəsi”

kimi, çürüyüb, adiləşib və nəhayət, öz müəlliflərimizin də neçəsi tərəfindən “qəbul olunub”. Sən demə, 2x2 heç də “4”-ə bərabər deyilmiş...

Orxon — Yenisey əlifbasının izlərinə Gəmi qayada — Naxçıvanda, Zəngəzur, Kəlbəcər və Şamaxı qaya təsvirlərində rast gəlinməsi hətta öz başabəla müəlliflərimizin neçəsi — həm də yüksək vəzifəlisi tərəfindən də yalnız “maraqlıdır” ifadəsi ilə qarşılanmışdır. Lakin bir erməni, yaxud başqa anti-azərbaycanlı müəllifin uydurması “tutarlı elmi dəlil” sayılmışdır. Əslində isə Orxon—Yenisey əlifbasının təkcə Şamaxı qayalarında aşkarlanması elmi inqilab dəyərindədir və yüz ehkamı alt-üst edən tarixi-elmi faktdır ki, dünyanın gözü qarşısında mö'cüzə kimi zühur edib və bütün e'tiqadsızları qaçılmaz sual qarşısında qoyub: Orxon—Yenisey əlifbası Yenisey çayının sahillərində Altay dağlarının ətəklərindəmi dünyaya gəlib? Yoxsa Azərbaycanda dolğulub bu əlifba!? Axı, elm nə üçün ehkamin qulu olmalıdır? Ən qədim izlər, yollar haradan başlanır? Altaydan, yoxsa Azərbaycandan? Axı, “Avesta”nın Altayda doğulduğunu söyləmək mümkün deyil! Orxon—Yenisey əlifbası isə məhz “Avesta” əlifbasıdır. Və bu elmi kəşf də Azərbaycanda təsdiq olunmuşdur və biz bundan əvvəllər söhbət açmışıq və odur ki, təkrar şərhinə ehtiyac görmürük.

Əlbəttə, biz heç də Sibir—Altay türklərinin guya “Azərbaycandan köçüb getdiklərini” iddia etmirik və qoy bizi belə iddiada günahlandırmağa tələsməsinlər. Biz bütün əl çatan, ün yetən mənbələrə diqqətlə nəzər yetirəndən sonra belə nəticəyə gəlirik ki, həm Sibir—Altay—Qazaxıstan, həm Dəclə və Fərat sahilləri, həm də Qafqaz—Azərbaycan torpaqları türk-oğuz soylarının ən qədim, ən ilkin vətənləridir və onların ayrılması, birləşmələri və yenidən ayrılması Azərbaycan (Qafqaz) — Sibir—Şumer üçbucağında cərəyan etmişdir. Bu üç nöqtədən hər biri ayrılıqda ilkin türk-oğuz torpaqlarıdır.

Belə fikir yaymışdılar ki, ötən çağlarda Şimali Azərbaycan albanların, Cənubi Azərbaycan isə midiyalıların vətəni olub. Daha sonra, ermənilərin və bütün başqa düşmənlərimizin də xeyrinə yenə də öz başabəla müəlliflərimiz iddia edirdilər ki, “albanlar ancaq qafqazdilli, midiyalılar isə ancaq iran dilli olublar”. Türklərin-oğuzların yayıldığı digər ərazilərdə, məsələn Qazaxıstanda və Altay diyarında “alban”, “albanlar” adlı türk tayfalarının yaşadıkları bəlkə yüz mənbədə, rus və digər ölkə müəlliflərinin kitablarında və xəritələrində qeyd olunub. “Kitabi Dədə Qorqud”da “alp igidlər” — oğuz igidlərinin xasiyyətini səciyyələndirib.

Xatırladaq ki, sözün əsas-başlangıç-kök məzmunu, bir də ondan törəyən — əlavə məzmunları var. Bu baxımdan “alban”

— “alpan” sözünün də qədim latın dilində, həm də latın dilinin öz sözü kimi öz mənası, dağıstan xalqlarının dilində, o cümlədən ləzgi dilində də öz mənası var. Avropada “Albaniya” müasir dövlətin və xalqın adıdır. Məşhur ingilis coğrafiyaçısı Dadli Stampın kitablarında “alban” sözünün dünyanın bir sıra regionlarında da yer adı kimi işləndiyi bildirilir. Azərbaycan dilində “alban” sözü al-ışığı və uca, ban-bən-mən-insan, xalq, eyni zamanda ban-uca yer, məskən məzmunları daşıyır. Elmi etimologiya sübut edir ki, bunlar kök-məzmunudur. Əlavə məzmunu “Karakas” ölkə və xalq adını da misal gətirmək olar. Burada kas-oğuz-od-insan məzmunundadır. Lakin bizim bildiyimiz oğuz xalqından söhbət getmir. Kas-dediyimiz tək, həm də “insan, xalq” kimi ümumi məzmun daşıyır. “Kara” isə qaradır, yenə də həm rəng, həm də çoxluq məzmununda. “Alban” sözü Ulu dil çağlarından başlayaraq şaxələnmişdir.

“Midiyalılar” isə “madayalar” adının təhrif olunmuş şəklidir. Madayların irandilli olmadıqlarını herodot özü də aydın şəkildə yazıb. Madayların türkdilli olduqlarını sübut etməyə hətta ehtiyac da yoxdur! “Maday-Qara” türk dastanı, Maday-macar türk soyu dünyaya bəllidir.

Lakin albanların və madayların (midiyalıların) kuya türk soyundan olmadıqları zorla qəbul etdirilən illərdə qeyrətli ziyalılarımızın bir qismi dərddli-dərddli gileylenirdilər: “belə də iş olarmı?! Birisi kökümüzü midiyalılara bağlayır, o birisi də albanlara. Kökümüzü midiyalılara bağlayanları da görüm filan-filan olsun, albanlara bağlayanları da!”

Və bu qəzəbli gileylərdən, e’tirazlardan üçüncü fikir yayılırdı: “Kökümüz Altay türklərindən başlanırlar! Biz nə midiyalı deyilik, nə albaniyalı! Biz bu torpağa Altaydan gəlmişik!”

Beləcə, öz doğma torpağımıza “gəlmə” olduğumuzu dünənə qədər düşmənlərimiz deyirdilərsə, sonra özümüz başladıq “e’tiraf etməyə”. Təəssüf ki, bu saxta, bu qorxaqcasına, bu alçaldıcı “e’tiraf” bu gün də bə’zilərinin dilindən düşmür.

1960—70-ci illərdə ən qızğın azərbaycanşünaslar “Qafqaz mühitinə düşdükdən sonra” sözlərini tez-tez işlədir və Azərbaycan türklərinin soy kökünün “üç istiqamətdən gəldiyini” “elmi hünər” kimi irəli sürürdülər. Və bu “istiqamətdən” ikisi: “madaylar və albanlar “yad” qələminə verilirdi. Bir filmdə gördüyüm epizod yadıma düşür: bir oğlan öz doğma atası ilə 40 il bir həyətdə yaşayır və onunla hər gün olmasa da hər neçə gündən bir tez-tez, həm də yad adam kimi, qonşu kimi görüşür. Ata tamam qocalıb ölüm yatağına düşəndə oğlunu yanına çağırtdırır və ona xəlvətcə deyir ki, mən sənin atanam. Oğul

doğma atasına ötən 40 il zrzində də məhz ata-oğul gözü ilə baxmadığı üçün yanıb yaxılır.

Bizlər də uzun müddət o oğulun günündə olmuşuq.

Doğma torpağımıza “gəlmə” qələminə verilməyimizin yanlışlığını hörmətli alimlərimizdən Mahmud İsmayılov, Tofiq hacıyev, Ağamusa Axundov, Qara Məşədiyev, Yaqub Mahmudov, Kamil Vəliyev, Elməddin Əlibəyzadə, Süleyman Əliyarov, Rasim Əsədov, mərhum alimlərimiz Mirəli Seyidov, Aydın Məmmədov və başqaları öz əsərlərində açıqlamışlar. Biz də bu söhbətə xüsusi ehtiyac gördük. Və qeyd etməyi lazım bilir ki, Altaydan gəlmək heç də inkar olunmur. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, türk soylarının neçə dəfə Altaydan, Xəzərin Şimalından və şərqindən, Şumerstandan və Qara dəniz ətrafından Azərbaycana gəldikləri tarixi həqiqətdir. Lakin gələn türk soyları “Qafqaz mühitinə” yox, Qafqaz türküstanına gəliblər!

Altaydan gəlmək və kökümüzün guya Altaydan başlanması əks fikirlərdir və xüsusən ikinci fikrin heç bir elmi əsası yoxdur! Altaya qədər də kökümüzün Azərbaycan torpağından boy atdığını yalnız ümumi sözlərlə, arqumentsiz inkar ediblər. “Gökümüzün Altaydan başlanması” elmi və siyasi korluğun, imperiya və başqa yad siyasətlərin tə’siri altına düşməyimizin bəhrəsidir. “Altaydan başlamaq” — yalnız bir fərziyyə olmuşdur və heç vaxt elmi fikir səviyyəsinə çatı bilməmişdir. Və bu fərziyyə hamıdan çox Azərbaycana və Azərbaycan xalqına, Azərbaycanda yaşayan və türk soylu olmayan digər xalqlara da — ermənidən başqa! — ancaq zərər vurmuşdur və budan sonra da zərər vura bilər.

Əlbəttə, tarixi həqiqətdir ki, Azərbaycanda İran və Qafqazdilli xalqlar da qədim çağlardan məskən salıb yaşamışlar. Türk-azərbaycanlı qədimliyindən danışmaq isə gərək bu ərazinin digər sakinlərinin zərərinə yozulmasın. Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların — ermənidən başqa-birliyi-onların hamısının yaratdığı Azərbaycan bütövlüyü bizim hamımızın tarixi haqqımızdır! Və bu özü də bizə doğma olan çox incə mövzudur ki, onun da şərhində görək hər hansı qısqanclığa yol verilməsin.

Qayıdaq sözüümüzün əvvəlinə. Biz bir növ Molla Nəsrəddinin günündəyik: hər gələn inəyimizə keçi dedi. Axırda özümüz də başladıq yepyekə inəyimizi keçi adlandırmağa.

Lakin insafli adamlar gec də olsa, “keçi” yarlığını Molla Nəsrəddinin inəyinin üstündən götürüblər.

Bəs, “Altaydan gəlmişik” yarlığını bizim üstümüzdən bizim özümüzdən başqa kim götürəcək? Bu yalnız bizim öz vəzifəmizdir.

PAYTAXTIN DƏYİŞİLMƏSİ

“Bəkil oğlu Əmranın boyu”nda (IX boy) Dədim Qorqud qəhrəmanlarının qılıncları ilə və ömürləri bahasına doğma vətənin tarixi yazılır. Boyu oxuyarkən bəlli olur ki, xalqın yaddaşında “alp igidlər” — albanlar dövrü, ondan əvvəl isə AŞKUZ ÇARLIĞI dövrü, ölkə isə: AŞKUZ-OĞUZ-QALIN (BÖYÜK) OĞUZ ELİ, Böyük Oğuz yurdu — Azərbaycan kimi qalıb. Bərdəyə, Gəncəyə varıb, VƏTƏN TUTMAQ isə ölkə üçün həm də (!) TƏZƏ PAYTAXT SEÇMƏK (!) məzmunu daşıyıb.

Tarixin yaddaşında qalan odur ki, e. ə. VII əsrdə Şimali Azərbaycanda BƏRDƏ və DƏRBƏND paytaxt şəhərlər olub. Əslində yazılı “tarix (herodotun “tarixi) özü e. ə. VII əsrdən başladığı səbəbindən bu fikirlə razılaşmağa məcbur oluruq. Şifahi tarixin hesabı isə çətin qəbul olunur. Bərdə və Dərbəndi məhz paytaxt kimi, dahi Nizami də ölməz “Xəmsə”sində tərənnüm etmişdir. Boyda təsvir olunan hadisələr “BƏRDƏ və GƏNCƏNİN” məhz yenidən — neçənci dəfə paytaxt seçilməsi nəzərə çatdırılır. yazılı tarixlə hesablaşsaq, demək olar ki, e.-nin IV əsrində paytaxt Qəbələdən Bərdəyə köçürülür. Dastandan isə belə qənaətə gəlmək olur ki, III—IV əsrlərdə Qalın Oğuz eli Zaqafqaziyada ən güclü dövlət olub və qonşusu Gürcüstan ondan asılı vəziyyətdə imiş. Və ona hər il “9 түмән” xərac verirmiş. Lakin “Bəkil oğlu Əmranın” boyunda xəbər verilir ki, Gürcüstan artıq xeyli güclənib və Qalın Oğuz elinə — ölkəsinə daha xərac vermək istəmir. Sonuncu dəfə Bayındır xanın elçisi ilə 9 түмән əvəzinə (bəlkə də bu rəqəm xəracın şərti adı-kodudur) cəmi “bir at, bir qılınç, bir çəməq” göndərib. Yə’qin ki, bu da xərac deyil, sirrini Bayındır xanın özünün açdıyı məkubdur. Bayındır xan bu “məkub”dan lazımı nəticə çıxarır: “İtaətdən çıxan Gürcüstan Qalın Oğuz eli üçün qorxulu düşməne çevrilə bilər. Odur ki, bir gün belə yubanmadan ölkənin hərbi-müdafiə qüdrəti möhkəmləndirilməli, ən vacib sərhəd məntəqələri ən mahir igidlərə tapşırılmalıdır. Paytaxt isə ölkənin içərilərinə köçürülməlidir! 2 məşhur oğuz—Alban—aran şəhəri: Bərdə və Gəncə yenidən, yeni tarixi şəzraitə uyğun olaraq, ölkənin paytaxtları seçilir. Əski çağlarda həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda, o cümlədən Şumerstanda — Şumer—Aratta Azərbaycanında eyni vaxtda bir necə paytaxt olub. Dahi Nizaminin yazdığına görə e. ə. I minillikdə Şimali Azərbaycan hökmdarı Məhin Banunun, ölkənin 4 səmtində paytaxtı varmış. Bərdə məhz ölkənin içərisində, sərhədlərdən xeyli uzaqda olmağı ilə daimi paytaxt, baş paytaxt olub. Digər üç paytaxt isə sərhədlərdə: Şimalda, Cənubda və Qərbdə yerləşib. Məhin Banu, güman edilir ki, Tomris ananın surətidir.

Tomris ananın yeganə oğlu İran şahı Kir tərəfindən vəhşicəsinə tutulub öldürüldükdən sonra onun (Məhin Banunun) yeganə varisi — qardaşı qızı Şirin olur. Və ola bilsin ki, Nizami özü “tarixi ardıcılığı” bilərəkdən dəyişmiş və Tomris ananın oğlunun İran şahı tərəfindən öldürülməsini bilərəkdən qələmə almamışdır. Nizami xalqının gələcəyi naminə çox qurbanlar verməli olmuşdur. Məhz qurbanlarının hesabına dahi şairin ölməz “Xəmsə”si əsrlərin bağrın dəlib, həm öz xalqı, həm də bütün bəşəriyyət üçün əbədi məktəbə çevrilmişdir!

Beləliklə də “Bəkil oğlu Əmranın boyu” çox uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Ölkənin “Qalın Oğuz” adı daha çox Aşkuz dövrü ilə — Tomrisdən əvvəl, yaxud sonra — e. ə. II minilliyin axırları, I minilliyin əvvəlləri ilə səsleşir. Qalın Oğuz elinin İrana heç bir bağlılığı, heç bir asılılığı yoxdur. İran şahlarının müdaxiləsindən heç bir söhbət getmir. hətta Nizami “Xəmsə”sində ərəb istilasından sonra məhz ərəblərin yaratdığı “erməniyyə” adlı bölgüdən — ərəzidən söhbət getsə də dastanda nəinki “Erməniyyə” heç “erməni” sözünə də rast gəlinmir. Ermənilərin indiki Azərbaycan ərazisinə soxulmaqları, indiki Ala dağ — Ağrı dağı — Ararat dağı ətrafında görünməkləri eranın I əsrindən başlayaraq qeydə alınmışdır. E. Ə. I minilliyin IX—VII əsrlərində Azərbaycanın Qərbdə-Qara dəniz sahillərinə yaxın yerlərdə Qan Abxaz eli—Gürcüstan dövləti — ölkəsi mövcud olmuşdur. Yenə həmin dövrdə Dəmir Qapı Dərbənd Azərbaycanın — Qalın Oğuz elinin şəriksiz şəhəri, paytaxtıdır.

Deməli, hörmətli alimimiz, professor Süleyman Əliyarovun da “Dədə Qorqud Kitabı”nı Azərbaycan tarixinin ən e’tibarlı mənbəyi-qaynağı hesab etməyə tam haqqı var!

“QORXUZ”? YOX! “QORQUD”!!

Dədəm Qorqud və oğuzların mənşəyi ilə bağlı tədqiqatlarda bə’zən yanlış nəticələr də çıxarılır. Bunun da əsas səbəbi Azər türklərinin soy kökünün Azərbaycan mühitindən kənarda axtarılmasıdır. Orta Asiya, Qazaxıstan və Sibir torpaqları məhz belə “başlanğıc” hesab edilir. Bu isə elmi kökdən məhrum, quru ehkamçılıqdır! Azərbaycan mühitindən uzaqlaşmaq Azər türklərinin və əslində digər türk xalqlarının da Oda-atəşə bağlı ulu inamlarından İlkin Odseverlikdən, Zərdüşt babamızdan və ulu kitabımız “Avesta”dan kənar edilməyə gətirib çıxarır. Təəssüf ki, ehkamçılıq bu nəhəng və kobud səhvi görə bilmir! Məhz əsası olmayan ehkama kor “sədaqət” üzündən ZAMAN/VAXT UZAQLIĞINDAN DANIŞMAQ — MƏSAFƏ UZAQLIĞINDAN DANIŞMAĞA gətirib çıxarmışdır. Və elə bunun nəticəsidir ki,

Azərbaycan xalqının keçmiş Azərbaycan torpağından kənarda axtarılmışdır.

Eramızın VI əsrinə qədər Xəzər dənizindən Şərqdə, VI — VII əsrlərdən sonra isə cənubda — Ərəbistanda axtarılıb kökümüz. Ərəbistana və İrana — ərəblərə və farslara bağlılıqdan belə yanlış nəticələr çıxarılmışdır ki, Azər türklərinin özümlüyü guya həmin bağlardan qidalanmışdır. /?/

Bəs, İran, /fars qardaşlarımız/, Ərəbistan və Misir Azərbaycan xalqından—Azər türklərindən nələri—hansı mə'nəvi dəyərləri götürə bilib, ala bilib və son nəticədə həmin dəyərlərimizi öz adlarına necə çıxara biliblər?

Təəssüf ki, bir qayda olaraq belə suallardan qaçıblar! Tə'siri həmişə "kənardan tə'sir" kimi düşünüblər! Bəs, Kənara göstərilən tə'sir?! Məhz KƏNARA TƏ'SİR elmi və tarixi mövzu kimi tədqiqatlardan yan keçib. Ən yaxşı halda öləri xatırlanıb. Məsələn, Azərbaycanın şair və ədiblərinin VII — XII əsrlər arasında ərəb və fars dillərində əsərlər yazmaqları buna "əsas" misal göstərilib. Bundan o yana bir addım da atılmayıb! Və əhkam ətə-qana dolub: "Kənar bizə tə'sir göstərüb, bizi formalaşdırıb, bizə ideologiya verib. Biz isə Kənara heç nə verməmişik"..(?)

Əlbəttə, kənardan, birinci növbədə Xəzərdən Şərqdə çox şey axtarılmalıdır. Həm də BİZƏ GƏLƏN bağlardan daha çox BİZDƏN GEDƏN bağlara-xətlərə diqqət yetirməliyik! Bizdən—Azərbaycan torpağından, Azər türklərinin soy psixologiyasından Şərqə, Şimala, Cənuba, Qərbə hansı bağlar-tellər uzanır? Və bu haqlı sual nə üçün tədqiqat mövzularına çevrilmir?! Dədəm Qorqudun Orta Asiyada da sevilməsi hələ onun Orta Asiyadan gəlməsi demək deyil. Axı, QUR'AN da bu gün mənim müqəddəs kitabımdır, fars qardaşımın da, tacikin əfqanın, Avropada Balkan-Bosniya, Cənub-Şərqi Asiyada İndoneziya, qonşuluqda Pakistan müsəlmanlarının da müqəddəs kitabıdır. Amma! Amma hamı bilir ki, QUR'AN Ərəbistanda dünyaya gəlib və oradan da yayılıb, "DƏDƏ QORQUD KİTABI"-nın da Azərbaycan torpağında, məhz Azərbaycan mühitində dünyaya gəldiyini tanıtmış qorqudşünasların əksəriyyəti təsdiq və e'tiraf etmişlər.

"Qorqud" adının "qor" — Od, "qut" — Qüvvət açımı kifayət qədər aydın şərh edilmişdir. Bununla yanaşı, özünü doğrultmayan yozumlar da irəli sürülür. Belə yozumlardan biri "Qorqud"-un "Qorxuz" şəklində mə'nalandırılmasıdır və bu da heç cür məqbul sayıla bilməz! Bu yozumun özü də kənardan gəlir!

Bir daha xatırladıyıq ki, Qorqud öncə Azər türklərinin Dədəsidir-yə'ni babasıdır, həm də ATA TƏRƏFDƏN babasıdır—Od-Babasıdır. Zaman keçdikcə, miqrasiyalar: Azərbaycandan gəlməklər və Azərbaycana gəlməklər nəticəsində Qorqud Dədəmizlə bağlı söhbətlər, süjetlər digər türkdilli xalqların: özbək,

qazax, türkmən, qırğız və Altay türklərinin, Kiçik Asiya-Türkiyə türklərinin də həyatına, məişətinə, söz, fikir—folklor dünyasına daxil olub. QUR'AN dünyadakı bütün müsəlmanların müqəddəs kitabı olduğu kimi, "DƏDƏ QORQUD KİTABI" da bütün türk xalqlarının müqəddəs kitabına çevrilmişdir.

Təəssüf ki, zaman keçdikcə məhz belə bir cəhət bilərəkdən "unudulmuş", bə'zən də unutdurulmuşdur. Hətta o dərəcəyə qədər ki, Anamızın kitabının—"Dədə Qorqud Kitabı"nın Azərbaycana kənardan "gətirildiyi" haqqında yanlış fikirlər də ortaya atılmışdır.

Qazaxıstanda və Orta Asiyada "Qorqud" adı "Xorxut"/"Xorxut" kimi işlənir. Və həmin "Xorxud/Xorxut bir neçə dəfə, həm də müxtəlif yerlərdə "öldürülür", "dəfn edilir". Bu da öncə dastanın ideyası ilə daban-dabana ziddir! Qorqud Dədənin "ölümdən qaçması" heç də onun özünün ölümündən, yaxud öləcəyindən xəbər vermir. Dastanın bizə gəlib çatmış nüsxələrində belə ölümün heç bir sorağı yoxdur! Yoxdursa, deməli, uydurmaq da mümkün deyil. Necə ki, müqəddəs Qur'ani-Kərimə "əl gəzdirmək", ona hansı süjetlərə "əlavə etmək" yolverilməzdir! "Dədə Qorqud Kitabı"na da həmin ölçüdə yanaşılmalıdır! Dədəmizlə bağlı süjetlərin kökləri tarixin əlçatmaz dərinliklərinə baş alıb gedir. Bu fakt tədqiqat üçün geniş meydan verir. Lakin, dastanın kökünə-özülünə "əl gəzdirməyə" əsas vermir! Təəssüf ki, Qorqudşünaslıqda bu vacib, zəruri amil uzun müddət nəzərə alınmamışdır.

Orta Asiyada Xorxut qırğız şamanlarına kobuzda çalmaq və oxumaq öyrədir. (Çokan Vəlixanov). Qazaxıstanda yayılmış əfsanəyə görə: Xorxud dünyanın "bu başında" yaşayırdı. O, yuxuda gördü ki, bir neçə adam ona qəbir qazır. Xorxut qaçdı getdi dünyanın "o başına". Orada da eyni yuxunu gördü. Və dünyanın daha 2 tərəfinə—qurtaracağına getdi və yenə eyni yuxunu gördü. Və axırda gəlib dünyanın ortasına çıxdı. Bura Sır-Dərya çayının sahili idi. Xorxud burada da eyni yuxunu gördü Xorxud orada öldü və orada da dəfn olundu¹.

Bilmək lazımdır ki, hələ eradan əvvəlki min illiklərdə Azərbaycandan Orta Asiyaya, Qazaxıstana və Altay-Şərqi Sibir torpaqlarına bütöv ailələr, qohum birləşmələri köçüb getmişlər. Bu miqrasiya haqqında Oljas Süleymenovun məşhur "AZ-YA" kitabında², akademik Budaq Budaqovun əsərlərində və digər mənbələrdə də mə'lumat verilir. Bununla yanaşı Qazaxıstanda türkdilli ALBAN qəbiləsinin yaşadığı xəbər verilir. Qazaxıstan və Sibir torpaqlarında Təbriz, Bərdə, Şuşa, /Şuşenskoye/, hətta Alata-

¹ X. K o r o q l u. Vzaimosvyazi epoxa narodov... M. 1983. səh. 114-- 115.

² O. S ü l e y m e n o v. AZ-YA. B. 1993. səh. 216.

va—Bakının Alatava məhəlləsinin adı ilə şəhəri, kəndi və çayı da vardır ki, bu da məhz miqrasiyanın nəticəsi kimi göstərilir¹. “DƏDƏ QORQUD KİTABI” və onun ayrı-ayrı süjetləri də məhz həmin şəkildə Orta Asiya və Qazağıstana gedib çıxmış və zaman keçdikcə orada yerli türkdilli xalqların folkloruna daxil olmuş və xeyli dərəcədə mənimsənilmişdir. Qohum süjetə qohum xalqların öz əlavələrini etməkləri təbiidir. Lakin Dədəm Qorqud Sır-Dərya çayının sahilində doğulmadığı halda orada “ölür və dəfn olunur”, həm də adi nağıl qəhrəmanı kimi. Dədəm Qorqudu “nağıl qəhrəmanına” çevirmək dastanın ideyasından xəbərsizlik nəticəsində baş verib. Dastanda irəli sürülən ideyanın kökü ulu Ozanın doğulduğu torpaqda-Azərbaycanda axtarılmalıdır. Dədəm Qorqud da, Koroğlu da heç də öləri qəhrəmanlar kimi doğulmamışlar! Onlar xalqın əbədi qəhrəmanları, həmişə sağ, həmişə yaşayan qəhrəmanları kimi dünyaya gəlmişlər. Bu səbəbdən də tarixi şəxsiyyət kimi dünyalarını dəyişsələrdə onlara ölülük yaddır! Xalq Dədəm Qorqud və Koroğlu ilə hər gün nəfəs alır. Bu səbəbdən də Dədəm Qorqudun və Koroğlunun doğulduğu Azərbaycanda bu ölməzlərin “ölümü və dəfni” haqqında heç bir süjet yaradılmamışdır. Ona görə də Azərbaycandan kənarda yaradılmış süjetlərin, əlavələrin “DƏDƏ QORQUD KİTABI”na və “KOROĞLU” dastanına daxil edilməsi nəinki mümkün deyil, həm də zərərli! Hər iki dastana bu və ya digər əlavə/əlavələr! ola bilər, Lakin həmin əlavələr bu dastanlara daxil edilə bilməz və hər iki dastan üçün “əsas”, “mənbə”, “başlangıç” sayıla bilməz!

Qorqud haqqında əfsanələrin kökü Orta Asiyaya və Qazağıstana Azərbaycandan gedib çıxmışdır. Buna yazılı ədəbiyyata dair süjetləri də misal göstərmək olar.

Tədqiqatçı fotoqrafa çevriləndə hər şey baş-ayaq olur. V.V.Velyaminov-Zernov, F.Sumer və b. Dədə Qorqudun qəbri və onun “Sır-Dərya sahilindən olması” haqqında əsassız uydurmaları ilə özlərini gülünc vəziyyətdə qoymuşlar.

Dədəm Qorqud dastanının hər boyunda dünyanın “gəlimli-gedimli” olmasından söz açır. “Qəbr” məsələsi də həmin fikrin daha geniş açıqlanmasına xidmət edir. Yəni ki, dünyanın harasına getsən də, ölümdən qaçmaq mümkün deyil. Bu fəlsəfi fikir— nəticə türk xalqlarının daha qədim dastanı—“Bilqamısın dastanında” da aydın verilib. Bəzi tədqiqatçılar “Bilqamısı” ya görmür, ya da görmək istəmir və ölümdən qaçmağın mümkünsüzlüyü haqqında fikrin “bünövrəsini” yunanların “Algestida”sında “görür”lər. Və onların fikrincə, guya “Dədə Qorqud”da həmin “Algestidadan iqtibas var imiş”. Bu güman və “Qorqud”un “Qor-

¹ Azərbaycan filologiya məsələləri. B. 1983. səh. 16.

xut"/əmr şəklində ?/"Qorxu" şəklində yozumu da özünü doğrultmur.

Qorqut/Qorxuz-Qorxız—qorxutmaq anlamında yozumlardır. Belə yozumun ardınca daha uzaqlara getmək olar: Qorxu, qorxulu, qorxu-luq, qorxaq, qorxaqlıq, qorxan, qorxutmaq, qorxuzan, qorxmaz, qorxmuş, və s. Buradan öyüd-nəsihət, məsləhət verən şəxsi də/hələ el ozanını-aşığını demirik!/"qorxudan", "qorxuzan" kimi düşünmək heç bir məntiqə sığmır. Bu halda gərək deyəsən ki, müəllim, alim, tərbiyəçi, ana, ata, dədə, baba... sözlərinin də mə'nası "qorxutmaq" imiş? İnsan onu qorxudan adamdan/xəstəlikdən, ölümdən, qəzadan qaçır, ona doğru yol göstərəndən isə qaçmaq ağıla sığan iş deyil. **Qorxu-Dədəm Qorqud olmayanda yaranırdı!** Deməli, Dədəm Qorqud da, ana da, müəllim də /!/ ilk növbədə ağıl, bilik — QÜVVƏT verəndir!

"Qorqud/Qorqut adında "qud/qut" komponentini "qüvvət" — Od məzmunundan uzaqlaşdırmaq — onu ulu mifologiyamızın Od-özülündən uzaqlaşdırmaq olardı.

"Od-Günəş allahı" "başqa xalqların" hesab edilir(?) soruşan gərək: bəs, yerdə hansı inam qaldı? Od Dədəm Qorqudun evində, ovcunda—onun doğulduğu torpaqda: BAKIDA, ABŞERONDA çıxdığı halda, necə olur ki, qonşular, uzaqlar, özgələr, gəlmələr bu oda tapınır, ona Allah deyir, Dədəmizin özü isə guya "odu heç görmək istəmirmiş!?"

Əvvəla, unudulur ki, ulu Od-Od və Su inamı ilk növbədə məhz Azərbaycan torpağı, mühiti ilə, əski azərbaycanlının — türkün soypsixologiyası, dünyaduyumu ilə bağlıdır. Qədim misirli, hindli və başqa soylar Odlu-Günəşlə bağlı inamlara söykənmişlər. Həmin soylar üçün də Odlu-Günəşlə bağlı inamlar toplusu daha əski çağlarda, uzaq minilliklərin miqrasiyaları nəticəsində öyrənilərək mənimsənilmişdir. Bu soraq bütün soyların on min illərin, yüz min illərin uzaqlığında bir soy olduqları, bir dildə danışdıqları çağlardan gəlir. Bu soraqlar ilk növbədə SÖZ-LƏRDƏ aşkarlanır. Və biz bunu əvvəllər də şərh etmişik.

Odlu bağlı inamların, həmin inamlara əsaslanan əski Od nəzəriyyəsinin, magizmin bilavasitə Azər türklərinin dünyadərki ilə bağlılığını da bir daha yada salmaq lazım gəlir.

Dədəm Qorquda əl qaldırmaq isə oğuz igidlərinin heç vaxt ağlına gələ bilməzdi! Dədəm Qorqud həm əfsanə idi, həm də həqiqət, həm şaman idi, həm də ozan-aşıq, həm də oğuz igidinin belinə qılnc bağlayıb, onlara xeyir-dua verən ata-dədə-baba idi. Dədəm Qorqudun hərəkətlərində sadəlik görüb, onu sadələşdirmək olmaz. Dədəm Qorqud öncə "OD BABA"dır. /"Dədə"—məhz "baba" məzmunundadır. /Necə ki, Koroğlu da məhz "OD OĞ-LU"dur. Hər iki ulu adda "qor"/"kor" "qut"/-qud"—qüvvət, "oğlu"—da bəllidir.

Dədəm Qorqud boylarının bir sıra dünya xalqlarının. o sıradan hind xalqlarının folklor süjetləri ilə oxşarlığı belə təsəvvür yaratmamalıdır ki, guya “Dədə Qorqud kitabı”na “kənar süjet köçübmiş”? “Bilqamıs”dan üzü bəri gələndə hər şey daha aydın görünür. Hindlilərlə yanaşı, Qərbi Avropa, Şərqi Asiya, Afrika və Amerika xalqlarının da folkloruna “Bilqamıs”/“Gilqamış” və bütün Şumer-Türk şifahi ədəbiyyatının çox güclü təsiri danışılmazdır. Deməli, **“DƏDƏ QORQUD KİTABI” kənar süjetlərdən yox, öz folklorundan, öz ulu türk kökündən qidalanmışdır.**

Nəhayət, doğrudur ki, Dədəm Qorqud bilavasitə şaman deyil, amma şamana, şamançılığa bağlı telləri var və o telləri qırıb atmaq olmaz. Şamançılığı pisləyib, onu mənfi mənada “falçılıq”la eyniləşdirməyə əsas yoxdur. Qədim ulu şamandan ozanlar-aşıqlar-muğamçılar-xanəndələr, eynilə xalq təbabətçiləri: hər otun, çiçəyin, daşın, dəmirin-metalın, nəhayət, odun və suyun müalicə-sağaltmaq gücündən xəbər verməkləri ilə — öyrənmiş, bəhrələnmişlər. Ən qədim şaman muğam oxumaqla — öz sehrli, sirrli ifası ilə də müalicə edib, xəstəlikləri qovub, unutturub, inandırır ki, əgər o bu muğamı/”Şurun, Segahın Rastın... ən qədim guşələrindən birini/dinləyर्सә, demək, mütləq filan xəstəlikdən sağalacaq. Və xəstə də ona inanırdı və sağalırdı. Şamançılıqda “talehə baxmaq”da olub. Lakin şamançı burada da aldatmayıb, inandırır.

Şamandan danışarkən, onu təkcə Orta Asiya və Sibir Türklərinin bilicisi” hesab etməyə də əsas yoxdur. Şamançılığın bu gün də bütün qitələrdə, bütün xalqların yaddaşında izləri yaşamaqdadır. Deməli, azər türklərinə şamançılıq nəinki, yad ola bilməzdi, əksinə azər türklərində şamançılığın daha dərinlərə gedən izləri olub və bu gün də var. O səbəbdən ki, şamançılıq magizmdən — OD və SU inamından qidalanmışdır. Azərbaycan isə həmin ulu inamın bilavasitə vətənidir.

FARUQ SUMƏRİN SƏHVLƏRİ

Məşhur tədqiqatçı Faruq Sumər türk xalqlarının və ümumən türk mədəni keçmişinin araşdırılmasına xeyli əmək sərf edib. Təəssüf ki, bu hörmətli alim öz fikirlərində, xüsusən də Dədəm Qorqudun Azərbaycana bağlılığı məsələsində ciddi səhvlərə yol verib. Məsələn, onun irəli sürdüyü bir fikir: “Oğuzların Sır-Dərya sahillərində və onun şimalındakı bozqırlarda məskun olduqları vaxt¹“/?/ dəqiqləşdirilmir. Əslində burada söhbət Orta Asiya oğuzlarından getməlidir. Ümumilikdə isə oğuzlar 6000 il əvvəl dünyanın çox yerində, o sıradan Şimali Qafqazda və Zaqafqazi-

¹ F. S u m ə r. Oğuzlar. B. 1994. s. 6.

yada, Kiçik Asiyada-Türkiyədə, Dəclə-Fərat sahillərində və s. yayılmışdılar. 3000 — 2600 il əvvəlki mənbələrdə /herodotda və başqalarında/ skif, sak, işkuz-aşkuz, turukki, turkaye/turak-türk vilayəti/ və s. kimi tanınan və elə həmin çağlarda qeydə alınmış **TENQRİ-TANRI, İŞPAK-ODPAK, BASMA, İL-EL** və b. sözlərin də məhz onlara məxsus olduğu bildirilən iri qəbilə birləşmələri—xalqlar məhz oğuzlar idi və onlar həm də türk adı.

Daha sonra F.Sumər yazır: “Türkcə danışan kütlənin”/?/ Orta Asiyadakı əsl ana yurdu /?/ Yenisey boyu və ona yaxın yerlər olmalıdır¹. Doğru deyil. Çünki “türkcə danışan kütlənin” əsl ana yurdu /!/ bütün Asiya qit’əsi, Qafqaz və Şərqi Avropa olub. **Yenisey boyu ona “yaxın yerlər” isə “əsl ana yurdlardan” yalnız biridir.**

“VI əsrdə türkcə danışan ellərdən/qövmlərdən/ ancaq biri “türk adlanırdı?” Bu fikrin də doğru olmadığı yuxarıdakı şərhimizdən aydındır. Z.İ.Yampolski herodotdan və digər mənbələrdən gətirdiyi misallarda eradan əvvəlki I minillikdə Kiçik Asiyada və Azərbaycanda yaşayan turukkilərdən-türklərdən geniş söhbət açmışdır və elmə də bəllidir ki, “türk” adı müxtəlif dillərdə təhrifə uğrasa da, məhz “türk” — hərəkət edən od—məzmunu ilə **TUR-TURA** şəklində azı 6000 il əvvəl mövcud olmuşdur.

“Oğuz türklərinə də türk adını verənlər/?/ Yaxın Şərq müsəlmanları olmuşlar²(?). Axı, İslamdan 1500 — 2000 il əvvəl “türk” adı mövcud idi! Bir də “müsəlmanlar” oğuzlara nə üçün bu adı “verməli” idilər ki, oğuzlar onsuz da türk idilər! (Bu ad qoşalığından: türk-oğuz—məzmun-kök eyniliyindən əvvəllər bəhs etmişik). F. Sumərdən fərqli olaraq Səidə Ayday “türk” adının bizlərə guya “italyanlar tərəfindən verildiyini” iddia etmişdir³. Göründüyü tək, hər iki halda adımız kənarda axtarılır və heç bir əsas olmadan!

Yenə də F.Sumər: “Məzarı/?/ Sır-Dərya sahilində olan Dədə Qorqudun/?/ mə’nəvi şəxsiyyəti də dastanlarla birlikdə /?/ Anadoluya gəldi”⁴. Belə səhvi tədqiqatçıya bağışlamaq olmaz! 1-cisi, dastanın özündə Dədəm Qorqudun heç vaxt heç bir “məzarda” “dəfn olunduğu”, “yatdığı” bircə kəlmə də qeyd edilməmişdir. Elə-belə yüz əfsanə uydurmaq olar! Digər tərəfdən çox qəribədir ki, **F. Sumər Dədəm Qorquddan danışarkən AZƏRBAYCANIN ADINI ÇƏKMİR** və bu da onun ən böyük səhvidir və qısqancılığıdır.

¹ F. S u m ə r. Göstərilən əsəri. səh. 9.

² *Yenə orada.* s. 10.

³ “Yol” qəzeti. 1992. 4-cü say.

⁴ F. S u m ə r. Göstərilən əsəri. səh. 13, 14.

Öz səhvlərində F.Sumər daha “dərirlərə” gedir: “Sır-Dərya oğuzları Səlcuq və Osmanlı imperatorluqlarını qurmuşlarsa, monqol istilasından sonra qövmü varlığını, tarixi xatirələrini və mədəniyyətini qorumaq surəti ilə türk dünyasını təmsil edən yeganə/?/ qövm olmaq vəsfini daşımışlar”¹. Oğuzlardan və Dədəm Qorqudun kitabından danışılan yerdə Azərbaycanın üstündən az qala qələm çəkmək F.Sumər və onun həmfikiriləri üçün bağışlanılmaz səhvdir! “Oğuz türkləri” ifadəsi də qeyri-məntiqi səslənir. Axı, dedik ki, oğuz həm də türkdür! Türk həm də oğuzdur! “Dədəm Qorqudun Anadoluya gəlməsi” isə əslində Azərbaycandan, həm də Azərbaycanın XVI əsrdə Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altına düşməsi səbəbindən olmuşdur. Həm Türkiyəyə, həm də Sır-Dərya sahillərinə Dədəm Qorqud məhz Azərbaycandan getmişdir. Nə F.Sumər, nə də qeyriləri unuda bilməzlər ki, “Dədə Qorqud” dastanlarının elm aləminə bəlli olan bütün ilkin, yazılı nüsxələri məhz AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏDİR! Dədəm Qorqud hər yerdə, dastanın hər boyunda Azərbaycan türkcəsi-oğuzcası ilə danışır. Bu, dağ boyda həqiqət ikən araşdırıcının nəzərindən yayınma bilməz! Əgər o, açıqca qərəzli mövqe tutmursa! Dastanların Azərbaycan türkcəsi-oğuzcası üçün bir qədər arxaikləşmiş bəzi sözlərinə bu gün türkmən, qazax, özbək, qırğız dillərində rast gəlinməsi də onun “qeyri-Azərbaycan” dastanı olmasını göstərmək gücünə malik deyil! Həm də belə sözlər bütün mətnlə müqayisədə sıfır həddindədir.

Məsələn, dastandakı “qımız” sözünü dəstəkləyib demək ki, guya bu söz “Sır-Dərya sahilindən gəlibmiş”?! Axı, bu gün də azərbaycanlı deyir ki, “süd turşuyub, qımız kimidir” Süd azacıq turşuyanda istiliyi yatırır/yə’ni həm də qımızlaşmış olur/.

Harada türk yaşayıbsa, Dədəm Qorqudun, Koroğlunun, Aşıq Qəribin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və s. orada məşhur olması təbiidir. Axı, təkcə Dədə Qorqud və “Koroğlu” deyil, Nizami və Füzuli qəhrəmanları da Orta Asiyada və Qazaxıstanda yerli əhalinin folkloruna qaynayıb-qarışıb. Və elə Türkiyənin özündə də! Nizami və Füzulinin Orta Asiyadan-Sır-Dərya sahillərindən gəlmədiklərini yə’qin ki, sübut etməyə ehtiyac yoxdur! Dədəm Qorqud isə necə “Sır-Dəryalı” ola bilərdi ki, dastanlarda birçə dəfə də Sır-Dərya çayının və sahillərinin adı çəkilmir! Dədə Qorqud qəhrəmanlarının Vətən tutduqları GƏNCƏ və BƏRDƏ şəhərləri Sır-Dəryanın deyil, KÜR, TƏRTƏR və GƏNCƏÇAYI sahillərindədir! Ulu dastanımızda məhz Azərbaycandan, Qafqazdan, Şəkidən, Dərbənddən, Əlincə qalasından, Kürdən, Arazdan, Göycə gölündən, Sürməlidən, Baş Açıqdan/indiki Kutaisi/ və s. söhbət gedir. Dastanda xatırlanan QAN ABXAZ

¹ Yəni orada. səh. 14.

eli də Azərbaycanla sərhəd olub! Faruq Sumər bütün bunları “görmürsə”, onun korluğuna özündən başqa heç kim günahkar deyil! Dədəm Qorqudun “Sır—Dərya sahilindəki “məzarı”nı da F.Sumər və qeyriləri uydurmuşlar! Alman səyyahı A.Oleari həmin “məzarı” XVI əsrdə heç olmasa Dərbənddə “görüb”. F.Sumər bunu da “xatırlamır”.

F.Sumər Anadolu türklərinin tərifinə 10 min səhifə yazmış olsaydı, deyərdik: yenə də azdar! Lakin təəssüf ki, o, əziz, doğma, qəlbimizin ayrılmaz parçası, sevimli Anadolunun tərifini Azərbaycanın tarixi haqqını bilərəkdən inkar etmək hesabına aparır. Belə “tərifin” elmə və bütün türk dünyasına ancaq zərər var!

“Oğuz türklərinin əsl və gerçək nümayəndələrini görmək üçün Türkünstanı deyil, Anadolunu gəzib dolaşmaq lazımdır”². Bəs, bu boyda Azərbaycan necə oldu?! Axı, Azərbaycan balaca bir iynə deyildi ki, F.Sumər də onu görməsin!

Ağqoyunlular və Qaraqoyunlulardan danışan F.Sumər onların yaşadıkları ərazilər sırasında Şərqi və Cənubi-Şərqi Anadolunu və İrən “görür”. Hətta Şah İsmayılın babası Uzun Həsənin və Səfəvilər dövlətinin adını çəkəndə də Azərbaycan F.Sumərin “yadına düşmür”. “Azərbaycan — daha doğru bir ifadə ilə Şimal-Qərbi İran Rumeli kimi qövmü baxımından Anadolunun davamı adını aldı”. Axır ki, F.Sumər Azərbaycanın da adını çəkir, Amma “Şimal-Qərbi İran” kimi³! Bu, iki səbəbdən doğa bilər: Ya Azərbaycanın tarixini bilməməkdən, ya qərəzkarlıqdan.

Oğuz-türk boylarından danışanda da F.Sumər Azərbaycanı ya “İran” adlandırır, ya da “unudur”. Hətta dahi Füzulinin BOYAT BOYUNDAN olduğunu misal gətirəndə də onu “İran Boyatından İraqa köçmüş” hesab edir. Əgər F.Sumər Orta əsrlərdə yaşamış olsaydı, bunu bəlkə də dövrə, Zamanla bağlayar, amma yenə də bağışlamazdıq! Xatırladaq ki, F.Sumər öz “tərifli” “Oğuzlar” kitabını 1965-ci ildə tamamlamışdır. “Oğuzların ilk milli dastanları Dədə Qorqud dastanlarıdır. Bu dastanlar son əsrlərə qədər Anadolu və İran/?/ türkləri arasında sevilərək dinlənilmiş, oxunmuş və Anadolu türklərinin ataları oğuzlara qarşı daha dərin bir bağlılıq duymalarına səbəb olmuşdur”⁴. Anadoluya və İrana sözüümüz yox idi, bəs, AZƏRBAYCAN niyə “unudulur”. Axı, bütün dünya bilir ki, Dədə Qorqud dastanları Anadoludan, İrandan və hər yerdən əvvəl!/ AZƏRBAYCANINDIR!!! Axı, Azərbaycanı Azərbaycanın düşmənləri inkar edə bilər, bəs Faruq Sumərə nə düşüb görəsən?!

¹ F. S u m ə r. “Oğuzlar” B. 1994. səh. 14.

² F. S u m ə r. Gösterilən əsəri. s. 14.

³ *Yenə orada*. səh. 20.

⁴ F. S u m ə r Gösterilən əsəri. səh. 245, 151.

“Koroğlu” dastanı XVII əsrdə İran türkləri arasında yayıla-raq, onlar tərəfindən də rəğbətlə qarşılandı. Oradan Türkiyəyə “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” kimi xalq dastanları gəlmişdir”. F.Sumər e’tiraf edir ki, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və adı çəkilən digər dastanlarımız Türkiyəyə məhz kənardan gəlmişdir. Lakin bu “kənarı” F.Sumər yenə də Azərbaycan hesab etmir. F.Sumər öz yalanını və qərəzliyini özü də bilmədən açıqlayır: “Xəzər arxası /Orta Asiya. — Ə.F.Q./ türkmənlərinə gəlincə əlimizdəki Dədə Qorqud dastanlarının həmin türkmənlər tərəfindən tanınmadığı nəzərə çarpır”. Tamamilə doğrudur. Allah atana rəhmət eləsin! Dədəm Qorqudun yaranmadığı, sonradan yayıldığı yerlərdə onun az tanınması, hətta “tanınmaması” təbiidir. F.Sumərin daha bir yarımçıq e’tirafı: “Bizim qənaətimizə görə Dədə Qorqud dastanlarını içinə alan “Oğuznamə” Şərqi Anadoluda və ya (?) Azərbaycanda yazılmışdır.” Bu dastanlar şübhəsiz, Ərzrumda, Şimali Azərbaycanda və ya Şirvanda yazıla bilərdi”. Lakin müəllif buna da dözə bilmir. “Şimali Azərbaycan və ya Şirvan” sözlərini elə oradaca dərhal qısqanlıqla rədd edir: “Bununla bərabər biz dastanların Ərzrum bölgəsində yazılmış olduğu qənaətinə gəlirik¹”. Və F.Sumər belə bir “əsas” tapır: “Çünki XVI əsrdə Azərbaycan və Şirvanda türkcə nəsr ədəbiyyatının mövcudiyyətinə dair kafi dəlillər yoxdur”. F.Sumər unutmuşdur ki, XVI əsrdə Azərbaycanda Şah İsmayılın sarayında hətta məktubların da çoxu Azərbaycan türkcəsində və əlbəttə, nəslə yazılırdı! Daha sonra: “Dastanlarda Ərzrum bölgəsi ilə əlaqədar yer adları az deyildir. Bayburt, Avnik, Pasin, Qaradərbənd” Bu misal da saman çöpünə əl atmaq kimidir! Dədəm Qorqud qəhrəmanları Ərzrum bölgəsinə ova, ticarətə və düşmənlərlə—kafirələrlə döyüşə gediblər! Göstərilən ünvanlar Dədəm Qorqud elinin—Qalın Oğuz elinin qonşuluğudur. Əsl YURD İSƏ AZƏRBAYCANDIR. Azərbaycanı isə F.Sumər kimiləri “tanımırırlar”. F.Sumər hökm verir ki, “Dədə Qorqud qəhrəmanları tam köçəridir”. Guya Oğuz eli “yalnız Sır-Dərya boyunda yaşayıb”. Yenə də “Sır-Dərya”?! Axı, hanı dastanda bu “Sır-Dərya”?! Guya Şöklü Məlik Salur Qazanın yurduna Sır-Dərya sahilində hücum edirmiş? Amma F.Sumər Qara dənizi və Göycə gölünü, Qan Abxaz elini də Sır-Dərya sahillərinə “apara bilməyib”.

Gec də olsa, F.Sumər Gəncəni, Bərdəni, Əlincə qalasını, Ağca qalanı, Başı Açıqı, ... da xatırlayır. Və yenə də dərhal əlavə edir ki, “xülasə, dastanlardan oğuz elinin yurdu mə’lum olmur²”. Sır-Dərya sahillərində isə “mə’lum olurmuş”. Və F.Sumər yüz kitabdan danışsa da, “Dədə Qorqud Kitabından” birçə dəfə də

¹ F. S u m ə r. Oğuzlar. s. 31 — 35.

² *Yenə orada.* səh. 35.

misal gətirmir. Dastanın əslindən yox, ona yazılmış şərhlərdən misallar gətirməyi özünə rəva bilən türk qardaşımız F.Sumər özü özünü çox pis dolaşdırmışdır.

ANTI — TÜRKLÜYÜN AXIRI YOXDUR

Məşhur türkoloq X.Koroğlunun Azərbaycan və başqa türk xalq dastanlarının tədqiqində və yayılmasında xidmətləri çoxdur. O, Türkologiyaın bir sıra problemləri ilə bağlı və onların həllinə çalışan alimdir. Azərbaycan, Orta Asiya və İran xalqlarının şifahi ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyə ömrünün bir neçə ilini sərf etmişdir. X.Koroğlunun Azərbaycan alimləri ilə dostluğu və əməkdaşlığı və bir alim kimi elmi fəaliyyəti xeyli dərəcədə qiymətləndirilir. Xalq dastanlarının şifahi və yazılı həyatı, hər dastanın özündən əvvəlki dastanlarla bağlılığı, əvvəlkilərin izlərinin sonrakılarda aşkarlanması məsələsinin elmi baxımdan açıqlanmasında. X.Koroğlunun gəldiyi qənaətlər və nəticələr xüsusilə dəyərlidir.

Lakin X.Koroğlu “Dədə Qorqud Kitabı”nın və başqa Azərbaycan xalq dastanlarının və nağıllarının elmi-tarixi araşdırılmasında ciddi səhvlərə yol vermişdir. Hətta o dərəcədə ki, bəzi hallarda bilərəkdən təhrif yolu ilə getmiş, özünə də yaxşı mə’lum olan bir sıra elmi həqiqətləri nəyinsə xatirinə saxtalaşdırmağa çalışmışdır. Elmdə belə cəhdlərin üstündən sükutla keçmək mümkün deyil. Məsələn, o, “Orta-Asiya, İran və Azərbaycan xalq dastanlarının qarşılıqlı əlaqələri”¹, kitabında türk xalqlarının, xüsusən də Azər türklərinin tarixi, mədəni-mə’nəvi haqqını farslara verməyə çalışıb². X.Koroğlu bu məsələdə özünü bilərəkdən bilməməzliyə qoyur, ya da doğrudan da bilmir ki, “sak” türkün doğma adıdır və “saq-i” sözü də həmin ulu addan törəmişdir.

Türkoloq Xalq Koroğlu/Quseynoviç/ “tarixin atası” herodotdan misal çəkir: “Təkgözlər haqqında rəvayətləri skiflər danışır və yayırlar”³. X.Koroğlu heç bir ehtiyac olmadan herodotun misalına guya “aydınlıq” gətirmək istəyir: “Skiflər irəndilli olublar”. Əslində isə, göründüyü kimi, o, həmin misala “qaranlıq” gətirmişdir. “Skif”—sak/, iskit, işkuz/aşkuz—oğuz sözünün yunanca təhrif variantıdır. Yaxud, o, “kaysaklar”ın Qazaxıstanda yaşamış/ türk qəbiləsi olduğunu misal çəkəndən sonra yazır ki,

¹ X. Q. K o r o ğ l u. Vzaimosvyazi eposa narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydjana. M. 1983.

² *Yenə orada*. səh. 13 — 163.

³ H e r o d o t. Tarix. IV kitab. M. 1969. səh. 27.

guya “kay—qədim İran titulu” imiş. “Çar saklar” məzmunu daşıyırmış?/ Misal üçün “Keyqubad”, yəni “Çar Qubad” /?/¹.

Guya “TÜRK” sözü “etnik termin”—xalq adı “deyilmiş”, müxtəlif qəbilələrin siyasi birliyini əks etdirirmiş?/.

Guya, “yerli irandilli əhalinin assimilyasiyası nəticəsində yeni etnik anlayış — Orta Asiya türkləri” anlayışı meydana gəlib və bunlar özlərində iki mədəniyyəti: iran və türk mədəniyyətini sintezləşdiriblər. /?/ “Belə proses Azərbaycanda da baş veribmiş”. “Azərbaycanda çoxsaylı irandilli əhali assimilyasiya nəticəsində türkləşibmiş”. /?/ və “yerli əhali ilə qarışan türklər /?/ onların dinini—Zərdüştlüyü və Azərbaycanda və Orta Asiyada mövcud olan digər kultları qəbul etmişlər”. “Türklərin bir qismi hətta müsəlman olandan sonra da, “Allah” əvəzinə “Tanrı” sözünü işlətməkdə davam etmişlər”. /?/

“Şahnamə”də div ordularından, divlərlə döyüşdən və dostluqdan danışılır. İran alimi M.Camalzadə div döyüşçülərindən Qorqsarı və Saqsarı sak qəbiləsi ilə bağlayır. Çünki “iranlılar saklara qarşı vuruşurdular”. Söhbət İran-turan müharibəsindən gedir. Saklar — Turanlılar-türklər idi. İranlılar da türklərə qarşı vuruşurdular. Əsas döyüş yeri isə MAZANDARAN olub. Bu da indiki ƏRDƏBİL-SAVALAN DAĞI zonasıdır. Deməli, əfsanəvi İran—Turan müharibəsinin baş ünvanı da bəlli olur! Bu, Azərbaycan torpağıdır. İranlılar bu torpağa soxulublar və bu torpağın yerli sakinləri ilə — saklarla-oğuzlarla-türklərlə vuruşublar². “Şahnamə”də ilanların şahı ZÖHHAK “Avestada” Ac Dahak kimi xatırlanır³. X.Koroğlu özü də yazır ki, “Mazandaranın yerli-avtoxton əhalisi divlər idi, divlər də saklar idi. İranlılar həmin divləri-sakları vurub öz ərazilərindən çıxarmaq istəyirdilər. Deməli, ərazi əvvəlcə türklərin olub! İrandillilər bu əraziyə sonradan gəliblər. Və deməli, türklər iranlıları yox, iranlılar türkləri assimilyasiya edə bilərdilər. Xalqın müdrik misalı necə də yerinə düşür: diş yox ikən dodaq var idil “Şahnamə” müəllifinin-Firdovsinin də anti-türklüyünü dahi Nizami açıqca xatırlatmışdı: “Sevmədiklərinə etmədi hörmət”. Firdovsi nə üçünse türkləri sevmirdi və biz bu mövzudan əvvəllər söhbət açmışıq. Firdovsi türkləri “mənfi tərəf” kimi, “divlər”, “Əhrimən ordusu” adlandırırdı. Mazandaran isə iranlıların yox, divlərin Vətəni idil “Avesta”da MAZAN adlı divdən danışılır⁴. “Mazan” — “Maqan”ın törəməsidir. Savalan dağının ətəkləri Muğana qovuşur. Maqan-Muğan qədim Od

¹ X. K o r o ğ l u. Göstərilən əsəri. səh. 34 — 35.

² X. K o r o ğ l u. Göstərilən əsəri. s. 51., 53, 59. 60. 71, 72.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada. 419., 410 a., b., v.

yurdunun bir parçasıdır. Atəşsevərliyin, Odsevərliyin, maqizmin beşiyidir və əvvəllər də şərh etdiyimiz kimi, Muğan da Abşeron-Bakı və ətrafı ilə birlikdə Zərdüştün, “Avestanın” Vətənidir. Və heç bir uydurma, heç bir Firdovsi qısqanclığı bu ulu həqiqətə zərəcə kölgə sala bilməz.

“Darmester yazır”: “Mazanlar yarımvehşi, yerli, qeyri-iran qəbilələri olublar”. Görürsünüzmü, bu müəllif özü də bilmədən öz misalı ilə qarmağa ilişir. **MAZANLAR QEYRİ-İRAN QƏBİLƏLƏRİ OLUBLAR!** Bəs, niyə “yarımvehşi” Darmster “iranlı farsın” tərəfini saxlayır, yə’ni dərhal elmdən keçir siyasətə. Türkün torpağına soxulan, onun qanını axıdan fars — “iranlı” qan içsə də “mədənidir”, türk isə özünü müdafiə edirsə, “yarımvehşidir” və s.

Paradxata adlı şah, qəhrəman Ahuraməzdanın əmri ilə 7 ölkəni idarə edirmiş. Avropa müəllifi Kristeneen “Avesta”da adı çəkilən həmin qəhrəmanı herodotda “skiflərin mifik şəxsiyyəti Paralatas /Paralat/ ilə eyniləşdirmişdir. “Avesta”dakı **Taxmı Urup** adlı qəhrəman Firdovsidə **Təhmuras** kimi verilib. “Divlər Təhmurasa yazmaq və oxumaq öyrədib, onun üçün əlifba yaradıblar. Bəs, necə olur ki, mazanlar-maqanlar-türklər-oğuzlar insan deyil, “yarım insan olur”, “div” olur—“vehşi” olur və bu vəziyyətdə də Təhmurasa və Firdovsinin başqa iranlı-fars qəhrəmanlarına yazıb-oxumaq öyrədirlər, onlardan ötrü hətta əlifba yaradırlar?! Bu ona bənzəyir ki, akademiki — savadsız, əlifba öyrənən şagirdi “savadlı” adlandırasan! Axı, bu elə fakt deyil ki, görə bilməyəsen, yaxud görsən də özünü qoyasan görməməzliyə! Bu, tarixdir! Xoşun gəlsə də belə yazıb, gəlməsə də! Kim kimə yazmaq oxumaq öyrədib? Kim kimin üçün əlifba yaradıb?! Söhbət hansı əlifbadan gedir? Hər halda türklərin-madayların farslara öyrətdikləri əlifbadan gedə bilərdi. Tarix elmləri doktoru Davud Axundov yazdı, göstərdi ki, məhz madaylar gəlmə farslara yazıb-oxumaq və əlifba öyrətdilər.

Deməli, tarixi həqiqət qaranlıqda qalmadı! Və bəlli oldu ki, madaylar — oğuzlar-türklər — “vehşi divlər” farsdillilərin müəllimləri olublar. “Avesta”da Qaya Mareta/Qayu Mard, “Şahnəmə”də Qayumars “dünyanın ilk insanı” hesab edilib¹. “Qaya”nı “qəlb”, “Mareta”nı “ölmək” kimi izah edirlər. Həm də “öləri insan” məzmununda. İlk insan cütü isə “Avesta”da Maşyaqa və Maşyanaq adlanıb. Onların övladları Xvaniras ölkəsində doğulur. Qayumard—Qarşax-Dağ şahı, Ahuraməzdanın yaratdığı “ilk insan” ERANVEC ölkəsində Evaqdet inəyini yaradır. Dünyanın mərkəzində VEXDAİT/DAİ-Tİ çayının — müqəddəs çayın sahilində. Arazın qədim adlarından birinin “DAİ-ti” olduğunu əvvəl-

¹ X. K o r o ğ l u. Göstərilən əsəri. səh. 34.

lər şərh etmişik. “Avesta”da sıx-sıx adı çəkilən və “Dünyanın mərkəzindən axdığı” bildirilən DAİ çayı — Oğuz çayı-ARAZ çayıdır ki, əslində Od yurdunun — Azərbaycanın mərkəzindən axır və “Avesta” özü də həmin mərkəzdə dünyaya gəlmişdir. Əks halda, ulu Zərdüşt Dai-Oğuz-Aks-Araz çayının “Dünyanın mərkəzindən axdığını” şərh etməzdi.

Mazandaran, dünyanın mərkəzindən axan Daiti çayının sol sahilində olsa da, əzəli İran-fars torpağı olmadığına görə onu “Divlər yurdu”, “divlər-vəhşilr məskəni” hesab edirlər. Bütün divlər—azman igidlər, pəhləvanlar imiş. Oğuzlarda azman igidlər dağ cüssəli Fərhadlar, /Fraodlar/, Kaştaritilər, Babəklər çox olub. Bununla belə, antitürk olmaq məgər o deməkdir ki, sən bütün xalqı “vəhşilər” mə’nasında “divlər” adlandırısan?! Tarixi əsərdə /”Şahnamədə”/ hiyləgərliyə bax: İran-fars sərkərdələri ona görə şöhrətli qəhrəman adlanmalıdırlar ki, onlar adi döyüşçülərə qarşı yox, vəhşilərə—divlərə, dinozavrlara qarşı vuruşmuş və qalib gəlmişlər! Şumer türklərinin tarixi-əfsanəvi qəhrəmanı Bilqamis öz sevimli dostu, igid Enkidu ilə birlikdə Humbaba adlı cəmi bir divi-dinozavrı məhv edirlər. “Bilqamis dastanı” da yaza bilərdi ki, Bilqamis və Enkidu “100 Humbabanı-dinozavrı” məhv etdilər! Amma “Bilqamisın dastanı”nı yazanlar belə şişirtmələrə getməmiş və tarixi, dünyanı özlərinə güldürməmişlər. “Şahnamə”də isə iranlı-fars döyüşçüləri 12000 divlə /?/ vuruşur və qalib gəlirlər/?/ Antitürklər isə bu “rəqəmdən” fərəhlənirlər. Mazandaranda 12 000 div var imiş¹! Bütün dastan və nağıllarda divlərin sayı 1-dən 3-ə (5-ə, 7-yə (!)) qədər göstərilir. Bəs, bu 12000 div haradan peyda oldu?! 12000 divin yalnız 10-u, 20-si, lap olsun 50-si /!/ İran-fars şahlarının bütün ordularını, atları, öküzləri, arabaları və bütün silahları ilə birlikdə, üstəlik də ölkəsinin bütün əhalisini—uşaqdan böyüyə, sonuncu nəfərinədək cəmi bir neçə gündə elə parçalayıb yeyərdi ki, heç sümükləri də qalmazdı! 100 divin pəncəsindən bütün Yer üzündə bir canlı da qaçıb qurtara bilməzdi! 12000 div isə heç bir antitürkü hətta “heyrləndirmir”! Belə yerdə şeytani da qınamaq olmur: “Neyləyim,-deyir şeytan, — qələm düşmən əlindədir”. Və bu düşmən özünü mütləq “nəcib” göstərməyə çalışır və manqurtlar da mütləq çalışırlar ki, belə “nəcibliyi” ifşa edən tarixi həqiqətləri qəsdən açıb-ağartmasınlar!

“Div-velikanlar” bir döyüşdə iranlıların yerli əhalidən qarət etdiklərini geri alırlar. X.Koroğluun özünün gətirdiyi həmin misaldan da bilmək olur ki, bunlar heç də vəhşi divlər deyil, öz xalqının haqqını gəlmədən, qaniçən işğalçıdan qoruyan igid türk-Turan-Azərbaycan döyüşçüləridir. Torpaq, ərazi-ölkə:

¹ X.Koroğlu. Göstərilən əsəri. s. 35.

AZƏRBAYCANDIR, farslar bu ərazinin Daiti-Araz çayının sağ sahilini işğal ediblər. Farslar burada Savalan dağından Muğan çöllərinə və oradan da ta Xəzər dənizinə qovuşana qədər böyük bir dağlıq ərazidə öz ordularını və öz farsdilli-irandilli əhalisini yerləşdirmişlər. Və tarixdə məşhur olan İran-Turan müharibəsi Azərbaycanın bir hissəsinin, əsasən Cənubi Azərbaycanın indiki Astaradan Urmiya gölünədək, və indiki Şimali Azərbaycanın Astaradan Dərbəndə qədər bütün Xəzər sahillərini işğal etmiş və həmin ərazilərdə, xüsusən də Qafqazın içərilərinə doğru gələcək işğallara yol açmaq üçün indiki Astara-Lənkəran və Bakı-Abşeron sahillərində özünə dayaq bildiyi fars dilli-irandilli əhlini köçürüb yerləşdirmişdir. Bu döyüşlər Oğuz-Türk ordularının—Mada-y və Manna birləşmələrinin Assuriya üzərində tarixi qələbə çalmaqlarından sonra, təqribən 2500 il əvvəl baş vermişdir. İran Turan ordularının Daiti-Araz çayı sahillərində, Mazandaran—Savalan dağı ilə Xəzərin Cənub-Qərb sahillərində qanlı döyüşlər apardığı, X.Koroğlunun öz kitabında gətirdiyi misallardan da bir daha aydın olur¹. Xatırladaq ki, e. ə. I minilliyin ortalarında Azərbaycan böyük Turan imperiyasının tərkibində Qalın Oğuz Yurdu—Türk yurdu kimi, müstəqil dövlət idi. İranlıların o dövrdə midiyalıları “turanlı” hesab etməkləri də bununla bağlı idi. İran—Midiya, İran—Azərbaycan müharibələri bu səbəbdən İran—Turan müharibələri tək tarixə düşmüşdür. Bütün ucsuz-bucaqsız Turan ellərinin hökmdarı və baş sərkərdəsi Alp Ər Tonqa həm də Azərbaycanın böyük hökmdarı və sevimli baş sərkərdəsi idi.

“Dədə Qorqud Kitabı”nda, 3-cü boyda Beyrəyin Qazan xanı çoxlu əlamətlər sırasında həm də “Türküstanın dirəyi” /KDQ. 1988. s. 161./ adlandırması da bu tarixi həqiqəti bir daha yada salır.

“Şahnamə”də Mazandaran əhalisi Rüstəmin qələbəsidən sonra “divlər”dən dönüb olur “turanlılar”. Bütün antitürklər “Şahnamə” müəllifinin bu “ehtiyatsızlığının” üstündən sükutla keçirlər. Tarixi faktla üzbəüz qalmaq onlar üçün dözülməzdir!

Xəzərin bir adı da Mazandaran dənizi olub². X. Koroğlu başqa bir tarixi həqiqəti də olduğu kimi yazır: “Hind-İran qəbilələrinin İran yaylasına, Orta Asiyaya və Azərbaycan dağlarına miqrasiya vaxtında onların aborigenlərlə mübarizəsi əsrlər boyu mifləşmişdir”³. Bəs, bu aborigenlər kimlər olub? Müəllif bu sualın üstündən keçməyi “lazım bilir”.

¹ X.Koroğlu. Göstərilən əsəri. s. 31, 33, 34, 35, 36 və s.

² Yənə orada. səh. 62, 64.

³ X. K o r o ğ l u. Göstərilən əsəri. səh. 34.

Dünyaca məşhur türk əfsanəsi ilə üzbəüz qalanda da elm qalır bir tərəfdə, antitürklər açıq həyasızlığa əl atırlar. ...Qaradağın ətəyində mağara su və toz ilə dolur. Sonra burada insanabənzər palçıq yaranır. Yayda Günəş bu palçığı qızdırır, mağara hamilə qadına çevrilir və ilk insanı: Ay Atanı/Ay Atamı/—Adəmi doğur. Ay Atam çiçəkli vadiyə çıxır və orada, müqəddəs çayın sahilində 40 il yaşayır. Deməli, **Ay Atam — Adəm — Oğuz Qaradağın ətəyində — Araz — Dai-ti çayının sahilində, indiki Xudafərin körpüsünün yaxınlığında dünyaya gəlib.** 40 ildən sonra yenə həmin sahilə, yenə Günəşin qızdırdığı dağın ətəyində Ay Va—Həvva—dünyaya gəlir. Bunların 40 övladı olur... Oğuznamələrdə yazılan və məhz “Oğuzun doğulması” adı ilə minbir kitabə düşən həmin əfsanəyə də X.Koroğlu “yad” möhürü vurmaqdan çəkinmir: “Bu əfsanəni türklər iranlılardan ala bilərdilər”¹. “Avestadan” sitat gətirilir: **“Mazandarənlilər adi adamlardan 6 dəfə uca boylu idilər”.** Əslində bu, pəhləvanlara xas keyfiyyətdir. Və uca boyluluq bütün soylardan-xalqlardan daha çox məhz oğuzların əlamətidir. Adəmin bədəninin “yerlə göyün arasını tutması” haqqında əfsanə də Oğuz haqqında əfsanədən törəmişdir. Və əlavə edək ki, məhz OĞUZ bu gün mövcud olan bütün xalqların “ilk insanı” kimi düşünülmüşdür. Burada belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazım gəlir ki, “Oğuz” sözünün çoxməzmunluluğu heç də təsadüf deyil. Həmin çox məzmunluluq mütləq maddi-elmi dəlillərə əsaslanır “Oğuz” bu gün ayrıca bir xalqın — azər-Azərbaycan, Osmanlı türklərinin, türkmənlərin, qaqauzların və müəyyən dərəcədə Balkan türklərinin də qədim, müştərək və ümumi, əsas adlarından biridir. Bununla yanaşı, bundan çox-çox əvvəl OĞUZ-AKS şəklində Tanrının — OD Tanrının adını daşıyıb. OĞUZ-AKS-SAK yenə də həm Ulu Od-Günəş-OD TANRI, həm də türk xalqlarının müəyyən qrupunun adı, həm də ümumi halda: İNSAN TOPLUSU — XALQ, həm də ümumiyyətlə: İNSAN, nəhayət, dediyimiz kimi, İLK İNSAN məzmunu daşıyıb. Bu ulu sözün mənasını araşdıran tədqiqatçılar onu ən yaxşı halda “Bacarıqlı insan” kimi təqdim edirlər. Buradan təbii sual doğur: bəs, “bacarıqsız insan” necə adlanırmış? Bu sualın cavabı yoxdur. Yaxud, 2-ci sual: **“Oğuz” hansı dildə “bacarıqlı insan” adlanırmış?** Yenə də cavab yoxdur! Daha sonra sözün “Uğuz” variantına əl atılır və bildirilir ki, guya həmin “uğuz”dan “ağız” yaranıbmiş və bu da “ağız südü” deməkdir./?/ Bu fikir elmi-məntiqi təhlilə davam gətirmir. Baxın: azər — Azərbaycan dilində QAFQAZ, yunan dilində KAVKAS, rus dilində KAVKAZ, ərəb dilində QABH və s. səslənən bu dağ silsiləsinin həmin 4 adının dördü də eyni məzmu-

¹ Yenə orada. səh. 60, 62.

nu ifadə edir. Əvvəllər şərh etdiyimiz kimi, bu məzmun: “OD UCALIĞI”dır və əlavə şərhə də ehtiyacı yoxdur. Eyni ilə “Oğuz”un da variantları çoxdur, ilk və törəmə məzmunlarını da şərh etdik. “Uğuz” da “Oğuz”un variantlarından biridir və heç də “əlavə məna” daşımır. “Ağız” isə “Oğuz”dan törənən bəlkə də 20-ci, bəlkə də 100-cü addır-məzmundur. Dillərdə “törəməsi olmayan söz” tapmaq çətindir. “Oğuz”u “ox” və “uz” hissələrinə ayıraraq “ox atan kişi”? şəklində təqdim etmək də elmi həqiqətdən yan keçir. “Oğuz”u. o, ğ, u, z komponentlərinə ayırmaq da özünü doğrulda bilməz. “Oğuz”un “öküz”, “çay”, “təpə” məzmunları ilə izahları da mətləbdən uzaqdır. Elə mətləbdən uzaq olduğuna görə tədqiqatçılar çox “məzmun” və məna irəli sürsələr də, ümumi bir nəticəyə gələ bilməmişlər. Səbəbi də təhlillərin etimologiyaya deyil, yozumlara əsaslanmasıdır. Birinci kitabımızda bu mövzunun daha geniş şərhı verilib. Əlavə edirik ki, “Avesta”dakı “adi adamlardan 6 dəfə böyük” mazanlar-maqlar-odseverlər “Dədə Qorqud kitabı”ndakı AZMAN OĞUZlardır¹.

“Keykavus mazanların ölkəsinə hücum edir. Mazanlar da onu həbs edirlər”². Bu sözlər İran şahı Keykavusun Turana-Azərbaycana işğalçı sifəti ilə gəldiyini bir daha sübut edir.

Əgər S.Zabixolla kimi tədqiqatçılar türkün qanuni haqqını danırsa, bu müəlliflərin haqsız olduqlarını tarixi dəlillərlə, lap onların öz sözlərinin məntiqi ilə də ifşa etmək gərəkdir! Budur, divin azmanlığı, “adi adamlardan 6 dəfə böyük, uca boylu” olması hər halda müsbət keyfiyyət kimi də düşündürür antitürkləri. Və belə qərara gəlirlər ki, yazsınlar: “Divlər hindavropa obrazıdır. İran döyüşçülərinin rəqibi, zərdüştlükdə qəddar başlanğıcdırlar³. “Beləliklə, divlər” “vəhşi” olanda türk, uca boylu igid — hətta “qəddar başlanğıc” kimi-olanda isə “hindavropalı, iranlı” olurmuş. Təhrif olar, amma bu dərəcədə yox!

X.Koroğlu “Azərbaycan türklərinin dogma və şəriksiz “Avesta”sını “İran-fars ədəbiyyatı” kimi şərh edir. Bu hay-hayı getmiş bayatının ifşasına təzə səhifələr həsr etmək fikrimiz yoxdur. Amma yada salmaq lazım gəlir ki, bizim “Avesta”-Sankritdən əvvəlki Ulu dilin yeganə qanuni varisidir. Hind vedaları və dünya xalqlarının başqa dastanları və digər şifahi ədəbiyyatı o cümlədən dini ədəbiyyatı üçün də türkün ulu “Avestası” baş mənbə rolunu oynamışdır. Burada Firdovsinin “Şahnaməsi”ni də xatırlamaq lazımdır. Bəs, yunanların Prometeyi də əslində şifahi “Avesta”nın qəhrəmanlarından deyilmi? Prome-

¹ Ə. Fərzəli, Dədə Qorqud yurdu. B. 1989. səh. 103 — 105.

² Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B. 1995. səh. 109. X.Koroğlu. Vzaimosvyazi eposa narodov... M. 1983. səh. 62.

³ X. Koroğlu. Gösterilən əsər. səh. 65.

tey—"Avesta"da od daşıyan pərilərdəndir. (Adının və əməlinin məzmunu ilə!)

S.Zabixolla "Avesta"dakı Zöhhakı e.ə. IX əsrdə yaşamış Asur çarı kimi "tarixi şəxsiyyət" qələminə verir.

"KDQ-dakı Təpəgöz-Basat... İran təsvirindən köçürmədir". Bu uydurmanın da "ilk müəllifi" S.Zabixolla imiş...

Guya, "Avesta"da adı çəkilən və "Şahnamə"də təsvir olunan TUİRYAN və SAİRİMYA — yə'ni TURAN və SARMATİYA hindavropa xalqlarının məskəni imiş? Qərribə məntiq: hətta adı "türk" olan xalq da "hindavropalı" imiş!? Axı, bütün başqa antitürklər türk xalqlarını dünyanın hər yerindən "qovub" Xəzər dənizinin Şərq və Qərb sahillərində və Qazaxıstanda yerləşdirmişdilər. C.Zabixolla isə bütün bu əraziləri yə'ni hətta Qazaxıstanı da "hindavropalı xalqların məskəni" adlandırır¹. Nəyə əsasən? Eləcə ümumi sözlərlə. İmperiya ağalığı dövründə xalqların tarixi bu cür "yüksək qayğı ilə" "tədqiq" olunurdu. Yalnız Sibir-də, buzların, Tayqa bataqlıqlarının arasında "türk xalqlarının da ilk məskəni" "tapılır" və dərhal rus, erməni tacik, fars, yunan, bolqar antitürkləri qatı şovinizm qudurğanlığı ilə qəzet və jurnalları, kitabları yazıb doldururdular: "Türklər Qafqaza və İrana XI əsrdə, Orta Asiyaya və Qazaxıstana VI—IX əsrlərdə "köçüb gəlirlər"? Bu böhtana qarşı çıxış edənlərin əllərini kəsirdilər. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin, Əmin Abidin, Hüseyn Cavidin, ƏHMƏD CAVADIN qanlı faciəsi, ilk növbədə onların doğma türk soyuna, kökünə sadıq olmaqlarının qanlı "mükafatı" idi. Oljas Süleymenovun başına gələn müsibətdən də yan keçmək olmaz!

Hər halda, niyə məhz Sibiri "ilk məskən" seçiblər türklər üçün?! Ona görə ki, Sibir torpaqları "mədəni dünyadan ən uzaq yer" hesab edilib! Bu fikri son 200 ildə o qədər fetişləşdirib, ehkamlaşdırıblar ki, 1950 — 1993-cü illər arasında Azərbaycan mətbuatında və kitabıyyatında, tarix, hüquq və daha çox filologiya sahəsində, o cümlədən ədəbiyyat, dilçilik, türkologiya üzrə dissertasiya mövzularında da həmin düşmən fikri özünə çox geniş yer tapmışdır.

Guya "turanlar-türklər" "geri qalmış iranlı-farsdilli" imişlər. Guya türklər "farsların vəhşi qohumları" olduğu halda Firdovsi bunu bilməmiş və "Şahnamə"də səhvən "türk-qeyri-irandır" yazıbmuş və bu "dahiyənə düzəlişin" də müəllifləri yenə də S.Zabixolla və Markvart imiş və X.Koroğlu da onları "haqlı" hesab edir. Guya bu fikirdə "soderjitsya bolşaya dolya pravdı"². X.Koroğlu, şovinizist Bartoldun da bir fikrini dəstəkləyir: turanlılar—

¹ X. K o r o ğ l u. Gösterilen əsəri. s. 35.

² X. K o r o ğ l u. Gösterilen əsəri. səh. 91.

eta druqaya vetv ariyskoqo naroda, meneye kulturnaya”¹. Əgər türklər mədəni dünyadan uzaqda-qarın, buzun, bataqlığın içində “vəhşi heyvan kimi” yaşayıblarsa, demək türk olublar, yox, əgər Qafqazda, Krımda, Orta Asiya və Qazaxıstanın münbit və mülayim iqlimli torpaqlarında da yaşayıblarsa, yə’ni bu faktı daha inkar etmək mümkün deyilsə, onda belə bir açıq böhtana əl atmaq lazım gəlib ki, sən demə türk adlı xalqlar heç yerli-dibli olmayıbmış!/?/, ayrıca türk xalqı əvəzinə “geri qalmış irandilli”lər olubmuş.

Firdovsi türkləri “cadugər-şamançı” kimi də pisləyir, şamanizmi “ali, mədəni irq olan farsdillilər üçün yabançı” hesab edir. Həm də yazır ki, Rüstəmin özü və atası Zal—İranın bu iki ən məşhur pəhləvanı “cadu ilə iş görürmüş”. Bu da onların: Rüstəmin və Zalın uzaq skif: sak-oğuz qohumluqları ilə bağlı imiş! Sonra başqa fikir gəlir: “İranın ən böyük qəhrəmanları sak qəbilələrindən çıxmışlar”. S. Zabixolla burada özü özünü bilmədən dolaşdırır. Lakin artıq gecdir! İranın ən böyük qəhrəmanları sak nəslindən olublarsa, o cümlədən Rüstəm və Zal kimi qəhrəmanlar da “12 000 div”-mazan-maqlar-oğuzlar-türklər nəslindən imiş! Elə həmin müəlliflərin yazdıqları “türk ardıcılığına” diqqət yetirək: **TUR /TÜRK/ — onun oğlu ŞİDAS, onun oğlu TURAQ, onun oğlu ŞAM, onun oğlu NƏRİMAN, onun oğlu SAM, onun oğlu ZAL, onun da oğlu-RÜSTƏM** Antitürklər üçün yenə də geriye yol qalmır!

“Avesta”nın əsas qəhrəmanlarından biri SİMA “Şahnamə”də olub SAM, “Avesta”da başqa bir qəhrəman: TRİT “Şahnamə”də olub TRİTA. Yaxşı loğman-təbib olduğuna görə Ahuramazda onu 2 oğulla mükafatlandırır. Sonrakı dastanlarda həmin TRİT “ATRAT” adlanıb. Atrat-Atr/op/at—Antropat—Antr—Tanrı, TANRI ODU (ucalığı).

Yenə həmin müəlliflər yazırlar: “Şahnamə”dəki RÜSTƏM obrazı mürəkkəbdir, çünki o, — Rüstəm İran mənşəli deyil². İran Zalın və Rüstəmin vətəni olmayıb. Onlar aborigenlərin nəslindəndir, sak mənşəlidir. Rüstəmin anası Rüdabə isə iranlıdır. Və buna “səbəb” axtarılır. “Qədimlərdə səbəbi bilinməyən epik süjet düzümü prosesi gedib”. “Türklər gəlib İranın yarısını türkləşdiriblər”. “Bu səbəbdən” də türklərin dünyaca məşhur qəhrəmanı Əfrasiyab — GÜLTƏKİN “İran mənşəli imiş”³. Eyni zamanda Bərdə yaxınlığında “Əfrasiyab/Xanqe Afyab/ mağarası” var imiş və Əfrasiyab burada öz düşmənlərindən gizlənibmiş. Bir qədər əvvəl “12 000 divi” mağarada “yerləşdirən” müəllif-

¹ Yenə orada. səh 94.

² X. K o r o ğ l u. Göstərilən əsəri. səh. 100, 107, 112.

³ Yenə orada. səh. 112.

lər Əfrasiyabı da mağarada “gizlədirlər” və bu zaman onu “İran mənşəli” adlandırdıqlarını unudurlar. Beləliklə, yüz arxın suyunu bir yerə calayan Bartold, Markvart, S.Zabixolla və ardıcılıarı elm əvəzinə siyasət yolunu, tarixi həqiqətləri açıqca təhrif etmək yolunu seçirlər.

X.Koroğlu “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” “Dədəm Qorqudun Kitabı” (rus dilində) əsərində elmi-tarixi əsas, arqumenti olmadan “Oğuz qəbilələri Azərbaycana gəlmişlər” fikrini tez-tez vurğulayır. Əslində həmin yanlış müddə—Azərbaycan xalqının öz doğma torpağına, əzəli yurdu olan Qafqaza “gəlmə”liyi imperiya şovinistlərinə məxsusdur. “Oğuzlar Qafqaza gələndən sonra”, “Oğuzlar Qafqazda görünəndən sonra”/Bax. həmin əsər: səh. 41, 44, 45, 48, 52 və s¹. yalnız siyasi mühakimələrdir.

Nəhayət, qeyd edək ki, X.Koroğlu “SSRİ” adlı qırmızı imperiya dağılandan sonra çap etdirdiyi məqalələrində, kitablarında və çıxışlarında anti-türklərin cəbhəsindən xeyli uzaqlaşmışdır. Onun hörmətli alimimiz filologiya elmləri doktoru, Beynəlxalq EKO Energetika Akademiyasının akademiki Azad Nəbiyevlə birlikdə, Bakıda rus dilində çap olunmuş “Qəhrəmanlıq eposu”² kitabında və “Ədəbiyyat qəzetində” verilən müsahibəsində³ bu dönüş aydın hiss olunur. Sözü gedən kitabdan və müsahibədən göründüyü kimi, X.Koroğlu gec də olsa dərk etmişdir ki, anti-türklüyün axırı olmadığı kimi, anti-Azərbaycan mövqelərində dayanmağın da axırı yoxdur.

“TATSIZ TÜRK BOLMAZ”

Dahi Mahmud Kaşkarlı türk xalqları ilə bir yerdə yaşayan tat etnosundan söhbət açmışdır.:

“Tatsız türk bolmaz,
Başsız börk bolmaz”⁴.

Bu misraları hörmətli alimimiz Süleyman Əliyarovun “Kökümüz, Yaranışımız, yaddaşıımız” əsərindən götürmüşük. “Dədə Qorqud Kitabında” Dirsə xanın dilindən deyilir: “Saqqalı uzun tat əri banladıqda”. Dastanın 1988-ci il nəşrində həmin ifadə müasirləşdirilmişdir: “Saqqalı uzun tat kişi əzan çəkəndə”⁵. Fik-

¹ X. K o r o q l ı, A. N a b i e v. Azerbaydjanskiy qeroičeskiy epos. Bakı 1996. səh. 41 — 52.

² X. Q. K o r o q l ı, A. M. N ə b i e v. Azerbaydjanskiy qeroičeskiy epos. Bakı, 1996. səh. 41 — 162.

³ “Ədəbiyyat qəzeti”. 3.1.1997.

⁴ “Azərbaycan” jurnalı, 1991, N 4, səh. 182.

⁵ KDQ. 1988. səh. 132., KDQ. 1962, səh. 17.

rimizcə həmin əzan çəkən kişi-molla Qalın Oğuz elində: Azərbaycanda oğuzlar-türklər—azərlərlə bir yerdə yaşayan talış/və tat/xalqının nümayəndəsidir. “Tat ər”in məhz “talış ər” məzmununda səsləndiyi fikrindəyik. Bəllidir ki, İslam dinini irandilli xalqlar Azərbaycan xalqından bir neçə il əvvəl qəbul etmişlər. Azərbaycanda farslardan daha əvvəl—bəlkə də neçə yüz illər əvvəl məskunlaşmış talışların da bir qismi islamçılığı: Qur’an oxumağı, minarədən əzan çəkməyi də öz azər—azərbaycanlı—oğuz-türk qardaşları tək mənimsəmişdilər. Azərbaycanda ilk mollaların çoxunun məhz talış xalqının nümayəndələrindən olduğu da şübhə doğurmur. Dastanda deyilən “Oğuz zamanında” azərlər-azərbaycanlılar tat, talış və başqa irandilli xalqların—etnosların hamısını “tat”, “tat ər” adlandıırıblar.

M.Kaşkarlının söylədiyi kimi: **tatsız türk bolmaz**: yəni türk elləri, türk-oğuz-azər-azərbaycanlı məclisləri, Dədəm Qorqudlu, ozanlı məclislər tat-talış xalqının nümayəndələrindən xali olmazdı. Azər türkləri ilə doğma qardaşlar tək bir yerdə yaşayan talışlar İslam dininin, müqəddəs Qur’anın təbliğində yaxından iştirak etmişlər. Bu misallar bir daha göstərir ki, “Dədəm Qorqud Kitabı”na talış xalqının övladları da məhz Azərbaycan övladı kimi, öz doğma kitabları tək baxmaqda tam haqlıdirlər.

Nəhayət, türkdilli xalqlardan birinin də adı “tatar”—“Tat ər”—tat kişisi, adamı—məzmunundadır. Bu da onu göstərir ki, əski çağlarda həm türkdilli, həm də qeyri etnosların—qəbilələrin, xalqların adları ulu inamlarla bağlı sözlərdən yaranıb. İnamlar isə odun əlamətlərini əks etdirmişdir. “Tat” sözünün Odun “tat-lı”, “dad-lı” “şirin od”, müsbət, həyat yaradan od—məzmunundan törənmiş olduğu gümanındayıq. “Tal-ış” adında “tal” əsas kod-məzmunudur və bu məzmun “tal-e”, tal/dal-uzaq, sirri bilinməz, yenə də: “xalq” məzmununda: “insan toplusu”, ulduzların, tal-elərin barışması, görüşməsi, qovuşması anlamında, “tal/aq” /kəbin/ və s. məzmunlarında da açıqlanır və bunlar da miflə bağlıdır.

Mən Tat və Talış dillərində “tat” və “Talış” adlarının öz fərdi məzmunu və mənası haqqında söz açmadım. Azərbaycanlı tat və Talış qardaşlarım bunu daha yaxşı bilirlər.

“Tatsız” sözünü “dadsız” kimi də düşünmək olarsa, məna belə alınar: Türk acı olmaz, dadsız olmaz, Türk çiy iş tutmaz. Türk yarımçıq iş görməz, Türk pis olmaz. Türk həmişə dadlı, möhkəm, doğru, ədalətli olar.

NAXÇIVAN

Tarixi mənbələr Naxçıvan şəhərinə 3538 il yaş verir. S. Orbeliani, L.Çarkinski, H.Karpinski və b. müəlliflər bu ulu şəhərimizin tarixinin e.ə. 1539-cu ildən hesablandığını bildirmişlər. Lakin buradaca qeyd edək ki, həmin tarix, xüsusən Naxçıvanın keçmiş "SSRİ" ərazisində "ən qədim şəhər" kimi nişan verilməsi heç də Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan xalqına xidmət məqsədi daşmamışdır. Burada əvvəlcə "yad möhür"ə qulluq edilmişdir. Ta qədimdən Azərbaycanla bağlı adların: toponimlərin, hidronimlərin, antroponimlərin, adonimlərin və s. mə'nə açımına tam yanlış mövqedən yanaşılmışdır. "Yunan dilində, ərəb dilində, fars dilində və b. dillərdə... belə yazılmışdır" metodu ilə saxtalaşdırmalara, təhriflərə yol verilmişdir. Bu "metodla" hərəkət edən öz müəlliflərimiz də dəfələrlə çıxılmaz vəziyyətdə qalmışlar.

Bu da "Naxçıvan" adının yunan-roma, ərəb, fars, rus və b. dillərdə—tələffüzlərdə təqdimi: Naksuana, Naxiçevan, Naşava, Naşavazi, Nəqşi-Cahan və s. Elmi tədqiqatda ilk sözə-sözün ilk şəklinə əsaslanmaq tələb olunur. Bəzi tədqiqatçılar özlərini "şöhrətləndirmək", bəziləri isə gizli siyasi məqsəd naminə bu tələblə bilərəkdən hesablaşmır. Və belələri gec-tez ifşa olunur.

Tədqiqatçı Cəfər İsmayıl oğlu (Cəfərov) "Naxçıvan" sözü məqaləsində¹ düzgün elmi nəticəyə gəlib çıxmışdır. O, Naxçıvanın elmə bəlli olan ən ilk—"Naksuana" variantından da daha qədim şəklini aşkarlamışdır. Bu, qədim türk mənbələrində üzə çıxarılan "AKÇİBON" adıdır. Sözün əvvəlinə "n" səsinin artırılmasını söz yaradıcılığının tarixi inkişafının məhsulu olduğunu da C.İsmayıl oğlu inandırıcılıqla şərh etmişdir. R.Yüzbaşov və Z.Yampolskidən sonra o da Naxçıvanın — Akçıbonun qədim türk/Azərbaycan/ tayfa — qəbilə adı ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Bununla yanaşı, "Naxçıvan" adının əfsanəvi Nuh peyğəmbərin adı ilə də bağlılığını da irəli sürmüşlər və bu halda da Naxçıvanı elə "Nuh peyğəmbərlə birlikdə" Azərbaycandan qoparıb erməniyə verməyə çalışmışlar. Rus müəllifləri V.A.Nikonov, V.A.Juçkeviç və b. tarixi həqiqətləri beləcə, bilərəkdən saxtalaşdırmağa cəhd etmişlər. Amma hətta bu halda da: həm "Naxçıvan", həm də "Nuhçıvan"—Nuhçumən-Nuh yeri... adlarındakı "çı—çu" şəkilçilərinin bilavasitə Azərbaycan dilinə aidliyi "unudulmuşdur". Bununla da həmin saxtalaşdırıcılar özlərini bir daha dolaşdırmışlar.

¹ Ədəbiyyat qəzeti, 2.VIII, 1995.

Nuhdan söhbət gedən yerdə NUHUN GƏMİSİNDƏN söz açılmaya bilməz. Dünyada məşhur olan, adı dini kitablara da düşmüş Gəmiqaya məhz Naxçıvan ərazisindədir. Erməni müəllifləri həmin bu Gəmiqayaya, rus hökumətinə söykənərək, iştahlarını gizlətmirlər və uydururlar ki, Nuh peyğəmbər də guya “erməni” imiş? Ortaqlıqda isə heç bir tarixi dəlil-fakt yoxdur. Bu adi işğalçı iştahıdır.

“SSRİ” vaxtında ermənilər Moskvanı-Sov. İKP MK-nı qızısdırmışdılar ki, bəs “Azərbaycan yazıçıları və jurnalistləri Naxçıvanı qədim Azərbaycan torpağı adlandırmaqla cinayətə yol verirlər! Onlara gerek cəza verilsin!” Moskva—Sov.İKP MK—bizim keçmiş “doğma Mərkəzi Komitəmiz” “doğma Sovet hökumətimiz” Azərbaycan hökumətini möhkəm hədələdi və Azərbaycan KP MK-nı məcbur etdi ki, Naxçıvanı qədim Azərbaycan kimi qələmə alan müəlliflər, o cür yazıları çap edən qəzetlər (heç bir ağıla, məntiqə sığmadan) söyülüb təhqir edilsin və cəzalandırılsın! 1986-cı ilin fevralında Azərbaycan KP MK-nın doğrudan da təcili plenumu çağırıldı. Plenumda “Sovet Naxçıvanı” qəzetinin əməkdaşları və həmin qəzetin 30 yanvar 1986-cı il tarixli sayında “Xalqımızın mənlük heykəli” məqaləsinin müəllifi, unudulmaz alim və şairimiz Əbülfəz Hüseyni təhqiramiz sözlərlə hədələndilər və ciddi cəzalandırıldılar. Yə’ni lap heç nəyin üstündə, “Naxçıvan mənim doğma vətənimdir”! cümləsinə görə Azərbaycan hökuməti öz xalqını, öz ziyalılarını qorxaqcasına, müticəsinə təhqir etdi və möhkəm hədələdi. Saxta “beynəlmiləlçi” SSRİ hökuməti bütün tarixi-elmi həqiqətləri “Lenin milli siyasəti” ilə beləcə zorla, qatı şoviniştçəsinə tapdalayırdı...

“Naxçıvan”ın ən qədim şəklinin doğma qaynaqlarda aşkarlanması tamamilə təbii və qanunauyğundur. AKÇIBON antroponiminin AK ÜÇ EB ON bölgüsündə açıqlanması da tədqiqatçı Cəfər İsmayıl oğlu (Cəfərov) tərəfindən tarixi-müqayisəli, elmi-məntiqi təhlillə əsaslandırılmışdır. Tədqiqatçı “AK ÜÇ EB ON” adını: ÜÇ ON OTUZ ƏRLƏRİNİN VƏTƏNİ məzmunu ilə açıqlayır¹.

Dədəm Qorqudun bir alqışında bu ulu fikrin ulu soracağı görünür: “Gerçəklərin üç otuz on yaşını doldursa yey”². Yə’ni: Səni təmsil edən nəslin — xalqın: Qalın Oğuz elinin hər bir fərdi—üzvü: gerçək olanı — bu gün var olanı bütöv bir ömür yaşasın! Bütöv ömür-bir əsri — 100 ili tamamlamaqdır. Əski oğuzun — azərin (azərbaycanlının) təsəvvüründə bütün ilkin adlar, saylar, rəqəmlər gözə görünməz, tək, vahid Tanrının əlamətləri kimi qəbul edilmiş və bu səbəbdən də müqəddəs sayılmışdır.

¹ Ədəbiyyat qəzeti. 2. VIII 1991.

² KDQ. Bakı, 1962. səh. 13.

Oğuz və Dədəm Qorqud/ tarixi şəxsiyyət olan Dədəm Qorqud-dan yüz min illərlə əvvəl yaranmış mifik qəhrəman Dədə Qorqud!/ da Adəm kimi ilk insandır. Oğuznamələrdə "İLK İNSAN — OĞUZ"un ÜÇ OĞLUNDAN söhbət gedir. Oğuzun hər üç oğlu ikidir: üç oğlu Göy anadan, üç oğul isə Yer anadan doğulur. Birinci üç oğul: Günəş, Ay, Ulduz, ikinci üç oğul: Göy, Dağ, Dəniz adlanır. Burada MÜQƏDDƏS İKİLİYƏ əməl edilmişdir. Belə ki: birinci üç oğul: Günəş, Ay və Ulduz—Odu,/müsbəti, Adəmi-Atanı: Ayatamı/, ikinci üç oğul Suyu,/mənfini, Həvvanı-Ananı: Ayvanı — Abanı/ təmsil edir. "Dədə Qorqud Kitabı"da Qalın Oğuz elinin "İKİ": ÜÇÜQ və BOZOQ düşünülmesi də öncə Müqəddəs İkilik qanunauyğunluğuna tabelikdən irəli gəlmişdir. Fikrimizcə, oğuzların İÇ OĞUZ və DIŞ OĞUZ /bə'zən DAŞ OĞUZ/ bölgüləri mifdən gələn soragın əfsanələşməsi, nağıllaşması dövrünün məhsuludur. "Oğuz"un "iskit", onun da "iskif"—"skif" variantları—şəkilləri də ilkin "Üçoq", yaxud: "ÜÇ OĞUL" şəklindən törəmişdir.

"Üç on otuz" "yüz"lə müayisədə mürəkkəb birləşmədir. Lakin burada sadəcə say əməliyyatından yox, bütöv oddan, tamamlanmış oddan söhbət gedir. Məhz bütöv od — on — ərdi, kişidir, "Adəm — Od" bölgüsünə aid olandır. Bu gün rus dilində kişi cinsinə "on" deyilməsi də məhz azər/Azərbaycan/ dilindəki "on-lar" və "on" sayı ilə eyni koda—məzmunu aid olması ilə bağlıdır.

"Üç on otuz" eyni zamanda "üç otuz və on"—bərabərdir: yüz—məzmunu ilə açıqlanır. Bununla belə "üç on otuz"un mifik həqiqətini tam açə bildiyimizi söyləmirik. Bu, gələcək tədqiqatın üzərinə düşür. Bu gün isə bir həqiqət aydındır ki, oğuzun—türk—azərin/azərbaycanlının ən qədim inanclarında Tanrı qüdrətinin təmsilçisi Odun saysız əlamətləri, o sıradan işıq xətlərinin sayı həm də adlara—ünvanlara çevrilmişdir. Ağdamın ÜÇÜQ-LAN kəndinin adı: Üç Oğuzla, Üçoqla, Oğuzun üç oğlu ilə bağlıdır. İmişli rayonundakı Otuzikilər kəndinin adı xalqımızın qədim inanclarından gəlir. Minkənd, Qırqlar, Minbaşı, Onbaşı, Yüzbaşı, Beşdağ, və b. yer və insan adları da əski azərin—türk—qədim inanclarının əksəsidir.

AK ÜÇ EB ON da müqəddəs adlarımızdandır. Bu mürəkkəb adda iştirak edən dörd komponent bütöv, vahid bir məzmunu ifadə edir. Ayrılıqda "Ak"—"Ağ" Ulu Odun—Günəşin adıdır; "Üç" Üç Oğuzdan, bilavasitə "Dədə Qorqud Kitabı"ndan və daha qədim oğuz-türk qaynaqlarından xəbər verir; "Eb"—ev: Vətən/!/, yurd məzmunundadır. Ağdam və Tərtər rayonlarındakı Evoğlu kəndlərinin adındakı "ev" də məhz "Vətən"—yurd məzmunundadır. Vətən—böyük evdir, ev—kiçik Vətəndir. Nəhayət, dördüncü komponent: "On"—"bütöv od" məzmunu—kodu ilə

“ərlər” anlamındadır. Bu belə bir həqiqəti də açıqlayır ki, “on” sayı həm də “od”, həm də “ər”—“kişi” məzmunu ilə qədim azərlərin—türklərin dilində də işlənmişdir.

Yeri gəlmişkən, erməni yazarlarının diqqətini Naxçıvan torpağı ilə bağlı iki danılmaz fakta cəlb etmək gərəkdir. Birincisi, qoy onlar Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya işarələrinə yaxşı diqqət yetirsinlər. Həmin işarələr Şumer, “Avesta”, Orhon—Yeni-sey—əlifbaları ilə, nəhayət, qədim Oğuz damğaları-nişanları ilə üst-üstə düşür. Yenə də həmin Gəmiqaya-Naxçıvan işarələri rusların işğal edib ermənilərə verdiyi qədim Oğuz yurdu Mehri dağlarında da hələ 1950-ci—60-cı illərdə qeydə alınmış, nəhayət, Kəlbəcər və Şamaxı dağlarındakı işarələrlə də üst-üstə düşür. Beləliklə də, Gəmiqayanın özü deyir ki, Naxçıvan məhz qədim Azərbaycan torpağıdır. Burada heç bir erməni izi yoxdur.

İkinci misal. Ermənilər özlərinin guya “daha qədim sakin” olmaqlarından çox dəm vururlar. Onlar herodotun 2600 il əvvəl çəkilmiş xəritəsinə ötən əsrlərdə hansı yollasa əl gəzdirmiş, yə’ni oraya herodotdan sonra “Armeni” sözünü yazmışlar. Hətta bu sözü herodotun özü yazmış olsa belə, həmin söz indiki Şimali və Cənubi Azərbaycanın, o cümlədən indiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının sərhədlərindən Cənub-Qərb istiqamətində qurtarır. Biz “Dədə Qorqud yolu” kitabımızda+ (Bakı, 1995, səh. 184) Herodotun sözü gedən xəritəsinin Qafqazı əhatə edən hissəsinin foto surətini dərc etmişik. Həmin hissədə Qafqaz ərazisində bütün əsas dağ, çay, yaşayış məskəni və b. adların hamısı azərbaycanlı-türk mənşəlidir. Necə ki, “Qafqaz”ın qədim yunan tələffüzündəki şəkli: “Kaukas”dır ki, bu da “Kas ucalığı”, yə’ni “OĞUZ UCALIĞI” məzmunu daşıyır. Qeyd etdiyimiz kimi, nə “Armenii” sözü Qafqaza gəlib çatmır, nə də Qafqaz ərazisində erməni mənşəli heç bir ada-ünvana rast gəlinmir.

Deməli, erməni müəllifləri istəsələr də, istəməsələr də tarixi həqiqəti e’tiraf etməyə məcburudular. Ermənilər və hər bir işğalçı onu da e’tiraf etməlidir ki, tarixi zorla nə qədər saxtalaşdırsan da, elmi həqiqəti nə qədər təhrif etsən də, tarix yenə də tarixliyində, elm də elmliyində qalır. Tarixi-elmi həqiqət sübut edir ki, Azərbaycan torpağının bütün qədimliyi yalnız Azərbaycan xalqının adı ilə bağlıdır.

“Naxçıvan”ın “AK ÜÇ EB ON” şəklinə bir də nəzər yetirək: Akuçebon — Akçuban-Akçiban-Nakçiban, nəhayət: NAXÇIVAN.

“Naxçıvan”dakı “van” komponentinə gəldikdə isə onun nə erməni, nə yunan-latin, nə də fars dili ilə heç bir fərdi, köklü bağlılığı yoxdur. Burada Çinin Sakit okean sahilindəki TAYVAN adasının və şəhərinin də adını, yə’ni həmin addakı “van” komponentini misal çəkmək olar. Yə’qindir ki, Tayvanın da “erməni

torpağı” iddiası ilə təqdimi mümkün deyil. “Van” Ulu dildən gələn söz yaradıcılığının məhsuludur. O, “od materialı”, insan, insan birliyi, yer-ərazi/məhz “od materialı” kimi!/ man-mən, ban-bən... komponentlərinin törəməsidir və bütün dillərdə paralel surətdə rast gəlinir. “Dədə Qorqud Kitabı”nda “Alban evlər”dən söhbət gedir. Bu, “hündür və yaraşqlı evlər” məzmunu daşıyır. “Ban”ın uca, hündür ünvanı od ilə, “ban” sözündəki “a” səsi ilə bağlıdır. “Bam-bam təpə”—məhz uca təpədir, “bəm”—aşağı səsi bildirir. “Qam”la “qəm”in də “Od” və “Su” bölgülərindən çıxış etdiyini görmək çətin deyil. “Əlvan” sözü də yə’qindir ki, “erməni mənşəli” deyil, buradakı “van”: al-əlvan—Odun bütün işıqları—rəngləri ilə bəzənmiş-məzmunu əsas koddur. Söz yaradıcılığında ban-van-fan... “odun getdikcə çoxalması”—kondunda açığlanır.

DOĞMA İŞARƏLƏR

Elm təsdiq edir ki, dünyada mövcud olan bütün əlifbalar, o sıradan: finikiya, yəhudi, yunan-latın, ərəb, hind, etrus, gürcü, erməni, kiril/rus/ əlifbaları öz başlanğıcını hələ 7000 il əvvəldən və daha uzaq minilliklərdən soracağı gələn ŞUMƏR-AZƏR-TÜRK ƏLİFBASINDAN almışdır. “Avesta” əlifbası haqqında ən yaxın soraq 2500 il keçmişə ünvanlanır, eyni zamanda “Avesta”nın 5000 il əvvəl, bə’zən də 7000 il əvvəl yazıya alındığı bildirilir. Nəhayət, “Avesta” əlifbasının Orhon-Yenisey əlifbası ilə üst-üstə düşdüyünü də elm qəti təsdiq etmişdir¹.

Şumer—/Şumər!—“Avesta”—Orhon-Yenisey əlifbalarının yarandığı məkanın Qobustan-Şumer mədəniyyətinin beşiyi olmuş qədim Azərbaycan torpağı/Qafqaz dağlarından İran körfəzinədək!/ olduğunu söyləmək olar. Gəmiqaya—Naxçıvan, Şamaxı, Kəlbəcər qaya işarələri/ yazıları/ da məhz Şumer—“Avesta”—Orhon-Yenisey əlifbaları ilə üst-üstə düşür. Oğuz damğalarının/möhür-nişanlarının/ da Şumer—“Avesta”—Orhon-Yenisey əlifbaları ilə bağlılığı elmi həqiqətdir. Misal gətirilən tablo bunu bir daha təsdiq edir. (Hər işarədən—yazıdan bir neçə misal). — (4-cü tablo). Qeyd edək ki, Qobustan qaya təsvirlərinin və işarələrinin də qədim Şumer və Şifahi “Avesta”!/ dövrü ilə bağlılığı gümanındayıq. Fikrimizcə, Qobustan qaya təsvirləri yenidən və daha diqqətlə öyrənilməli, həmin qaya təsvirlərində ən qədim inamların—mifik həqiqətlərin izləri aşkara çıxarılmalıdır.

¹ Ə h m ə t C a v a t. Əlifbanın mənşəyi əski türk yazısıdır. İstanbul, 1933. səh. 10., E.Əlibəyzadə. Ana kitabələr. Bakı, 1996. səh. 21 — 22.

SEHRLİ RƏQƏMLƏR

Azərbaycan alimi Əhməd Elbrus ən qədim işarələrin simvol-lar-kodlar olduğunu sübut etməyə müvəffəq olmuşdur. O, qədim misir, krit, çin, Şumer, Şumer—Akkad, mayya/Latın Amerika-sı/, yapon, vavilon, hind, ərəb, yunan işarələrinin bir ümumi, vahid sistemə tabe olduğunu elmi dəqiqliklə aşkarlamışdır. Onun kəşf etdiyi sistemdə bir-birindən zaman və məsafəcə min illərlə uzaq olan xalqlardan hər birinin fərdi yaradıcılıq məhsulu tək qəbul edilmiş işarələr məhz ayrı-ayrılıqda da bir hasilə: 12 576-ya bərabər olur¹. Və buradan çoxlu suallar doğulur: Bəs, bu hasil—cəm: 12 576 görəsən hansı qanunauyğunluğun—maddi məzmunun—kodun ünvanıdır?

Fikrimizcə, sözü gedən 12 576 kodunun mifik həqiqətinin aşkarlanması kainat və yaradılış haqqında biliklərin bir çox sirrin-dən soraq verə bilər.

Əhməd Elbrus dörd müqəddəs kitab: Qur'an, İncil, Tövrat və Zəburla bağlı 19 rəqəminin də məhz kod—məzmun olduğunu aşkar etmişdir. Fikrimizcə, sözü gedən 19 rəqəmi də hələlik bizə bəlli olmayan mifik həqiqətdən bir soraqdır.

Bütün hallarda simvollar—kodlar: məzmun içində məzmun-lar/!/ belə bir ümumi fikrə gətirib çıxarır ki, əzəli və əbədi olan, Tanrıdan gələn qanunauyğunluqlar varlığın—həyatın idarə edil-məsinə xidmət edir.

Rəqəmlərin, sayların mifik həqiqətinin aşkar edilməsi, şübhə yoxdur ki, elmi daha da zənginləşdirəcək və yeni kəşflərə yol açacaq.

¹ "Bakines" qəzeti, Otkroveniye. (Açıqlama), 2 — 10 VI, 1995.

IX FƏSİL

SANSKRİTDƏ TÜRKLİZMLƏR

Başqa dillərdə (dil ailələrində) Azərbaycan—türk mənşəli sözlər axtarmaq son illərədək ağılasığmaz hesab edilirdi. Türk dillərində isə alınmaların/Hind-Avropa, sami. Qafqaz və s./ bolluğundan danışılırdı. Güman edilirdi ki, guya türk dilləri başqa dillərdən, xüsusən də guya ərəb və fars dillərindən “kasıb” imiş, bu səbəbdən də sadə—“türkəsaya” dil imiş. Qazax xalqının böyük oğlu Oljas Süleymenov slavyan dillərinin türk dillərindən bol-bol bəhrələnmiş olduğunu “Az—Ya” kitabında¹ açıqlayarkən qarşı tərəfin qeyri-elmi, inzibati zorakı e'tirazlarına rast gəlmişdi. Azərbaycanda da tanınmış alimlər: A.Məmmədov, M.Seyidov, T.Hacıyev, E.Əlibəyzadə. K.V.Nərimanoğlu və bu sətirlərin müəllifi də Azərbaycan-türk qədimliyindən danışmağa cür'ət etdiklərinə görə kəskin hücumlara məruz qalmışdılar. Lakin tarixin və elmin həqiqəti zordan daha güclüdür.

Azərbaycan xalqının və başqa türk xalqlarının bir sıra qədim inamlarının, adət-ən'ənələrinin, xüsusən də mifik süjetlərinin başqa xalqların dini-fəlsəfi görüşlərində, adətlərində, nəhayət, dilində aşkara çıxarılması artıq danılmaz həqiqətdir. Və bu həqiqət yeni tədqiqatların, elmi əsərlərin mövzusuna çevrilməkdədir.

Bütün dillərin bir-birinə heyrətamiz dərəcədə oxşarlığı da Azərbaycan—türk mənşəyi haqqında fikirləri qısqanlıqdan xilas etmiş olur. “Türk mənşəyi” bu gün artıq bütün qit'ələrdə müşahidə edilir. Avropada: İtaliyadan Skandinaviyaya qədər, Amerikada, Sakit okean sahillərində, Afrikada türk mənşəli tarixi yerlər, toponim və hidronimlər və s. QƏDİM DÜNYANIN DAHA ÇOX TÜRKL MƏNŞƏLİ OLMASI haqqında fərziyyələri yenidən ortaya atmışdır.

Qədim Hindistanın dini-fəlsəfi kitablarında ulu azərlərin-azərbaycanlıların Od və Su inamları ilə bağlı mifik təfəkkürün güclü tə'sirini görməmək mümkün deyil. Bakının Suraxanı kəndindəki atəşgaha—Od evinə hələ XÜIII əsrdə/güman ki, daha

¹ O. Süleymenov. “AZ—YA”. Bakı, 1993. səh. 210 — 236.

qədimlərdə—e.ə. min illiklərdə də! Hindli odsevərlərin ziyarətə gəlməsi və burada onlardan neçəsinin öz ömrünü oda—Od allahına qurban verməkləri köklü səbəblərlə bağlıdır. Bu, öncə ulu babalarımızın Od-Maq mədəniyyəti-sivilizasiyasının ta qədimlərdən Azərbaycandan çox-çox uzaqlara yayılmasından soraq verir. Təkcə hindlilər deyil Yunanıstandan da e.ə. çağlarda Od-Maq elmini öyrənməyə gəlirdilər¹. Bütün bu soraqclar Od-Maq sivilizasiyası ilə bağlı mifik düşüncələrin və sözlərin qədim xalqlar, o sıradan qədim hindlilər tərəfindən də iqtibas edilməsini və mənimsənilməsini təsdiqləmiş olur.

Sözlərin məzmunu—ulu kodları ən çətin sirri də açmaq gücünə malikdir. Biz də məhz məzmunə əsaslanaraq, qədim hind dilində—Sanskritdə azər—Azərbaycan—türk mənşəli sözlərin — söz köklərinin soracağına düşdük. Bütün Hind-Avropa dilləri üçün də “başlanğıc dil” sayılan, əslində mənşəyi mə'lum olmayan sanskritdə “Avesta”, Şumer mətnləri və b. ədəbi abidələrimizin dilində aşkarlanan onlarca, yüzlərcə sözün: söz köklərinin işləndiyini yəqin etdik. Bu özü ayrıca, fundamental elmi mövzudur ki, biz onu bütünlüklə sabahın gənc, xoşbəxt tədqiqatçılarına həvalə edirik. Bu kitabın verdiyi imkandan istifadə edərək, sanskritdə Azərbaycan—türk mənşəli bir neçə//200-dən artıq/ söz kökünün açımını verməyi özümüzə borc bildik.

Qədim Hindistanın klassik ədəbiyyatı—”BHAQAVAT—QİTA olduđu kimi” sanskritin də klassik nümunəsi sayılır. Beləliklə. /Bhaqavat-qita”da türkiizmlərə: türk—Azərbaycan dilində də aşkar olunan kök sözlərin fonetik/şəkil/ və məzmun eyniliyinə və oxşarlığına diqqət yetirək.

1. Bhaqavat-qita: Bhaq—Boq/Baq: Tanrı, qita—kitab, Tanrı kitabı;
2. Bhaqavan: “Bütün sərvətlərin sahibi”—Tanrı, Bakının “Baqavan” adı da həmin məzmununda “Tanrı şəhəri”dir;
3. Qita (ayrılıqda: “nəğmə”) Qata—”Avesta”da qatlar, Qatar muğamı;
4. Səma: Səma-Tanrının məskəni;
5. Viqyana/”həyata keçirilmiş bilik”/Viq/Biq/Bik-B/il/ik;
6. Atharva/”Tanrı kitabı”/ At-Od, har-va; hava, har-hər/əkət; qədim Hind mahnılarındakı “hare! hare!” “hər-rə/kət edən, yaradan Od-Tanrı” məzmunundadır;
7. Yacur—Ayacur; Ay işığı, cur/çur/şur-işiq axını;
8. Yoqa/”birləşmə”: yığılma;
9. Muni/”müdrək, aqıl”—munis: ağıllı, xeyirli məsləhət verən insan.
10. Karma/”fəaliyyət”—kar-a gəlmək, fəaliyyətdə olmaq;

¹ A. M a k o v e l s k i. /Avesta”, B. 1960. (Rusca). səh. 4.

11. Maya /"olmayan şey", "maddi enerji"/—od mayası—enerji mənbəyi;
  12. Dhayana/"Ali Cana yönəltmə"/—Dahiyanə—Tanrı mərtəbəsinə ucalan iş, xidmət, insan;
  13. Arcuna/"İşıqlı"/—Ar: hərəkət edən od-ışığı;
  14. Asana/"fiziki məşğələ"/—hamı üçün asan olan, mümkün olan iş;
  15. Brahman/"fərdi can", bir can; bir mən;
  16. Brahmaçarya/"ruhi həyatın birinci pilləsi"/;
  17. Brahmacari/"həyatın birinci pilləsində olan adam-şagird"/,;
- Hər üç sözdəki "bra"—"brah"; "bir" mə'nası ilə açılır: bir, birinci—əvvəlinci, bir-tək; man/mən: can;
18. Aştanqa/"səkkiz pilləli"/—Səkkiz—maddi məzmununda üst-üstə düşən iki od xəttindən—iki xaç məzmunundadır. Xaç/xaş/aş;
  19. Treta/"Gümüş"/—tre/tret: dür-e, dür-r: gümüş;
  20. Suhrit/"Xeyirxah insan"/—Suh/SU—üzündə su olan, qəlbində su-dinçlik, xeyirxahlıq hissi olan insan;
  21. Şri/"gözəl", "müqəddəs"/ "Avesta"da gözəl, müqəddəs, işıq-mələyin: ŞİRVİN adının "şirin" və "şri" kodları ilə açıqlanır.
  22. Veda/"müqəddəs kitab"/ "Avesta"nın "A/ve/s/ta"—"Avesta" variantından qismən dəyişikliyə uğramış, qədim hind dilinin qəlibində "veda"—"vedalar" şəklinə düşmüşdür. Əslində "Veda" məhz "Avesta" deməkdir. Qeyd edək ki, həmin "vedalar"da məhz "Avesta"nın mətnindən iqtibasla istifadə edilmişdir;
  23. Uvaça/"dedi"/—açdı, uv-aç-aç, de, söylə. Açmaq-ışıqla bağlıdır. Burada "aç" kodu inkar olunmazdır¹;
  24. Açaryam/"məuəllim"/: sözü, biliyi açan, açıqlayan, çatdıran;
  25. Vaçanam/"sözlər"/:v açılanlar, ağızdan çıxanlar—açılanlar;
  26. Rac /"şah"/: Günəşin "RA" adı tək öncə "Tanrı"dır; rac/raç-çar, şah;
  27. Şişena/"şagird"/:ş/işi mənimsəyən, öyrənən, işcil;
  28. Mahatam/"böyük"/:maq-böyük, çoxlu od kütləsi, mahal-böyük ərazi;
  29. Camum/"hərbi qüvvə"/: cəm olan qüvvə, samum/sə-mum/çamum-acı külək;
  30. Dhi/"çox"/: daha çox, çox ağıl sahibi-dahi;

¹ Qeyd: birinci mö'tərizələrdəki dırnaqda verilən sözlər "Bhaqavat-qita" və ona əlavə—Yoqa kamilliyi kitablarındakı izahlardır.

31. Şurah/"qəhrəmanlar"/:şur-rah, gur-rah, şurru/şurlu-həyat odu ilə, həyat eşqi ilə dolu olanlar;
32. Anye/"başqaları"/: onlar/oni-ani/; on-od, bütöv od, onlar-bütöv odlar, işıqlar/bu misalda: insanlar;
33. Bahavah/"külli miqdarda"/:baha-lıq, baha, baho!-bah-boq: Tanrı böyüklüyündə olmaqlıq;
34. Şastra/"silah"/:şaşka: şallaq, şeşpər, şapalaq; şast-şəst: isti, şəst ilə dayanmaq;
35. Nana/"çoxlu"/: nan-lar, onlar ; "nana"da ikinci "na"—şəkilçidir;
36. Tato/"o"/: üçüncü şəxsin təki; to-ot: od, o od;
37. Balam/"qüvvə"/:bal-güc, balam:odum, işıgım, gücüm, qüvvəm, bal-şirin—ən şirin—məzmunu ilə güc-qüvvət məzmunundadır; (Qədim Qvatemala əfsanəsində də övlada: "balam" deyilib).
38. Uççah/"ucadan"/:uca, uca olan, ucada olan;
39. Tumulah/"qarışıq"/:tumanlı-dumanlı, qarışıq;
40. Şankhau/"çanaqlar"/: şanah-çanaq;
41. Nabhah/"səma"/:naba-nebo, nəbi: Göy tanrı;
42. Me/"mənim"/:mən, mənim;
43. Priya/"yaxşı"/:pir-ocaq, dini ibadət yeri-yaxşı yer, pirani-müdrək, yaxşı insan;
44. Sakhini/"dostlar"/:saklar-odlar, sakinlər; sak-oğuz-insan/lar;
45. Banduhum/"qohumlar"/:banduh-bir yerə, nəslə bənd olanlar, aid olanlar, bodun-qohum, ban-bən:bən/dələr;
46. Manah/"ağıl"/:man/mən-düşünən varlıq-od-mən, düşünən od;
47. Asman/"bizə"/:man-biz;
48. İkşinam/"gözlər"/:iki/iks/ışıqlar, görən od;
49. Doşam/"cinayət"/: düşmən işi, duş-qorxulu ruh, yuxu, vahimə;
50. Tvak /"dəri"/:tavak, qavıq-qabıq, dəri; tavan-örtük: həmin məzmununda;
51. Bhaqavan/"əzəli tanrı"/:boq/baq: tanrı;
52. Sukha/"xoşbəxtlik"/: suk/sak-bütöv od, tam olmaq-sağlıq-xoşbəxtlikdir;
53. Dhiram/"səbrli"/: irəm-cənnət: səbr, dinclik olan yer; mir: dünya, sülh, dinclik. Səbr də dincliklə bağlıdır; irmaq-bulaq-su: dinclik mənbəyi;
54. Hantaram/"qatil"/: qantaram-qan tökən, darma-dağın edən;
55. Ranat/"mübarizə"/:qıran, qırğın-mübarizə;
56. Artha/"qalib gəlmək"/:artmaq, çoxalmaq, üstün gəlmək-qalib gəlmək;

57. Krişna/"ali Tanrı"/:Kırmızı/qırmızı od: Güneş: Od-Tanrı;
 58. Aryanalar/"mədəni insanlar"/: yüksək vəzifəli, varlı insanlar, "aydan arı"—təmiz insanlar. Qeyd: bu misal da bir daha sübut edir ki, tarixdə heç bir "ari xalq"dan—"ali xalq"dan söhbət getməyib.
 59. İşbu ah/"oxlarla"/: işıqlarla, ox-ışığı xəttidir;
 60. Quran/"böyüklər"/:quran-yaradan insanlar, qururlu-böyük görünmək;
 61. Kəman/"arzulayaraq"/:arzu-kam, kam almaq;
 62. Yan/"kim"/: yan-aşmaq, yanaşan şəxs;
 63. Asun/"həyat"/:sun/sin/şin/şan/can, sin-ə-ürək: həyat verən, həyat olan, sin/jin/jizn, sen/jen, jənşen-həyat-cavanlıq verən bitgi, jənşinə-həyat verən qadın-ana;
 64. Pandidah/"alim"/:pan-böyük, Pənah-böyük, müdrik;
 65. Dukha/"bədbəxtlik"/:duk/dük/düyün, düyünə düşmək; (düg-ün);
 66. Vetı/"bilir"/:veti-bitiyi-biliyi olan;
 67. Cayat/"doğulur"/:can-həyat verilir;
 68. Nam/"can/:nam-nişan, namus, nam-şərəf, namxuda-əhsən, nam-man-mən;
 69. Kim/"kimə, kimi"/: kim, hər kim olsa, gəlsə və s.
 70. Narah/"adam/: nar-od, od-insan;
 71. Aparani/"başçıları"/:irəli aparanlar!!!
 72. Çirnani/"köhnəlməmiş"/:çirklənmiş çürümüş;
 73. Anyani/"başqa"/:o yandakı;
 74. Maruta/"külək"/: maraq, bir şeyə meyl etmək, o tərəfə əsmək;
 75. Canma/"doğuluş"/:cana gəlmək;
 76. Kaşqit/"kimsə"/: kaşçı/xaççı: kimsə, kaş/kaç/xaç: od-insan;
 77. Sarvana/"bütün"/:sarınmış, bürünmüş-bütünləşmiş-bütövləşmiş;
 78. Bahuk/"çox"/: baha, çox qiymətli.
 79. Eka /Yeka/"yeganə"/: yek-tək;
 80. Kalilam/"sıx meşə"/: kolluq;
 81. Aşivarya/"var-dövlət"/:var: var-dövlət, aşib-daşan var-dövlət;
 82. Krodhah/"qəzəb"/:gur od;
 83. Apah/"su"/: apa/ana/aba/həvva: su;
 84. Puman/"insan"/: man/mən, od-mən, od-insan;
 85. Karma/"iş"/: kar-hərəkət edən od, kara gəlmək-iş görmək;
 86. Atma/"can"/: "od-maq" məzmununda, ataman-qüvvətli-canı olan;

87. Anna/"qida"/:nan-çörək/, nin-da: taxıl/Şumər dilində.
Un: Göründüyü kimi, un/nin-da/nan və anna/mannı/eyni
kodlu sözlərdir.
88. Karyam/"borc"/:kar-od;
89. Açıran/"icra edən"/: açaraq iş görən;
90. Canah/"şəxs"/: canı olan;
91. Kartum/"hərəkət edərək"/:kara gələrək;
92. Lokah/"dünya"/:mülk, ölkə, bölgə... dünya;
93. Vartma/"yol"/: varılan, gedilən;
94. Varteyam/"məşğulam"/: varıram-hərəkət edirəm, məşğu-
lam;
95. Karta/"yaradan"/:karlı-güclü-yaradıcı;
96. Karamani/"fəaliyyət"/:kar aşan iş;
97. Saççate/"bağlanır"/:sancaqlanır; saçın bağlanması və
"SAÇ" kodu;
98. Çəştate/"cəhd edir"/: çəşt/cəhd, çəştə-işıqkən;
99. Cnana van/"alimlər"/: canı-qüvvəsi olanlar, biliyi olanlar;
100. Karişyata/"edə bilər"/:kara gələ bilər;
101. Dhumena/"tüstü ilə"/: dumanla;
102. Vahnih/"od"/:vah/Vahab, Vahabzadə/Baq/Boq-Tanrı,
Od-tanrı;
103. Malena/"toz"/: mal/mel, pıl-toz/palçıq-toz/mal:od mad-
dəsi, malakeş deyəndə od maddəni"-palçığı, suvağı qa-
rışdıran, suvayan alət düşünülür;
104. Parani/"yüksək"/: par/pər-Günəşin pəri-qanadı, par:
yüksəyə qalxan od nəfəsi, buxar;
105. Yada/"nə vaxt"/:yada düşmək, yada düşünülen vaxt!
106. Atmanim/"özüm"/:od-mən, mən özüm;
107. Manuşe/"cəmiyyət"/: mən—xalq, insan toplusu, od-var-
lıq;
108. Çatuh/"dörd"/:çat-tac: dörd yanlı;
109. Badhyate/"dolaşır"/:hərəkət edən bad-od havası;
110. Oqni/"odla"/: Ağ ilə—Günəslə, od ilə;
111. Karoti/"etmək"/:kara gəlmək;
112. Kurvan/"edərək"/: quraraq, kara gələrək;
113. Samah/"möhkəm"/: samlanmış-möhkəmlənmiş, sınaqdan
çıxmış;
114. Brahma/"tanrı"/: Bir Ağ, Bir od, od-Tanrı-Günəş;
115. Qati/"hərəkət"/:qatara düzülmək, qatarla uçmaq, qat-
qat yığılmaq;
116. Yanti/"yaxınlaşır"/: yanaşır;
117. Bruhi/"buyur"/: buyurun!
118. Ethanam/"yer"/: od anam—Yer kürəsi;
119. Qaççhan/"hərəkət edərək"/: qaçaraq;
120. Munyanti/"yanılan"/: yanan mən;

121. Cantavah "canlı varlıqlar"/:canı olanlar;
122. Kasyacit/"kimsənə"/: hansı kəs?
123. Acnakena/"cəhalət"/:acı hal, acınacaqlı vəziyyət;
124. Acnanam/cəhalət"/: /həmin məzmununda/;
125. Qavi /"inəkdə"/: qav-öküz/Şumerdə/; odu-gücü olan;
126. Adi /"başlangıç"/ : ad eləmək, ad qoymaqla başlamaq;
127. Şita /"soyuqda"/:sital-xəsis soyuq əməlli;
128. Mana/"şərəf"/: mənlik;
129. Kanqanah/"qızıl"/: tanqah-var-dövlət;
130. Bhaktaram/"sahib"/: Boq, Tanrı: dünyanın sahibi;
131. Aşma/"daş"/:aşı-ağ, işıqlı daş, aş maddə, işıq maddə-od;
132. Mitra/"mehriban havadarlar"/:mit/mat-ana, analar;
133. Dveşya/"paxıllar, paxıllıq edənlər"/:divlər, div-insanlar;
134. Deşe/Döşe/"yerdə"/: döşəmə, döşək, dağın döşü, daş, təst, daş;
135. Atma/"ürək"/: od-mən, həyat odu;
136. Atmanam/"mən"/: mən odam, od-mənəm;
137. Kalmaşah/"hər cür maddi çirkab"/:həlməşik, qatışıq-bulaşiq;
138. Qaççhati/"gedir"/:qaçır;
139. Kule/"ailədə"/:ocağa qalanmış odlar, bir evə qalanmış-yığılmış insanlar toplusu, kollektiv, kollanmaq, bir qalada olmaq;
140. Me/mayi/mam, aham, asmi: mən, mənə, mənim və s.
141. Anah/"su"/: ana, həvva: su!
142. Analah /"od"/: od-ana!
143. Çaqaat/"maddi dünya"/:çağdaş dünya! Çağdaş od!
144. Asuram/"allahsız"/: asi düşən, odu inkar edən, odsuz su;
145. Bhavam/"təbiət":bağ: Tanrılar məskəni, təbiət;
146. Mayaya/"illüzyon enerji ilə"/: may-işıqlanan od;
147. Tanum/"bədən"/: tan/rıdan verilən, od-tanrının bir əlaməti, bədən;
148. Takum/"tanrılarının forması"/: toxum: yaradılış üçün tanrı əlaməti;
149. Yanti/"gedirlər"/:yan-yana, yanaşı getmək;
150. Atma/"məhiyyət"/:od-mən;
151. Ahah/"gün"/: ağ-ağ, gün, Günəş;
152. Ratra/"gecə"/:toranlıq, qaranlıq-gecə;
153. Adyam/"əzəli"/: od-Adəm—ilkin, od başlangıçım;
154. Bhuta/"mövcud olan hər şey"/: Bağ odu: Tanrı yaradan od-təbiət;
155. Adim/"mənbə"/: addım-odum, od ilkim: adəmiyim;!!
156. Paralayah/"dağılma"/: paralanmaq;
157. Bacam /"toxum"/: becərilən;

158. Varşam/"yağış"/: varan su, varan-hərəkət edən işıqlı!
159. Divi/"göylərdə"/: dibsizlikdə, sonsuzluqda;
160. Devata/"tanrıçılar"/: dibsizçilər-göyçülər-tanrıçılar;
161. Yaşah/"şərəf"/: yaşanan, şərəflənən;
162. Acnane/"cəhalət"/: acı günə qalmaq;
163. Vişnuh/"tanrı"/: İşıq-nur-Tanrı!
164. Ravah/"Günəş"/: RA/Ar-Ər—hərəkət edən Od-Tanrı: Günəş!
165. Şaşı/"Ay"/: işıqlı ağ—Ay!
166. Dhata/"yaradıcı"/: dahi!
167. Çara"tərpənmək"/: çarə etmək, hərəkətə gətirmək;
168. Ambara/"paltar"/: abır, bürüncək;
169. Qandha/"ətir"/: qan-gün: od materialı;
170. Anaitam/"hüduzsuz"/: ənginlik!
171. Uqram/"dəhşətli"/: qırma, qıran-dağıdan;
172. Runam/"forma"/: run işarələri/?/Ru-Günəşin üzü;
173. Bahu/"çox"/: baha! Baho! (heyrlənmək ki, necə də çox-dur!)
174. Aneka/"çox"/: An-Göy qədər, ənginlik qədər çox;
175. Padam/"ayaqlar"/: piyada, p/addımlayanlar;
176. Şarma/"mərhəmət"/: şərm, şərm-həya; işıqlı, xoş münasibət;
177. Quruh/"ustad"/: qurucu!
178. Tuman/"duman"/: duman!
179. Dhama/"məskən"/: daxma-ev, dahal/daq-al: bütöv od yeri-məskəni;
180. Yacantah/"qurban getmək"/: acını—ölümü qəbul etmək;
181. Matah/"baxılan"/: mətah, od maddə, mat-erial, gözəl od!
182. Satana/"şeytan"/: saytan/şeytan: şər ruh;
183. Bhaya/"qorxu"/: bah-bah, bah! Qorxdum!?
184. Atmanah/"özüm"/: at-od, od-mən, mən-od;
185. Aqnişu/"odda"/: Aqon və Ağ işıq-kodları ilə açıqlanır;
186. Yacnam/"qurban"/: acı mən: qurban;
187. Daqdha/"yandırılmışdır"/: dağlanmış, dağ olmuşdur; ürəyə dağ çəkilməsi, çalın-çarpaz dağ, dağ su: qaynanmış su; dağ-xaç: üst-üstə düşən iki od xətti, xətləri;
188. Vartma/"yol"/: varılan, gedilən;
189. Puruşah/"insan"/: pir şak: pir-od xətti, şüası, şak—od/ışıq şüası ilə doğulmuş/ yaranmış varlıq—insan: oğuz!
190. Aqham/"dəhşətli günahlar"/: ağ eləmək, ağını çıxarmaq: odu-ağı hədsiz qədər "susuzlaşdırmaq"!
191. Astu/"qoy olsun"/: mən deyim, sən də ÜSTÜN gəl!
192. Qhore/"qorxulu"/: qorxu, qara-qorxu/qara" kodundanır/;

193. Sarvan/"hamısı"/: bütün sar-lar: işıqlı odlar: insanlar;
 194. Üçyate/"deyilmişdir"/: açılmışdır, söz ağızdan uçulmuşdur!
 195. Vara/"ey ən yaxşı"/: hərəkət edən V/Ar-an: ulu Odun özü!
 196. Şat-masah/"altı ay"/: şat/şat-ır—çad-ır, şat:altı/altı üzlü dünya "altı" sayı, masah-ağ maq: ağ od: Ay;
 197. Ahah /"gün"/: Ağaç: Gün-ikiqat ağ, ən ağ od!
 198. Brahma/"Mütləqə"/: Bir mah/maq, Bir od-Tanrı, Bir Allah!
 199. Yati/"gedir"/: yetir, gedib çatır;
 200. Maha işvaram/"ali hökmdar"/: maha-böyük, ali, işvaram-hərəkətdə olan-varan işiq;
 201. Daivim/"ilahi"/: daimi olanım; daimi—"dağ"-xaç hərəkətdə olan od məzmunundadır;
 202. Upasate/"sitayış"/ pərəstiş; ayağa enmək, əyilmək. Deyirik: bağır basdım, ayağına gəldim. bas/pas: yerə-torpağa basılmaq, əyilmək və onu Od-Ana kimi, sevmək məzmunundan doğulub.
 203. Sakşi/"şahid"/: sak-insan, şi—ışıq; işıqdakı insan, gören insan, gören şəxs. Bəs, hər gören—şahidlik edirmi? Bu başqa məsələdir və bizim mövzumuz aid deyil.
 204. Yacinah/"fədailər"/: canını verənlər, canından keçənlər!
 205. Manasyasi/"zahidlik edirsən"/: Od-man-a: od-materiya, Od-Anaya¹ pərəstiş edirsən, yanırsan, dualar oxuyursan...

BELƏLİKLƏ, biz Sanskrit/qədim hind/ dilində işlənmiş 205 sözün **etimoloji açımı**: ulu məzmunu ilə tanış olduq və həmin sözlərin məhz məzmunları—kodları ilə Azərbaycan və ümumi halda türk dillərində də açıqlanmasını gördük. Əlbəttə, yuxarıdakı sözlərin bilavasitə "Azər-Azərbaycan mənşəli", yaxud "türk mənşəli" olduğu birbaşa iddia edilmir. Lakin 205 sözün/bunlar daha da artıq ola bilər/ kök komponentlərinin—kodlarının həm başqa dillərdə, (məsələn sami dillərdə də), həm də Azərbaycan dilində aşkarlandığının şahidi oluruq. Və buradan iki cəhəti: 1. Sanskrit də daxil olmaqla, bütün dillərin bir-birinə qohum olub, yalnız bir Ulu dildən—Kök dildən baş alıb gəldiyini, 2. Hind-Avropa dillərində və bu dillərin "anası" sayılan sanskritdə də Azərbaycan—türk mənşəli sözlər axtarmaq və tapmaq mümkündür. Gətirilən misalda kitab, bağ, səma, qatlar, Ay, yığılma, munis, Ar-ər, çar, şah, sak-oğuz, asan, haş, aç, açan, uca, mən,

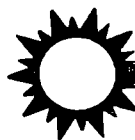
¹ Bhaqavat-qita, olduğu kimi. 1991. (Azərbaycan dilində). Səh. 50, 51, 75, 78, 79, 80, 81, 87, 103, 104, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 129, 134, 137, 148, 150, 153, 161, 165, 188, 211, 220, 260, 268, 380, 381, 382, 402. Yoqa kamilliyi. Bakı. 1988. səh. XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII.

maq, ana, dib, dahi, artmaq, yan, yanaşmaq, nar, aparan, kim, can, kar-kara gəlmək, yad-yada düşmək, at-od, kas-kəs: şəxs, acı, çağ, daş, Adəm, yaşa-yaşanan, baha, çarə, baho!, varmaq, ağ, yet-get və s. sözlərin hər halda Azərbaycan dili və başqa türk dilləri üçün də “gəlmə” olmadığını, dilimizin ən qədim və doğma sözlərindən olduğunu söyləməyə əsasımız var. Nəhayət, tədqiqatımız göstərir ki, hər bir dil üçün “mənşə” məsələsinin düzgün cavabı **“MƏZMUN KÖRPÜSÜ”**nü keçəndən sonra aşkarlana bilər. **MƏZMUN**—ulu dilə aparan körpüdür.

Azərbaycan dilinin Şifahi “Avesta”dan və Ulu dildən başlanan mərhələləri 2-ci tabloda təsvir edilmişdir.

Nəhayət, Sanskritdən gətirilən misallarda bir daha aşkarlanır: ki, sözlərin ulu inamlarla bağlılığı şəksizdir.

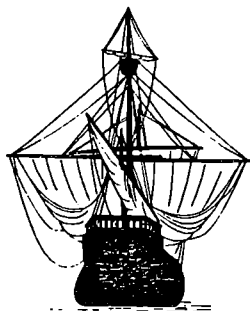
Eyni məzmundan (koddan)
doğulan sözlərin şəkli

Günəşin şüası

Pər(i)-(mələk)

Qol, qol-qanad — balu-pər

Par(us)-Yelkən

X FƏSİL

1 MİLYARD İL ƏVVƏL NƏ OLUB? YAZI YADDAŞI ÖLDÜRÜB

Alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, bəşəriyyətin yazıya qədər yaşadığı dövr yüksək mədəniyyət dövrü kimi, yüz min illəri əhatə etmişdir. Məsələn, rus alimi Y. A. Karpenko yazır ki, 100000 il əvvəl hər qit'ədə, hər ölkədə hər xalq öz dilində Böyük Ayı bürcünü məhz "Böyük Ayı" adlandırmışdır. Çünki o, "ayı" şəklində görünmüşdür. Sonuncu 100000 ildə isə bu bürcdə bə'zi ulduzların yerdəyişməsi (yaxud sönməsi) baş vermişdir, nəticədə bürc dolçaya oxşar şəkil almışdır¹. "Böyük Ayı" adını isə nəsillər estafet kimi, bir-birinə ötürmüşdür. Bəs, Ayı bürcü görəsən neçə milyon, ya milyard il "ayı" şəklində görünürmü? O uzaq epoxalara — Kainatın "əvvəlinə" xəyalımız gedib çatırmı? Hər halda bəşəriyyətin bu gün malik olduğu mədəniyyətdə ən qədim, yə'ni tarixdən - yazıdan milyon illər əvvəl mövcud olmuş mədəniyyətlərin izləri yaşamaqdadır. Bunun daha çox Mifdə/əfsanə və əsativlərdə, nağıl və dastanlarda, nəhayət, qədim adlarda yaşadığını güman etmək olar. Bəs, dil özü də ən uzaq mədəniyyətdən xəbər verən, inandırıcı iz deyilmi?!

Bəşəriyyət yazıya qədər - yazısız mədəniyyətə — yaddaş mədəniyyətinə malik olmuşdur. Yazısız mədəniyyət çağlarında həyatın yaranması haqqında bədii-fəlsəfi düşüncələr formalaşmış və şifahi şəkildə yayılmışdır.

Elmi fərziyyələrdən biri budur ki, Yer kürəsi Kosmik fəlakət dövrünü yaşamışdır². O dövrdən bizi təqribən 1 milyard il ayırır. Qədim dünyada gəmiçilik və planetlərarası uçuşlar və digər bəşəri nailiyyətlər haqqında fərziyyələr geniş yayılmışdır. Həmin fərziyyələrdən də belə nəticəyə gəlmək olur ki, sonuncu... İbtidai icma dövrü Kosmik fəlakətin məhv etdiyi mədəniyyət-

¹ Y. A. K a r p e n k o. Ulduzlu göyün adları. M. 1986. səh. 38.

² A. Y. R o z a n o v. 600 milyon il əvvəl nə baş verdi? M. 1986. s. 3 — 46 (rusca).

dən soraq verir. Həmin fəlakət hər necə dağıdıcı olsa da, hər şeyi yerli dibli məhv etməmişdir. Yerdə həyatın izləri qalmışdır. Və insan ən çətin şəraitdə öz nəslini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bəlkə də çox hissəsi məhv olunmuş yazısız mədəniyyətin — **Yaddaş mədəniyyətinin** nişanələri yenidən doğulan insanın köməyinə gəlmişdir. O “Yeni” İnsan Yaddaş mədəniyyətinin ipindən-sapından tutaraq, ayağa qalxmış və özü üçün yeni mədəniyyət yaratmağa başlamışdır.

İlkin yaddaş mədəniyyətinin şifahi kitablarının izlərinə Şumer abidələrində, “Avesta”da, ondan törəmiş hind “Veda”larında, Çin, yunan, Skandinav abidələrində, “Koroğlu” və “**DƏDƏ QORQUD KİTABI**”nda və s. rast gəlinir.

Bəs, Kosmik fəlakətə qədər yazı mövcud olmuşdurmu? Bu suala hələlik elmi fantastikanın özü də cavab verə bilmir.

Yazının meydana gəlməsi — Yaddaşın tənəzzülünə və getdikcə tamam səhnədən çıxmasına səbəb olmuşdur. Yazının doğulması — Yaddaşın ölümünə gətirib çıxarmışdır. YAZI — bəşəriyyətin irəliyə doğru sür'ətli inkişafı olsa da, həm də bu inkişafı xeyli dərəcədə ləngitmişdir. Axı, bütün biliklər insanın yaddaşında doğulandan sonra yazıya alınır. Şübhə etməmək olar ki, yaddaşlarda doğulan biliklərin, bədii əsərlərin heç də hamısı yazıya alınmamışdır. Yazı **YADDAŞIN** önündə hər vaxt olduğu kimi, bu gün də acizdir! Müəllim şagirdi məcbur edir ki, o, məhz yazılanları yaddaşına köçürsün!

Yazıdan üzü bəri gəldikcə görmək olur ki, “Avesta”, “Bilqamıs”, “Koroğlu”, “**DƏDƏ QORQUD KİTABI**”, “Bhaqavat Qita”, Homerin “İliada”sı, “Məlikməmməd” nağılı və s. abidələr öncə məhz şifahi yaşadılmışdır. Bunlardan bəzilərinin (məsələn, “Koroğlunun”) hətta bu gün də yeni hissələri — qolları yaddaşlardan yazıya alınır. hətta folkloşünaslıqda bu, xüsusi bir qayğıdır.

Hər necə uzaq olsa da, **YADDAŞ DÖVRÜ** özüdür, bünövrədir. Və bu bünövrə kifayət dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Lakin bu sahədə də ilk addımlar atılmaqdadır. Hər şeyin yalnız yaddaşlarda yaşadığı dövrün soracağı xəyalın qalın bulud layları arxasından öyrənilməkdədir. L. Levi Bryul, T. Y. Yelizarenko, İ. M. Dyakonov və b. alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, “Gilqamış” (“Bilqamıs”), “İliada” və “Riqveda” kimi möhtəşəm abidələr yazıdan əvvəl və yazının kəşfindən sonra da “**azı bir neçə milyon il şifahi şəkildə yaşadılıb**”¹. İ. M. Dyakonovun fikrincə, hətta “bizim” İbtidai icma dövründə də düşüncə ibtidai olmayıb. İbtidai icma dövrünün insanı da bizim XX əsrin insanı kimi, yüksək elmi səviyyədə düşünüb.

¹ V Mire fantastika. M. 1989. səh. 51.

Bəlkə də yunan mifologiyasındakı qəhrəmanlar yazıya qədərki dövrün ciddi elmi kateqoriyaları, insanın və dövlətin funksiyaları haqqında nəzəriyyələr imiş¹. Düşünmək olar ki, “DƏDƏ QORQUD” dastanlarındakı bir sıra adlar, məsələn, elə Dədə Qorqud, Bayandur xan, Qazan xan, Beyrək, Buğac, Banuçiçək, Birlaxatın, Aruz, Dəli Domrul, Basat, oğuz qəbiləbirləşmələrinin adları: Bayat: Qayı, Alplar, Əfşarlar, Kəngərlər, Qıpçaqlar, Qazaxlar, Düyərlər, Qacarlar, bəzi toponimlər, Bakı, Bərdə, Dərbənd, Şəki, Muğan, Şirvan, Qarabağ, çaylar: Kür, Araz, Tərtər, dağlar: Qafqaz-Qazlıq, Murov, Qoşqar, Ala dağ - Alatau, Tavr, Səhənd və s. məhz qədim elmi kateqoriyalardır.

Mif dövrünün tanrıları nə üçün “canlı varlıqlar kimi” mövcud olub? Bəlkə onlar da hər hansı hərəkəti, planeti, insan bədənini və s. əks etdirən kateqoriyalar imiş? Buna Şumer türklərinin hər xəstəliyi sağaltmağa xidmət edən bir tanrı — bədən 8 üzvünün xəstəliyinə qarşı 8 tanrının yaradılması haqqında² mifi daha çox düşündürücü nümunədir. Deməli, ŞİFAHİ KİTABLAR dövründə elm mifin bətnində yaşaya bilirdi.

MİF nədir? “Mif — şifahi kitabdır. Elmi məktubdur. Canlı ensiklopediyadır. Nəhayət, gözən kitabxanalardır” (VI. Polovnikov) Adi əkinçi gözü Günəşi üfünün arxasında, Mif isə okeanda “yatırdır”. MİF adi gözdən daha çox söz deyir., çünki, Yaddaş mədəniyyətinin soraqçısıdır. Bu dahi “soraqçı”dan çox şey öyrənmək, qoparmaq mümkündür və vacibdir! Nəzərə almaq lazımdır ki, qədim dünyanın filosofları miflərə əsaslanaraq, “elmi kodlaşdırmışlar”³. Qədim müdriklər, ZƏRDÜŞT, BİLQAMIS, HOMER və b. kosmik varlıqları bədii vasitələrlə öz aralarında “danışdırmışlar”. Deməli, “hazır” elmi kateqoriyaları Mif “qabığından” çıxarmaq mümkündür. Qədim dastanlardakı tanrıları və qorxunc varlıqları məntiqi kateqoriyalar hesab etmək, elmi-fəlsəfi nəzəriyyələrin dərinliyinə enmək olar.

Qədim Oğuz İnsanı Kainatın bir hissəciyi tək, digər canlılar kimi, doğulan və ölən, daim yenidən başlanan, yenidən dünyaya gələn əlamətlərdə görür və onlara adlar verirdi. O adları da ilkin elmi-fəlsəfi kateqoriyalar hesab etmək olar.

Elmin son nəticələrindən biri budur ki,

İNSAN 6-CI TƏKAMÜL DÖVRÜNÜN MƏHSULUDUR!

Mif bu dövrü yaddaş mədəniyyətindən, müasir dinlər isə Mifdən qəbul etmişdir. Həm də bu “qəbul”da Mif Yaddaşı, Din isə Mifi “xatırlamır”. Din bildirir ki, “Tanrı dünyanı Altı gü-

¹ V mire fantastiki. M. 1989, səh. 52.

² S. N. K r a m e r. İstoriya naçinaet V Şumere. 1965. s. 33.

³ V mire fantastiki. M. 1989. s. 51 — 52.

nə yaratdı.” Deməli, hər təkamül dövrü “bir gün” kimi qəbul edilir. Xatırladaq ki, hər təkamül dövrü ayrı-ayrılıqda milyard illəri əhatə etmişdir. “6 təkamül dövrü” cəm halda bir neçə milyard ili əhatə etmişdir. Burada DİN o mə'nada haqlıdır ki, “GÜN” - Yer vaxtı, “TƏKAMÜL DÖVRÜ” isə - Kainat vaxtıdır. Söhbət isə təkcə İnsanın yox, Yer kürəsinin də yox, bütün KAINATIN yaranmasından - təkamülündən gedir.

Qədim müdriklər Kainatın təkamülünü ağıllı şəkildə dövrlərə-mərhələlərə bölmüşdür. Hər mərhələni bir ŞAHLİĞA ayırmışlar¹. Məsələn, əski yunanlar Kainatın təkamülünün birinci mərhələsini-birinci şahlığı (çarlığı) “Xaos” adlandırmışlar. Etimoloji təhlilə əsaslanaraq, “Xaos Ulu dildə “hərlənən boşluq” məzmunu daşımışdır. Bu gün elmi termin kimi “kainat oxu” ifadəsini işlədirik. “Xaos”dakı “os” Latın dilinə aid komponent olmaqla, həm də “ox” məzmunundadır. Os-as-asa-əsas — osnova, os/obnyak, — ayrıca həyat mənbəyi, özülü, əsası, oxu və s. Ox harada olur? Mərkəzdə. Yer in oxu onun mərkəzində, xəyalən “gördüyümüz” bətnindədir. Kainatın os-u/ox-u da xəyalən təsəvvür edilə bilər. 2-ci mərhələ-dövr-ŞAHLIQ: “şahanə”, yə'ni Şaha aid olan, Şah kimi uca Zirvədə olandır. 3-cü dövr: “Qey” - “qeya” - “Göy” 4-cü “Uran”, 5-ci: “Kron”, 6-cı: “Zevs”. Yunan mifologiyasında həyat-yaradılış məhz Zevslə başlayır. Prometey “həyat Odu”nu göylərdən “oğurlayıb” insanlara gətirəndə o, məhz Zevsin qəzəbinə gəlir. Çünki o, məhz Zevsin işinə qarışmış, onun əvəzindən “həyatı yaratmaq” istəmişdir.

Yaddaş mədəniyyətindən danışarkən, belə qənaətə gəlmək olar ki, biz hələ qədim müdriklərin elmi, intellektual səviyyəsinə çatmamışıq. Necə ki, biz dahi Zərdüştün, Nizaminin, Nəsiminin və Füzulinin də bir çox hikmətlərinə, kəlamlarına vəqif ola bilməmişik. Yer in və başqa planetlərin miflərdə, namə'lum mədəniyyətlərin isə sözlərdə yaşayan izlərini açmaq tələbi durur qarşıda.

Şübhəsiz, yazıya qədərki Mədəniyyətə — YADDAŞ MƏDƏNİYYƏTİNƏ aparan yolda Mif də yeganə körpü olmamışdır.

MİF KÖRPÜSÜNDƏN KEÇDİK...

Həyatın yaranmasını — İnsanın yaranması anlamında qəbul etməklə dövrlərin ardıcılığını müəyyən etməyə çalışaq:

1. 6-cı Təkamül dövrü,
2. Ulu dil dövrü. Bunu “ilkin Od mədəniyyəti” və İlkin Yaddaş mədəniyyəti dövrü də adlandırmaq olar.
3. Kosmik fəlakət dövrü,

¹ V mire fantastiki, M. 1989. səh. 53.

4. MİF dövrü.

5. YENİ OD MƏDƏNİYYƏTİ DÖVRÜ.

Fikrimizcə, bəşəriyyət bu gün də “Yeni Od mədəniyyəti dövrünü” yaşayır. Bu, insanın yenidən doğulması, yenidən insan olması dövrüdür. Belədə bizim “Yeni insan” Mif körpüsündən keçən, Mifin bətnindən doğulan İnsandır.

İlkin Yaddaş (ULU DİL) dövrünü Mif dövründən Kosmik fəlakət ayırmışdır. A. Y. Rozanovun fikrinə, KOSMİK FƏLAKƏT ən azı 600 milyon il əvvəl baş vermişdir¹. Bu “tarixin” qeyri dəqiqliyi 600 milyon ildən 1 milyard ilə qədər “davam edə” bilər. Mif məhz bu “fəlakət”dən sonrakı dövrün sahibidir. Və bütün soruqlar da düşünməyə əsas verir ki, Mif dövrünün ömrü bir neçə milyon ili əhatə edib. Mif dövrü bəşəriyyət üçün “ala-qaranlıqlar” dövrü olmuşdur. Fəlakətdən əvvəlki mədəniyyətdən süzülüb gələn işıqlar... MƏLİKMƏMMƏDİ Zümrüd quşunun — Od quşunun qanadları üstündə İŞIQLI DÜNYAYA - Yeni Mədəniyyət dünyasına çatdırmışdır. Və burada MİF KÖRPÜSÜ fəlakətdən əvvəlki mədəniyyətin ötürücüsü rolunu oynamışdır. Məlikməmmədin “quyudakı ömrü” Mif dövrünü yaşamaq olmuşdur. Və Məlikməmmədin “quyudakı ömrü” azı bir neçə milyon ili (!) əhatə etmişdir.

Və Məlikməmmədin “quyuda” başına gələn əhvalatlar Yeni İnsana “o dünyanın sirrləri” kimi gəlib çatmışdır. Kosmik fəlakətin o üzündə qalmış “O dünya” Mif övladları üçün — Yeni İnsan üçün “ilk O dünya” rolunu oynamışdır. “İlk o Dünya”dan boy verən işıqlar çox uzun və ağır-ağır keçən Mif dövrünün qara pərdəsindən fasilələrlə “qəbul” edilmişdir. Və həmin “fasilələr” səbəbindən Mif dövrü Yeni insanın üzərində bir sıra “əməliyyatlar” aparmışdır. “İrqi fərqlər” buna misal ola bilər. (Əlbəttə, bu bir fərziyyədir.)

“Kosmik fəlakət” nəticəsində parçalanmış “YER” adlı küpənin “qırıqlarını” bir yerə yığan - bir-birinə “yaxınlaşdırən” fiziklər belə nəticəyə gəlmişlər ki, uzaq keçmişdə Yerin quru hissəsi bir “qitə” halında, həm də “küpənin” mərkəzində olub. Bu isə o deməkdir ki, “fəlakətə” qədər bəşəriyyət ORTA QURŞAQDA - isti və subtropik - yarım subtropik Zonada yaşayıb. Bir qədər əvvələ gedib, “küpə”mizin qırıq hissəsini bütün qurşaq boyunca “boşluqları” doldurmaqla, “quru kəməri” Küpənin “belinə bağlamaq” lazım gəlir. “Bədən keçən” quru kəməri sübut edir ki, “Fəlakət” ərəfəsində Küpəmiz iki okeanla əhatə edilibmiş, Şimaldan və Cənubdan. Yerin geoloji inkişafı da bundan xəbər verir, Küpənin — Yerin belə öz “quru kəməri” ilə bərk “bağlan-

¹ A. Y. R o z a n o v. 600 milyon il əvvəl nə baş verdi? (rusca) M. 1986. s. 3 — 46.

mişdır"! Arada çaylar, dənizlər, göllər də ola bilər. Və bir hal da ki, Kürəmiz Qərbdən Şərqə - Günəşə tərəf hərəkət edir, dağların əmələ gəlməsi də daha çox ekvator da, yaxud ekvatora yaxın zolaqda boy verə bilər. (Əlbəttə, biz Yer in və onun üzərində dağların, çayların və s. əmələ gəlməsi ilə bilavasitə yaxından məşğul olan hörmətli mütəxəssislərin işinə qarışmırıq, və kiminsə elmi işinə toxunmaq fikrimiz də yoxdur).

"Kosmik zərbə" sanki Yer in belini "hədəf" seçmişdir. "Zərbə"dən sonra Atlantik və Sakit okeanlar Kürəmizin yeni "su anbarlarına" çevrilmişdir. Qurunun çox hissəsi Kürəmizin "içinə sıxılmışdır" "Su anbarları" da beləcə "genişlənmiş və dərinləşmişdir." "Zərbə" Kürəmizi öz oxundan çıxara bilərmiş. Kürəmizi daxilindəki — nüvəsindəki Od — tamam dağılmaqdan xilas edib, dağları da gəlib köməyinə. Vahid quru hissəsinin parçalanması bir neçə qurşaqda "qərar tutması" iqlim fərqlərinə və digər fərqlərə gətirib çıxarmışdır. Ulu dilin dillərə ayrılmasının da binası həmin "fəlakətlə" qoyulub bəlkə?!

"Kosmik fəlakət" və "Mif" dövrlərindən sonra başlayan Yeni — 2-ci Od mədəniyyəti "bütün dillərin eyni materialdan biçildiyini" də (humbolt) bu günümüze çatdırmışdır. "Dillərin bir-birinə heyramız dərəcədə oxşarlığı" (Yenə də humbolt (!) ulu Keçmişə bir qədər nikbin nəzərlərlə boylanmağa əsas verir! Bütün xalqlar — BİR XALQ olub! Bütün bəşəriyyət bir vaxt yalnız BİR DİLDƏ danışib!

"Kosmik fəlakət" dövrü ilə bəşəriyyətin mövcud olmasının Birinci mərhələsi arxada qalmışdır. Bu, "6-cı TƏKAMÜL dövründən KOSMİK fəlakətə qədər "olan mərhələdir və azı bir neçə milyard il əhatə edib. Yer kürəsində baş verən və elmin qeydə aldığı dəyişikliklər də bundan xəbər verir. Yer in "bel kəmərinə" qıran "Zərbədən" sonra bəşəriyyətə qalan qurunun da xeyli hissəsi — Antarktida, Qrenlandiya və bəzi kiçik adalar yaşıl meşələr, çaylar, çəmənliklər diyarı ikən əbədi buzlar səltənətinə çevrilmişdir. Azı "bir qitəlik" Şimal zonası isə (hər iki Yarımkürədə) buz nəfəsi altında gur şəhərlərin həsrətini çəkir.

Çox uzaq keçmişdə Yerdən Kosmosa uçan aparatların göndərilməsi haqqında söhbətlərə son illərdə elmi ədəbiyyatda və mətbuatda geniş yer verilir. Qədim kitabları: "Mahabharata" və Ramayana" da kosmik gəmilərin təsvirləri də verilmişdir. Afrikada yerli xalqların məişətində uzaq "kosmik əlaqələrin" izləri yaşadırlar və s. Bunlardan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, təqribən 1 milyard il əvvəl baş vermiş hadisə bəlkə də İnsanın öz bəlası üzündən — "Ulduz müharibələri" şəraitində baş vermişdir. Belə ki, O zaman da Yer in özündən qalxan kosmik aparatlar Yerə güclü nüvə zərbəsi endirə bilər.

Gizli deyil ki, bu gün də bəşəriyyəti yeni “ulduz müharibəsi” hədələməkdədir. Və bununla əlaqədar xoş sözlərə də yer qalmır. Hamletin “Olum, ya ölüm” sualı hələ də cavabsızdır. Və bəşəriyyəti 2-ci Mif dövrü gözləyirmi? - sualı da cavabsız qalacaq.

O mətləbə qayıdırıq ki, bəşəriyyətin yaşı milyon illərlə ölçülür və bu uzun yaş ərzində bu gündündən də böyük mədəni və elmi nailiyyətlərin mövcud olduğu güman edilir. İnsan bu gün də Yeni Od mədəniyyəti dövrünü yaşayır. Bu dövrü də bir neçə mərhələdə düşünmək olar. Məsələn., 1. Yeni Yaddaş mədəniyyəti — İlkin Odseverlik, İlkin — Şifahi “Avesta. 2. Het, Şumer - Türk mədəniyyəti. 3. Latin dili. 4. Müasir dövr. Bu dövr Mifdən sonrakı 2-ci BAŞLANGICDIR.

Bu dövrdə YAZI ilə YADDAŞ bir neçə min il yanaşı fəaliyyət göstərmişdir. Və nəhayətdə, YAZI YADDAŞA ÖLDÜRÜCÜ ZƏRBƏ endirmişdir. O yerə çatmışıq ki, müasir insan hesablaşma maşınlarına — robotlara e'tibar edir, öz yaddaşına e'tibar etmir! Əlbəttə, bu heç bir bədbinliyə də əsas vermir! Çünki İnsanın yaradıcılıq eşqi tükənməzdir! Möhkəm yaddaş isə həmişə hünər sayılıb və sayılacaq!

Bu gün “Yaddaş mədəniyyəti” ifadəsi artıq yeni məzmun qazanmışdır. İnsanın həyatda öz yerini bilməsi, hər sahədə gərəkli olmağa can atması, davranış qaydalarını bilməsi və s. ondan yaddaşlı olmağı tələb edir. Yaddaşızsızlıq əksər halda — mədəniyyətsizlik kimi qəbul olunur, Yaddaşlı olmaq — Yaxşı olmaqla tə'yin edilir. Mə'nəvi yaddaşızsızlıq - qarın- yemək yaddaşı insanı manqurtluğa gətirib çıxarır, Manqurtun isə QAN YADDAŞI olmur. Qan yaddaşı - insanı öz kökündən ayrılmağa qoyur. Yaddaş insanın tükənməz sərvəti, yaraşığı, korşalmayan silahıdır.

QAFQAZ — OĞUZ DAĞI — DÜNYA UCALIĞI

Əvvəlcə görək öz ensiklopedliyamız bu ucalıq haqqında nə yazır: “Qafqaz — Sözü mənşəyi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir (?). ehtimala görə (?) Qara dənizin Cənub sahilində yaşamış “qaz-qaz”¹ adlanan (hetlərdə) xalqla əlaqədardır (?) “Q” termini nə ilk dəfə Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərində təsadüf edilir²(?) “İzahın” yanlış və yarımçıq olmaqlığı qalsın bir yana, bu ulu dağ adının türk mənşəli olmasını yayındırmaq da cəhənnəm! Sözü bizə gəlib çatmış ilkin yazılı şəkli də yada düşməyib! Herodotun məşhur xəritəsində Qafqazın adı KAUKAS şəklində verilib.

¹ ASE. II. C. S.169.

² Herodot tarix. M.-L. 1960.

Digər mənbələrdə “Kuhkasp” variantı¹ misal çəkilir və bu da qədim hind (sanskrit) dilində yozulur. Ayrılıqda “qaf” fars dilində “dağ” mənasında izah edilir. Bəs, türk nə ad veribmiş bu dağa?! Nə ad veribsə, onu misal gətirməyə hamı qorxub! **Ensiklopediyamızı yazanlar hamıdan çox qorxublar!** “Birdən türkə düşmən olanların acığına gələr!” — düşünəblər. Yüz illərlə beləcə qorxublar! Düşmən, türkün Qafqazda əbədi sakin, ilk sakin olmağını bildiyinə görə qorxub! Bəs, öz yarım manqurtlarımız nədən qorxublar?! təkcə 1937-dənmi?! **“Rahatlıq mənbəyi! — vəzifəni itirmək qorxusu 1937-dən də artıq olub!** Amma mətləbdən uzaqlaşmıyıq.

Meydanda anamızın kitabı — **“DƏDƏ QORQUD KİTABI”** var və o, öz doğma dilimizdə “Qafqaz”ı **QAZ-LIQ DAĞI** şəklində təqdim edir.: **“Axar sənın suların, qaçar sənın keyiklərin, Qazlıq dağı! Yayda-qışda qarı-buzu əriməyən Qazlıq dağı!”**².

Daha qədim, mənbədən başlayaq, - herodotdan o yana “yazılı tarix” yoxdur! Allaha şükür ki, bunu bütün dünya bilir. Latınca /yunanca “Kaukas” iki komponentlidir: “Kau” və kas”. **KAU**” bir sıra türk dillərində bu gün də ucalıq, keçilməz sıldırım,dağ, q a y a məzmunu daşıyır. Altay türklərində k a u (!), Qazaxlarda kiya, azərcə: q a y a.

Cənubi Azərbaycanda e. ə. 834-cü ilə aid Assuriya mənbələrində yerli xalqın: turların-turukkilərin — Manna türklərinin dilindən **“kau-kinda”** - toponimi qeydə alınıb³, dağ kəndi, dağlıq-qayalıq yer” məzmunu ilə! Bu açım da elə türk dilinə aiddir. Aydınlıq üçün deyək ki, yunan dilində “Kaukas”, Yaxud “qaf-qaz” sözlərinə rast gəlinmir. Sözlüklərdə (lüğətlərdə) isə **“Kaukasis”** - **“Qafqazlı”** izahı ilə qeydə alınıb. Eyni zamanda, Yunan dilində “Kau” köklü sözlər də çoxdur: kausus—kubok, kasa, qab, meşə, cəngəllik. Burada Ulu dil hadisəsini — **SÖZÜN MƏZMUNUNU** - iç yükünü yada salmaq lazım gəlir. Türk dillərində cövüzün “qoz” adı “yumru” - yə’ni dağa oxşar əlamətli məzmunundadır. “Qoz -bel” yumru bel deməkdir. “Qaz-alaq”—üstü örtülü - yumru və hündür görümlü araba. Başqa misallar da gətirmək olar. Yunan dilində də “kau-sus” Yumru” məzmunlu: kubok, kasa-yumru qab, yumru görünən meşəli yamac və s. eyni kodun törəmələridir. “Qaf dağı” adına nağıllarda daha çox rast gəlinir. “Qaf” fars dilində də, irəlində şərh etdiyimiz “Kau”nun törəməsidir və “baş” məzmunundadır. Lakin fars qardaşım heç vaxt **“Qafqaf”** demir, türklər kimi, məhz “qafqaz” deyir, Rus da deyir: **“Kafkaz”**. Deməli, **“Qafqaz”** - **“Kaukas”** — misal gətirilən

¹ KDQ. səh. 39.

² KDQ. s. 33.

³ S. Q a ş q a y, Manna çarlığı, B. 1993. s. 67.

dillərin hamısında iki komponentlidir. Hətta bu gün “qaf adı” türkən dilində səslənir, 2600 il əvvəl isə latın/ - yunan xəritəsində “**Kaukas-is mond**” — “**Qafqaz dağları**” yazılmışdır. Deməli, “qafqaz”ı 2-ci tərkibsiz-komponetsiz: k a s (k a z - q a z) olmadan düşünmək mümkün deyil. Və “qaf-qaf” kimi, “qaz-qaz” da əsas olmayan uydurmadır. Herodotdakı “kas” (kau - kas) - aks-sak-oğuz məzmunu daşıyır. Yə’ni OĞUZ DAĞI, yüksəkliyi, ucalığı! Dədə Qorqud qəhrəmanlarının dilində “Qazlıq dağı” isə Qafqaz dağlarını - yüksəkliklərinin zirvələrinin ümümləşmiş adıdır və burada ayrıca “qaz” yenə də “yumru” hündür, uca məzmunu daşıyır. “Qazlıq dağı” — Ən uca dağ. “Qazlıq at” — ən hündür boylu, ən yaraşlıq, görümlü at. Və “qaz” öncə Odun əlamətidir — “yüksəyə qalxmış “od”dur.

KAZBƏY-KAZBEK də “Qafqaz”ın ən qədim variantlarından. Onun “Qazı bəy” yozumu özünü doğrultmur. Burada insandan-bəydən söhbət getmir. “Kazbek”də “Bək” “bağ” - “boq” - Tanrı məzmunundadır. “Pik” - ən uca zirvə yenə də “Tanrı ucalığı” məzmunundadır. “Pik” - “pak” - baq - boq: Tanrı. “Kazbek”dəki “qaz” “qazlıq”dakı “qaz”la eyni məzmunu əks etdirir. Hər ikisində QAZ-Od-Tanrının yaratdığı tanrıya aiddir. Qazlıq dağı - Tanrı-lıq dağ, Tanrıya aid olan dağ— həyatı yaradan dağ anlamındadır. Əski türk mifologiyasında dağ kultu — tanrı, yaradıcı, həyatın bünövrəsini qoyandır. “Kaspi dağı” da Qafqazın qədim adlarından. “Kaspi — Xəzər dənizinin dağı” olmaqla, “Kasların — Xəzərlərin: oğuzların türklərin dağı” adlandırılıb. Deməli, ən ilk variant: “Kaukas”ın hər iki komponentinin: “kau” və kas” türk dillərinə aidliyinin əlavə şərhinə ehtiyac qalmır, Fars dilindəki “baş” məzmunlu “qaf”a isə Şumer-Trük mənbələrində rast gəlinir. :”Kav/qav” — “yumru Od”, öküz və bu məzmunun saysız törəmələri ki, sadalamağa ehtiyac görmürük.

Nəhayət, qeyd edək ki, Qafqaz bizim Xəzərlə Qara dəniz arasındakı dağların bütöv və ərazinin bütöv adını bildirməklə yanaşı, həm də DÜNYA UCALIĞI məzmunu daşıyır. Belə ki, o, Yer kürəsindəki bütün dağların ümumi adıdır! Digər dağ adları isə sonralar meydana gəlmişdir. Ən qədim xəritələrdən də bilmək olur ki, Yerin quru hissəsinin ən qədim adı: AKS ANA — OĞUZ ANA — SAK ANA, təhrif olunmuş şəkildə: SKİFİ-YA kimi qeydə alınmışdır. E. Ə. III əsrdə yaşamış yunan alimi Erotosfenin xəritəsi, şübhəsiz, özündən xeyli əvvəlki biliklərin toplanmış nəticəsi əsasında tərtib olunmuşdur. Eramızın II əsridə yaşamış Ptolomeyin də “Dünya xəritəsi” - nin daha uzaq min illiklərin məlumatlarından qidalandığını düşünmək olar. Hər iki

xəritə dərsliklərə də daxil edilmişdir¹. Ptolomey, “ilkin Avesta” - “Şifahi Avesta” dövrünün “dünyanın başlanğıcı — başlanması” dövrünün adlarını “odla suyun qovuşaraq həyatı yaratması” — dövrünün “İMA”-dan — “həvvə”-dan — “Ana”-dan doğulan, ümumiləşdirilmiş “İmaus dağları” adını öz xəritəsində qeydə almışdır. Həmin xəritədə qədim dünyanın — Yerin əsas quru hissəsi sayılan Avraziyanın yer, dağ, su və qəbilə-xalq adları: Alb-i-on) indiki Britaniya adaları), Qərb okeanı (Atlantik Okean), Dunay (Dün-ay, gün-Ay) çayı, Asiya Sarmatıyası (Sarmatların türklər olduğunu şərh etməyə ehtiyac görmürük), Xəzər dənizi, Skifiya (Oğuz ana), Saklar, İmaus dağları, İMA-us dağlarına kimi, İma-us dağlarının arxasındakı Skifiya, Saklar vilayəti və s. əslində **“DÜNYANIN DAHA ÇOX OĞUZ — TÜRK BAŞLANĞICI”**nı təsdiq etməkdədir! Və həmin adlar, fikrimizcə, azı 10000 illərin uzaqlığından gəlib çatmış soraqlardır. Ptolomeydən 500 il əvvəl — Erotosfenin xəritəsində Şimal okeanının daha qədim adının **“SKİ-Fİ-YA— (OĞUZ ANA!)** olduğu xüsusi olaraq yada salınır. **“Şimal, yaxud Skifiya okeanı”**. Burada **“Yaxud Skif”** - Skifiya ifadəsi okeanın məhz daha qədim, ən qədim adını yada salmağa xidmət edir. Erotosfen Sakit okeanı **“Şərq okeanı”** adlandırır. Dağlar isə həmin xəritədə belə xətt cızır: Skandinaviya yarımadası, Fransa, İtaliya, Balkan yarımadası, Qafqaz, Cənubi Türkmənistan, Qırğızıstan, Cənubi Qazaxıstan, Hindistan, Nepal, Çin-okeana qovuşanadək. (Necə ki, bu gün də belədir.).

Lakin həmin dağ silsiləsinin bir-birini izləməsi onları: **“DÜNYANIN BÜTÜN DAĞLARININ” “BİR DAĞ SİLSİLƏSİ”** kimi **“Q a f q a z”** adlanması fikrini də bir daha təsdiq edir! Dağların, yüksəkliklərin digər qədim adlarının da məzmunca qohumluğu və məhz türk mənşəli aşkarı diqqəti cəlb etməyə bilməz: Alp, Appenin, Appalaç, Priney, Pamir, Tavr, And, Saqand — Səhənd, Kopetdağ, Tyan-Şan, Alatau, Altay, himalay (İmalay), Karpat, Valday, Kordilyer, Ural və b, buna misaldır. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının adlarından: Elbrus, Kazbek, Şah dağı, Baba dağı, Murov, Kəpəz, Qoşqar, Murğuz, Qaraçənli, Dəli dağı, Kirs dağı, Çalbayır, Beştau-Bəşdağ və s. türk mənşəli olmaqla əlavə izaha ehtiyac görmür.

Nəhayət, Hindistanda bu gün də **“Qafqaz dağları”** mövcuddur — 3000 il əvvəl də mövcud olduğunu mənbələr xəbər verir, məlum olur ki, Himalay/Qimalay—İmalay — “Avesta”dakı **“Dünyanın, bəşəriyyətin ilk anası — İMA-nın dağları! / həm də “QAFQAZ DAĞLARI”** adını daşıyırmış! Və o səbəbdən ki, Himalay / İma dağları dünyanın ən hündür dağlarıdır və dünyanın

¹ N. A. M a k s i m o v. Fiziki coğrafiya. M. 1988, səh. 5 — 6.

“ən hündür”, ən uca dağlarının “QAFQAZ” adlanması təbiidir, qanuna uyğundur. Və inkarı yoxdur.

Maraq doğurmaya bilməz ki, Qafqaz dağları Hindistan-Himalay zonasında da ikinci adı ilə: TAVR adı ilə, həm də lap qədim çağlardan məşhur olmuşdur. E. Ə. IV əsrdə Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşlərindən söhbət açan mənbələrin birində oxuyuruq: “V predstavlenii drevnix Kavkaz (ili Tavr) imel prodoljenie na Vostok do İndiyskoqo morya i novoe nazvanie: “İndiyskix Kavkaz”. Yə'ni elə buradaca xüsusi olaraq yada salınır ki, əsil Qafqaz dağları və Qafqaz adlanan ərazi Xəzərlə Qara dənizin arasındır! Himalay dağları və Hindistanın ta okeanadək uzanan dağları isə toplu halda “Qafqaz”, həm də məhz “Hindistan Qafqazı” adlanıb. Və bu, əslində “hindistan ucalığı” məzmunu daşıyır, necə ki, “OĞUZ UCALIĞI” - “QAFQAZ” qədim dünyada həm də ümumiyyətlə, “UCALIQ” məzmununda qəbul edilmişdir.

“Qafqaz”ın “TAVR” adı da gərək diqqətdən kənarda qalmasın. Kiçik Asiyada — Türkiyənin Suriya və İraqla sərhədlərində BÖYÜK TAVR və Kiçik TAVR dağ silsiləsi var və bu adlar hətta herodotun 2600 il əvvəlki xəritəsində də ayrıca qeyd olunub, TAVR-Krım torpağının qədim adıdır. TAVR — ulu TAVR-İZ—TƏVR-İZ—TƏBRİZ şəhərimizin şöhrətli adında yaşayır!” və nəhayət, T a v r - l a r qədim türk-oğuz qəbilə birləşməsinin adıdır! Və “Tavr” da Odun baş əlamətlərindəndir və 2-ci kitabda bunun geniş şərhini vermişik¹. Əlavə edək ki, “Tavr dağları” da “TANRI DAĞLARI” məzmunu daşıyır. And, (Amerika qit'əsində!) Səhənd — Saqand, Altay dağları da, “Qafqaz” da öz “Ucalıq” — “Ən uca olan” məzmunu ilə TANRI DAĞLARIDIR, ulu Dağ kultunun birinci daşıyıcısıdır. Qaf dağı, Qora Kaf, Qabh (Ərəb dilində) və s. əfsanəvi dağ kimi xatırlanır. Qaf dağından keçmək, aşmaq, oraya salamat gedib-qayıtmaq mümkünsüz sayılıb. Onun sirrindən, sehrindən baş açılmayıb və bu səbəbdən nağıllarda onun “dünyanın harasında” yerləşdiyi də həmişə qaranlıq qalıb. Bir daha yada salırıq ki, Mifdən gələn dağ kultu dağın həm də “tanrı” kimi düşünülməsi sübut edir ki, “OD UCALIĞI” “TANRI” (tanrının yaratdığı tanrı!) məzmunu ilə Yer üzündəki bütün ucalıqların ümumi, vahid adına çevrilmişdir. Və yalnız sonralar ucalıqların əlamətləri ilə bağlı olaraq, ayrı-ayrı adlar da yaranmışdır. Və bütün yeni dağ adları da əzəli-ilkin məzmunu bu və ya digər dərəcədə əks etdirmişdir, “Avesta”dakı İlkin ananın — İmanın adının bu gün HIMALAY adında yaşaması da təbiidir. 3000 il əvvəl isə Xəzərin Şərq sahillərindən — Cənubi Türkmənistandan ta Çin dənizinə

¹ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B. 1995. s. 201.

dək uzanan və min kilometrərlə ərazini əhatə edən və bu gün saysız adlarla tanınan nəhəng dağlar silsiləsi **İma dağları** — **İmaus dağları** kimi tanınmışdır. Və həmin “İma” Şumer-Türk mənbələrində də məhz “ANA” məzmunu ilə aşkar edilmişdir.¹

Qafqazın əsas əlamətləindən biri alb/alp kodu ilə açıqlanır. Şərq və Qərb yarım kürəsində alb/alp köklü toponim və hidronimlər Albiona, Albaniya, Elba çayı, Alp, Appalaç, Apenin dağları, Alpan, Alpi, Alpoud, Alpli kəndləri, Şimali Azərbaycanın qədim adı: Albaniya da bu qəbildəndir. Dünyaca məşhur coğrafiyaşünas, Britaniya Elmin inkişafına Yardım Assosiasiyası Komitəsinin Sədri, Professor Emeritus L. Dadali Stampın 2 cildlik “Ümumi Coğrafi terminlər sözlüyü” (London, 1961) kitabında alb/alp köklü ərazi və dağ adlarının, dünyanın demək olar ki, insan yaşayan bütün qitələrində qeydə alındığı nəzərə çatdırılır². Alp-nist alpa-ən yüksəyə qalxan — məzmununda ümumi addır ki, bütün dillərdə eyni şəkil və məzmununda qəbul edilmişdir. Od-Tanrı ucalıqlarının zirvələri-bürcləri-pik-ləri uzaq min illiklərdə alb/alp şəklində yaddaşdan yaddaşa ötürülərək yaşadılmışdır. Bizim Qafqazın ən uca Zirvəsi **ALBURC** yüksəkliyi ki, onu “Elbrus” şəklində tanıyıırıq. Bu ən uca bürc özü də xalqın yaddaşında Qafqazın ümumi adlarından biri kimi, bu günümüzə gəlib çatmışdır. “Alviz dağı, heç əskilməz dumanın” - deyir Dədə Kərəm., Ərzrum dağlarını aşanda. Xəritələrdə Elbrus zirvəsi Şimali Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda — Xəzərin Cənub-Qərbində qeydə alınmışdır. Dədə Kərəm “Alviz dağı” söyləyərkən üz tutduğu konkret dağın adını bilərəkdən demir, o səbəbdən Qafqaz, Kazbəy və Albürc-Alviz bütün başqa dağların anasıdır, “dünyada ən uca”, ona görə də ən sehrli, ən sirrli dağdır ki, “Heç əskilmir dumanı”...

BİZİM ALBÜRCÜ-Elbrusu heç bir əsas olmadan “ərəb mənşəli” ad kimi, qəbul etmişlər. Guya bu “ƏL-BORZ” imiş? Ərəb “Qafqaz”ı — Qabh, “Kür”ü Əl-Kurra, “Araz”ı — Ar-Ras, “Aran”ı — Ar-ran və s. şəklində tələffüz edirsə, bizim azər türkünün əsl adlarının günahı nədir? (Hətta Elbrus-şəxs adını da mətbuatda “Ərəb mənşəli “Əl-Borz” adından əmələ gəldiyini” də e'tiraf etmişlər”. Bu dərəcədə kor ehkamçılara sözümüz yoxdur!). Qeyd etdiyimiz kimi, həmin zirvənin ulu adı: **AL BÜRC-ALP BÜRC(!)** olmuşdur. “Alviz” isə xalq deyimində “Albürc”ün əlavə şəklidir. Və bu şəklın özü də yeni, əlavə məzmun çaları kəsb etmişdir. Belə ki, “Al viz” şəklində “viz” -vış-vış-e—baş yenə də ucalıqdır.

¹ S. N. K r a m e r. İstoriya naçinayetsya v Şumere. M. 1966. s. 112.

² L. D a d l i - S t a m p. Ümumi coğrafi Terminlər. Sözlüyü. London-Moskva. 1961. II c. səh. 62.

“Tutulub hasarlı bürçə,
Məhbub xanım, bizim yerlər,—

deyir Koroğlu. Bürc-burc-bur-uq, bur-ulan, bur-ulğan və s. Eyni məzmunundan yüzlərcə sözün yarandığına daha bir misaldır. “Alp”da “Al”ın “ucalıq” məzmunu da türk dilinə aiddir. Alb/alp sözündə “al” — Göyü, b/p—Yeri-torpağı təmsil edir. deməli alp/alb—Yer ucalığıdır. Və bu ucalığın keçilməzliyi, alınmazlığı alb/alp sözünün: igid, vüqarlı, mərd, qorxmaz məzmununda aşkarlanır. “Alban” isə xalq adı kimi, al+ban (man) mən, Al-ın—Od Tanrının — Al-lahın bəndəsi anlamı ilə formalaşmışdır. Al-bəndə şəxs adı **Alban türklərinə məxsus olan, eyni zamanda Allahın bəndəsidir.**

İngilis alimi L. D. Stamp alb/alp kodundan törəmiş “**Alpides**” və “**Alpde**” sözlərini “**Altaylara aid olanlar**”¹, həm də məhz “**dağ yüksəklikləri**” mənası ilə şərh edir. Deməli, “Alp” və Altay” dünyanın ümumi ucalığının məzmunca çox yaxın olan əlamətlərinin müştərək adını əks etdirir. Altay-Altan dağı, Al Tanrının — Od -Tanrının dağıdır. **Altay və Alatau — dağ adları kimi, fərqlidir.** Alatau — ala, gözəl, yaraşlıq, əzəmətli dağ. — Qafqazda bu əlamətli: Alagöz dağı var — Ərzrum yaxınlığındadır. “Altay” — isə dağın işıqlığı anlamındadır. Və bu da Od-Tanrıya aid işıqdır. Və “ışıqlılıq” məzmunu ilə həm də Altun dağdır — Qızıl dağdır. Altay diyarında ta qədimdən qızıl mədənlərinin aşkarlandığı bellidir. Lakin bu, dağın “Altay” /“Altun” adlanmasına səbəb deyil. Burada da səbəb: “**Ən uca**”lıqdır - **Tanrılıqdır!** Və bu fikrin bir təsdiqi də odur ki, Altay diyarından çox-çox uzaqlarda da “altay” kodu məhz dağ adlarında iştirak edir. Belə ki, Avropa və Asiyanın çox hissəsini əhatə edən yüksəkliyin — “massivin” ümumi adı “**Altaidlər**” — “**Altay kimilər**”², “**Altaya oxşayanlar**” deməkdir. Həmin dağ silsiləsi Mərkəzi Avropadan keçir. Şimali və Cənubi Amerikada məşhur dağ silsilələri “**Altiplano**” adlanır. Digər dağ adlarından da ən qədimləri Ümumidünya — Ümumyer ucalıqlarının əlamətlərindən soraq verir. Və bütün bu adlar Yazıya qədərki Mədəniyyətədən — Yaddaş Mədəniyyətindən çox qiymətli soraqlardır.

¹ L. D. S t a m p. I cild. London-Moskva, 1961. səh. 70 — 73.

² *Yenə orada.* səh 73.

X I F Ə S İ L

İNAMLAR DÜNYASINDAN SORAQLAR

ODUN RUHU VARMI?

Ta ulu çağlardan insan odda Tanrı qüdrəti-əlaməti görüb və oda inanıb. Odseverliyi əvəz edən dinlər: budda, yəhudi, xristian və islam Zərdüştü və "Avesta"nı "qəbul etməsələr" də, odu həтта "şeytana aid" hesab etsələr də, yenə də oda, işığa and içir, Şumər babalarımız kimi pirə pir, ocağa ocaq deyir və sitayiş edirlər. "Qəbri nurla dolsun!" alqışı, "gorumda çıraq yandıracaq" — arzusu, "çırağa and olsun ki, filankəs ocaq çıxıb" söhbətləri məhz oda inamın, pərəstişin yaşarı əlamətləridir. "Od" sözü "O!", "Odur!" məzmunundan yaranıb və birbaşa Günəşin — Tanrının yaratdığı tanrının adıdır. Fikrin, inamın tuşlandığı, kökləndiyi əsas istiqamət — O, : Tanrıdır.

Qədim şamanlar odun ruhu ilə "söhbət edir", ondan məsləhət" alır, onun "buyruğu, xəbərdarlığı" ilə xəstəni sağaldırırlar. Xəstə isə məhz oda, şamanın oddan "aldığı buyruqlara" inandığı səbəbindən sağalırdı. Bu günün şamanı — həkimə də müalicə ilə yanaşı, tə'kidlə deyir ki, gərək xəstə inansın ki, o, sağalacaq! Oda inamdan maqizmə yaranıb. Maqizm və sonralar meydana gələn atomizm də əslində qədim oğuzun (azərin, türkün,) yaradıcı təxəyyülünün məhsulu olan -Od-Maq düşüncələrinin, nəzəri fikirlərinin tərkib hissəsidir. Maqizm-sehr mə'nasında qəbul olunub. Maq bu günkü çildağ sayağı, ağrıyan yerə dağ basmaqla, yə'ni odla yandırmaqla, ağrını "qorxutmaqla" sağaldıb. Həm şaman, həm də xəstə inanıblar ki, doğrudan da odun ruhu var.

Maqın-qamın-şamanın avazla dediyi sözlər, həzin və haraylı zümzüməsi-oxuması, bə'zən də ağlaması heyrət oyadıb, tə'sir edib və bu oxumaqlar, bu tə'sir odun ruhu ilə bağlı düşünülüb. Maqan/qaman səsinə uzadaraq oxuyub. Buna "maqan oxumağı" deyilib. Zaman keçdicə, bu "maqan oxumağı" "maqam", sonra da "Muğam oxumağı" kimi formalaşmış. Bu günkü "mahnı" "maq-nı", müğənni - "maqannı" məhz "m a q" kodundan törəmişdir.

“Xanəndə”: xan-kan-gün kodundan yaranıb. Və o da maqamçı—muğamçıdır.

Maqanın-Muğamçının fasilələrlə, enib-qalxan, ağır avazla oxumasını şaman oxşar ritmlərlə davam etdirmişdir. Beləliklə də şaman həm muğamçı, həm də ozan rolunda çıxış etmişdir. Məclislərdə muğamçıların ozanlarla qoşa, həm də hər ikisinin fərdi ifa üslubu seçilməyə başlamışdır. Maqamın-muğamın guşə keçidləri: rənglər, dəramətlər, təsniflər ozan-aşıq havalarının yaranmasına, forma və məzmunca özülçü və istiqamətçi olmuşdur. Muğam adlarının od məzmunu, odun əlamətləri ilə açıqlanması da dahi Üzeyir Hacıbəyovun belə bir gümanını təsdiq edir ki, Muğam da Od-Maq mədəniyyətinin — sivilizasiyasının bünövrəsini qoyan və onun beşiyi başında dayanan azər-şumer türkləri-oğuzları tərəfindən yaradılmışdır. Ölməz bəstəkar dahiyanə uzaqgörənliklə yazmışdır: “Ola bilsin ki, uzaq keçmişdə xüsusi Azərbaycan (türk) musiqi sistemi varmış. Yaxud, bəlkə də indi Çin, hind, və ya ərəb-fars sistemi adlandırılan sistemlərin əsasını bir zaman türk sistemi təşkil etmişdir”¹. Bu, DAHI ÜZEYİR BƏYİN DAHIYANƏ KƏŞFİDİR! Və dünya musiqi mədəniyyətinin beşiyi başında dayanmış azər türklərinin tarixi haqqının sübuta yetirilməsidir. (Birinci kitabda bu mövzuda daha geniş söhbət açmışıq².

Zaman keçdikcə, ozan-aşıq havalarının ifaçıları muğam ifaçılarından azacıq fərqli, məzmunca eyni olan oxu-ifa üslublarını yaratmış və muğam ifaçıları ilə muğam havalarından yeni - ozan/aşıq havaları yaradan ozanlar-aşıqlar meydana gəlmişdir. Musiqi alətlərində də fərqlilik müşahidə edilmişdir. Oddan su “doğulan” kimi, **tardan saz doğulmuşdur**. Tarda həm də aşiq havası, sazda həm də muğam çalınması mümkün olsa da, tar məhz muğam üçün, saz isə aşiq havaları üçün seçilmiş, yaradılmışdır. **Tar və saz eyni zamanda Od ikiliyinin təmsilçisinə çevrilmişdir. Belə ki, tar-“od”, saz “su” bölgüsünə aiddir.** Hər ikisi “od ruhunun” tərcümanıdır.

Qədim çağlarda aşpazlar, evdar qadınlar ocağa, oda, alova bayatılar qoşmuşlar:

A gülüm od, balam od,
Çiçəyim od, lalam od,
Al məni dərd əlindən
Alınmayan qalam od!...

“Ağırılığım-uğurluğum,
Tökülün bunun üstünə”...

¹ Ü. Hacıbəyov. Əsərləri. II c. B. 1965. s. 254.

² Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. B. 1989. s. 116.

Bayram günlərində su üstündən atlananda da buna oxşar nəğmə oxunur:

“Balamın ağırlığı-uğurluğu
Axıb gedən sulara,
Ərsizlərə, dullara...”.

Bə'zi müəlliflər Novruz bayramlarında tonqalların və axar suyun üstündən atlanmağı və xüsusən də bu zaman oxunan (yuxarıdakı) nəğmələri səhvən belə yozurlar: “Deməli, nə od, nə də su müqəddəs olmayıb. Odun və suyun üstündən atlanmaq, onu təhqir etməkdir. Ağırlığı-uğurluğu müqəddəs olanın üstünə tökməzlər”. Yanlış nəticədir. Unudulur ki, od və su həyatı yaradan iki ulu qüvvədir. Od ağrını-acını yandırır məhv etmək, axar su isə yuyub aparmaq gücünə malikdir. Odun və suyun üstündən atlanarkən bu gücə güvənib, bu gücdən kömək umublar. Bəs, əslində günah nə olub? — Odu və suyu tapdalamaq günah sayılıb. Odun-tonqalın üstündən atlanmaq həm də odla bilavasitə təmasda olmaqdır, oda, alova, istiyə “toxunmaq”dır. Odlə, isti ilə təmasdan güc, sağlamlıq, xoşbəxtlik gəlir insana... — Tonqaldan atlananlar öncə bunu düşünürlər. Tonqaldan atlana bilməyənlər: qocalar, xəstələr tonqalın dövrəsində fırlanıblar, əllərini onun alovuna sarı uzadıb, ondan kömək, sağlamlıq istəyiblər. Bayram günü axar suyun kənarında dayanıb, ona tamaşa etmək də insana fərah və qüvvət verib. İnsan oda və suya inanmaqla, hətta xəstə olanda belə, özünü gümrah hiss edib.

Bəlkə də dünyanın başqa xalqlarından daha çox azərlərin — azərbaycanlıların oda və suya inamı onların genindən gəlir. Belə ki, bu inam azərbaycanlıların qəlbindən çıxmır, onları tərk etmir. Azərbaycan xalqı hər il Novruz bayramını heç də adi bayram, yaxud dini bayram kimi yox, məhz inam, ilham, qüvvət və gözəllik bayramı kimi, sağlamlıq, xeyir bayramı kimi qeyd edir. hər bir azərbaycanlı daha bir Novruz bayramına qovuşduğuna hədsiz şad olur. Axı, Novruz bayramı öncə istinin, Güneşin gəlişidir, həyatın, ömrün, dünyanın yenidən başlanmasıdır. Bu işə deyilən inamın maddi əsaslarıdır və belə maddi əsas müqəddəs olmaya bilməz. Odun və suyun üstündən atlanmaq onların paklığına toxunmur, əksinə, o müqəddəsliyə daha da yaxın olmağa, o müqəddəsliyə qarışmağa, bununla da ona daha çox şükran olmağa bərabər olur. Novruz bayramını, Novruz adətlərini yaşadan da xalqın həyata, yaxşıya, doğruya, halala, qüvvətə, gözəlliyə inamıdır, Tanrıya inamıdır. Və bütün bu inamlar ulu Od və Su inamının tərkib hissəsidir.

Novruz bayramlarında qəman-şamanlar, dədələr, bilicilər, müdriklər odun ruhu ilə söhbətlaşıb: oddan “məsləhət alıb, onun yolu ilə gedəcəklərinə elin adından and içiblər. Od və su — Tan-

rı qüdrətinin baş təmsilçisi kimi düşünülüb. Od, və su inamı da bu fikrə, bu qənaətə bağlıdır. Od və su əski azərbaycanlının and yeri olub. Od və su yaratmaq və yaşatmaq gücünə malikdir. Bu, maddi əsas kimi də, yə'qin elmi baxımdan da inkar olunmazdır. Yəni od və su Tanrı əlamətinin ən canlı və ən inandırıcı təcəssümüdür.

ANAM MƏDİNƏNİN ƏZİZ XATİRƏSİNƏ

RUHUN ÖLMƏZLİYİNƏ İNAM

Ulu Zərdüşt inanıb ki, ruh ölməzdir. Mövcud dinlər də bu fikirdədir. **“Ruhlar dünyasında necəsən, ana?”**. Bu ruhani sual bizi tərk etmir. ... Anam deyərdi ki, hara getsəniz də, Novruz bayramının axşamı mütləq evdə olun. Novruz axşamı atanızın ruhu gəlib evimizin ətrafında dolanacaq, pəncərəmizdən boynacaq ki, görüm balalarımın hamısı evdədirmi? Görsə ki, hamımız evdəyik, qazanımız da qaynayır, sevinəcək. Atanızın, babanızın, nənənizin ruhu gəlib yığılacaq süfrənizin ətrafına, siz yə-yən xörəklərin iyindən onlar da doyacaq...

Bir də birimiz xəstələndə və həkimin dərmanı ilə də gec sağalanda anam deyərdi ki, yə'qin bunu “uruf tutub”. Yə'ni atanın, babanın, dünyasını dəyişmiş başqa əcdadın ruhu nə işə istəyir. Anam sap toxuduğu iylə bunu “yoxlayar”, “öyrənərdi”. Və anam o ruhun “arzusunu” yerinə yetirərdi.

“SSRİ” vaxtında hamımız ucdantutma “ateist-allahsız” olanda da ölənlərimizin ruhuna and içirdik. Bu gün də and içirik. Mahnıda deyilir: “Ruhum bədənədən oynar, sən yadıma düşəndə.” Bir musiqiyə, ya gözəlliyə heyran olmayana deyirik: **sənin ruhun yoxdur**. Kinoda Nəimi öz sevimili şagirdi, dahi Nəsimiyə deyir: **“Əziz balam, gedən cismimdir, ruhum sizinlə qalır”**. İşimiz düz gətirməyəndə, imtahandan kəsiləndə deyirlər: ruhdan düşmə.

Deməli, cismimiz yalnız bu dünyanın, ruhumuz isə hər iki dünyanın sakinidir, cism-öləridir, ruh-qaları. Deyirik: gənc nəsl qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə edək.

Sual: **bəs, ruh nədir?** Cavab, “Ruh, isimdir, ərəb sözüdür¹. Bəs, “ərəb dili” bu sözü haradan alıb? Ruh-u-ruh, u-ruf, u-ruq, u-ruk, u-rux, ur-uk/q. Hind-Avropa dillərində: “dux”-duk, duq—du-ruq(?) hər halda fonetik yaxınlıq və bir hecalılıq hər iki sözün ulu dildən gəldiyini bildirir. **Ruh-ruf-rux, dux: Odun**

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. c. 3. 1983 səh. 550 — 551.

görünməyən halı, “mən”in içindəki “mən”. Yenə “izahdan: Ruh - insanın hiss və duyğuları. Materialist fəlsəfədə və psixologiyada: ən yüksək dərəcədə mütəşəkkil materiyanın xüsusi bir xassəsi kimi təzahür edən şüur, təfəkkür. Materiya birincidir, ruh ikinci. Hər şeyin və hadisənin əsasını təşkil edən və materiyyaya nisbətən birinci olan qeyri-maddi aləm. Mütləq ruh. Dini təsəvvürə görə: insanda, onu heyvandan ayıran və guya allahla qovuşduran qeyri-maddi varlıq, can. İnsanın daxili halı, mə'nəvi qüvvəti, mə'nəviyyəti: həvəs, hiss, duyğu, canlılıq, cür'ət, qoçaqlıq (?), mərdlik (?), hər hansı bir şeyin səciyyəvi xüsusiyyəti, əsas mahiyyəti, ən lazımlı, ən əsas nöqtəsi ??), Dini və mifoloji təsəvvürə görə: insanın həyatında və təbiətində iştirak edən qeyri-maddi, fövqəltəbii bir varlıq, ürək, qəlb¹.

Daha sonra: “Ruh-ideal şüur, psixi fəaliyyətin yüksək forması, qeyrimaddi başlanğıcı bildiren fəlsəfi anlayış. Platon və Aristotel ruhu nizamsız materiyanı formalaşdıran xalis ideal qüvvə kimi başa düşürdülər. Orta əsr teoloqları (Apselan, A. Foma və b.) ruhu allahla eyniləşdirirdilər. Materializm ruhu materiyanın xassəsi (!) hesab edir. F. Engels düşünən ruhu (?) materiyanın ən yüksək məhsulu sayırdı. Dialektik materializm ruhu maddi amillərdən hesab edir. Aristotel ruhu canlı cism hesab edir.

Ruh haqqında fikirlər çoxdur. “Cavab”lar yüz də olsa, bir nöqtədə birləşir: **ruh-görünməyən qüvvədir.** **GÖRÜNMEYƏN QÜVVƏNİN** isə inkarı yoxdur. Belə qüvvənin heç də hamısı ölməz deyil. Ruh isə ölməzdir. (Zərdüş, Məhəmməd peyğəmbər, Nizami). Və bu ölməzliyin səbəbi-“niyə?”-si açılmazdır. **Yəni Ruh-Tanrı sirridir. Sevgi də Tanrı sirridir.**

O səbəbdən də sonadək açılmazdır. Bununla belə ruhun atributları: elementləri haqqında biliyimizi genişləndirməyə borclu-yuq. **Bütün hissələrimiz, o sıradan Sevgimiz də ruhumuzun tərkib hissəsidir.** Bəs, gen — yaddaş məsələsi? O da ruha bağlı deyilmi? Telepat insanların duyğularının “dalğaları” — görə bilən “dalğaları” da ruha bağlı deyilmi? Bu da hər bir **fərdi ruhu ümumi ruha yaxınlaşdırır**, onların bir-birinə bu və ya digər dərəcədə bağlılığını sübut edir. Bir xalqın üzvlərinin fərdi ruhları o xalqın ümumi ruhunda, xalqların ümumi ruhu bütün bəşəriyyətin ümumi ruhunda birləşir, təmsil olunur. Buradan ümumdünya ruhu haqqında fikir ortaya çıxır. **Ümumdünya ruhu bütün kainatla, onun bütün nöqtələri ilə bağlı deyilmi?!** Yenə də inkara yer qalmır.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, **gen məsələsi ümumdünya və ümumkainat ruhuna bağlıdır.** Deməli, söhbət mütləq gedib çı-

¹ ASE, VIII c. səh. 233.

xır bir mərkəzə. O mərkəzin harada olduğunu, neçənci “göydə” qərar tutduğunu söyləmək mümkün deyil. Amma **MƏRKƏZ** inkar olunmazdır. **Bütün kəşf olunmuş və olunmamış qanunauyğunluqlar həmin mərkəzə bağlıdır.**

Bəs, təkcə insanınmı ruhu var? Bütpərəst yonulmuş, quru ağacın, daşın da ruhu olduğunu güman edirdi. Əslində quru ağac, daş və hər hansı əşya ömrünü başa vurmuş bədəndir, cecədir, Yaşıl ağac, ot, çiçək, heyvan və həşəratlar, balıqlar, quşlar və s. yaşayırsa, **MƏRKƏZ**-dən xəbərsizmi “yaşayır?” Onlar da dünyanın, kainatın ümumi geninə bağlı deyilmi?! Bu sualların da görünməyən tərəfləri çoxdur. **Gen-Yaddaş min il, milyon il əvvəlki formanı təkrar edir. Həm də tam eynilikdə yox. Bədənlərin — daşıyıcıların sayı həndəsi sil-silə ilə artır, əlçatmaz rəqəmdən də milyard dəfələrlə o yana keçir. Bəs, fərdi ruhlar da “həndəsi silsilə” ilə fərdlərə “bölünürmü?” Fiziklərin belə bir fikri inkar olunmur ki, kainat daim genişlənir. Bu genişlənmə fasiləsiz çoxalmanın zəruri tələbindən irəli gəlmirmi?! 27-ci ölçüdən o yana getmək mümkün deyil. — Kainatda isə ölçülər saysız qədərdir. 27-ci ölçüdən o yana yeni suallar başlanır. O sullardan bizim də xəbərimiz olacaqmı?**

Hər halda: **gen — yaddaş, sevgi... — Ümumi ruha, Ümumi ruh — MƏRKƏZƏ bağlıdır. MƏRKƏZ — QÜVVƏDİR.** Tanrının varlığına bu ən əsaslı, ən elmi sübut deyilmi?!

Dünya görünəndən və görünməzdən ibarətdir. **Görünən görünməz tərəfindən idarə olunur.** Necə ki, ağıl, fikir, hisslər görünür, amma bədəni idarə edir.

Obrazlı ifadə kimi deyirik, “Ağaclar yuxu görür”. İnanmırıq ağacların yuxu görməsinə. Bəs, heyvanlar, quşlar da insan kimi, yuxular görürmü? Yuxu doğrudanmı “beyindən geri sayılan lentdir?” Axı, **yuxu telepatiyası da inkar olunmur. “Geri sayılan lent” bəzən vaxtı ötüb keçir.** Bu gecə yuxuda görüşdüyüm adamla üç aydan sonra üz-üzə gəlirəm. Bu gecə yuxuda gördüyüm qəza, bəla, yaxud sevinc bir ildən sonra aşkar olunur. Ölənə qədər ölümü bəlkə yüz dəfə, həm də müxtəlif formalarda yuxuda görürük. Məndə atamın ruhu yaşayırsa, atamda da atasının ruhu yaşayıb. Atamın atasında da atasının, o atanın da öz atasının və s. ruhu yaşayıbsa, deməli, məndə yaşayan ruh, milyon illər əvvəl yaşamış babamın ruhudur. Amma bu gün **məndə yaşayan ruh mənim həyatıma, məişətimə və arzularıma qoşulur və onları idarə edir. Məndə həm öz atamın və anamın, həm də xalqın ruhu yaşayır. Mən həm fərdi “mən”əm, həm də ümumi “mən”.**

Məndən sonra və hamıdan sonra dünyaya yeni “mən”lər — daşıyıcılar gələcək, mənim və “mən”lərin ruhu onlarda yaşamağa başlayacaq, onları idarə edəcək. Onların arzuları, istəkləri

mənim arzularıma, istəklərimə, eyni vaxtda “mən”lərin arzu və istəklərinə bağlı olacaq, həm də məndən, “mən”lərdən bir qədər də fərqli olacaq. Deməli, ruh, daşıyıcıları idarə edə-edə, bir daşıyıcıdan o birinə keçərək əbədi yaşayır. O səbəbdən də ruh ölməzdir. Ruh-cism olmadığına görə ölmür.

Hər bir “mən”də əbədi yaşayan “mən” var. Odur ki, hər bir “mən” paklığa, müqəddəsliyə, fəvqəlinсан olmağa can atmalıdır. Bunu hamı bacarmır, hamı dərk etmir. Və bu da qəddar ruhların “xidmətidir”.

Gəlib çıxdıq XEYİR və ŞƏRƏ. Zərdüşta, Dədəm Qorquda və Nizamiyə. Və Xeyir və Şərin əbədi mübarizəsində öz yerimizi görürük, görməliyik! Xeyirin, yaxşının, müsbətin, şirinin, işığın tərəfində olmalıyıq. Yaxşı olmaq, yaxşılardan ömrünü uzatmaq, yaxşılardan dərs almaq hamının borcudur.

DƏDƏM QORQUD VƏ FÜZULİ

Unudulmaz ədəbiyyatşünas, böyük alim Həmid Araslı “Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” əsərində (“Nizami Gəncəvi” məcmuəsi, Bakı, 1947) yazırdı ki, dahi Nizaminin yaradıcılığı qarşısında heyrətlənən dünya şərqşünasları Nizami dühasının əlçatmazlığının sirrini öyrənməkdə aciz qalmışdılar. Onlar unutmışdular ki, bu əlçatmazlığı Nizami kimi ölməz, təkrar olunmaz dahilər yetirən Azərbaycan xalqının öz dahiliyində axtarmaq və görmək lazımdır. Heç bir müsəlman mədəniyyəti, Şərq və Qərb mədəniyyəti nə Nizami, nə də Füzuli kimi dahilər yetirə bilməzdi. Hər iki dahi: Nizami və Füzuli Azərbaycan xalqının ruhundan qopmuşdur. “Nizami yaradıcılığının qüdrətini Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə izah edərkən, bu qüdrətin əsas təməlini təşkil edən zəngin və qüdrətli şifahi xalq yaradıcılığını xatırdan çıxarmaq olmaz. Çünki bütün Şərq şairlərindən, xalq həyatına və xalq məişətinə yaxınlığı və bağlılığı ilə fərqlənib, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz dərəcədə əlaqədar olan Nizami, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə tərtiblənib, öz yaradıcılığını da ondan bacarıqlı istifadə yolilə rəv-nəqləndirmişdir.” (Göstərilən mənbə, səh. 9.)

Unudulmaz Həmid müəllimin həmin sözlərini bütünlüklə dahi Füzulinin də haqqında söyləmək mümkündür. Füzuli də XVI əsr Bağdad mühitində, doğma azərbaycanlıların əhatəsində yaşamış, doğma xalqının həyatına, məişətinə, qədim inanclarına, e'tiqadlarına və başqa milli xüsusiyyətlərinə sıx bağlı olmuşdur. Füzuli doğma xalqının həyatı ilə nəfəs almışdır. Füzuli də öz dahi sələfi Nizami kimi, sarayda deyil, xalqın arasında yaşamış, xalqın çətin, ağır güzəranından ona da pay düşmüşdür. Füzuli öz eşqində də, dərdində də azad olmuşdur. Xalqın ruhundan süzü-

lüb gələn muğamlar, bayatılar, rəvayətlər, nağıllar, atalar sözləri və zərb — məsəllər, sadə insanlardan eşitdiyi müdrik kəlamlar Füzulinin ilhamına qanad vermiş, onu hədsiz milli mə'nəvi zənginliyə qanadlandırmışdır.

Dədə Qorqud dastanları ilə Nizaminin ölməz "Xəmsə"sində saysız paralellər tapmaq mümkündür. həmin paralellərdən, mərhum akademik Həmid Araslı misal çəkdiyimiz əsərinde geniş bəhs etmişdir. Şübhəsiz, Füzuli yaradıcılığı ilə Dədə Qorqud dastanlarının süjetləri arasında da oxşarlar, paralellər tapmaq olar. Fikrimizcə, bu ayrıca bir əsərin — kitabın mövzudur və inanırıq ki, gələcək tədqiqatlarda geniş şərhini tapacaq.

Dədəm Qorqudla Füzuli eyni xalqın ruhən bir-biri ilə qoşa dayanan və tən gələn iki dahi oğludur. Dədəm Qorqud, xalqı Füzuli kimi, Füzuli də Dədəm Qorqud kimi, uzaq görən peyğəmbər öyüdləri və qəlbinin sarı simindən keçən dərdi ilə, "əfqanı ilə" oyadır. Dədəm Qorqud oğuz ellərini Tanrı yoluna, ata-ana haqqına hörmət və məhəbbətə, elinə, yurduna, dosta, yara sədaqətə çağırır. Dədə Qorqud da ulu ozandır. Füzuli də ozanlar ozanıdır. Dədəm Qorquda Tanrıdan vəhy gəlir-xəbər gəlir, öyüd gəlir, Füzuli öz qəlbinin paklığı, eşqinin, ilhamının odu, şimşəyi ilə eşqin peyğəmbəri zirvəsinə yüksəlir və o yüksəklikdə ikən öüznü hər an Tanrı hüzurunda görür. Və elə bu səbəbdəndir ki, Füzulinin hər qəzəlinə, hər beytinə Tanrı möhürü vurulmuşdur, — deyirik. Füzuli də Nizami kimi, öz ölməz əsərlərinin mövzusunı xalqdan, xalq həyatından, xalqın mə'nəvi ruhani dünyasından almışdır. Dədəm Qorqud xalqın özüdür, onun əbədi yaşar, canlı timsalıdır. Hökm deyildi ki, Nizami və Füzuli öz əsərlərində Dədəm Qorqudun, onun adı ilə bağlı dastanların qəhrəmanlarının adlarını misal çəkmiş olaydılar. **Dədəm Qorqudun ruhu məhz xalqın ruhu kimi, Nizaminin və Füzulinin ruhuna hopmuşdur.** Ölməz dahilərimiz Nizami və Füzuli məhz Dədəm Qorqud kimi, Dədəm Qorqud qədər doğma xalqına min bir tellə bağlıdır.

Xalq ruhuna onlarca əsərlər həsr edilmişdir. Xalq ruhu xalqın bütün fərdi, milli xüsusiyyətlərini, xalqın ən qədim inamlarını, adət-ənənələrini, xalqın soy psixologiyasını küll halında təcəssüm etdirir. hər bir böyük şəxsiyyət məhz öz xalqı kimi böyükdür. Dədəm Qorqud, Nizami və Füzuli də belə böyük, dünyaca məşhur şəxsiyyətlərdir. Dədəm Qorqud Zərdüştün - "Avesta"-nın, Bilqamısın — bütün Şumər poemalarının, Bilqamısdan sonra gələn şairlərimizin: Şəmsi Abi Dədənin, Hun qızı Bikə xatının, Enlil İsmə Dağanın... kəlamlarından, Mif dünyasına bağlı ulu Od və Su inamından, bu inamlarla bağlı soy düşüncələrdən qaynaqlanmış, biçimlənmiş, bütövlənmiş, nəhayət, məktəbə çevrilmişdir. Dahi Nizami və dahi Füzuli də, Həmid Araslının dedi-yi kimi, bu məktəbdən tərbiyə almışlar.

Dədəm Qorqud və Füzuli ana dilimizin qoşa bayrağıdır. “Dədəm Qorqudun Kitabı” ana dilimizin bünövrə daşlarından hörülmüş əzəmətli bir saraydırsa, Füzuli şe’ri bu sarayın üzərində dağlanan əbədi bayrağımızdır. Azərbaycan poeziya — şe’r dilinin ən uca zirvəsidir Füzuli. Dədəm Qorqud məktəb olduğu kimi, Nizami də, Füzuli və Azərbaycan poteik sözünün məktəbidir — qoşa sənət məktəbidir.

Dədəm Qorqudun adı da, sözü də, əməli də xalqımızın ulu Od inamına bağlıdır və həmin inamı bilavasitə əks etdirir “Dədə” sözü “Baba” məzmunu ilə Odun — həyatın — nəslin — soyun ilkidir, əvvəlidir - başlanğıcıdır. Dədəmizin “Qorqud” adı da ulu məzmunu ilə Odun — Işığın mənbəyidir. Od - qaynağın özüdür. və Dədəm Qorqudun işıq əməlli olması da bu müqəddəs məzmunla bağlıdır.

Füzuli eşqin böyük tərənnümçüsü olmaqla, bu İlahi ne’mətin “Od/Işıq” məzmununu da hər qəzəlinə, hər sözündə - beytində dənə-dənə açıqlayır.

“Eylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü-səhba nədir?” —

söylərkən eşq ilə zühur edən Odun — Işığın “bətlinə” — sirrinə daldığını bəyan etmiş olur. Füzuli məhz eşqə — işığa: Oda hədsiz dərəcədə daldığındandır ki, dünyadakı mə’nasızlıqları görməyə, dərk etməyə marağı və macalı yoxdur. Füzuli dünyanın — həyatın mə’nasını eşqdə görür. O eşqdə ki, ulu, müqəddəs Odun sehrini əks etdirir və min dəfə, yalnız Füzuliyə məxsus, yalnız Füzulinin deyə biləcəyi obrazlı — odlı ifadələrlə bəyan edir ki, **ülviyyət, müqəddəslik eşqin — işığın: Odun sehrində qalmaqdadır.** Oda dalmış, Odun bətnindən qopmuş Füzuli qəhrəmanı Məcnunun da adı və əməli Oda, Odun sirrinə və sehrinə bağlıdır.

“Məcnun” sözünün mə’nası “dəli” hesab olunursa, məzmunu: **MAQ-NUN — MAQ GÜN** deməkdir. **Eşqə düşən — oda düşmüş olur.** Od — Dədəm Qorquddan gəlir. Tarixi şəxsiyyət olan Dədəm Qorqudu öncə xalqın Oda inamı, od həqiqəti yaratmışdır.

Füzuli eşqi tərənnüm edərkən həm də odu-ışığı tərənnüm edir. Əlbəttə, nə Dədəm Qorqud, nə Nizami, ən də Füzuli müasir anlamda maddi oddan söz açmır, Odun xalq təfəkküründə söyləşən min bir çalarlarından ilhama gəldiklərini izhar edir, bilavasitə “od” terminindən yox, Tanrı qüdrətinin təmsilçisi olan od-məzmunun ən ülvəi əlamətlərindən məhəbbətlə, müdrikcəsinə bəhs edirlər. Dədəm Qorqud, Nizami və Füzuli qəhrəmanları: Beyrək və Banuçiçək, Dəli Domrulun xatını, Selcan xatın, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin... eşqdə bülbüllük zirvəsinə qovu-

şurlar. Bülbüllük zirvəsinə qovuşmaq isə Oda qovuşmaqdır. Bütün dastan boyu eşqdən yanıram! — deyən Kərəm ən sonda həqiqətən də maddi oda-alova dönərək yanıb kül olur.

Xalq hikmətinin sirri çox dərinədir və çox mənalıdır və mə'nalar o dərinliyi açma bilmək imkanında deyil. Çünki xalq hikməti Odun məzmunu kimi — sirri kimi tükənməzdir. Odun sirri hər necə hərəkətə bağlı olsa da, yenə də Tanrı sirridir. Gen de-di-yimiz mö'cüzə özü də Oda bağlıdır və bu da Tanrı sirridir və bu sirrin sirr olmağı da tükənməzliyindədir. Tanrı sirrinin “dibi” - başlanğıcı yoxdur, çünki nəhayətsizdir.

“Dədəm Qorqudun Kitabı” söz — fikir dünyasının mərkəzində dayanır. Bu Kitaba gələn yollar Azərbaycan xalqının genindən, soy düşüncəsindən, həyatın ikili sütunundan: Maddi Od və Maddi Sudan: ilkin bilik kimi qəbul edilən, dərk edilən Od və Su inamından qaynaqlanır.

Klassiklərimiz, el bilicilərimiz; şamanlarımız, ozanlarımız, xanəndələrimiz, aşığılarımız, şairlərimiz bu Kitab hələ “Kitab” Dədə Qorqud Kitabı” şəklində formalaşandan çox-çox əvvəl ondan öyrənmiş və qədərincə bəhrələnmiş, xalqdan öyrəndiklərini ilhamla yaratdıqları sənət incilərində yenidən xalqa qaytarmışlar. Bununla da xalqın mədəni — mənəvi xəzinəsini zənginləşdirmişlər. Necə ki, Dədəm Qorqud və Zərdüşt, Bilqamıs və Nizami, Nəsimi və Vəqif, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğun, Üzeyir Hacıbəyov və Qara Qarayev, Fikrət Əmirov və Bülbül... və daha neçə dahilərimiz öz ölməz əsərləri, yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə xalqımızın mə'nəvi dünyasını zənginləşdirmişlər.

Bu həqiqəti də göz önünə gətirəndə bir daha demək lazımdır ki, Dədəm Qorqud dünyası tək bir “Dədə Qorqud Kitabı” ilə tamamlanmır, sərhədlənmir. Dədəm Qorqud dünyası söz-fikir: sənət dünyası kimi, kainatın özü kimi sərhədsizdir. Dədəm Qorqud dünyasının üfüqləri nə qədər yaxın görünərsə də, o üfüqlər səma kimi ölçətməzdir.

DƏDƏM QORQUD VƏ MOLLA NƏSRƏDDİN

Molla Nəsrəddin də Dədəm Qorqud kimi, dünyaca məşhur dahilərimizdənədir. O da Dədəm Qorqud kimi, yarı tarixi, yarı əfsanəvi şəxsiyyətdir. Dədəm Qorqud kimi, Molla Nəsrəddinin də üstündə bütün türk dünyası dava salır, hamı deyir ki, Molla Nəsrəddin bizim ölkədə, bizim şəhərdə doğulub. Hətta eyni ölkənin bir neçə şəhəri dad-aman edir ki, Molla Nəsrəddin qəbri guya onun torpağındadır. Dədəm Qorqudun da eyni ölkədə (yə'ni bir neçə ölkənin hər birində) məzarı olduğu “nişan verilir”.

Bəllidir ki, yaxşıya hamı sahib durmaq istəyir. Nizamini də, hətta Nəsimini də, Füzulini də bir sıra türk və fars qardaşları-

mız “özününküləşdirmək” istəmişlər. Belə iddiada olanlar yenə də var. Lakin biz mövzudan uzaqlaşmayaq.

Dədəm Qorqud kimi, Molla Nəsrəddinin də böyüklüyü onun müdrikliyində, həmişə xalqın tərəfində dayanmasındadır. Molla Nəsrəddin özünü qəsdən “avam” göstərməklə, öz incə yumoru, sərt, gülməli nəticələri ilə xalqın haqqını tapdayanları hədəfə çevirir.

Dədəm Qorqud ozan kimi, ozan-övlia kimi, müdrikdir, Tanrı ilə xalq arasında əlaqəçidir, xalqa haqqın yolunu göstərən peyğəmbər ucalığındadır. Bu ucalığa dahi Füzuli məhəbbətin və Azərbaycan şe'r dilinin peyğəmbəri olması ilə yüksəlmişdir. **Molla Nəsrəddin də gülüşün peyğəmbəridir — müdrik, ağıllı gülüşün, haqsızlığa, haqsızlara qarşı, həyatda, gündəlik məişətdə insanın tuş gəldiyi saysız qüsurlara qarşı yönəlmiş gülüşün peyğəmbəridir — dahisidir.**

Əlbəttə, ilk baxışda dahi Füzuli də, Molla Nəsrəddin də, Dədəm Qorqud da başqa üfüqlərdən görünür. Lakin bu yalnız zahirən belədir. Hər üç dahi Azərbaycan xalqının ruhundan qopmuşdur, hər üç dahi — xalqın özü kimi dahidir.

Gülüş də odun əlamətidir. Molla Nəsrəddinin “Nəsrəddin” adı “dan yerinin işığı” məzmununa bağlıdır. Deməli, gülüş də işıqdır, işıqdan gəlir. Ürəkdən gülən insanın tək-cə üzü, gözləri deyil, bundan öncə ürəyi işıqlanmış olur.

Deməli, Dədəm Qorqud, Füzuli və Molla Nəsrəddin üç işıq dahisi kimi, doğma Azərbaycan xalqının və bütün insanlığın, bütün xalqların xidmətində dayanmışlar. Dədəm Qorqud müdrik kəlamları, öyüdləri ilə, dahi Füzuli məhəbbətin poetik tərənnümü ilə, Molla Nəsrəddin sağlam gülüşü ilə əbədi tərbiyə məktəbinə çevrilmişdir. Və hər üç məktəb xalqın ruhundan qaynaqlanır.

“Dədə Qorqud Kitabı”nda da gülüş hədəfinə çevrilən əhvalatlar az deyil. Dəli Domrul susuz çayın üstündən körpü salır və tələb edir ki, gərək hamı bu körpüdən keçsin və keçilməsi vacib olmayan bu körpüdən keçəndən də pul alır Dəli Domrul, — keçdiyinə görə, keçməyəndən də, - keçmədiyinə görə. Amma bu, Dəli Domrulun “dəliliyinin” üzdə görünən tərəfidir. Dəli Domrulun dəliliyinə burada nöqtə qoyulsa idi, yə'qin ki, xalq belə “dəli”ni qəbul etməzdi və öz ulu dastanında da yaşatmazdı. Həmə bu **Dəli Domruldən — dəlidən doğru xəbər — çıxır, — o, xalqın övladlarının canını alan Əzrailə döyüşə atılır, bu döyüşdə xatını da Dəli Domrulun köməyinə gəlir. Dəli Domrul həqiqətən də dəli olsaydı, xatını onu o dərəcədə sevməzdi və onun əvəzindən ölümü belə toy-bayram kimi qəbul etməyə də hazır olmazdı. Dəli Domrulun və xatınının mərdliyi, doğruluğu, sədaqəti**

Tanrıya xoş gəlir, xalqın arzusunca - istəyincə onlara təzədən 100 il əlavə ömür bəxş edir.

Basat da ipə-sapa yatmaz, dəli-dolu bir igiddir. O da xalqını elə Əzrail kimi bir Təpəgözün zülmündən xilas edir. Basatın bir yumorunu yada salaq. O, ən iri qoyunun dərisini çıxarib həmin dərinin içində gizlənir və mağaradan salamat çıxır. Təpəgözün əlində boş dəri qalır. Və Təpəgöz artıq bilir ki, o, bu igidin əlində məhv olmağa məhkumdur. Belə dəli-dolu igidi xalq necə sevməyə bilərdi?!

Dəli Qarcarın öz bacısını — Banuçiçəyi heç kimə ərə vermək istəməməsi, Dədəm Qorquddan “60 min birə” tələb etməsi yenə də gülüş hədəfidir. Amma bu “dəli”də Dədəm Qorquda ram olur.

“Dədə Qorqud”da Dəli Domrulun, Basatın, Dəli Qarcarın, “Koroğlu”da Dəli Həsənin və bütün “7777... “dəli”nin, Nizami-də və Füzulidə Məcnunun və Fərhadın “dəli”liyi xalq hikmətindən doğulduğu üçün gərəksiz dəlilik deyil, **gərəkli “dəlilik”dir**. Xalq heç bir ağıllıdan eşitmədiyi doğru xəbəri (həm də doğru hərəkəti!) “dəli”dən eşidir (və görür!).

Molla Nəsrəddin də özünü çox zaman “dəliliyə” vurur. Sər-xoşluqdan yolda yıxılıb qalmış Xanın paltarını soyundurub özü geyinir və səhər Xanın qəbuluna gəlib onun adamlarının da hü-zurunda deyir ki, bəs dünən bir nəfər yolda palçığa batıb qalmışdı, onun paltarını soyundurub geyinmişəm əynimə. Görün bu, kimin paltarı ola bilər? Xan öz bahalı paltarını tanısa da, adamların yanında Mollaya deməyə məcbur olur ki, “görəsən hansı axmaq imiş o, sən gey kefini çək”. Bu, Mollanın ikiqat qələbəsi idi! Xalq burada Mollanın “dəliliyi” ilə Xanın dəliliyini görə bilir, fərqləndirə və nəticə çıxara bilir.

Molla Nəsrəddinin bütün hərəkətlərində onun “dəliliyi” üzdə, müdrikliyi sətir altındadır. Və bu sətiraltı müdrikliyi Molla Nəsrəddini Dədəm Qorqud yoluna gətirib çıxarır. Əlbəttə, Dədəm Qorqudun da, Nizaminin də, Füzulinin də, nəhayət, Molla Nəsrəddinin də öz ayrıca **dahilik mərtəbələri var** və biz də bu mərtəbələri eyniləşdirmirik. Onların eyni bir xalqın — Azərbaycan xalqının ruhunun təmsilçiləri olduqlarını söyləmək də, əlbəttə ki, yeni söz deyil,

Xalqın ruhunu toplu işığa bənzətmək olar. Toplu işıq çox rənglidir. Yaşıl işıq, qırmızı işıq, sarı işıq, ağ işıq... Dədəm Qorqud da bu işıqların toplusudur — Ağ işıqdır. Ağ işıqda həqiqət ... və hər şey daha aydın görünür.

DƏDƏ QORQUD İŞIĞINDA

*"Gur işığı ilə tarixləri yarıb
keçən yenilməz bir kitab var:
"Dədə Qorqud Kitabı"!"*

*Fərhad ZEYNALOV,
Samət ƏLİZADƏ.*

Belə Kitabı — belə gur işığı olan xalq zamanın keşməkeşlərində, tarixin qaranlıq yollarında özünü itirə bilməz, ata-baba yolunu, mərdlik və qəhrəmanlıq yolunu aza bilməz. Axı, bu adi Kitab, adi söz, adi işıq deyil. Tanrıdan gələn, bizləri bütövlüyə, **dairəyə səsləyən işıqdır**. Bu sönməz işıq altında Keçmişə boyanmaq da mümkündür, gələcəyi görmək də. Uğurlarla yanaşı, buraxılmış səhvlər, günahlar da bu işıqda aydın seçilir. Aydın görmək və bütövlənmək öyrədir bizə bu müqəddəs işıq!

Bu torpağın hər övladının: hər azərbaycanlının (azərin-oğuzun-türkün), ləzginin, talışın, tatın, kürdün... şərəfli borcudur ki, Dədə Qorqud sözünə — işığına bələd olsun, — bu yurdu bir-birinə qardaş deyən, bir inamın - məsləkin, bir adət-ənənənin yaşadıcıları kimil Bu işığa bələd olmaq azdır, zaman-zaman bu işığa qər q olmaq gərəkdir. — Yaxşını yamandan ayıra bilmək, dostu düşməndən seçə bilmək, qardaşlar arasına — ətlə dırnaq arasına girmək istəyən nakəsləri vaxtında süpürüb ata bilmək, nəhayət uzaqlardan gələn bəlanı bir yerdə dəf edə bilmək üçün.

Dədəm Qorqud qopuzunun doğma, sehrli səsi min illərlə Qalın Oğuz elinin — Azərbaycan elinin hər qarışında eşidilmişdir. Bu gün də eşidilir, sabah da eşidiləcəkdir!

1500 YAŞLI DƏDƏM QORQUD

Dastanda deyildiyi kimi, «Rəsuləleyhissələmin zamanına yaxın Bayat boyundan qopmuş» — doğulmuş, bütün Oğuz-Azərbaycan elinin bilicisi olmuş və Ərəbistana gedib Məhəmməd peyğəmbərin özündən «şeyx» tə'yinatı almış Dədəm Qorqud V-VI əsrlərin tarixi şəxsiyyətidir və XX əsrin sonunda onun 1500 yaşı tamam olur. Və biz bu il -- 1999-uc ildə «Dədə Qorqud Kitabı»nın məhz Kitab şəklində formalaşmış tamamlanmasının 1300, onun yaradıcısı Dədəm Qorqudun özünün isə 1500 illiyini bayram edirik.

Diqqət yetirmək vacibdir ki, Dədəm Qorqudun – “**hanı dediyim bəy ərənlər?**” – sualı təkcə bu ulu dastanımızın qəhrəmanlarını soraylamayıb. Bu, **tarixi bir sualdır** ki, həm də: hanı «Avesta» və Şumar dövrümüzün ərənləri? hanı igid Luqalbəndə? Hanı Bilqamis şah? Hanı Maday (Midiya) sərkərdəsi Kaştariti? Hanı Turan oğlu Alp Ər Tonqa? – məzmununda da səslənib! Bu gün isə həmin sual Dədəm Qorquddan sonrakı qəhrəmanlarımızı: Cavanşiri, Babəki, Şah İsmayıl Xətəini, Cavad xanı və başqa igidlərimizi və dahilərimizi, öncə, Dədəmiz Qorqudun özünü hər an yad etməyə, onlara and içib, onların yoluna – idealına hər an sadıq qalmağa səsləyir bizi.

***

Dədə Qorqud sözünün tarixi — mifik həqiqəti dünyanın yeni elmi mənzərəsini açıqlamaq, bir sıra qaranlıq mətləblərdən aydın soraylar gətirmək gücünə malikdir.

Biz də bu kitabda həmin həqiqətlərin bir qismini açıqlamağa çalışdıq.

SON SÖZ

BU, SÖZ — MƏZMUN NƏZƏRİYYƏSİDİR

Od haqqında qədim şifahi biliklər bəşəriyyətin ən ilkin Od mədəniyyətindən, Od-Maq sivilizasiyasından soraq verir. Maddi varlığa bəslənən inamın doğruluğu, həyatiliyi çox uzaq çağlarda saysız müşahidələr və təcrübi nəticələr əsasında gümanlar, fərziyyələr (təsəvvürlər) toplusu kimi, meydana gəlmişdir. Beləliklə, ilk biliklər ilk inamlardan doğulmuşdur. İnkişafın əzəli-əbədi qanunauyğunluqları inamlarla dərk edilmişdir. Od və onun say-sız əlamətləri ilkin inamların əsasını təşkil etmişdir. Odun “HƏ-RƏKƏT” məzmunu, hərəkətin YARATMAQ gücü İnama, İnam isə Biliyə çevrilmişdir. Odun yaşatmaq və öldürmək, sağaltmaq və xəbərdar etmək və b. keyfiyyətləri OD haqqında toplanmış bilikləri OD—MAQ NƏZƏRİYYƏSİ təqəbul etməyə gətirib çıxarmışdır¹.

MAQ: Odun təkamülünün yeni, xüsusi mərhələsidir, Maq - maddi - fiziki anlamda Odun “bətni”dir, “içi”dir, “İçəridəki qüvvə”dir. Maq: Od - Anadır. — Qədim insan bunları dərk edib və fəvqəlfəvə kimi, inanıb. Maq: fiziki anlamda OD KÜTLƏSİDİR, müəyyən dərəcədə “ərimiş od”, “yumşaq” oddur, “plazma”dır. Maq: Odun “daxili hərəkəti”dir, bu hərəkət qədim insan tərəfindən fəhmlə duyulmuşdur və bu duyumdan nəhayət, Od mədəniyyəti — Maq sivilizasiyası formalaşmışdır.

OD — MAQ sivilizasiyasının maddi əsasları, Oda inamın mifik həqiqəti bizim tədqiqatımıza qədər aşkarlanmamışdır. Od həqiqətləri “maqizm” təq şərh edilsə də². Odun təkamülü kifayət dərəcədə izlənməmişdir. Bu isə Mifin maddi köklərinin-həqiqətinin izlənməməsi ilə bağlı olmuşdur.

MAD: Odun təkamülündə “Maq”dan sonrakı mərhələ olmaqla “Bərk Od”dur. Mad: “Maddə”dir, mifik təfəkkürdə “doğan, yaranan od”dur³. “Adəm”, ananın “mad (məd - Məd - inə: Od

¹ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. B. 1989. səh. 148.

² A. Makolevski. “Avesta”. B. 1960. səh. 7.

³ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. səh. 16.

anam!), “mat”, “Dam” — “dam-a” (qadın, ana)... adları da ilkin od inamından doğulmuşdur.

İlkin müşahidələr Suyu da Odun əlaməti kimi, dərk etməyə gətirib çıxarmışdır. **Su — Oddan doğulub** — Mifin maddi həqiqəti əfsanələşəndə həvva — “İlk ana” Adəmin - “İlk atanın” qabırğasından doğulur¹, hətta bu mə'nada ilk ana həm də “qabırğa” - “rebro” adlanıb².

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, ilk inanışlar maddi varlığın özünə və saysız əlamətlərinə əsaslanıb, Və çox sonralar yunan alimi heraklitin gəldiyi nəticə: **hər şeyin od olması** qədim insanın mifik təfəkkürünün həyatiliyini, doğruluğunu bir daha təsdiq etmiş olur. **Dünyanın OD əsası** bəşəriyyətə yüz min illər əvvəldən də bəlli olmuşdur.

Bu həqiqəti sübuta yetirən, öncə SÖZDÜR. Akademik Ziya Bünyadov haqlıdır: “İndiki yeniliklər yaddan çıxmış köhnəliklər”dir³.

“OD nədir? — sualına düzgün elmi cavablar tapılmamışdır. “Od: 1. Yanan bir şeydən (?) çıxan işıqlı qazlar, atəş. 2. Çox bərk isti. 3. Qızartı, qırmızılıq, hərarət. Mə'cazi mə'nada: ailə, ocaq, tüstü (?)” Bunlar məntiqsiz mühakimələrdir. “Yanan bir şey” “cavab” yox, əslində, sualdır. “Bir şey” yananda da oddur, yanmayanda da. Hər şey odun əlamətidir, özüdür. “Hər şey oddan əmələ gəlir, mütəmadi olaraq dəyişir, suya, havaya, torpağa dönüb sonra yenidən oda çevrilir”⁴.

Mütəmadi dəyişən Od saysız əlamətləri ilə birlikdə **İKİLİDİR** və bu təbiətin əzəli və əbədi qanunauyğunluqlarından biridir. OD: istidir və soyuqdur, işıqdır və zülmətdir, həyatdır və ölümdür, müsbətdir və mənfidir, nəhayət, Adəmdir və həvvadır. OD: yananda da oddur, “yanmayanda” da. OD: **İKİLİ VAHİD DİR.**

Hər şey yalnız od olduğu üçün bütün sözlər də öncə Odun adlarıdır. Beləliklə də Od-Maq mədəniyyəti— sivilizasiyası **OD-DAN SÖZƏ QƏDƏR** çox uzun bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Həmin mərhələnin: Od-Maq mədəniyyətinin-sivilizasiyasının da ən e'tibarlı soraqçısı: **SÖZDÜR.**

MİNLƏRLƏ SÖZ — MİNLƏRLƏ SƏNƏDDİR. Bu sənədləri oxuya bilməklə — sözün arxeoloqu olmaqla elmi daha da zənginləşdirmək, tarixi saxtalaşdırmalardan xilas etmək olar.

Beləliklə: — **MÖVZUNUN AKTUALLIĞI:**

¹ Mifi narodov mira. M. 1980. I c. səh. 81 — 84.

² *Yenə orada.* səh. 84.

³ “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1987, 19. II.

⁴ Qədim Yunanıstanın materialistləri. M. 1938. s. 40.

Söz — Mifin: İlk inamın qanuni bəhrəsidir. Və bütün mədəniyyətlərin, bütün elmi kəşflərin açarındır. Elmin bütün sahələri bu və ya digər dərəcədə mifologiyaya bağlıdır. Mifin sayısız qollarının ilkin həqiqəti açıldıqca bilik dairəsi daha da genişlənəcək.

Bir daha qeyd edirik ki, bizə gəlib çatan bütün mifik süjetlərin kökü — əsası əski insanın Od və Su inamına bağlanır. Od-Maq biliklərinin də yaranmasında Oda və Suya bəslənən inamlar əsas rol oynamışdır. Biz son illərdəki tədqiqat işlərimizdə: “Dədə Qorqud yurdu”, “Dədə Qorqud yolu”, “Nizami zirvəsi” və sonuncu — “Dədə Qorqud sözü” monoqrafiyalarımızda və bir sıra elmi-kütləvi məqalələrimizdə qədim insanın — qədim Azərbaycanlıların Od və Su ilə bağlı inanışlarının, Od-Maq biliklərinin yaranmasının formalaşması və bütövləşməsinin və bu inamların sözün—dilin (Ulu dilin) meydana gəlməsində rolu və mərhələlərinin elmi-metodoloji və tarixi - müqayisəli təhlillər yolu ilə elmi aşkarlanmasına, şərhinə çalışmışıq. Biz belə nəticəyə gəlmişik ki, Od-Maq mədəniyyətinin (sivilizasiyasının) hələlik elmə bəlli olan ilk ölməz ədəbi abidələri: “Avesta” (öncə Şifahi “Avesta”), və Şumer dastanlarıdır. “Dədə Qorqud Kitabı” da başlanğıcını Şifahi “Avesta” və Şumer dastanlarından, həmin abidələrlə yanaşı, Od və Su inamı ilə bağlı çox qədim şifahi qaynaqlardan almışdır. “Dədə Qorqud” boylarından bir neçəsi: 1-ci, 5-ci və 8-ci boylar Şumer - Azər (Azərbaycan) mətnləri və onların ideya xətti əsasında yaranmış, formalaşmışdır.

Sözün — dilin yaranması haqqında fərziyyələrin, bilgilərin ilk sorğuları da bizə Şifahi “Avesta” və Şumer ədəbi abidələrindən gəlib çatır. Sözün hələlik “Avesta” və Şumer dastanlarından daha qədim yazılı sorğu elmə bəlli deyil,

Dilin necə yaranması bəşəriyyəti daim düşündürmüşdür. Hələ Şumer mədəniyyəti dövründə ilk vahid dil — Ulu dil haqqında söhbətlər getmişdir ki, bunu gil ədəbiyyatı bizə xəbər verir¹. Ulu dilin yaranması dövründən bizi ayıran zaman məsafəsi Yer kürəsinin sonuncu geoloji inkişaf pillələrini yada salır. Yer kürəsi bütöv Od - bütöv quru sahədən öz hərəkəti ilə sulu mərhələyə daxil olmuşdur. Yerdə ilk göllər, ilk dənizlər, ilk çaylar, buqlaqlar... əmələ gəlmişdir. Yerdə həyatın inkişafı da bununla bağlı olmuşdur. Suyun getdikcə artması və qurunun üçdə iki hissəsini tutması bir neçə milyon ili əhatə etmişdir. İnsanın yaranması prosesi də bu mərhələlərdən keçmişdir.

Yer kürəsinin qitələrə, materiklərə parçalanması elmi ədəbiyyatda kosmik fəlakətlə əlaqələndirilir və bu fəlakətin yaşı 600

¹ S. N. K r a m e r. İstoriya naçinayet v Şumere. M. 1960. səh. 34.

milyon ildən 1 milyard ilə qədər¹ güman edilir. Bəs, Yer kürəsi kosmik fəlakətlə üzleşənə qədər insan var idimi? Fantastik düşüncə bu suala müsbət cavab verir. O cümlədən "Atlantida" materiki haqqında fərziyyələrin də izi "Kosmik fəlakətə"ə aparıb çıxarır. "Kosmik fəlakətdən"² sonra Yer üzündə — qit'ələrə, adalara parçalanmış Yer üzündə həyat ... **İKİNCİ DƏFƏ** yaranmağa başlamışdır. Biz bu fərziyyəni irəli sürərkən, qit'ələrdə — məsələn, sayca 6-cı qit'ədə — Antarktidada subtropik iqlim, yaşıl çəmənlr, bağlar, sərin bulaqlar, gur çaylar... olması haqqında elmi mülahizələrə söykənirik və fərz edirik ki, o cür iqlim şəraitində canlı varlıq, o sıradan insan da yaşamış olardı.

Güman edilən "Kosmik fəlakətdən" sonra parçalanmış materiklərin yeri dəyişilmişdir: "yerin cənubuna düşmüş" Antraktida, Şimalında "qalmış" Qrenlandiya və başqa quru sahələr buzlaqlar altında qalmış, onlarda həyat işığı sönmüşdür.

Bununla yanaşı, **həyat haqqında, insanın Yer üzündə 1 milyard il əvvəldən mövcudluğu haqqında ən danılmaz soraqçı, dediyimiz kimi, sözdür.** Bu gün bütün dillərdəki bütün sözlərin, əlbəttə ilk növbədə kök-sözlərin **OD MƏZMUNU** ilə aşkarlanması məhz, Od ilə bağlı Oda inamla bağlı ən qədim mədəniyyətdən soraq verir. Sözü işığı həqiqətən eraları, epoxaları yarırıb, xəyalımızı daha uzaqlara, geoloqların, arxeoloqların əlləri çatmayan, yaşı bilinməyən qədimliklərə aparır. Əlbəttə ki, yaş məsələsində, "1 milyard il" məsafəsindən danışanda dəqiqlikdən söhbət gedə bilməz. Amma fantastika məhz çox-çox uzaqlardan, Yer üzündə həyatın neçə dəfə, bə'zi düşüncələrə görə "azı 7 dəfə" yaranması və ... dəyişməsi haqqında müxtəlif fərziyyələr irəli sürür. Elm neftin üzvi-canlı maddədən əmələ gəlməsi fikrində dayanıbsa, burada geniş şərhə ehtiyac qalmır. Amma bütün bu elmi düşüncələrin, fərziyyələrin də heç biri söz qədər, sözü "ic yükü" - daşdığı, soraq gətirdiyi **MƏZMUN** qədər arqumentli deyil.

Ulu dil haqqında söhbətlərin ilk sorağını Şumer gil lövhələrindən alırıq³. Eyni zamanda, mənbələrdə hələ 40 min il əvvəl türk dilinin mövcud olduğu yada salınır⁴. Söhbət Sibir türklərinin suyu çəkilmiş Bering boğazı vasitəsilə Asiya qit'əsindən Amerikaya keçməklərindən gedir, bu köçün 20 — 40 min il əvvəl baş verdiyi bildirilir. Amerikanın qədim, yerli xalqlarının (sonradan Kolumbun səhvən "hindular" adlandırdığı xalqların) dilində türk sözlərinin aşkar edilməsi də məhz həmin "köç"lə

¹ A. Y. R o z o n o v. Çto proizoşlo 600 millionovlet nazad? M. 1986. s. 16.

² V mire fantastiki. M. 1961. səh. 62.

³ S. N. K r a m e r. İstoriya naçinaet v Şumere. M. 1965. səh. 152.

⁴ V ə l i H ə b i b o ğ l u. Qədim türklərin dünyagörüşü. B. 1996. səh. 35.

əlaqələndirilir. Belə fikir də irəli sürülür ki, Amerikanın qədim, yerli xalqları — hindular “türklər olublar” və o da əlavə edilir ki, həmin türklər Amerikaya Asiyadan köçmüşlər¹.

Haqlı sual doğur: bəs, türklərin Asiyadan köçüb gəlməsinə qədər Amerikada kimlər yaşayıb? Bu suala cavab verilmir. Amerika qit'əsində aşkar edilən bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələri isə burada azı 2 milyon il əvvəldən də insanın yaşamış olduğunu söyləməyə əsas verir.

Amerikanın qədim, yerli xalqlarının dilində aşkar edilən türk sözləri: kara/qara/and, /And dağları, Karib—Qarasu dənizi/, kas/Karakas/ Qara kas şəhəri və ölkəsi/, Göytəpə /Qektepe/Meksikada dağ adı/, Amazonka çayı və amazon-qadınlar və onların Qafqazda olduğu kimi/e. ə. I min illiyin axırları / “ər öldürən” mənası, Muğan (!) /Mukan/, Kiçik/ kiçi/, İks, balam, iki². Sak/Sakteraux—əfsanə qəhrəmanı/, Qaqovits/əfsanəvi qəhrəman, bu adın Qaqo/Qaqa/Q-aqa/ağa kodları və şəkilləri/³, köçüb gedilən ərazinin — Amerika qit'əsinin “40 min ilin” uzaqlığındakı TULU adı/ və Rusiyada türk mənşəli TULA vilayət və şəhər adı) və b. adlar-sözlər sonralar necə, hansı şəraitdə, hansı səbəbdən “ərəb, fars və Avropa mənşəli” ola bilər?

Bu və digər suallara müəyyən dərəcədə cavab verməyə çalışmışlar. Cavablar türk dilinin 35 min — 45 min il əvvəllərdən Asiya, Avropa, Amerika və Afrika qit'ələrində yayılmış olduğunu dair misallarla zəngindir⁴.

Bütün bu suallara da cavab kimi, demək olar ki, dillərin bir-birindən ayrılması, dil ailələrinin və qruplarının meydana gəlməsi prosesi hər halda 40 — 50 min ildən daha uzaqlara gedib çıxır.

Fikrimizcə, türk — Azərbaycan dili sözlərinin yer, su, insan, müxtəlif əşya adları və b. adlar kimi, dünyanın bütün qit'ələrində aşkarlanması təkcə həmin ərazilərə bu və ya digər “köç”lə bağlı olmamışdır. Bu danılmaz faktlar özü də ulu dil hadisəsindən soraq verir. Yerin tarixi-coğrafi keçmişi, quru sahənin hansı səbəblərdənsə materiklərə parçalanması və okeanlar və dənizlərlə bir-birindən uzaq düşməsi, başqa su ayırıcıları, keçilməz meşələr, dağlar, uçurumlar, yarıqlar, nəhayət, kəskin iqlim dəyişmələri on min illər ərzində vahid dildə danışan, qruplar ha-

¹ Yəni orada. səh 35.

² Mayıs adamları. Kuba, Havana. 1985. səh. 6.

³ K. Q a l i ç. İstoriya do kolumbovix sivilizatsiy. M. 1986. s. 45.

⁴ Sovetskaya tyurkologiya, B. 1978. № 3. s. 98, B. Ögl. Türk kültürünün gedişmə çağları. İstanbul, F. Zeynalov Türkologiyasının əsasları. B. 1981., V. Həbiboglu. Qədim trklərin dünyagörüşü. B. 1996., Q. Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən., E. Əlibəyzadə. Ana kitabələr. S. N. Kramer. İstoriya naçianet v Şumere.M. 1965., D. Q. Reder. Mifi i legendı Drevnoqo Dvureçya. M. 1965.

linda (ailələr, qohum birləşmələr və s.) olsa da, bir xalq vahidliyində mövcud olan bəşəriyyəti nəhayət, **dil müxtəlifliyi dövrünə** gətirib çıxarmışdır. Beləliklə də min illər ərzində bütün insan cəmiyyətlərinin birgə fəaliyyəti sayəsində yaradılmış Ulu dil müxtəlif dillərə ayrılmışdır. yə'ni bütün ayrılmış, bir-birindən məsafəcə uzaq düşmüş materiklərin hamısında Ulu dilin bazasında yeni dillər yaranmağa başlamışdır. Zaman keçdikcə hər dildən də yeni dillər ayrılmış və nəticədə müxtəlif dil ailələri və qrupları meydana gəlmişdir. Türk dilləri də belə dil ailələrindəndir.

Hələ Ulu dil çağlarında kodlaşmış sözlərdən hər yeni dil (dil ailəsi, qrupu) öz payını götürmüşdür: eyni söz kökü müxtəlif dil ailələrində — dillərdə və hər dilin öz qəlibində bütöv halda, bə'zən azacıq fonetik dəyişikliyə uğrayaraq işlənmək və həmin dilin (dillərin) qəlibinə uyğun söz yardıçılığında öncül, başlanğıc olmaq haqqını qazanmışdır. Bu səbəbdən də dillərin bir-birinə oxşarlığı, qohumluğu hər zaman müşahidə edilmişdir və bu cəhət dünya dilçilərini, başqa elm adamlarını, düşünənləri hər vaxt düşündürmüş, bə'zən də heyratə gətirmişdir. Bunu dünyanın məşhur dilçi alimləri və müdrikləri: Demokrit, Platon (e. ə. V-IV əsrlər), Dante (XIV əsr), Q. V. Leybnis, P. S. Pallas, F. Bopp, Y. Qrim, A. F. Pott, R. Rask, V. Humbolt, H. Şuxart, Q. E. Lessinq, A. Şleyxer, Ç. Darvin, J. Vandries, İ. Herder, (XVIII-XX əsrlər), Azərbaycan alimlərindən: A. Axundov, T. Hacıyev, A. Qurbanov. N. Xudiyev, N. Cəfərov, Q. Məşədiyev, T. Əhmədov, Ə. Rəcəbov, Ə. Nicat, İ. Öməröğlu, F. Cəlilov, N. Mehdi, V. Həbiboglu, T. Nüvədili, E. Əlibəyzadə, V. Aslanov Ə. Qurbanov və başqalarının dillərin oxşarlığının səbəbləri haqqında irəli sürdükləri fikirlər də sübut etməkdədir.

Bəs, dillərin Ulu dildən ayrılması eyni gündə, ayda: ildəmi baş vermişdir? Dialektik inkişafın məntiqi bu suala "yox!" cavabını verir. Bu, hər halda "En qədər" uzaq bir dövrün işidir. Həyat, inkişaf heç vaxt rəvan yolla getməmişdir. həyat öz haqqını çox kəskin mübarizə - ölüm-dirim mübarizəsi şəraitində qoruyub saxlaya və inkişaf etdirə bilir. Eniş və yoxuş, tənəzzül və tərəqqi bir-birini addımbaaddım izləyir. Bütün bu şərtləri də nəzərə aldıqda demək lazım gəlir ki, Ulu dildən ayrılmaqlar hətta eyni yüzilikdə də baş verə bilməzdi.

Ana beş oğul böyüdür, onları hər birinin yaşına, imkanlarına və arzularına uyğun olaraq, müxtəlif illərdə pərvazlandırır. **Oğullardan biri ananın "yanında qalır"**. Məhz ömrünün sonunadək, ana ilə bir yerdə, bir evdə yaşaması səbəbindən həmin oğul ananın dilinə də o biri qardaşlarından daha yaxın, "ən yaxın" olur. Və o biri qardaşları kimi, ərazi və zaman məsafəsindən sonra və düşdükləri yeni mühitə uyğun olaraq, doğma ana-

sının dilini bu və ya başqa bir ləhcəyə dəyişməsi, uyğunlaşması, anasının dilinə və adətlərinə azacıq belə yadlaşması, uzaqlaşması olmur.

Bu müqayisəni Ulu dil və ondan ayrılan dillər (dil ailələri, qrupları) haqqında da söyləmək olar. Bu gün də dünyanın bütün materiklərində qit'ələrində toponimlərin, hidronimlərin, adonimlərin digər dillərlə müqayisədə daha çox məhz türk dilində — Azərbaycan dilində aşkarlanması belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, Ulu dilə xas olan əlamətləri, ananın “yanında qalan”... dil kimi, məhz türk dili — Azərbaycan dili özündə öz qrammatik quruluşunda, öz lüğət fondunda və lüğət tərkibində daha çox qoruyub saxlamışdır. Dil ailələrindən birinin Ulu dilə — Ana dilə daha yaxın olması qanunauyğunluq kimi qiymətləndirilə bilər.

Türk — Azərbaycan dilinin Ulu dilə ən yaxın olması haqqında fikrimizin gələcəkdə daha artıq dərəcədə aşkarlanması, yeni-yeni elmi misallarla təsdiqlənməsi həm Azərbaycan dilinin, həm bütün türk dillərinin, nəhayət, həm də dilçiliyin bir elm kimi, daha da inkişafına və zənginləşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Biz yuxarıda adı çəkilən monoqrafiyalarımızda həmin fikrin də açıqlanmasına çalışmışıq.

Gəldiyimiz qənaətlərdən biri budur ki, Amerika hindularının¹ dili ilə türk dillərinin eyniliyi, oxşarlığı öncə Ulu dil hadisəsidir. Fikrimizcə, Amerika (Qərb) yarımkürəsi vahid materikdən okeanlarla ayrılmazdan əvvəl də (!) həmin hindular — “Kolumbun hinduları” — elə həmin dildə — indiki türk — Azərbaycan dilinə oxşar dildə danışblar. Asiya qit'əsindən — Sibirdən quru (suyu çəkilmis) Bering boğazı vasitəsi ilə köç ola da bilərdi. Lakin məhz həmin köçdən əvvəl də Qərb yarımkürəsi **TÜRKDİLLİ YARIMKÜRƏ, TÜRKDİLLİ ƏRAZİ** olmuşdur. Amerika qit'əsindəki yer və su adlarının (dağların, çayların, səhraların, yaşayış məskənlərinin) ən qədim, ən ilkin adlarının həqiqəti bu fikrimizin tərəfindədir. Xatırladım ki, adı çəkilən monoqrafiyalarımızda və bəzi məqalələrimizdə həmin adlardan misallar gətirmişik².

“Tarix Şumerdən başlayandan”³ sonra bəlli oldu ki, yəhudi, ərəb, fars, yunan (latın), hind və başqa dillərdəki adonimlər — şəxs adları, tanrı adları, toponim və hidronimlərdən çoxu Şumer dilindən: qədim Azərbaycan dilindən alınmış və adı çəkilən dillərin “qəlibinə” uyğunlaşmışdır. Dini adların çoxu (islam, xristi-

¹ Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. B. 1989. səh. 127 — 128, 148.

² Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. B. 1995. səh. 194 — 196. Bir heroqlifin sirri. “Panorama” qəzeti, 30. IX. 1996.

³ S. N. K r a m e r. İstoriya naçinayet v Şumere. M. 1965.

an, yəhudi, budda dinlərində) Şumer-Azərbaycan — türk mənşəlidir.

Bütün bu həqiqətlərin daha da açıqlınması üçün Yeni etimoloji prinsip açar rolunu oynaya bilər. Fikrimizcə, elmin qarşısında duran vacib vəzifələrdən biri: tarixi qaynaqların, yaxın-uzaq mənbələrin araşdırılmasında və öyrənilməsində **YENİ ETİMOLOJİ PRİNSİPƏ** əsaslanmaqdır. Tədqiqatın aktuallığı da bununla bağlıdır. Azərbaycan və bütün türk xalqlarının tarixinin tədqiqində və yenidən yazılmasında, nəticə e'tibarı ilə təhriflərdən və saxtalaşdırmalardan təmizlənməsində **sözün tarixi həqiqəti** danılmaz sənəddir. Bir şərtlə ki, bu **SƏNƏD** Yeni etimoloji prinsip əsasında öyrənilsin, tədqiq edilsin.

Yeni etimoloji prinsip dünyanın yeni elmi mənzərəsini açıqlamaq, dünyanı yenidən özünə göstərmək imkanındadır.

Yeni etimoloji prinsip — dedikdə, etimologiyanın “köhnə” prinsipindən danışmağa ehtiyac qalmır. çünki “Etimologiya” sözü meydana çıxdığı (yazılı mənbələrdə) 2300 — 2500 ildən bu günədək onun mahiyyəti, məzmunu, mənası tam dərk edilmədiyindən dilçilik elminin “xüsusi, ayrıca, mühüm sahəsi”¹ sayılsa da, etimologiyaya əslində elmi nəzərlə yanaşılmamışdır. “Etimologiya elmi metoddur” deyilsə də o, yozumlardan fərqləndirilməmiş, etimologiyanın heç bir “prinsipi”, qaydası dəqiq müəyyən edilməmiş, işlənilib hazırlanmamışdır. Odur ki, biz **“Yeni etimoloji prinsip”** deyərək, etimologiyaya yeni münasibəti, əsil elmi münasibəti nəzərdə tuturuq. Etimoloji prinsip - elmi dəqiqlikdir, yozum deyil.

Fikrimizcə, mifologiyanın da mahiyyəti düzgün açılmamışdır. Mifologiya “Nağıl yaşının ədəbiyyatı” — uşaq ədəbiyyatı sırasına daxil edilmişdir. Bəzi mifoloji mətnlərdə elmi işarantılar nəzərə çatdıqda isə, mifologiyaya da siyasət nəzəri ilə yanaşılmışdır. Zəngin mifoloji mətnlər hakim dövlətlərin — hakim xalqların adına yazılmışdır.

Miflə nağıl arasında çox böyük zaman məsafəsi var. Hansı nağılın hansı mifdən qidalandığı nəzərə alınmayanda mif də sadələşir və əsil elmi dəyərini itirir. Avropa, Asiya, Afrika, Amerika xalqlarının — yerli xalqlarının da hər birinin öz yaradıcılıq məhsulu olan mifik süjetlərinin müəyyən qismi, bəlkə də çoxu Azərbaycan və ümumtürk mifologiyasından bəhrələnərək, iqtibas edilərək yaradılmışdır. Azərbaycan mifologiyasının Odlə, od-sevərliklə (atəşpərəstliklə), Zərdüş — “Avesta”kanonu ilə bilavasitə bağlı olan mifik süjetləri imperiyalar dövründə farsların, ərəblərin, yəhudilərin, yunanların, hindlilərin və başqa xalqların adına çıxılmışdır. Məsələ o mərtəbəyə gəlib çatmışdır ki, Azər-

¹ Ə. Rəcəbov. Dilçiliyin tarixi. B. 1988. səh. 27.

baycan alimləri Azərbaycan mifologiyasından Od və Su inamlarına, Zərdüştə və "Avesta"ya bağlı öz, zəngin mifologiyamızdan az qala "könüllü" imtina etmiş və çarəsizlikdən yalnız Altay—Sibir türklərinin Odseverlikdən xeyli dərəcədə fərqli mifik süjetlərini "həm də Azərbaycan" mifologiyası kimi qəbul etmişlər. Əlbəttə, ümumi türk kökümüzə bağlı miflər də bizə doğmadır. Lakin Azərbaycan Nuh-Nəbidən Odseverliyin - atəşpərəstliyin beşiyi-Vətəni ola-ola bu beşiyin, bu Vətənin öz əzəli sakinlərinin, üstəlik Şumer babalarımızın da yardıcılıq məhsulu olan mifoloji məntələrimizi hələ də "İran-fars", "Ərəb - yəhudi" möhürü ilə və başqa nişanlarla təqdim edən alimlərimiz, tədqiqatçılarımız var.

Köhnə, imperiyadan qalma ehkamların qolu bağlı qulu olmaqdan bezməyən, özgə ocağını yandırmaqdan cana doymayan müəlliflərimiz nəhayət, özlərinə qayıtmalı, "Avesta" - Zərdüşt-Şumer — Dədəm Qorqud dastanlarının bəhrələndiyi ulu qaynaqlarımıza doğma nəzərlə baxmalıdırlar.

Yeni etimoloji prinsip ona kompleks yanaşmağı tələb edir. Yə'ni burada sözün tək-cə məzmun və mə'na "yükünü" araşdırmaq azdır, tarixdən əvvəlki mərhələlərdən - mif dövründən bəri sözün uğradığı fonetik dəyişikliklər və onların səbəbləri də ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Sözün, dilin yaranması haqqında bütün tədqiqatlarımız bizə belə fikir irəli sürməyə əsas verir:

— **SÖZ — ƏN QƏDİM SORAQÇIDIR;**

— Söz kökləri-kodları bu günə heç bir izi gəlib çatmayan ən qədim bəşər mədəniyyətinin izləridir;

— Söz Göydən gəlməyib, Göydə yaranıb. Yer planeti də Göyün içindədir, o səbəbdən də "Göy uzaqlığı" yalnız şərti mə'na da uzaqlıqdır; — Sözün-dilin Yerə başqa planetdən göndərilməsini güman etməyə əsas yoxdur. Söz həm "Yer"lidir, həm də "Göy"lü. Söz Yer planetində yaranmaqla həm də Göydə yaranmışdır;

— **Sözü-dili insanın fəaliyyəti yaratmışdır;**

— Sözün yaranmasında iste'dadlı insanlar əsas rol oynamışlar;

— Sözü yaradan iste'dadlıların da iste'dadı gəndən, Gen — Qanunların doğulduğu İlahi Mərkəzdən gəlir; bütün kainat, o sıradan Yer kürəsi də Gen-Mərkəzə bağlıdır. Elmin kəşf etdiyi bütün qanunauyğunluqlar Gen-Mərkəzin — İlahi Mərkəzin Qanunauyğunluğunun tərkib hissəsidir. Həmin qanunauyğunluqlardan biri də Sözdür.

Dilçilikdə belə fikir də mə'lumdur: bir dilin etimoloji mənzərəsi onun qalan dillərlə semantik əlaqə sistemini aydınlaşdırır. Bu baxımdan da ayrılıqda hər dilin etimoloji xəritəsini yaratmaq elmin qarşısında duran vəzifələrdəndir. Biz Azərbaycan di-

linin etimoloji xəritəsinin yaradılması istiqamətində son 30 ildə ardıcıl axtarışlar aparmış, həmin məqsədlə yuxarıda adı çəkilən monoqrafiyalarımızı və 200-ə yaxın elmi məqalələrimizi çap etdirmişik. Bununla əlaqədar qarşımızda dayanan

ƏSAS MƏQSƏD:

1. Yozumlara deyil, etimologiyanın qanunauyğunluq prinsipinə əsaslanaraq, Azərbaycan onomastikasının: toponimlərinin, hidronimlərinin, antroponimlərinin... məzmununu — kodunu, məhz Azərbaycan dilinə, yaxud ümumi halda türk dilinə aidliyini müəyyən etmək və elmi cəhətdən əsaslandırmaq;
2. Azərbaycan onomastikasını — onomastik vahidlərini mümkün qədər kompleks şəkildə öyrənmək və tarixi-müqayisəli şəkildə təhlil etmək;
3. Azərbaycan xalqının soy psixologiyasını, özünə xas olan milli adət-ənənələrini bir daha aşkar etmək;
4. Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürünü, onun qaranlıq tərəflərini aşkarlamaq;
5. Azərbaycan mifologiyasının Ümumdünya mifologiyasında öz haqlı yerini və qanuni payını müəyyən etmək və bərpa etmək;
6. Azərbaycan dilinə aid olub, lakin bu günədək sözlüklərdə (lüğətlərdə) hansı səbəblərdənsə "Gəlmə", "alınma" qələminə verilən bəzi sözlərin məhz Azərbaycan dilinə aidliyini elmi-məntiqi cəhətdən əsaslandırmaq;
7. Etimoloji tədqiqatlarda "etimologiya"dan qeyri-elmi, siyasi vasitə kimi istifadə edildiyini açıqlamaq və həqiqi etimoloji təhlillərlə əsaslandırmaq, -bu sahədə dünyanın bir sıra məşhur dilçilərinin də fikir və mülahizələrini təhlil edərək, gəldiyimiz yeni elmi nəticəni sübuta yetirmək;
8. Məşhur alman dilçiləri: F. Boppun, Y. Qrimin dilçilikdə tarixi-müqayisəli metodu aşkar etməkləri, A. F. Pottun və R. Raskin: etimologiyanın dilçilikdə elmi metod olduğunu sübuta yetirməkləri, Humboltun, Leybnisin, F. Şuxartın, Azərbaycan dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələri: Ağamusa Axundovun, Afat Qurbanovun, Tofiq Hacıyevin, Vasif Məmmədəliyevin, Zemfira Verdiyevanın, Vaqif Aslanovun, Əlləz Rəcəbovun, Nizami Xudiyevin, Budaq Budaqovun, Nizami Cəfərovun və başqa dilçilərin, ədəbiyyatşünasların, folklorçuların, qorqudşünasların, tarixçilərin, coğrafiyaçıların, digər müəlliflərin də onomastik vahidlərin aşkarlanmasında etimoloji metodun roluna verdikləri yüksək qiymətlərə də əsaslanaraq, etimologiyanın qanuni haqqını bir daha sübuta yetirmək;

9. Qədim dillərdə türkiizmləri — azərbaycanizmləri aşkar etmək;
10. Şumer dilinin nəinki, türk dili olduğunu, eyni zamanda, türk dillərinin hamısından məhz Azərbaycan dilinə daha yaxın olduğunu, bilavasitə Azərbaycan dilinin babası olduğunu — özü olduğunu bir daha aşkar etmək;
11. “Avesta” dilinin Azərbaycan dilinin babası olduğunu bir daha aşkarlamaq;
12. “DƏDƏ QORQUD” dastanlarının Azərbaycan xalqının ən qədim — Mifik təfəkkür çağlarından BAŞLANDIĞINI, dastandakı boylardan bir neçəsinin azı 5000 il — 6000 il əvvəlki mifik süjetlərdən — mətnlərdən: Şumer — Azərbaycan məntlərindən qidalandığını və həmin mətnlər əsasında formalaşdığını aşkar etmək;
13. “Dədə Qorqud Kitabı”nı da və NİZAMİ “Xəmsə”sindəki Azərbaycan onomastik vahidlərinin yeni şərhini vermək, bu sahədəki təhriflərin elmi əsaslarla islahına çalışmaq, bununla da tarixi və elmi həqiqəti bir daha bərpa etmək;
14. Dahi Nizaminin həm atasının, həm də anasının məhz azərbaycanlı olduqlarını ölməz şairimizin öz misraları — sözləri ilə bir daha təsdiq etmək;
15. Yer üzündə həyatın, insanın və dilin — sözün, mədəniyyətin yaranmasının ən uzaq — öyrənilməmiş, açılmamış qatlarından soralar gətirmək.

Göstərilən məqsəd və istiqamətlərdə son illər apardığımız tədqiqatların NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI, MƏNBƏLƏRİ VƏ GƏRƏKLİLİYİ:

1. Azərbaycan xalqının və türk xalqlarının tarixi təkamülünün, Azərbaycan dilinin, dilçiliyin inkişaf mərhələlərinin tarixi-müqayisəli, elmi-məntiqi metodla izlənməsi;
2. Azərbaycan dilçilik məktəbinin inkişafı və uğurları;
3. Onomastikanın daha geniş tədqiqinə yeni istiqamət vermək;
4. Onomastika və etimologiya sahəsində tədqiqatların yeni metod və üsullarını müəyyən etmək;
5. Azərbaycan onomastikasının, toponimiyasının və antroponimiyasının tədqiqində əvvəllər yol verilmiş təhriflərin müqayisəli - elmi dəlillərlə dəf edilməsi;
6. Yeni etimoloji prinsipin qanunauyğunluğuna əsaslanaraq, elmin bir çox sahələrində əhkam örtüklərinin aşkarlanmasının mümkünlüyü.

TƏDQIQATIN TƏCRÜBİ ƏHƏMİYYƏTİ (ROLU, DƏYƏRİ)

1. Müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası, onun xalqı öz doğma torpağının əzəli, qanuni varisi və sahibi olduğunu təcavüzkarə sübut etmək və dünyaya bəyan etmək üçün həm də tarixi-elmi dəlillərlə silahlanmalı, böhtançı, uydurmaçı faktlarla, dəlillərlə susdurmalıdır. Onomastikamızın düzgün, elmi şərhinin meydanda olması bu gün də, sabah da vacibdir, gərəkli. Yeni etimoloji prinsip əsasında danılmaz elmi şərhini və açımını tapmış hər bir onomastik vahid, toponim, hidronim... xalqın kəsərli sözüdür, tutarlı, mə'nəvi-ideoloji silahıdır. Bu baxımdan haqqında söhbət gedən tədqiqatın həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyəti, rolu vardır. Belə ki, göstərilən tədqiqat "Azərbaycan onomastikası" dərslisinin yeni redaksiyası üçün gərəkli ola bilər. Azərbaycan onomastikasının, Azərbaycan xalqının mifik təfəkkür tarixinin, o tarixin əlçatmaz qaynaqlarının gələcək tədqiqatçıları istiqamətləndirər, dərslük ədəbiyyatına, dissertasiya mövzularına çevrilə bilər.
2. Azərbaycan dilçiliyinə, folklorşünaslığına, qorqudşünaslığına niəmişşünaslığına, ümumi halda azərbaycanşünaslığa həsr olunmuş kitabların, monoqrafiyaların yazılmasında istifadə oluna bilər;
3. Azərbaycan onomastikasının tipologiyasının - özünəməxsusluğunun — özümlüyünün işlənilib hazırlanmasında mühüm rol oynaya bilər;
4. Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında, biçimlənməsində, tamalanmasında və hər bir azərbaycanlının şüurunda və qəlbində əks-səda tapmasında tə'sirli vasitəyə çevrilə bilər.

ELMİ YENİLİK

Müəllif ilk dəfə bu nəticəyə gəlmişdir ki:

1. Hər bir söz daxili "yükə" — məzmunə malikdir; sözə yəşarılıq verən onun "bətindəki yükdür", Söz məhz öz daxili yükünün, "nüvəsindəki yüklü hissəciyin" hesabına yaranmışdır;
2. Sözlərin yaranması prinsipə riyazi sistem kimidir;
3. Bu və ya digər sözün bu və ya digər dilə aidliyini söyləməzdən əvvəl, həmin sözün daşdığı **ulu məzmun** — **sözün kodu** aşkara çıxarılmalıdır. Əvvəllər məhz belə bir cəhətə diqqət yetirilməmişdir;

4. "Nə üçün dillər bir-birinə bu qədər yaxındır?" — Son 2500 ildə dünya alimlərini düşündürən həmin suala müəlif belə cavab verir:
  - a) Dillərin bir-birinə heyvətəmiz dərəcədə yaxınlığı sözlərin yaranmasının vahid sisteminə bağlıdır;
  - b) Dillərin bir-birinə yaxınlığı — sözlərin bir-birinə yaxınlığında aşkar oluna bilər;
5. Sözlərin yaranması — səslərin (işarələrin) yaranması, hər bir səsə (işarənin) öz fərdi funksiyası — əlaməti ilə seçilməsi, səslər (işarələr) arasında daxili-gizli "qonşuluq/qohumluq" — yaxınlıq, uyarlıq ilə yanaşması sayəsində mümkün olmuşdur. — Həmin "gizli", "görünməz" prinsipə səslər (işarələr) İSTİ və SOYUQ: OD və SU /"Adəm" və "Həvva", "müsbət" və "mənfi" /bölgüsünə və ardıcılığına malikdir;

— Hər "İsti" saitin öz "Soyuq" saiti var: Məsələn, "A" - İSTİ saitdir, "Ə" — onun SOYUQ saitidir; "A" — Odun, "Ə" -Suyun işarəsidir — "təmsilçisidir";

— Səslərin (işarələrin) "Sait" və "Samit" ardıcılığı: İSTİDƏN (ODDAN) SOYUĞA (SUYA) TƏRƏF getdikcə artması və ya azalması prinsipinə əsaslanır. Məsələn, A-Ə, I-İ, B-V-P-F, K (dilönü) ("K"/, Ç-S-Ş və s. söz yaradıcılığı prosesində həmin prinsipə iştirak edir;
6. Sözlərin yaranması: riyazi sistem kimi, ikilik prinsipinə əsaslanır; Bu sistem kainatın, həyatın, insanın yaranması ilə bağlıdır;

— Etimoloji prinsip həmin sistemdən doğulan qanunauyğunluqdur;
7. Kainatda bütün predmetlər, ən kiçik hissəciklər də mütləq iki tərəfdən (qütbədən) birinə: ya Oda, ya Suyu, (ya "müsbət"ə, ya da "mənfi"yə) və s. bağlıdır və bu cəhət əksətendirici, nişan verici, ünvan kimi, daşıyıcı kimi --- sözlərə də aiddir. Od və Su, istilik və soyuqluq, (sağ və sol, xeyir və şər, işıq və qaranlıq, müsbət və mənfi, ADƏM və HƏVVA, sait və samit...) rənglərdə "isti rənglər" və "Soyuq rənglər" olduğu kimi, (rəssamlıqda bu terminlər çoxdan işlənir və adi həqiqət hesab olunur), səslərdə, sözlərdə, ədədlərdə, musiqidə, ədəbiyyatın janrlarında, insan münasibətlərində və s. müşahidə olunan təbii qanunauyğunluqdur;
8. İnsan özünü məhz insan kimi dərk etdiyi vaxtdan — milyon illər əvvəl, onu yaşadan, həyat mənbəyi olan qüvvələrə Tanrı demiş, inanmış, sitayiş etmişdir. İnsanı əhatə edən bütün GÖY-Səma və "Göyün ürəyi" - GÜNƏŞ: BAŞ TANRI (Tanrının yaratdığı, Tanrı qüdrətinin baş təmsil-

çisi!) hesab etmişdir. Su da "Tanrının yaratdığı, tanrı əlamətli" sayılmış və həyatverici qüvvət kimi, insanın pərəstiş obyektinə çevrilmişdir. **İ l k s ö z l ə r i d ə i n s a n m ə h z T a n r ı v ə T a n r ı ə l a m ə t l i s a y d ı ğ ı t ə b i i q ü v v ə l ərə a d - ü n v a n k i m i d ü ş ü n m ü ş ü r .** Beləliklə də formalaşmış, biçimlənmiş səslərdən (işarələrdən), onların bir-birinə "yaşama prinsipi" ilə yaranan sözlər — **i l k s ö z l ə r** "həyat verən qüvvələrə" inamla bağlı olaraq yaranmış və formalaşmışdır;

— Od və Su ən ilk inamlar olmuş və ilk sözlər — adlar da bu qoşa qüvvənin — qoşa qanadın: Odun və Suyun saysız əlamətlərinin (görünən və təsəvvür edilən əlamətlərinin) ünvanına-adına çevrilmişdir.

— Bu səbəbdən də, demək olar ki, bütün dillərdəki bütün sözlərdə Odun və Suyun bu və ya digər əlaməti ulu məzmun kimi, — kod kimi, yaşamaqdadır. Və bunu saysız misallar əsasında sübuta yetirmək mümkündür;

9. Hansı dilə aid olmasından asılı olmayaraq, bütün sözlər ya "Od" ("Adəm"), ya da "Su" ("həvva") bölgüsünə — sinfinə aiddir. Bu: etimoloji prinsipin ilkin şərtlərindəndir. Yəni bu və ya digər sözün hansı dilə aidliyinə cavab axtarılarkən, öncə belə bir sualın cavabı tapılmalıdır: **TƏD-QİQ EDİLƏN SÖZ HANSI BÖLGÜDƏNDİR?**

10. Azərbaycan əlifbasında (latın qrafikasında) səslərin (işarələrin) "bölgüsü" aşağıdakı kimidir:

— "İsti" səslər (işarələr) : A, o, ı, u, d, t, j, z, y, n, p, r, k, f, q, x, ş, h;

— "Soyuq" səslər (işarələr): B, v, ğ, i, m, ə, ö, ü, e, g, c, ç, l, s;

(Qeyd: Bu "bölgü"lərdə nisbilik istisna olunmur və gələcək tədqiqatlarda yəqin ki, daha da dəqiqləşə bilər);

— "Qalın" saitlər həm də "isti", "incə" saitlər həm də "soyuq" saitlərdir.

— "kar" samitlər həm də "isti", "cingiltili" samitlər həm də "soyuq" samitlərdir;

— "İsti" ədədlər (saylar): 2,4,6,8,10 və bütün cüt rəqəmlər;

— "Soyuq" ədədlər (saylar): 1,3,5,7,9 və bütün tək rəqəmlər;

— Musiqi səsləri (işarələri) də "İsti" və "Soyuq" bölgülüdür;

11. Dillərin bir-birinə oxşarlığının (eyni dil ailəsinə — qrupuna daxil olmayan dillərin də) sözlərin oxşarlığında aşkarlanması: **ULU DİL HADİSƏSİDİR**; Məhz sözlərin oxşarlığı (hansı dil qrupuna-ailəsinə aidliyindən asılı olmayaraq) sübut edir ki, mövcud dillərin hamısı çox uzaq çağlarda min illərlə ömr etmiş **v a h i d, U l u d i l d ə n** törəmişdir.

— Çox uzaq keçmişlərdə bəşəriyyət ayrı-ayrı qruplar halında olsa da, bir xalq - bir mədəniyyət: Od - Maq mədəniyyəti dövrünü yaşamışdır;

12. Od-Maq mədəniyyəti - eyni zamanda: Maq sivilizasiyasıdır;

13. Ulu dilin varlığını sübut edən, onun ən yaşarı əlaməti: İlkin mənsubiyyət şəkilçiləridir;

Məsələn: “böyük” mənasında - AĞA, rəng və ad mə'nalarında — SARI, SARA, sözlərində “Ağ” və “Sar” həmin sözlərin kökükodu, buradakı “a” və “ı” komponentləri isə məhz ilkin mənsubiyyət şəkilçiləridir. Kodlaşmış və bir hecalı sözlər: “Ağ” və “Sar” Od-Tanrının: Günəşin adlarındandır. “Uc-a” sözündə “a”, “ab-ı” sözündə “ı” “al-i” sözündə “i”, gec-ə” sözündə “ə” və s. ilkin mənsubiyyət şəkilçiləridir;

14. “AR-İ” (AR-I”) və “SAK-İ” sözlərində də “i” və “ı” komponentləri ilkin mənsubiyyət şəkilçiləridir. Kodlaşmış sözlər olan “AR” və “SAK” öncə Od-Tanrının: Günəşin adlarındandır. Bu sözlərin “ar-i” və “sak-i” fonetik dəyişmələri - variantları heç də “ar(i)lər” və “sak(i)lər” mənası kəsb etməmişdir. Yə'ni bu sözlərdəki sonuncu — “i” səsləri (işarələri) - hərfləri heç də “cəm şəkilçisi” deyil;

— Od-Tanrının: Günəşin adlarından yaranmış AR/ƏR—KİŞİ, SAK-yenə də: İNSAN-KİŞİ-OĞUZ-AKS-KAS-KAŞ-KAÇ-XAÇ: Günəş işığının gözdə və parlaq mühitdə +(üstəgəl) və x(vurma) işarələri görünmədən yaranmış əlaməti danışılmazdır; (insan öz bədənini ilə, xüsusən də qollarını yuxarı qaldırmaqla canlı xaçdır!);

— Şumer dövründə (gil lövhələrdə aşkar edildiyi kimi) (“ar-i” və “sak-i”: saray adamlarına, cəmiyyətin ən yuxarı təbəqəsinə deyilmişdir, həm də “cəm” şəklində yox, — “UCA OLAN, UCADA OLAN” məzmununda! Ucada olmaq — Od Tanrıya: Günəşə (Tanrının yaratdığı Tanrıya!) xas əlamətdir. cəmiyyətdə də ucada olmaq, daha yaxşı, əziyyətsiz, firavan - xalq kütləsinin hesabına yaşayan təbəqə məhz həmin məzmununda - “Ar”da —, “Sak”da: ucada olanlardır;

— Şumer dövründə əgər filankəs şah sarayında, şəhər başçısının yanında yaşayıb, işləyibse, şahın, başçının ailə üzvü, ya qohumu olubsa, şahın, başçının firavan həyatından ona da pay düşübsə, həmin adamı da “ar-i” deyə çağırıblar, “o bəxtəvər də ardəndir!” — deyiblər. Yaxud, həmin adama eyni qaydada arlardandır, saklardandır - deyiblər;

— Şumer dövründə və ondan sonra da hər yerdə, hər ölkədə, insan qruplarının hamısında aşağı təbəqədən olanlar, çörəyi daşdan çıxanlar, əzab-əziyyətlə, birtəhər yaşayanlar “qara camaat”, sadə insanlar, sadə odlar: kəndçilər, xaççılar, krestçilər, krest-

yanlar, fəllahlar-fəhlələr,, və s. adlanmışlar. — Bu misallar sübut edir ki: **H E Ç V A X T H E Ç B İ R A R İ İ R Q — A L İ İ R Q o l m a y ı b v ə y o x d u r !**

— İranlıların -farsların guya “a r i l ə r” qələminə verilməsi, alman faşistlərinin 1941-45-ci illərdə “a r i l ə r”— “a r i y e s” . “İ s t i n n ı y a r i y e s” adlanmaqları siyasi uydurmalar olub.

— Əgər doğrudan da farslar “a r — i” kimi “ali irq” hesab olunubsa, o zaman azərbaycanlılar və bütün türk xalqları da (!) “sak-i” kimi “ali irq” adlanmalı idilər. Lakin Azərbaycanlılar və başqa türk xalqları heç vaxt özlərini başqa xalqlara qarşı qoyaraq, “ali irq” adlandırmayıblar. Özünü “ali irq” — “ari” - “ariyes” “istinıy ariyes” adlandırmaq həm İranın fars şahlarının, həm də alman faşistlərinin başqa xalqlara alçaq nəzərlə, “mən seçmə xalqam, bütün başqa xalqları isə Tanrı mənim üçün qul yaradıb!” - şüarından irəli gəlmişdir.

— “Ari xalq”—“ali xalq” — “ali irq” — qatı şovinizmin, başqa xalqlara, millətlərə xor baxmağın məhsuludur;

— Bəşəriyyət lap əvvəldən i k i s i n i f l i d i r: Yuxarı sinif və Aşağı sinif, **AĞ SİNİF VƏ QARA SİNİF.**

— “Qara camaat” ifadəsi — **Qara sinifdən /bölgüdən-təbəqədən olan) — məzmunundan yaranmışdır.** Yalnız ali — yuxarı təbəqədən: şahlardan, krallardan, baş katiblərdən, nazirlərdən, prezidentlərdən və s. ibarət olan heç bir xalq, etnos, insan qrupu, cəmiyyət olmayıb və ola da bilməz;

— İlk mənsubiyyət şəkilçisi sözün daxili “yükü”: kodu - məzmunu ilə açıqlana bilər;

15. Ulu dil bu günədək güman edildiyi kimi, iki və daha çox “dil ağacından” deyil, b i r - v a h i d d i l “a ğ a c ı n d a n” — “d i l a ğ a c ı” tək yarana bilərdi;

16. Kainatda hər şey oddan yaranmışsa, hər şey od və odun saysız əlamətlərindən ibarətdirsə və elm də bunu təkzib etmərsə, onda təbii olaraq, demək lazım gəlir ki, bütün sözlər — adlar öncə, **ODUN ADLARIDIR;**

17. OD — **HƏRƏKƏT** Tanrı qüdrətinin zühuru kimi qəbul edilmişdir. Odur ki, bütün sözlər öncə **TANRININ ADLARI** kimi yaranmışdır. Və bütün sözlər məhz **TANRI ADI KİMİ KODLAŞMIŞ SÖZLƏRDƏN** törəmişdir. Bütün varlıq Tanrı əlamətinin təmsilçisi kimi düşünülmüşdür;

18. Dünya mütləq ikilidir - ikili vahiddir;

19. **SÖZÜN MƏZMUNA GÖRƏ TƏDQİQİ: ELMİ METOD-DUR.** Bu metod;

MƏZMUN NƏZƏRİYYƏSİDİR;

20. Sözlərin yaranması-insanın ən qədim inamlarına bağlıdır;

21. Yalnız bir hecalı sözlər: sadə sözlərdir;

22. Məzmun: söz içində sözdür. Söz məzmundan ayrı yarana bilməzdi. KOD: Sözün modelidir. SÖZ KÖKÜ: POETİKA-DIR.

- Əşyaya aid olan-məzmununa aiddir;
- Çoxmə'nəlilik — məzmundan gəlir;
- "Ölən söz" yoxdur;

23. "AZƏRBAYCAN" sözü həm də: "ATÜRK BAYCAN" məzmunundadır;

24. ŞUMER DİLİ: QƏDİM AZƏRBAYCAN DİLİDİR;

25. Azərbaycan onomastikasının tarixi Şifahi "Avesta" və Şumer-türk ədəbi abidələrindən başlanır.

— Azərbaycan onomastikasının tədqiqi tarixi isə Şumer - türk sözlüklərinin meydana gəldiyi e. ə. III-II mililliklərdən başlanır;

— Qədim dillərdə türkiizmlərin aşkarlanması Azərbaycan onomastikasının tədqiqinə yeni təkan vermiş olardı:

26. "Dədə Qorqud Kitabı" — pozulmaz yazıdır və bu yazı bütün türk dünyasına bağlı olmaqla, öncə və bilavasitə Azərbaycan dilinin — Azərbaycan xalqının ş ə r i k s i z ədəbi abidəsidir.

— "Dədə Qorqud" dastanları öz başlanğıcını şifahi "Avesta"-dan və Şumer dastanlarından almışdır;

— "Dədə Qorqud Kitabı"nda üç boyun 1-ci, 5-ci və 8-ci boyların ilk qaynaqlarının azı altı min il yaşı var!

MÖVZUNUN (TƏDQİQATIN) APROBASİYASI HAQQINDA

Tədqiq edilən mövzu bir sıra elmi müəssisələrdə və kollektivlərdə, son illərdə Azərbaycan Respublikasında keçirilən bir sıra beynəlxalq konfranslarda, elmi sessiyalarda və görüşlərdə, redaksiyalarda və nəşriyyatlarda, mətbuatda, radio və televiziya müzakirə edilmiş və əsasən müsbət qiymətləndirilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar dörd monoqrafiyası, 100-dən çox elmi məqaləsi dərc olunmuş, müəllifin gəldiyi elmi nəticələri əsasən məqbul sayılmışdır.

Azərbaycanın tanınmış alimlərindən: X. Məmmədov, T. Bünyadov, M. İsmayılov, A. Axundov, T. Hacıyev, Q. Məşədiyev, T. Əhmədov, N. Cəfərov, Ə. Saləddin, Ə. Tağıyev, E. Əlibəyzadə, K. V. Nərimanoğlu, M. Seyidov, K. Məmmədov, Q. Qasımlı, Q. Vorosil, R. Əliyev, Ə. Qurbanov, A. Nəbiyev, R. Göyüşov, V. Əhməd, M. Əliyev, H. Dəlili, A. Rüstəmov və başqaları da müxtəlif vaxtlarda müəllifin tədqiqatçı — etimoloq fəaliyyətini və gəldiyi elmi nəticələrini və qənaətlərini elmdə yenilik kimi, təqdir etdiklərini bildirmişlər. Müəllifin sözü gedən monoqrafiyaları və elmi-kütləvi oçerkləri və məqalələri ilə bağlı, oxuculardan

da xeyli məktublar alınmışdır. (həmin məktublar müəllifin şəxsi arxivindədir).

Müəllifin əsərləri haqqında mətbuatda elmi resenziyalar, müsbət rəy'lər dərc olunmuşdur. O cümlədən:

1. E. Əlibəyzadə, Ulu Od mədəniyyəti, "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 8. III. 1990;
2. M. Seyidov. Cəsarətli axtarış. "Azərbaycan gəncləri" və "Sovet Gürcüstanı" qəzetləri. 20. IX. və 30 X. 1988.
3. Ə. Saləddin. Mətləbləri aç-aça. "Bakı" qəzeti, 24. IV. 1990.
4. Ə. Tağıyev. Odun və sözün təkamülü. "Ədəbiyyat qəzeti", 21. IX. 1991.
5. M. Əliyev. Tarixi-coğrafi etimologiyamız. "Həqiqət" qəzeti, 23. VII. 1991.
6. V. Əhməd. Dədə Qorqud dünyasına yeni töhfə. "Hər kəsin öz səsi" kitabı. Bakı, 1993. 32-33-cü səhifələr.
7. A. Nəbiyev. Qorqudsünaslığa layiqli töhfə. "Panorama" qəzeti, 18. IX. 1996.
8. Q. Məşədiyev, T. Əhmədov. Dilçilikdə yeni elmi metod. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 24. IX. 1996.
9. R. Əliyev. Nizami sətirlərinin izi ilə. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, 17. XII. 1989.
10. Q. Məşədiyev. Nizaminin söz xəritəsi. "Respublika" qəzeti, 29. XII. 1996.
11. T. Əhmədov "Dədə Qorqud yolu",. "Respublika" qəzeti. 29. 1. 1997.
12. V. Həbiboglu. "Qədim Türklərin dünyagörüşü" kitabında. Bakı. 1996. səh. 47-55.

SÖZÜN MƏZMUNUNA GÖRƏ TƏDQIQI: ELMİ METOD OLMAQLA, MƏZMUN NƏZƏRİYYƏSİDİR.

Onomastikanın - ilk növbədə, Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi həmin elmi metoda — nəzəriyyəyə əsaslanmalıdır. İrəli sürdüyümüz həmin konsepsiyanın elmi əsaslılığı müəllif tərəfindən 1970-ci illərdən başlayaraq, ardıcıl surətdə işlənib hazırlanmış, - aşkara çıxarılmış və dərinləşdirilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar aşağıdakı əsas işlər çap olunmuşdur:

KİTABLAR:

1. Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, Azərnəşr, 1989. 182 səhifə.
2. Ə. Fərzəli. Dədə Qorqud yolu. Bakı, Azərnəşr, 1995. 360 səhifə.
3. Ə. Fərzəli. Nizami zirvəsi. Bakı, "Gənclik", 1996, 136 səhifə.

4. Ə. Fərzəli. Əbədi yol. Bakı, "Ozan", 1997. 208 səhifə.
- MƏQALƏLƏR:**
5. "Gənc bolşevik" jurnalında ədəbiyyatşünaslıq. ADU Elmi əsərləri, B. 1973. № 3.
6. Janrlar haqqında söhbət. "Müxbir" jurnalı, B. 1974. № 6.
7. Bu kəndin bəxti gətirib. "Ulduz" j-lı. 1975, № 4.
8. Şuşam. Cıdır düzüm. "Dialog" j-lı, 1990, № 18.
9. Qarabağ ili. "Dialog" j-lı, № 1.
10. Nizami—Od oğludur. "Dialog" j-lı, 1991, № 4.
11. Nizami soraqlı Bərdə. "Dialog" j-lı, 1991, № 15 — 16.
12. "Azərbaycan" sözünün işığında. "Elm və həyat" j-lı, 1986, № 8.
13. "Bakı sözünün mə'nası. "Elm və həyat" j-lı, 1987, № 1.
14. Xaç-Od nişanıdır. "Elm və həyat" j-lı, 1987, № 6.
15. Kür — ümman çayım. "Azərbaycan təbiəti" j-lı, 1987, № 5.
16. Bülbüllü bağlar. "Azərbaycan qadını" j-lı, 1992. № 5.
17. Qaradolaq. "Mədəni-maarif" j-lı, 1994, № 1 — 2.
18. Basqal. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti. 1982, 28. IV.
19. Ağban evlər düzümü. "Azərbaycan gəncləri", 12. V. 1981.
20. Aç rübəndini, Şabran. "Azərb. Gəncləri", 1982, 24. V.21.
- Arazın daş bilərziyi. "Azərb. gəncləri", 1983, 15. VII.
21. Biləsuvar qalası. "Azərb. gəncləri", 1984, 16. VI.
22. NEÇƏ Təbriz var?. "Azərb. gəncləri", 1984. 8. II.
23. Bir gözəlin (Şəkinin) iki adı. "Azərb. gəncləri" 1986. 6.X.
24. Dağların babası - Murov. "Azərb. gəncləri." 1986, 3. VI.
25. Söz də abidədir. "Azərbaycan gəncləri". 1987, №12. II.
26. Babək soraqlı Xürrəmkənd. "Azərb. gəncləri", 1987. 14. XI.
27. Ana kitabımız. ("Dədə Qorqud Kitabı"), "Azərbaycan gəncləri", 2. VIII. 1984.
28. Dil əvəzsiz sərvətdir. Azərb. Gəncləri, 18. X. 1988.
29. Aran-ulu diyarım. 27. X. 1988. Azərb. gəncləri.
30. Qarabağın qənirsiz...gözəli. Azərb. gəncləri. 26. VI.1988.
31. Daşkəsənin daş taleyi. Azərb. gəncləri. 22 XI. 1988.
32. Düşüncəli düzlər. Azərb. gəncləri. 14.I. 1989.
33. Odda yanmaz — yaxşılıq. Azərb. gəncləri. 10. I. 1989.
34. Adıgün türkləri. Azərb. gəncləri. II. V. 1989.
35. Məhəbbət xəttində görüş. Azərb. gəncləri. 23. III 1989.
36. Nizaminin həmdünyan kəndi. Azərb. Gəncləri. 17. XII. 1989.
37. Dilimizin tarixi: onu yaxşı bilirikmi? Azərb. g. 20. VII. 1989.

38. Koroğlu məskənləri. Azərb. gəncləri. 20. IX. 1989., Sovet Gürcüstanı. 30. X. 1989.
39. Yüz il sonra. ("Çay" haqqında) Azərb. gəncləri. 27. X. 1989.
40. Beynəlxalq Azərbaycan konqresi. Azərb. gəncləri. 8. IX. 1989.
41. Adətlərimiz, mərasimlərimiz. Azərb. gəncl. 6. IV. 1990.
42. Yaralı durnam — Qarabağ. Azərb. Gəncl. 27. II. 1990.
43. Folklorumuz, həsrətimiz, qüdrətimiz. Azərb. g. 8. II. 1990.
44. Dilimiz, qayğılarımız. Azərb. gəncl. 25. XII. 1990.
45. Vətən anlayışının tarixi. Azərb. gəncl. 6. III. 1990.
46. Xalq yaradıcılığı və Azərbaycanşünaslıq. Azərb. g. 28. VII. 1990.
47. Dədəm Qorqud... Amerikada. Azərb. Gəncl. 2. VIII. 1990.
48. Təfəkkür səhramızın sünbülləri. Azərb. Gəncl. 28. V. 1991.
49. Borçalı dünyası. Azərb. gəncl. 12. I. 1991.
50. Nizami- 850: Bərdə nə gözəldir. Azərb. gəncl. 6. XI. 1991.
51. Azadlıq dilində danışiq. Azərb. gəncl. 12. X. 1991.
52. Tərəkəmədən qız aldın... Günay. 12. III. 1994.
53. Aran — yer adıdır. Həqiqət. 24. XII. 1991.
54. Adəm və həvva. Azərb. gəncl. 7. III. 1991.
55. Şahrud — Şəhriyar düzü. həqiqət. 9. VII. 1991.
56. Başibəlalı tariximiz. Azərb. gəncl. 26. III. 1991.
57. Nizami və Dərbənd. Ədəbiyyat qəzeti. 13. IX. 1991.
58. "Sirkə" nədir, "bal" nədir? Həqiqət. 19. VI. 1991.
59. Nizami dühasının işığında. Azərb. gəncl. I. VIII. 1991.
60. Adaş kəndlərimiz: Çəmənli. Bərəkət. 29. X. 1991.
61. Nizami - 850. Şirvan şahının məktubu. Həqiqət. 1. X. 1991.
62. Nizami - 850. Qarabağ dağlarının tə'rifi. Həqiqət. 29. VI-II. 1991.
63. Tariximiz, sərhədlərimiz. Sərhəd. 3. XII. 1992.
64. Sofulu bulağı. eşidirsənmi? Bərəkət. 18. IV. 1992.
65. Körpə müsəlman qanı..Azərb. gəncl. 16. X. 1992.
66. Azıx yolu çağırır. bərəkət. 4. VI. 1992.
67. Odum, atəşim, Novruzum. Sərhəd. 20. III. 1992.
68. Türk xalqları əl-ələ verdikcə. Amal. 12. XII. 1992.
69. Yaşıl budağın sehri. Azərb. gənc. 18. III. 1992.
70. El dərini ozan bilər. Həyat. 8. XII. 1992.
71. Karvanlar gəlir, gedir. Azərb. gəncl. 4. XII. 1992.
72. Şuşam düşmən əlində. Sərhəd. 8. 1. 1993.
73. Odun sahibi, yaxud Çıldag haqqında. ANd. 5. IX. 1998.

74. Füzuli-500. Pənbeyi daği-cünun... "Azərb. gəncl. 6. XI. 1993.
75. "Maştağa" sözü və Maştağa kəndi. Bakı. 19. VI. 1993.
76. Bəla sovuşana qədər. (Dilimizin adı haqqında), Sərhəd. 6. V. 93.
77. "Binə" sözü haqqında. Bakı. 1. IV. 1994.
78. "Bahar sayı" və L. Bazenin "yaşıl otu". Millət. 18. III. 1994.
79. Dünyaya səs salan kitab (O. Süleymanovun "AZ - 1A" kitabı haqqında. Millət. 19. IV. 1994.
80. Assuriya üzərində qələbə. Günay. 23. IV. 1994.
81. Hindu xal və Hindrax. Millət. 12. IV. 1994.
82. Mənim Şərqli, qərbli dünyam. Millət. 19. XI. 1994.
83. Fəruq Sumərin bə'zi səhvləri. Millət. 3. V. 1994.
84. "Avesta" körpüsü. Günay. 30. III. 1994.
85. Dədəm Qorquddan - Tağıyevə qədər. Azərb. gəncl. 12. IV. 1994.
86. Altaydan gəlmək məsələsi. Millət. 4. VI. 1994.
87. Ətmək-əppək-çörək. Vaxt. 18. I. 1994.
88. Mən təhlə, sən-tərəkəmə. Millət. 17. II. 1994.
89. Tərəkəmə. sən kimsən? Millət. 9. III. 1994.
90. "Türk sözü haqqında. Oğuz eli. 28. X. 1993.
91. Əfşarlar. Günay 1. I. 1995.
92. Bizim "Avesta". Savalan. 15. II. 1995.
93. "Avesta" açarı. Millət. 8. III. 1995.
94. Nə üçün "Kitab?" Şəhriyar. 2. III. 1995.
95. Ağsaqqal kimdir? (Keçmişin izləri), Şəhriyar. 27. IV. 1995.
96. Novruz - sevgi bayramıdır. "525-ci qəzet" 21. III. 1998.
97. Şumer soraqlı Leyli və Məcnun. "Ekspress" qəzeti, 7. XII. 1998.
98. Dədəm Qorqud ad verir. "Ekspress" 21. XII. 1998.

SÖZ ARDI

Köhnə fikir: "Sözün mə'nası var. məzmunu yoxdur."

Təzə fikir, Məzmun sözün içidir, mə'na isə çölü. "Məzmun yoxdur" deməklə, sözlüklərdə anlaşılmazlıq baş alıb gedir. "Ərəb-fars sözləri" kitabından bir misal: "Muğam": bax, "mə-qam" (3-cü mə'nada) Məqam. (Ə) 1. Dayanılan yer, duracaq, məkan. 2. mənəsb, məs'ul vəzifə. 3. Muğam (Səh. 336)

Nə üçün həm "dayanılan yer, duracaq", həm "mənsəb, vəzi-fə", həm də "muğam" "eyni mə'nalı" söz kimi qəbul edilməli imiş? Axı, bu üç "mə'na"-nın bir-biri ilə nə əlaqəsi?! Xalqın dedi-yi kimi: bunların biri ala dağdan gəlir, biri də qara dağdan!

Mə'na məzmunun əlamətidir — çöl içəriyə bağlıdır. İçsiz çöl, çölsüz iç yoxdur. Sözün həm məzmunu var; həm də mə'nası. Məzmun: bir və dəyişilməzdir. Mə'na çoxdur və dəyişiləndir. Bu, əzəli qanunauyğunluqdur.

“SON SÖZ”ə ƏLAVƏ

1. Sözün medal kimi, iki üzü var: çöl üzü, iç üzü. (B. V. Yakuşin. XX əsr) Çöl üz - sözün mə'nasıdır., iç üz - məzmunu. Çöl üz - səslənir. iç üz - düşünülür; Çöl üz: “görünür” və “əşidilir”, iç üz: görünür, bu “psixi” üzdür (B. V. Yakuşin), yə'ni sözün daxilindəki “yük”dür;
2. “Alınma sözlər” deməyə adət etmişik. “Alınma formalar (qəliblər)” haqqında da düşünmək gərəkdir. Alınma formalı sözlərlə bağlı tədqiqatlar dilçiliyin inkişafına yeni təkan verəcək;
3. “Türk” deyəndə biz azərlər həm özümüzü düşünürük, həm də fərdi adları olan başqa türk dilli xalqları: qazaxları, özbəkləri, qırğızları, başqırdları, kumıqları, yakutları, osmanlı türklərini, uyuqları, Amerikanın ən qədim yerli xalqları: keçuaları, mayyaları və s. Göründüyü kimi, çox adlı olmaq təkcə biz azərlərə deyil, həm də başqa türk xalqlarına da xas bir əlamətdir;
4. “Oğuz” sözü ilə “Oğuz-Səlcuq qəbilə birləşmələri” və “Dədə Qorqud Kitabı”ndakı “Qalın Oğuz eli” eyni tarixi mərhələnin məhsulu deyil; “Oğuz”, “türk” və “Azər” (azərbaycanlı) adlarının mənşəyi Azərbaycan və bütün başqa türk xalqlarının yarandığı və formalaşdığı tarixlərdən daha qədimdir;
5. Böyük türk alimi F. Köprülüzadənin dediyi kimi, təkcə “bütün türk ədəbiyyatını” deyil, bütün dövrlərin və bütün xalqların şifahi ədəbiyyatını, tərəzinin bir gözünə, təkcə “Dədə Qorqud Kitabı”nı o biri gözünə qoysaq, yenə də tərəzinin “Dədə Qorqud” gözü ağır gələr;
6. Sözün yaşı — Odun yaşına bərabərdir;
7. Sözün ulu qiymətini ulu Nizami vermişdir:

Varlığın anası doğmamış inan,
Sözdən əziz övlad, şahiddir cahan.
Tanrı yaratmışsa hər nə, yaxşı bax,
Sözdən başqa bir şey yaşamayacaq.

РЕЗЮМЕ

Древние устные поверья дают сведения об изначальности огня, о цивилизации огня. Первые знания родились от веры человека в материальный мир. Сведения об Огне и Вода — основа жизнедеятельности человека. Сущность Огня — его способность к движению и возрождению, превращалось в природное поверье. Свойства Огня передавались как магические и это помешало в достаточной степени усвоить его развитие. Это было связано со слабыми знаниями об открытии материальных корней мифа. Первые наблюдения дали понять: Вода произошло от Огня. Отсюда и вывод: — Вода — Производное от Огня. Чем дальше развивалось это открытие, тем больше оно обрастало легендами. Они привели к еще одной легенде — Праотец Адам — праматер Ева. Праматерь родилась от ребра Праотца. И первую женщину — мать о-крестили “ребром”, что позволило интерпретировать двойное единство огня в мифическом мировоззрении.

Первые поверья, а затем научные подтверждения таковы: если все произошло от Огня, то и все Слова — производное Огня. Таким образом, культура цивилизации от Огня — мага прошла очень длительный путь до появления первых слов. Слова — плод мифа, первого поверья. Зарождение слова — языка издревле волновало и заставляло задумываться человека. Еще в эпоху шумерской культуры (VI-IV тысячелетие до н. э.) шли разговоры о первоначальном языке, его зарождении, от которой нас отделяют сотни тысяч лет. Первоначальный язык появился давно, тогда еще земная суца не разделилась на континенты, материки, острова и т. д. Все эти таинственные моменты истории могут быть вскрыты в Слове.

Автор в последние годы опубликовал три монографии: “Родина Деде Горгуд”а (1989), “Дорога Деде Горгуд”а (1995), “Вершина Низами” (1996), и в последней своей работе — “Слово Деде Горгуд”а он исследует эти вопросы с научной точки зрения. В то же время, он впервые применяет в языкознании только присущий ему метод по исследованию и разбору слов. Новый метод выступает как изначальное, подверж-

денное правилами исследование. Известные азербайджанские языковеды выступили в печати, поддержали открытие автора как теория содержание. Новый научный метод — разбор содержания слова — рассматривается с применением нового этимологического принципа на основе именно этого принципа автор приходит к выводу:

— у каждого слова есть внутренний материал, оно имеет специфическое в содержание; слово рождается из “ядра” — “груза”, который с-крыт внутри его;

— принцип зарождения слова адекватен математической системе;

— принадлежность того, или иного слова к тому, или иному языку происходит от содержания его древнего смысла — на поверхность выносятся Код слова;

— “Почему языки имеют такое большое сходство”? — Этот вопрос интересует исследователей вот уже 2500 лет. На него автор дает такой ответ:

а) основная причина схожести языков связана с единой системой происхождения слова;

б) схожесть языков — от схожести слов;

— появление слов — рождение звуков (знаков): каждый звук (знак) имеет свою отличительную функцию, свойство.

Среди звуков (знаков) существует внутреннее “с-крытое” родство (соседство, близость). Все происходит от невидимых принципов - жара и холод, Огонь и Вода, Адам и Ева”, положительно” и “отрицательно” - таково деление и последовательность.

Зарождение слов, подобно математической системе, основывается на двояком принципе, эта система связана с рождением Вселенной, жизни, человечества. Этимологический принцип также рожден от этой системы. Можно утверждать, что слова во всех языках вобрали в себя элементы Огня и Воды, древние из корня несут содержание и код этих двух понятий. Вне зависимости от принадлежности слов к языку, они вобрали в себя деление на следующий класс: “огонь — Адам”: “вода — Ева”. Первоначальный язык - не плод нескольких а на одного дерева”. “Азербайджан” — содержание слова “Атюрк-байджан”; Отзвуки “Деде Горгуда” доносятся от древних шумерских дастанов. Их можно найти в михических повествованиях этого народа. “Китаби Деде Горгуд” - самый значительный и уважаемый литературный памятник всех тюркских народов. В то же время — это продукт творчества азербайджанских тюрков и другие братские тюркские народы не имеют отношения к появлению на свет этого дастана, Это видно из событий, приводимых в дастане где продемонстриро-

вана историческая атмосфера Азербайджана того периода. И не только Азербайджана, но и всего Кавказа. По данным древних источников, шумеры под угрозой уничтожения в VI-III тысячелетии до н. э. были вынуждены переселиться из центральной части Двуречья на исконные азербайджанские земли — на берега озера Урмия.

Шумерский язык - это древний азербайджанский язык.

Научные гипотезы, выдвинутые автором, служат обретшему независимость Азербайджану, раскрывают страницы жизни государства и народа, на законном основании обосновывают права, помогают становлению нового независимого государства в сообществе свободных цивилизованных народов. Наконец, научные выводы автора и новые разработки приводят к раскрытию неизвестных и мало известных страниц нашей отечественной истории.

SUMMARY

The ancient oral knowledge gives us information about the primary fire culture. Fire Mag civilization of the mankind. The primary knowledges were originated from the believes to the material existence. The primary knowledge was connected with fire and water. The sonnet of "movement" the force for creating "movement" turned into a natural and proved belief. Though magizm-fire believes were only explained, the evolution of fire has nor been worked out well enough. But this was connected with the opening the deep roots of Myth according to the Primary observations water with its quality were realized like fire. At the cosequence water was originated from fire. The truth about the Myth / gradually turned into a legend and according to this legend the mother Eve was born from the father Adam's costal and in this meaning the first mother was called costal (rebro). But this in the mentality about Myth was gained, from confederation about fire's having double common contents.

As it was obvious from the primary believes and affirmed by the science later, that everything for its being fire, all the words are words of fire. So Fire Mag culture civilization from fire to word had rassed a very long way of development stages. A word of Myth: is the fruit of the primary belief. A word-language, made the mankind always thinking over how ancestor language was originated. Talks about the ancestor language were hold still the epoch of Shumer culture in the VI—IV B. C. Thousand years B. C. The distance of time separating us from the epoch in which the ancestor language was originated, can be measured with the thousand or million years. The separation of the languages from the ancestor one happened the very distant times after dry part of the Earth separating in to continents and islands. All these traces of the long and black history can be evident in the word.

The author in his three monographes and in the monography personated to the readers tried to clear all these problems from the scientific point of view. In connection with this, he for the

first time in the linguistics worked, prepared and found out the investigated and analysed methods according to the meaning of the word. Some of famous Azerbaijan scientists approved the scientist's explorations in their speech which was made in press. The author came to the new scientific method by the new etymological principle which was worked and prepared by himself. Just according to the New etymological principle he defined, that each word has its internal load-meaning;

- The origin of a word is principle as mathematical system;
- Before saying the concerning or the code of the word. Nobody paused attention just to this aspect before.
- "Why the languages are so near to each-other?" For about 2500 year the scientists of the whole world consider of this question and the author replays to this question like this:
  - a) the principal cause of the striking proximity of language to each other is: closed to the common system of the origin of a word;
  - b) the proximity of languages to each-other may be revealed in proximity of the words to each — other;
- the origin of the words and sounds, distinguishing of each-sound for its own function, the relationship between the sounds is possible by the principle of proximity. According to that "invisible" principle: the sound have such division and sequence as: Hot and Cold, Fire and Water, Adam and Eve Positive and Negative;
- Each "Hot" vowel has its own "Cold" vowel: Origin of the words are based on two principles as the mathematical system. This system is closed to the beginnings of the Earth, life and human. The etymological principle is the objective laws of that system;
- The Fire and Water were first believed, and the first words became the addresses of signs of Fire and Water. For this reason we can say that these and other signs of the Fire and Water live in all Words of all languages as its meanings;

All Words belong to the class or division of "Fire—Adam" or "Water—Eve". The main mark of the existence of the ancestor language is: Primary Possession Affixes; Just on the basis of the objective laws of Primary Possession Affixes it is proved that there was no "ordinary race" in history.

- Polisemantism issues from the meaning of the word.
- The word "Azerbaijan" originated from the meaning "Aturkbaijan".

The tiding of the epos "Dada Gorgud" comes from tales of Shumers and other more ancient times.

"The Book Dada Gorgud" is the most valuable and glorious literary monument of the whole Turkish people have no association to the creation of "Dada Gorgud". This scientific and historical truth is completely revealed and proved by the language of epos and the events which occur in epos and is only closed to the Azerbaijan—Caucasian surroundings; the origin of 3 part in "Dada Gorgud" informs that it begins from Shumer times, about 6000 years ago.

Shumers moved to Shumerstan which was situated between two rivers and they were oppressed by those, who spoke sami language and they moved again to Urmiya lake.

These men were Azerbaijanis who came to the etemal Azerbaijan land. Shumer language is ancient Azerbaijan language.

The author's scientific results serve to show us the history of our independent Azerbaijan people and state, and to maintain legal rights in international world by the scientific point of view.

***

Y A D D A Ş ! ! !

*Azərbaycanda hər il "DƏDƏ QORQUD GÜNÜ" keçirilməlidir.
Ta ki, biz hamımız DƏDƏ QORQUDLAŞAQ!*

1976—1999.

ƏDƏBİYYAT GÖSTƏRİCİSİ

Azərbaycan dilində

1. «Dədə Qorqud Kitabı»: 1962 və 1988-ci il Bakı nəşrləri.
2. Azərbaycan filologiyası məsələləri: 1983, 1984, 1991. I, II, III cildlər.
3. Azərbaycan tarixi: 1958 və 1994-cu il nəşrləri.
4. Azərbaycan xalq dastanları. B. (Bakı). 19.1.
5. Azərbaycan məhəbbət dastanları. B. 1979.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B. 1960. I. c.
7. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B. 1989.
8. Azərbaycan mifoloji mətnləri, B. 1988.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: B. 1966–1970. I, II, III cildlər.
10. Azərbaycan onomastikası. (A. Qurbanov). 1986.
11. K. Abdullayev. Gizli Dədə Qorqud. B. 1992.
12. V. Aslanov. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili. B., 1983.
13. A. Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikası. B. 1984.
14. A. Axundov Ümumi dilçilik. B. 1979.
15. A. Axundov. Torpağın köksündə tarixin izləri. B. 1982.
16. Anar. Dədə Qorqud. B. 1086.
17. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 1964.
18. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B. 1979.
19. Bilqamıs dastanı. B. 1985.
20. Z. M. Bünyadov. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. B. 1989.
21. B. Budaqov. Türk ulusları. B. 1996.
22. S. Qasımova. Manna dövləti. B. 1993.
23. V. Vəliyev. Azərbaycan folkloru. 1985.
24. K. Vəliyev. Sözün sehri. B8 1985.
25. K. Vəliyev. Dastan poetikası. B. 1981.
26. A. Qurbanov. Ümumi dilçilik. B. 1986.
27. F. Qasımzadə, T. Hacıyev. «Avestadan» bu günədək. B. 1982.
28. H. Araslı. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. «Nizami». 1947.
29. Ə. Dəmirçizadə. 50 söz. B. 1968.

30. T. Əhmədov. El – obamızın adları. B. 1984.
31. M. Adilov., A. Paşayev. Azərbaycan onomastikası. B. 1981.
32. M. Adilov. Niyəbelə deyirik. B. 1982.
33. E. Əlibəyzadə. Ədəbi şəxsiyyət və dil. B. 1982.
34. E. Əlibəyzadə. Ana kitabələr. b. 1996.
35. S. Əlizadə. Oğuznamə. B. 1987.
36. Z. İ. Yampolski. Atrapatena və Albaniyanın qədim əhalisi. Az. EA Xəbərləri. B. 1954. IV c.
37. Q. Kəndli. «Avesta», Zərdüşt, Azərbaycan. Azərb. EA Xəbərləri. 1979, I.
38. A. Nəbiyev Azərbaycan folklorunun janrları. B. 1983.
39. A. Nəbiyev. Sehrli sünbüllər. B. 1990.
40. Ə. Səfərli., X. Yusifov. Qədim və orta əsrl. Azərb. ədəbiyyatı. B. 1982.
41. Q. İ. Məşədiyev. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. B. 1990.
42. N. Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər. B. 1985.
43. N. Cəfərov. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil. B. 1990.
44. Nizami Gəncəvi. XƏMSƏ: «Sirlər Xəzinəsi», «Leyli və Məcnun», «Xosrov və Şirin», «Yeddi gözəl», «İskəndərnamə. B. 1983–1987-ci illər.
45. N. Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B. 1994.
46. C. Zeynalıoğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. B. 1992.
47. T. Hacıyev. Azərbaycan dilinin tarixi. B. 1984.
48. T. Tacıyev. Azərbaycanın qədim onomastikası... «Azərb. fil. Məs. 1984.
49. M. Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B., 1983.
50. Y. Mahmudov. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. B. 1985.
51. T. V. Nuvəlili. Əcdad, AHS. Los-Anjeles. 1996.
52. Ə. Rəcəbov. Dilçiliyin tarixi. B. 1988.
53. Ə. Rəcəbov. Y. Məmmədov. Orxon–Yenisey abidələri. B. 1993.
54. V. Əhməd. Hər kəsin öz səsi. B8 1993.
55. V. Həbibğlu. Qədim türklərin dünyagörüşü. B. 1996.
56. İ. Öməröğlu. İnsan: həyatda və sənətdə. B. 1998.
57. Ə. Saləddin. Gözdiklərim, gördüklərim. B. 1988.
58. T. Bunyadov. Azərbaycan etnoqrafiyası. B. 1991.
59. Homer. İliada. B. 1978.
60. O. Suleymenov. AZ–YA. B. 1993.
61. Bhaqavat – Qita. (?). 1990.
62. C. Hey'ət. İki dilin müqayisəsi. B. 1991.
63. Z. Göyalp. Türkçülüyn əsasları. B. 1991.
64. F. Sumer. Oğuzlar. B. 1991.

65. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I–X cildlər. 1976–1987.
66. H. Zərinəzadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri. B. 1962.
67. R. Ə. Əsədov. Türkdilli 8 illik məktəbin normativ ana dili qrammatikası kursunun elmi əsasları B. 1980.
68. R. Yuzbaşov. Azərbaycan coğrafi terminləri. B. 1966.
69. F. Rəşidəddin. Oğuznamə. B. 1977.
70. Ş. Cəmsidov. «Kitabi Dədə Qorqudu» vərəqlərkən. B. 1976.
71. Ş. Cəmsidov. Kitabi Dədə Qorqud. B. 1977.
72. H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B. 1990.
73. A. Mirzəcanzadə. Yaradıcılıq haqqında söhbətlər. B. 1984.
74. Z. Əlizadə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. B. 1985.
75. S. Vurğun. Əsərləri: I–VI cildlər. B. 1965–1972.
76. C. Məmmədquluzadə. Əsərləri: I–VI cildlər. B. 1983–1966.
77. R. Rza Əsərləri: I–IV cildlər. B. 198.–1989.
78. Aristotel. Poetika. B. 1974.
79. Bualo. Poeziya sənəti. B. 1969.
80. Q. Qeybullayev. Azərbaycan türkləri... B. 1994.
81. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B. 1969
82. Firdovsi. Şahnamə. 1988.
83. R. Göyüşov. Azərbaycan arxeologiyası. B. 1986.
84. Sovet turkologiyası. – (Jurnal), 190–1996-cı illər.
85. Dil dərgisi. 1995. Ankara.
86. Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. Azərb. dilinin semasiologiyası. B. 1981.
87. F. Sadıqov, s. Hüseynov. Q. B. Zakirin əsərləri. Dil xüsusiyyətləri. 1997.
88. E. Aslanov El-oba oyunu, xalq tamaşası. B. 1984.
89. Qabil. Adsız – ünvansız iradlar. B. 1997.
90. N. Rza. Xudu açarı. B. 1995.

Rus dilində.

91. D. Axundov. Arxitektura drevnego i srednevek. Azerb. na B. 1986.
92. Altayskie qeroičeskie skazaniya. M. 1983.
93. N. A. Baskakov. Vvedenie izuç. Tjorskix yazıkov. M. 1969.
94. S. N. Kramer. İstoriya naçinaetsya v Şumere. M. 1965.
95. L. İ. Tyumenev. Qosudarstvennoye xozyaystvo drevn. Şumera. M. 1956.
96. Zarubejnaya tyurkologiya. M. 1986.

97. Srednyaya Aziya, Kavkaz i Zarubejny Vostok v drevnosti. M. 1983.
98. Drevneyşaya istoriya Vostoka. T. I. M. 1982.
99. Onomastika Vostoka. M. 1980.
100. L. D. Stamp. Slovar obşeqeoqrafiçeskix terminov. T. I–II. M. 1975.
101. Y. Yusifov. Elam. M. 1986.
102. M. Kalankatuyskiy. İstoriya Aqvan. Spb. 1961.
103. Qerodot. İstoriya. M. 1976.
104. Strabon. Qeoqrafiya. M. 1964.
105. Mifi narodov Mira. M. 1976.
106. X. Keroqlı. Vzaimosvyazi eposa narodov Sred. Azii. İran, Azerb. M., 1983.
107. Mifoloqiçeskiy slovar. Leningrad. 1961.
108. Onomastika Kavkaza. Maxaçkala. 1976.
109. Toponimika zarubejnix stran. M. 1981.
110. Drevnetyurkskiy slovar. L. 1969.
111. İ. T. Kaneva. Şumerskiy yazık. Spb. 1996.
112. İ. M. Dyakonov. İstoriya Midii. M. – L. 1956.
113. R. Qoyuşov. Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii. B. 1984.
114. L. N. Qumilyov. Xunni. M. 1960.
115. Voprosi istorii Kavkazskoy Albanii. B. 1962.
116. A. E. Rozanov. Çto proizoşlo 600 millionov let nazad. M. 1966.
117. V mire fantastiki. M. 1989.
118. Etniçeskie protsessi v sovremennom mire. M. 1987.
119. E. A. Karpenko. Nazvaniya zvezdnoqo neba. M. 1985.
120. B. V. Yakuşin. Qipotezi o proisxojdenii yazıka. M. 1985.
121. Sistemı liçnix imen u narodov mira. M. 1989.
122. T. İ. Sultanov. Koçeviye plemena Priaralya v XV–XVII vv. M. 1982.
123. M. Adji. Poln polevetskoqo polya. M. 1994.
124. Q. Voruşil, V. Aslanov. İssledovaniya po istorii azerbaydjanskogo yazıka dopismennoqo perioda. B. 1986.
125. S. Aşurbeyli. Qosudarstvo Şirvanşaxov. B. 1983.
126. Demokrit. M. 1979.
127. M. A. Dandamaev. Vavilonskie pistsi. M. 1983.
128. A. Makovelskiy. «Avesta». B. 1960.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz: Dilçilikdə yeni elmi metod (Qara Məşədiyev).....	3
--	---

I FƏSİL

Dədə Qorqud sözü.....	10
Etimologiyanın tarixinə bir nəzər	17
Göylərdə doğulan kitablar.....	21
Nə üçün “Dədə”?	26

II FƏSİL

Samiləşmiş şumerlər	32
Şumer dili — qədim Azərbaycan dilidir	36
✗Şumer adlarının sirri və sehri	42
Enmerkar — Kaştariti — Babək.....	48
Əhrmən — Akurman	49
Allarilər — Alar sabah	51
6000 il əvvəl Azərbaycanda saklar/oğuzlar/var idi.....	53
Şumerlərin hamısı köçməmişdir	55

III FƏSİL

Etimologiya: Yeni prinsip	57
Tanrı adlarının sirri.....	63
Dil — kosmik hadisədirmi?	68
Obam: kəndim, yurdum.....	69
Onomastika müstəqil elm sahəsidir.....	72
Dil yox ikən dil var idi	79
Etimologiya və kompüter	84
Toponimlər — qiyabi adlar	85
Alınma formalı sözlər	89
Sözün normativ şəkli	92
Ulu dilin soracağında.....	94
Tanrının adları.....	97
Gil yazılarda doğma sözlər	98
“Qarqar”: qardaşlar(çoxlu ər, çox qardaş)	105
Sən hansı soydansen?	107
Çoxmə'nəlilik — məzmunundan gəlir	113
Sözün ən qədim şəkli	113
Sıfırın mifoloji qiyməti	116
Ağ ilə qara arasında.....	118
Poetika — Bayatı	123
Sözün mifik həqiqəti	131

IV FƏSİL

Dilçilikdə xüsusi tarixi mərhələ	132
Azərbaycan — Atürkbaycan: Tanrılar yurdu	139
Azərbaycanlı — Azər	144
Rəsul Rzanın yeni sözləri	146

V FƏSİL

Azərbaycan onomastikası haqqında	148
Nizami “Xəmsə”sində tarixi ünvanlar	156
Xalq və dil	159

VI FƏSİL

Ana kitabımız	166
---------------------	-----

VII FƏSİL

Şumer türkləri dünya xalqlarının müəllimidir	178
Şumer-Azər təmsilləri	183
Vahid Azərbaycan — Şumer mədəniyyəti	188
Tanrılar üçün cənnət	192
“Dilmun ölkəsi” — Dilman kəndi	198
Bilqamıs andı	199
Ortac karvanı	209
Şumer-türk məktəblisi	218
Poeziya mifi yaşadır	223

VIII FƏSİL

Bizim “Bilqamıs”	226
“Dədə Qorqud” dastanlarının ən uzaq sorağı	227
Luqalbəndə — Dirse xanın oğlu Buğacdır	231
Altaydan gəlmək məsələsi	243
“Qorxuz”? Yox! “Qorqud”!	250
F. Sumərin səhvləri	255
Anti-türklüyün axırı yoxdur	260
Naxçıvan	271

IX FƏSİL

Sanskritdə türkiizmlər	277
------------------------------	-----

X FƏSİL

1 milyard il əvvəl nə olub?	287
Mif körpüsündən keçdik	290
Qafqaz: Oğuz dağı — Dünya ucalığı	293

XI FƏSİL

İnamlar dünyasından soraaqlar	300
Ruhun ölməzliyinə inam	303
Dədəm Qorqud və Füzuli	306
Dədəm Qorqud və Molla Nəsrəddin	309

Dədə Qorqud işığında	312
1500 yaşlı Dədəm Qorqud	312
Son söz: Bu, Söz — Məzmun nəzəriyyəsidir	314
Резюме	336
Summary	339
Ədəbiyyat göstəricisi	342
Kitabın içindəkilər	346

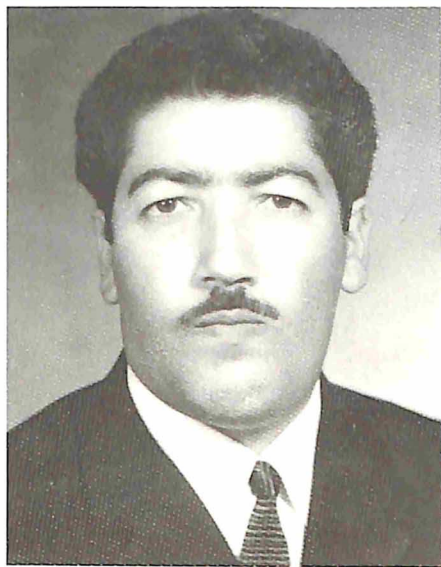
Əjdər Fərzəli Qorqud
(*Fərzəliyev Əjdər Əliş oğlu*)
DƏDƏ QORQUD SÖZÜ

Bədii redaktoru   ***A.A. Ələkbərov***
Texniki redaktoru   ***B.Ə. Kərimova***
Korrektorları   ***R.M. Qasımzadə***
                                     B.Y.Sultanova

Yığılmağa verilmiş 07.05.99. Çapa imzalanmış 21.07.99. Nəşrin formatı 70 x 100 ¹/₁₆. Ofset kağızı № 1. Məktəb qarnituru. Ofset çapı. Fiziki ç. v. 21,75. Şərti ç. v. 28,06. Şərti rəng-
-ottisk 28,78. Uçot-nəşr vərəqi 21,3. Tirajı 1000. Sifariş № 14. Sifariş ədəbiyyatı.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyinin “Maarif” nəşriyyatı.
Bakı — 370111, A. Məhərrəmov küçəsi, № 4.
“SİM” mətbəəsi. Bakı, H.B. Zərdabi prospekti, 78.

Kitab nəşriyyatın kompüter mərkəzində yığılıb səhifələnmişdir.

Dizayner-operatorlar ***T.F. Haşimov***
C.E. Qaraqaşov

ƏJDƏR FƏRZƏLİ QORQUD 1937-ci ildə Ağcabədi rayonunda anadan olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika şöbəsini bitirmişdir. Erkən yaşlarından ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. O, "Körpü", "Yolçu, yolun uzaqdır", "Könülün nəğmələri", "Torpaqdan səs gəlir", "Hamı yenidən doğulmalıdır", "Alın yazısı tarixdir", "Ədəbi yol" şe'r və nəsr kitablarının, "Dədə Qorqud yurdu", "Dədə Qorqud yolu", "Nizami zirvəsi" monoqrafiyalarının müəllifidir. Əsərləri Ukrayna, Gürcüstan, Türkmənistan, Ermənistan və İranda — Təbrizdə çap olunmuşdur. Türkiyədə elmi əsərləri haqqında rə'ylər dərc edilmişdir.

Ə. F. Qorqud "Azərbaycan bayrağı" və "Araz" ali ədəbi mükafatlarının laureatıdır.

Dədə Qorqud sözü Əjdər
Fərzəli Qorqud

7,00

Man 2 010070 000006